

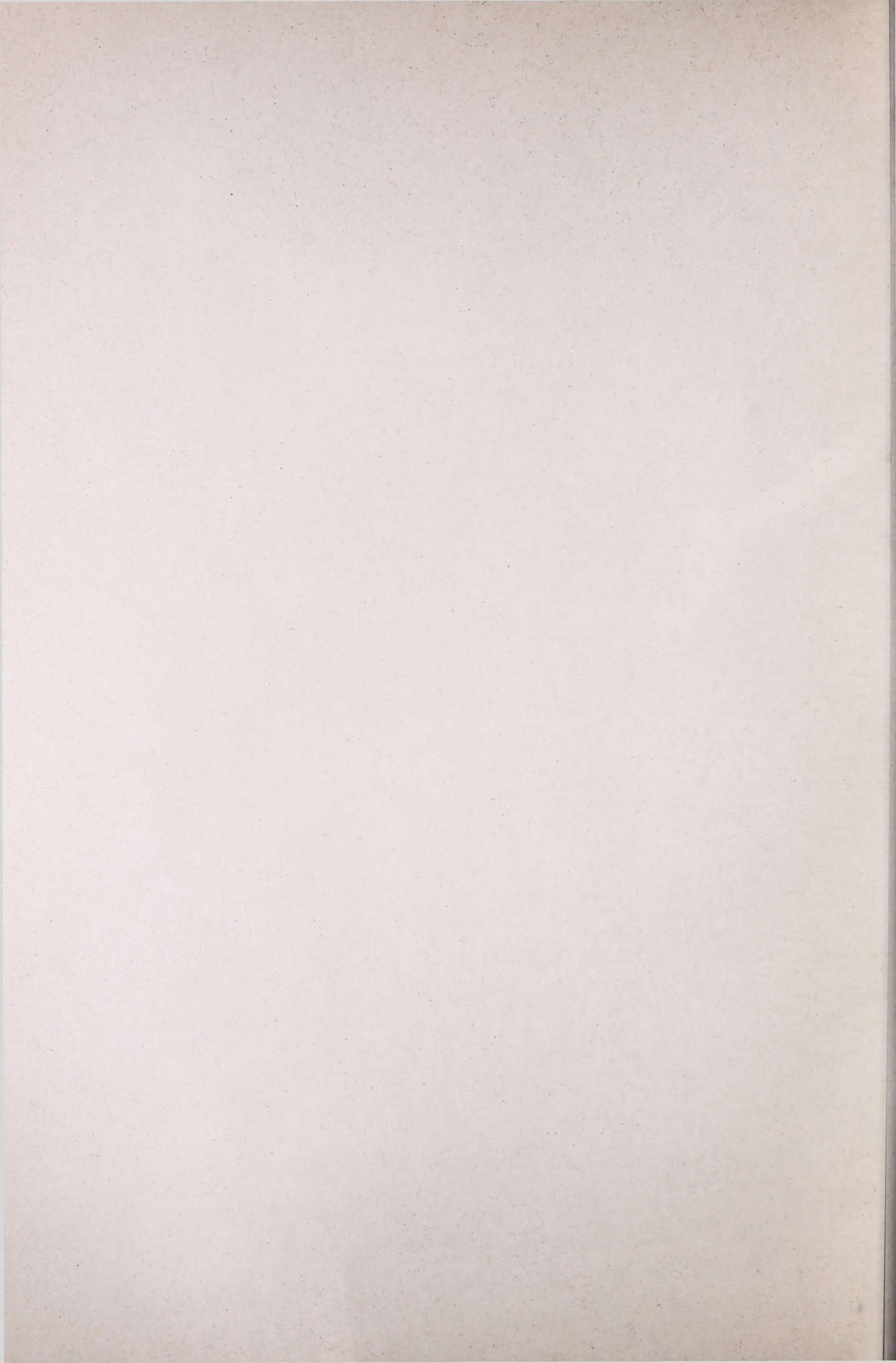
307.411

85-33

Településtudományi közlemények

33.

Budapest, 1985.

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

33

BUDAPEST 1985

Szerkeszti és kiadja

**A MAGYAR URBANISZTIKAI TÁRSASÁG,
A BUDAPESTI MŰSZAKI EGYETEM VÁROSÉPÍTÉSI TANSZÉKE
ÉS A VÁROSÉPÍTÉSI TUDOMÁNYOS ÉS TERVEZŐ INTÉZET**

Szerkesztő bizottság:

Barna Gábor, dr. Deák Sándor, dr. Faragó Kálmán (a szerkesztő bizottság elnöke), dr. Keresztély György (szerkesztő), dr. Kőszegfalvi György, dr. Lackó László, Paksy Gábor

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Dr. Kőszegfalvi György:</i> Történeti áttekintés településviszonyaink tudatos alakításáról	3
<i>Dr. Körner Zsuzsa:</i> A szovjet avantgarde városépítészeti elvei és hatásuk a nemzetközi urbanisztikai gyakorlatra	23
<i>Vajdovичné dr. Visy Erzsébet:</i> A területrendezési tervezés szemléleti változásai	54
<i>Dr. Nyitray Réka:</i> Tér- és településhálózati struktúraelméletek és hazai alkalmazásuk lehetőségei	72
<i>Hörcher Ferencné:</i> Az urbanizáció általános tendenciáinak hazai érvényesülése	91
<i>Dr. Kőszegfalvi György:</i> Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottságának 1980. január 1-e–1984. december 31-e közötti időszakban végzett munkájáról	108
<i>A város lakóterülete – helyzet és tennivalók</i> A Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottsága által az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium támogatásával rendezett tudományos konferencia	110
PE3IOME	167
ZUSAMMENFASSUNG	170
SUMMARY	173

Felelős kiadó: Barna Gábor. Felelős szerkesztő: dr. Keresztély György. Engedélyszám: 52 144

Készült a VÁTI sokszorosító üzemében 1250 példányban 22 (A/5) ív terjedelemben.

Felelős vezető: Komlósi József

Táskaszám: 85 125

HU-ISSN 0040-2680

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS TELEPÜLÉSI VISZONYAINK TUDATOS ALAKÍTÁSARÓL

(Tanulságok és következtetések)

DR. KŐSZEGFALVI GYÖRGY
a műszaki tudományok doktora

A településfejlesztés kérdései ma a világ sok országában megkülönböztetett figyelmet élveznek. A társadalmi-gazdasági, a műszaki-tudományos és a technológiai fejlődés problémái szorosan összefonódnak a népesség térbeli elhelyezkedésének rendje, települési viszonyaik tudatos átalakításának, a települések infrastruktúrája fejlesztésének, korszerűsítésének kérdéseivel, megoldásra váró feladataival. A témakörben szakmailag illetékes nemzetközi szervezetek is sokat foglalkoztak az elmúlt években a településfejlesztés átfogó kérdéseivel, különösen pedig az urbanizációs folyamat kedvezőtlen, negatív következményeinek mérséklésével kapcsolatos tennivalókkal. Jelenleg is napirenden vannak ezek a kérdések. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsához tartozó államok az építési tevékenység területén szervezett együttműködésük keretében megkülönböztetett figyelmet fordítottak és fordítanak a népesség települési viszonyainak átalakításával összefüggő, kölcsönös érdeklődésre számot tartó kérdésekre, tennivalókra. Ennek keretében különösen kiemelt feladatnak minősítették az elmúlt években a városközpontok, a városok központi negyedei átépítésének, a megváltozott társadalmi-gazdasági fejlődés feltételeihez alkalmazkodó építészeti-térbeli formálásának feladatait. A települési viszonyok tudatos alakításában — jelentőségének megfelelő mértékben — foglalkoztak és foglalkoznak az infrastruktúra-fejlesztés kérdéseivel, feladataival is. Az utóbbi években a témához kapcsolódó kutatások között erősödnek azok a törekvések, amelyek a településfejlesztés rendszerszemléletű megközelítésével foglalkoznak. A városok, települések fejlődése irányításának kérdései ma az urbanizációs folyamat tudatos befolyásolásának kulcsfontosságú feladatát jelentik. A szocialista országok ez irányú együttműködése keretében létrehozott nemzetközi intézet foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. A nagyvárosok, a nagyvárosi agglomerációk fejlődési folyamatainak irányításával összefüggő kérdések kutatása ezen nemzetközi együttműködés egyik legfontosabb feladata.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete az utóbbi másfél évtizedben különböző fórumokon különböző országcsoportok szakembereinek részvételével akciókat szervezett a településfejlesztés problémáinak, a fejlesztés területén szerzett tapasztalatoknak kölcsönös cseréje és megvitatása érdekében. Ezen rendezvények közül kiemelkedő fontosságú volt az 1976 júniusában Kanadában szervezett világkonferencia.

Ezen számba vették a települések fejlődésének problémáit, a fejlődés feszültségforrásait jelentő gondokat, kísérletet tettek a települések fejlesztése érdekében alkalmazandó gazdaság- és társadalompolitikai, illetve az azokból következő településpolitikai magatartás legfontosabb általános érvényű ismérveinek a megfogalmazására. A világkonferenciát követően az ENSZ szakosított szervezetei az egyes kontinenseken további akciókat szerveztek, folytatnak, illetve terveznek az emberiség sorsának alakulása szempontjából eme kiemelt fontosságú kérdéskör tudatosabb kezelése céljából. Különösen tanulságosak azok az akciók, amelyeket e vonatkozásban az elmúlt években európai földrészünk urbanisztikai szakemberei a településfejlesztés érdekében kifejtettek. 1980 júniusában Párizsban a településfejlesztéssel foglalkozó szakemberek, tudósok európai konferenciáján a települések fejlődése várható folyamatainak és következményeinek értékelésével foglalkoztak. 1983 őszén — több éves előkészítő munka után — Budapesten olyan szemináriumot szerveztek, amelyen a hosszú távú településfejlesztés kérdéseit tárgyalták. Ennek során az ún. „szcenáriók” készítésének a módszerét olyan újszerű metodikai megközelítésnek ismerték el, amelynek segítségével a települések fejlődése jövőbeni folyamatainak legkarakterisztikusabb csomópontjai felvázolhatók és megfogalmazhatók. Ez a metodikai megközelítés egyben kifejezésre juttatta a témával foglalkozó szakembereknek azt a véleményét, hogy a településfejlesztés tudatos befolyásolása a jövőbeni társadalmi-gazdasági fejlődés irányításának is egyik elengedhetetlen feltétele. 1984 májusában Portugáliában az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának keretében szervezett tudományos konferencia a települések fejlődési folyamatai irányításának egy sajátos nézőpontú és fontosságú kérdésével foglalkozott. Nevezetesen azzal, hogy a települések irányításának rendszere, a közigazgatás struktúrája hogyan és milyen formában tudja — a mindenkor változó társadalmi-gazdasági fejlődés folyamataival egyezően — a településfejlesztést tudatosabban befolyásolni, irányítani. Nincs lehetőség e helyütt mindazoknak a nemzetközi akcióknak a felvázolására, amelyek az utóbbi években szerveződtek, vagy a megvalósulás stádiumába jutottak, s fő céljuknak a települések fejlődése folyamatainak tudatosabb irányítását tekintik. Szinte alig jelenik meg településekkel foglalkozó szakmai kiadvány Európa országai-ban (vagy a világ más részén), amelyekben ne le-

hessen rendszeresen olvasni a településfejlesztés — különösen hálózati vonatkozású, makrosztintú — kérdéseiről, az ezzel összefüggő tervező- és kutatómunka eredményeiről, a tervezés gondjairól, problémáiról, különösen pedig ellentmondásokkal, dilemmákkal terhelt nehézségeiről.

Az utóbbi években a településfejlesztés problémái hazánkban is a társadalom széles körű érdeklődésének a homlokterébe kerültek. Ennek társadalompolitikai, gazdaságfejlesztési, irányítási és szűkebb értelemben vett belső szakmapolitikai okai vannak. A népesség települési viszonyai tudatos alakítását szolgáló akciók előkészítéséhez nagy segítséget nyújtanak a tématerületen folytatott és folyamatban levő kutatások eredményei, részeredményei. A kutatások jelentős hányada a jövőbeni társadalmi-gazdasági, tudományos-műszaki és technológiai fejlődés feltételezett folyamatainak a települési viszonyokra várhatóan gyakorolt következményeivel foglalkoznak. A jövő feladatai felé való tudatos fordulás mellett a múlt eredményeinek, felbecsülhetetlen értékű tapasztalatainak elemzése és értékelése — indokolatlanul és érdemtelenül — háttérbe szorult. Ez nagyon sajnálatos körülmény. Annak ellenére találkozunk ilyen helyzettel, hogy az elmúlt években a nemzetközi és a hazai kutatások, rendezvények, különféle akciók mindenkor utaltak az örökségből fakadó előnyök és hátrányok gondosabb tanulmányozására és számbavételére, a történetiség szemléletének következetes érvényesítésére a településfejlesztés vonatkozásában.

A magyarországi települési viszonyok tudatos fejlesztésével, a népesség térbeli elhelyezése rendjének kívánatos jellegű és irányú átalakításával kapcsolatos feladatok megfogalmazása aligha nélkülözheti a közelebbi és távolabbi múlt, a történelmi tapasztalatok gondos, elmélyült elemzését. Településeink elmúlt századokban végbement fejlődésének, sorsuk kedvező vagy kedvezőtlen alakulásának, gyakran tragikus következményekkel járó helyzeteknek az újabb ismeretek fényében történő tanulmányozása, korábbi tanulságok újraértékelése nemcsak népünk történelmi identitás-tudatának erősítését szolgálhatja, illetve hivatott szolgálni. A múlt tapasztalatainak gondos értékelése, számbavétele egyben olyan anyagi erőt is jelenthet, amely nemcsak a fejlesztés céljaira rendelkezésre álló és mindenkor szűkös erőforrások hatékonyabb felhasználását segítheti, hanem népünk települési viszonyai formálásának kevesebb problémával, gondokkal — esetenként emberi sorsokat fájdalmasan vagy hátrányosan érintő következményekkel — járó feltételeit is biztosíthatja a jövőben.

Jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy a rendelkezésre álló keretek között az elmúlt tizenegy évszázad magyarországi településfejlődésének né-

zetünk szerint azokat a legfontosabb tapasztalatait foglaljuk össze, amelyek gondosabb számbavétele tudatosabban segítheti elő a településrendszer egésze, és ezen belül a népesség — térségenként, földrajzi tájanként eltérő — települési viszonyai formálása nagyobb kitekintésű feladatainak megalapozottabb felvázolását.

Munkánkat nagymértékben segítette az a körülmény, hogy az utóbbi másfél-két évtizedben hazánkban nagyon sok történettudományi munka, történeti tárgyú tanulmány, publikáció jelent meg. Ezek a munkák közvetlenül és közvetetten nagyon sok új, a legutóbbi időszak kutatásaira támaszkodó ismeretet, megállapítást tartalmaznak a magyarországi településrendszer múltbeli állapotáról, a települési viszonyok egykori alakulásának sajátosságairól, karakterisztikus vonásairól.

A társadalmi-gazdasági fejlődés és a települések fejlődésének legfontosabb összefüggései

A települési viszonyok* mindenkori alakulásának folyamatait vizsgálva egyértelműen megfogalmazható az a megállapítás, hogy a társadalmi-gazdasági feltételek meghatározó szerepet töltenek és töltenek be a népesség térbeli elhelyezkedésében, települési viszonyainak alakulásában, fejlődésében. A társadalmi-gazdasági fejlődés és ennek során az általa támasztott követelmények, igények szabják meg, hogy közvetítik a települések, illetve a településrendszer felé azokat az elvárásokat, amelyeknek meg kell felelniök. Természetesen az egyes történelmi korszakokban a társadalmi-gazdasági fejlődés közvetítette követelmények a települések fejlődésében különbözőképpen érvényesültek, illetve nyilvánultak meg. A települések helyzetét, fejlődését alapvetően a termelőerők mindenkori fejlettségi színvonala határozza meg. Amilyen a gazdaság elért fejlettségi színvonala az adott korban, illetve ezzel szoros összhangban a társadalom fejlettségi színvonala, lényegében olyan az adott társadalomban élő emberek térbeli elhelyezkedésének rendje, településeinek fejlettsége. Ebből következően megfogalmazható az a megállapítás, hogy a települések állapota, fejlettségük színvonala, infrastrukturális ellátottsági viszonyai lényegében a társadalom és a gazdaság adott korban elért fejlettségi viszonyainak színvonalát fejezik ki.

Ugyanakkor a települések fejlettsége, az azokban élő népesség ellátottsági viszonyainak színvonala visszahat a mindenkori társadalmi-gazdasági viszonyokra. Befolyásolja a társadalom és a gazdaság fejlődését. Gyorsítólag vagy lassítólag hathat a társadalom

*Jelen tanulmányban a „települési viszonyok” fogalmát a településállomány-településhálózat problémakörre vonatkoztatjuk.

és a gazdaság fejlődését meghatározó mozgásfolyamatok jellegére, kiterjedésének határfokára, intenzitására. Tehát közvetlen, szoros kapcsolat van a társadalmi-gazdasági fejlődés és a településrendszer, illetve a települési viszonyok mindenkori alakulása, fejlődése között.

A települések fejlődésében meghatározó szerepe van a földrajzi környezetnek. Konkrétan annak a körülménynek, hogy a földrajzi környezet nyújtotta adottságok, a helyi és helyzeti energiák milyen szerepet töltenek, illetve tölthetnek be a népesség települési viszonyainak alakulásában, fejlődésében. A települések elmúlt korokban végbement fejlődési folyamatainak elemzése azt mutatja, hogy korábban a földrajzi környezet szerepe nagyobb mérvű, meghatározóbb jellegű volt. A földrajzi környezet adottságai (vízrajzi helyzet, domborzati viszonyok, erdők elhelyezkedése stb.) például alapjaiban meghatározó szerepet játszottak a magyarságnak hazánk mai területén történt megtelepedésében, majd a honfoglalás folyamatát követően települési viszonyaik kialakulásában. A társadalmi-gazdasági viszonyok, a termelőerők fejlődésével, a tudományos felfedezések és a technika eredményeinek szélesebb körű felhasználásával a földrajzi környezet szerepe a települések fejlődésében fokozatosan mérséklődött. Napjainkban a földrajzi környezet kevésbé tölt be olyan meghatározó szerepet a népesség térbeli rendjének alakulásában, települési viszonyainak fejlődésében, mint az elmúlt századokban.

A településrendszer lassan változik, nehezen alkalmazkodik a társadalmi-gazdasági fejlődés közvetítette követelményekhez, elvárásokhoz. Ez különösen a tőkés gazdálkodási viszonyok és annak megfelelő társadalmi struktúra kibontakozásával, majd fokozatos fejlődésével figyelhető meg érezhetően. A feudális rendszer viszonyai között kialakult települési viszonyok, települési adottságok csak igen lassan változtak a tőkés gazdálkodás kibontakozásával, és alkalmazkodtak a tőkés termelési mód támasztotta követelményekhez. Ez a fáziskésés, s az ebből fakadó elmaradás a társadalmi-gazdasági fejlődés támasztotta követelményekhez képest egyfelől, illetve a települések fejlettségének, ellátottsági viszonyaik színvonalának mindenkori alakulása másfelől, alapvető problémája a népesség települési rendje alakulásának, települési viszonyai fejlődésének (gyakran ellentmondásokkal és dilemmákkal terhelt).

A települési viszonyok történelmi fejlődésének, alakulásának folyamatát vizsgálva szembevetendő, hogy milyen nagy szerepe volt, s maradt napjainkig a hagyománynak, a népesség kulturális örökségéből fakadó tényezőknek. Az emberek ragaszkodása szülőföldjükhöz, településeikhez, azok sorsával, életével történő azonosulásuk olyan markáns tényező, amely

napjainkban is egyik meghatározója településeink fejlődésének, s nem kevésbé településfejlesztési céljainknak, törekvéseinknek. Frappáns példák között említhető ennek alátámasztására a falurendszer fejlődése az ország dunántúli térségeiben, a tanyarendszer kialakulása, fejlődése az Alföldön, majd ezeknek a települési adottságoknak meg-megújuló alkalmazkodási törekvései a mindenkori társadalmi-gazdasági fejlődésből fakadó követelményekhez, elvárásokhoz.

A népesség térbeli elhelyezkedésében, települési viszonyainak alakulásában, fejlődésében megkülönböztetett szerepe volt és van az infrastruktúrának. Ez a felismerés tulajdonképpen napjainkra tudatosodott ilyen markánsan. Nem említve azt, hogy magát az „infrastruktúra” kifejezést is csak másfél-két évtizede használjuk településeink fejlettségi színvonalának, ellátottsági viszonyainak jellemzésére. A települések fejlődésének korábbi századaiban a vízi utak nyújtotta szállítási adottságok, a vízfolyások melletti elhelyezkedés, a hajózás — mai ismereteink szerint mint az infrastruktúra egyik eleme — meghatározó szerepet játszottak. Nem kevésbé meghatározó szerepe volt a települési viszonyok mindenkori alakulásában a postautaknak, a vásárvonalaknak, a különböző településekben szervezett vásároknak. A hazai települési viszonyok történetének vizsgálata arra is felhívja a figyelmet, hogy például a sószállítás útvonalai az ország különböző térségei között nemcsak a szállítás szempontjából jelentettek meghatározó szerepet, hanem az érintett térségekben a településfejlődés ösztönző tényezői is voltak. Később, mint arról majd bővebben szólunk, ezt a fontos szerepet a vasút vette át, s fontos tényező lett a népesség települési viszonyainak fejlődésében.

A társadalmi-gazdasági fejlődés és a települések fejlődése között tehát szoros összefüggés, kölcsönhatás állapítható meg. Ez bizonyos törvényszerűségekből is kifejezésre jut, amelyek megszabják a településrendszer, s ezen belül az egyes településcsoportok és települések fejlődésének folyamatait, a települési viszonyok fejlesztésének feladatait. Ez a kölcsönhatás a legszembetűnőbbben a termelési mód mindenkori alakulásában jut kifejezésre. Szükséges a termelési mód társadalomtudományban használatos fogalmára történő hivatkozás.

A termelési mód a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondásos egysége. A termelőerők adják a termelési mód tartalmát, a termelési viszonyok pedig a termelőerők jellege által meghatározott társadalmi formáját. A termelési módban a termelőerők a meghatározóak, színvonaluktól, jellegüktől függ a termelési viszonyok típusa. Ez a szükségszerű általános összefüggés a termelőerők jellege és a termelési viszonyok közötti összhang törvénye. Ha a termelési viszonyok összhangban vannak a termelő-

erők jellegével, akkor elősegítik, gyorsítják azok fejlődését, ha az összhang megbomlik, a termelési viszonyok nem követik a termelőerők fejlődését, vagyis elavultakká válnak, akkor gátolják a termelőerők fejlődését. A termelési mód történelmi változásai a termelőerők fejlődéséből, valamint a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatásából következnek. A termelőerők gyorsabban fejlődnek, mint a termelési viszonyok, ezért a köztük levő ellentmondás kiéleződik, ami szükségszerűen kiváltja a termelési viszonyok forradalmi megváltozását. Ez a folyamat érvényes a települések fejlődésére is. A termelőerők mindenkori fejlettségi színvonala és az uralkodó termelési viszonyok szabják meg a települések fejlődésének pályáját. A termelőerők fejlődése a települések mindenkori fejlődésének is a motorja. A termelőerők jellege és a termelési viszonyok közötti összhang a települések kiegyensúlyozott fejlődésének alapvető feltétele.

A magyarországi településrendszer fejlődése

A magyarországi települési viszonyok fejlődésének, a településrendszer kialakulásának történelmi folyamatát vizsgálva több periódus különböztethető meg, határolható el egymástól. Aligha lehet egyértelműen azt állítani, hogy a jelen tanulmányban követett periodizálás tudományosan kellően megalapozott lenne, s minden kritériumnak egyformán megfelelné. Alapvető rendező elvként a települési viszonyok fejlődését, a településrendszer kialakulásának történelmi folyamatát tekintve, a társadalmi-gazdasági fejlődés egymástól elkülönülő szakaszait vettük figyelembe. Ebből következően a magyarországi települési viszonyok fejlődését vizsgálva a következő periódusok megkülönböztetése tűnik célravezetőnek. Az első periódust az államalapítástól IV. Béla király uralkodásáig határolhatjuk le. A következő periódus IV. Béla településfejlesztő tevékenységével veszi kezdetét, s lényegében a török megszállásig kontinuitásában és jellegében — az egyes időszakok eltérő sajátosságai ellenére — egységes periódusként kezelhető. A török hódoltság alatti időszakot a hazai települési viszonyok sorsának alakulása szempontjából is önálló periódusként célszerű kezelni. Az országnak a török uralom alól történt felszabadulása, illetve a tőkés gazdálkodás folyamatának kibontakozása közti időszak szintén önálló periódusnak minősülhet. A XIX. század első felétől kibontakozó folyamatok, a reformkor, a nemzet függetlenségének kivívása érdekében folytatott küzdelmek, a tőkés gazdálkodási viszonyok fokozatos kialakulása, majd megerősödése egyben a települések fejlődésének is új feltételeit jelentették. Sajátos helyet foglal el országunk történetében a társadalom átalakulása, a gazdaság gyors ütemű fejlődése, s ennek

hatására a népesség térbeli elhelyezkedésének rendjében és települési viszonyaiban bekövetkező változások nyomán a kiegyezéstől az első világháború végéig, a trianoni békekötésig terjedő időszak. Ugy véljük, hogy célszerű ennek a hazai településrendszer fejlődésében nagyívű szakasznak az előbbivel együtt történő kezelése.

Bizonyára sok vitát kiváltó körülmény az, ha a periodizálás fentiekben vázolt rendszerében önálló szakaszként határoljuk le a két világháború közötti két és fél évtizedes időszakot. Különböző körülmények arra kényszerítettek, hogy önkényes megközelítésben elkülönítetten tárgyaljuk ezeknek az éveknek a törekvéseit az első világháború következményeként kialakult helyzethez alkalmazkodó településpolitikában. Nemcsak az ország társadalmi-gazdasági fejlődésében, hanem a népesség települési viszonyainak alakulásában is alapvetően új fejezet kezdődött 1945-tel. Az elmúlt négy évtized során végbement mélyreható történelmi változások egyértelműen indokolják ennek a korszaknak önálló periódusként, elkülönítetten történő kezelését és tárgyalását a magyarországi települési viszonyok alakulása, a településrendszer tudatos fejlesztése érdekében kifejtett erőfeszítések eredményeinek értékelése érdekében.

A települési viszonyok fejlődése I. Istvántól IV. Bélaig

A magyarságnak a Kárpát-medencébe történő bevonulása, a honfoglalás és I. István uralkodása között több mint egy évszázad telt el. Történelmi ismeretekkel rendelkezők előtt tisztázottak azok az okok és körülmények, amelyek I. Istvánt arra a felismerésre ösztönözték, hogy a magyarságot letelepítse, népe számára állandó lakóhelyet teremtsen, s ezzel a nomád életmódról az akkori nyugat-európai társadalmi-gazdasági viszonyokat megközelítő, majd annak megfelelő fejlődés útjára vezérelje. A magyar államalapítás ténye első Árpád-házi királyunk, I. István nevéhez kapcsolódik. I. István a magyarság életét ma is alapjaiban meghatározó tetteket alkotott. A korábban vándorló életmódot folytató magyarságot letelepítve, felvette a kereszténységet; az országot egy magasabb társadalmi-gazdasági formáció útjára, a hűbéri rendszer viszonyai közé vezette. Államalapító, állam- és gazdaságszervező tevékenysége szoros összefüggésben volt a népesség települési viszonyainak alakításával, fejlesztésével. „...az állam berendezkedése mindenütt a területi elvet követte, Magyarországon a megyék központjai, valamint a király fontos tartózkodási helyei (udvarházak stb.) voltak az állami élet legfőbb színterei. A városképződés számos korai csomópontját ezeknél kereshetjük”. . . írja Granasztói György. Aligha lehet kétséges bárki számára, hogy a ma-

gyarországi településrendszer alapjainak megteremtését ne I. István nevével kapcsoljuk egybe. A hűbéri társadalmi és gazdálkodási rend alapjaira történt — korántsem zökkenőmentes és hosszú ideig tartó áttérés — helyhez kötött gazdálkodást igényelt. Ennek tárgyi, intézményi és egyéb feltételeit is meg kellett teremteni.

I. István tehát három vonatkozásban alkotott maradandót, s ez ma is alapjaiban meghatározza településrendszerünket. Említettük már a kereszténység felvételét. Ez nemcsak a pogányság felhagyását jelentette, felcserélését a hitélet más formáival, eltérő tartalmával. A keresztény egyházi hierarchia akkori szabályainak és előírásainak megfelelően új intézményrendszert kellett létrehozni; meg kellett teremteni a vallásos élet gyakorlásának — mai kifejezéssel élve — „infrastrukturális feltételeit”. Templomok, kolostorok, egyházi iskolák hálózatát hozta létre, papokat, apácákat, iskolamestereket hívott az országba. Ennek következményei a népesség térbeli elhelyezkedésének rendjét, települési viszonyait kettős szempontból befolyásolták, határozták meg. Egyfelől a városok I. István által kezdeményezett telepítésének elsődleges kiváltó oka, fejlesztő tényezője az egyházi élethez kapcsolódott. Az egyházi hierarchia uralkodó elveinek megfelelően püspöki és érseki székhelyeket, illetve apátsági központokat jelölt ki, hozott létre. Ennek köszönheti létrejöttét és fejlődését Esztergom, Eger, Veszprém, Kalocsa, Győr és más települések. Az egyházi funkciók gyakorlása ezekben a városokban a népesség fokozatosan megnyilvánuló tömörülésének folyamatát bontakoztatta ki.¹ A világi hatalom intézményeinek egy része is itt került elhelyezésre (előbb a királyi udvarhoz közvetlenül hozzátartozók, majd a megyék irányításához kapcsolódóak). A kézművesek és kereskedők lényegében ezekben a városokban települtek (nagyrészüik lévén bevándorló), s fokozatosan ezek a városok markánsan kirajzolódó elemei lettek a magyarországi településrendszer későbbi fejlődésének. Ugyanakkor I. István minden tizedik falut templomos falunak jelölt ki, s arra kötelezte, hogy templomot építsen. A templomos, illetve központi falvak kijelölésénél azok megközelítése, illetve megközelíthetősége — mai szóhasználattal közlekedésföldrajzi helyzete — meghatározó szerepet töltött be.² Szükséges megjegyezni, hogy ezek a falvak apró, kis lakosszámú — száz főt jóformán sehol el nem érő — állandó megtelepedésül szolgáló lakóhelyek voltak. Nagy részük a későbbi századokban elpusztult, nyomuk veszett. Helytörténeti kutatások feltárták, hogy ma élő falvaink egy részének eredete ebbe a korba vezethető vissza. Lényegében az első, s napjainkig maradandó regionális szemléletű megközelítés a településfejlesz-

tés céljainak kitűzésében I. István eme rendelkezéséhez kapcsolódik.

I. István tevékenységének másik fontos tartománya, amely maradandó örökségként él napjainkban is, az ország irányítási-igazgatási rendszerének kialakításához kapcsolódik. Ő alakította ki és szervezte meg a magyarországi megyerendszert. Az elmúlt századok során sokszor változott a megyék területi kiterjedése, nagysága, gyakran az adott megye székhelye, de a megye mint az irányítás magas szintű egysége napjainkig lényegében változatlan maradt.³ A megyék nemcsak megfelelő keretet szolgáltattak a feudális társadalmi és gazdálkodási viszonyokból fakadó igazgatási és irányítási feladatok ellátásához, hanem a tőkés gazdálkodás viszonyai között is betöltötték a szerepüket. Az elmúlt évtizedekben gyakran fogalmazódott meg a megyék felváltásának, új igazgatási egységekkel történő kicserélésének az igénye. Eddig jobb megoldásra nem jutottunk. Az igazgatási rendszer megyékre épülő struktúrája az országos védelem akkori feltételeihez is alkalmazkodott. Ez közvetlen kihatásában a településrendszer fejlődését is meghatározta. Fokozatosan kialakultak azok a centrumok, amelyek egyházi irányító-szervező funkciók ellátása mellett a világi élet eme szerepkörének ellátására is kijelöltettek, ilymódon megteremtődött a településrendszer akkori viszonyai között a hierarchikus fejlesztés alapja.

I. István működésének harmadik maradandó szektora a feudális gazdálkodási rendhez fűződik. Ez a folyamat sem egyik napról a másikra következett be. A gazdálkodásnak egy magasabb szintre történő áthelyezése alapjaiban új viszonyokat hozott létre nemcsak az irányítás vonatkozásában, hanem a települések fejlődésében is. A hűbéri rendszer gazdálkodási viszonyai elősegítették a termelőerők adott fejlettségi színvonalának megfelelő társadalmi munkamegosztás kibontakozását és elmélyülését. Ennek következményei lelhetők fel a vásári útvonalak fokozatos kialakulásában és funkcionálásában, a közlekedésföldrajzi viszonyok szempontjából kitüntetett helyzeti energiával rendelkező települések felgyorsuló fejlődésében és közöttük kisebb-nagyobb távolságra kiterjedő vonzáskörzetek kialakulásában.⁴

I. István településfejlesztő tevékenysége átgondolt, tudatos telepítéspolitikát, s az erre épülő következetes elhatározásokat tükröz. Ennek nyomai egyébként már apja, Géza fejedelem politikájában is megnyilvánultak, mellyel Esztergomot segítette. Érdemes I. István telepítéspolitikájáról bővebben szólni. Bierbauer Virgil kutatásai feltárták, hogy a népesség letelepedésének három formáját különböztetjük meg. Egyfelől a szabadoknak az ősi törzsek földközösségén belül, a régi szokások szerint élő csoportját, a várjobbágyokat említhetjük, akik a királyi gazdaságo-

kat művelték. A letelepítettek második csoportját az idegenből bevándorolt külföldiek, a nemes származású hospesek jelentették. A letelepítettek harmadik csoportját az idegenből bevándorolt iparosok, kereskedők jelentették, akik egyben az általa telepített városok lakosságának első magvait alkották. Granasztói György jegyzi meg, hogy . . . „városi életünk születésének egyik legfontosabb előfeltétele a vásár volt” . . .

Az I. István uralkodása időszakában létrehozott és fejlődő települések infrastruktúrája mai szemmel rendkívül kezdetleges volt. Az infrastruktúra lényegében két elem – az egyház kultikus létesítményei, illetve a világi hatalom gyakorlásához tartozó építmények jelentették. A kultikus létesítmények között a kibontakozó templom- és kolostorépítkezések említhetők. A világi hatalom létesítményei várak, udvarházak, illetve a királyi rezidenciák épületei voltak. Aligha említhetők mai értelemben a településeket fokozatosan benépesítő emberek lakóhelyei. Ezek a hajlékok nyomorúságosak voltak, s a lealemibb emberi szükségleteket szolgálták.

I. István hatalmas művet alkotott. Kialakította a magyarországi településrendszer alapjait. Lényegében és nagyrészt ma is erre épül hazánk településrendszere. I. István településfejlesztő munkássága kapcsán szólni kell arról, hogy milyen szerepet töltött be az egykori római kor településfejlesztő, városépítő kultúrája az ország akkori települési viszonyainak alakulásában, fejlődésében. A vonatkozó irodalmi források azt jelzik, hogy tulajdonképpen a római korban létrehozott települések, s az azokban emelt épületek és különféle létesítmények alapjaiban meghatározták és a későbbiekben még tovább erősítették a magyarországi városfejlődés két egymástól elváló folyamatát. Az I. István ösztönözte településfejlesztési, városépítési tevékenység az ország dunántúli térségében a római kor örökségére támaszkodott: épületekben, a települések kialakult adottságaiban, de abban is, amit ez a rómaiak által kialakított városi környezet a később betelepült utódok számára jelentett. Ezzel szemben a Dunától keletre elterülő térségekben a településfejlesztés lényegében ezekben az időszakokban vette kezdetét. Sajnálatos körülmény, de a magyarországi településrendszernek ma is meghatározó tényezője ez a különbség, amely jól nyomon követhető a dunántúli, illetve az ország alföldi térségeiben elhelyezkedő városok arculatában, szerkezetében, építészeti megjelenésének kultúrájában.

Összefüggésében tehát az a következtetés fogalmazható meg, hogy I. István az állam és a gazdaság szervezésére irányuló hatalmas műve mellett tudatosan, gondos előrelátással irányította az egykoron nomád népesség letelepedésének folyamatait, a te-

lepülésfejlesztést. Ennek során jól tudta érvényesíteni a királyi hatalom kiépítéséből, megszilárdításából fakadó követelményeket, az egyház hatalmának és befolyásának megerősítésével szorosan összefüggő feladatokat a népesség térbeli elhelyezkedése új rendjének kialakulását, a településfejlesztést szolgáló elhatározásaival. Felismerte és tudatosan segítette a kereskedelem és kézműipar fejlesztését olymódon is, hogy a települések fejlesztésében megkülönböztetett szerepet igyekezett biztosítani ezeknek a tényezőknek.

Helyénvaló Granasztói György megállapítását idézni: . . . „A városfejlődés nemcsak a Kárpát-medencében késett el. Magyarország széles sávba tartozott, amely a Balti-tengertől a Balkán-félszigetig húzódott. A sáv mindkét oldalán nagy és régi városok voltak, ám a keletiek és a nyugatiak társadalma, mint láttuk, eltérően fejlődött. A sáv belsejében a fejlődési folyamat a XI–XII. században indult el és a nyugati városok mintáját követte, azonban a változás egyes szakaszai jóval rövidebb idő alatt zajlottak le” . . . Ezen sorok kiemelik I. István hatalmas szerepét a magyarországi településrendszer alapjainak megteremtésében.

I. István után a tatárjárásig lényegében töretlen volt a magyarországi településrendszer fejlődése. Külső háborúskodások alapjaiban nem akasztották meg a települések megerősödésének, fejlődésének ezt a folyamatát. Az I. István által lefektetett alapokon fejlődtek a városok, fokozatosan kialakult a magyarországi faluhálózat. Az egyházi és a világi hatalom funkcióiból fakadó követelmények érvényesítése mellett településeink fejlődésében – különösen a városokéban – a kereskedelem, a kézműipar mind nagyobb szerepet töltött be. Különféle szerzetesrendek megtelepedése az ország térségeiben az érintett településekben a fejlesztés új hatótényezőit jelentették. Kettős szempontból: egyrészt az általuk emelt épületek, építmények révén, másrészt pedig az azokban folyó tevékenység következményeként (oktatás, gyógyítás stb.). A kereskedelem fejlődése – természetesen az akkori viszonyoknak megfelelően – ösztönzőleg segítette elő a fő kereskedelmi útvonalak mellett elhelyezkedő városok – különösen a vízfolyások mellett fekvők – fejlődését.⁵ A kézművesek számának gyarapodása szintén a településfejlesztés egyik ösztönző tényezőjét jelentette. A tatárjárásig terjedő időszakban különösen I. Endre, I. László, Könyves Kálmán, majd III. Béla és II. András munkássága említhető. Államirányító munkájuk sokoldalúan és kedvezően befolyásolta az ország akkori településrendszerének a fejlődését, a népesség települési viszonyainak javulását, a települések akkori körülményeknek megfelelő infrastruktúra fejlődését.

A tatárjárás előestéjén – az akkori társadalmi-gazdasági viszonyoknak megfelelően – már viszonylag

fejlettnak minősíthető települési viszonyok uralkodtak az országban. Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy ez a megállapítás viszonylagos: a termelőerők akkori fejlettségi színvonalának megfelelő települési viszonyokat jelentett. Fokozatosan közelítették az ország települési viszonyai is a nyugati országokban korábban kialakult települési viszonyokhoz. A nemzetközi munkamegosztás rendszerébe való szélesedő bekapcsolódás előnyei és eredményei az ország társadalmi-gazdasági fejlődésének viszonylag békés feltételei közötti építőmunka hatása a települések fejlődésében, értékeik gyarapodásában is megmutatkoztak.

„A tatárjárást megelőző években a letelepedés folyamata befejezettek tekinthető, a vándorló magyarság legnagyobb része megtalálta földhöz kötött életterét, amelyen felépíthette a kor és a maga táji körülményeinek megfelelő otthonát” — írja Bierbauer Virgil.

A települési viszonyok fejlődése a XVI. század első feléig

A tatárjárás és különösen annak következményei hatalmas törést jelentettek a magyarországi településrendszer fejlődésében is, a népesség települési viszonyainak az elmúlt századokban kibontakozott és az akkori társadalmi-gazdasági fejlődéssel összhangban felfelé ívelő alakulásában. A tatárok mindent elpusztítottak, felégették. A települések lakóit lemészárolták. Csupán néhány — nagyrészt kőből épült — vár tudott ellenállni a tatárok támadásainak. A tatárjárást követően kibontakozó „új honfoglalás” viszonylag hamar felszámolta a támadások következményeit. Demográfusok írásai szerint a tatárjárás során elszenvedett nagymérvű vérvesztés következményei lényegében három-négy emberöltő alatt kiegyenlítődtek. A tatárjárás után IV. Béla keménykezű, okos politikája, tudatos, előrelátó intézkedései sokoldalúan érvényesültek a településfejlesztés területén is. Településfejlesztési intézkedései kettős vonatkozásban érvényesültek, és a későbbiekben is maradandó hatásúknak bizonyultak. Egyrészt a városépítés, a várak megerősítése vonatkozásában. A tatárok vagy bármely más ellenség részéről megújuló támadásokkal szemben, a hatóságos védelem érdekében, kővárak építését rendelte el. E rendelkezés nyomán az ország különböző térségeiben kibontakozott várépítések a hazai települések fejlődésének új szakaszát nyitották meg. Mint Engel Pál mutat rá tanulmányában: „a vár tehát Magyarországon is politikum, és a területi hatalom fenntartásának nélkülözhetetlen kelléke”. . . . „a vár a birtokkal, amelyen épült, kezdettől fogva elválaszthatatlanul egybekapcsolódott, és ha jogilag talán eleinte nem is, a gyakorlatban mindenesetre annak központja volt” . . .

„A vár és a hozzá tartozó uradalom tehát a középkori politika meghatározó fontosságú intézménye, mert magát az uralmat — a politikai fennhatóság gyakorlásának lehetőségét — testesíti meg”. . . . „az uralom magjaként szolgál”. . . Fügedi Erik megállapítása szerint is „a vár — hatalom.”

Ugyanakkor IV. Béla nagyon sokat tett a városok tudatos fejlesztése érdekében. Külföldről bevándorolt népesség letelepítésével segítette elő a városok megerősödését. Ösztönözte az országon belüli áttelepüléseket is.⁶ A kereskedelem és a kézműipar felgyorsuló, sok királyi rendelkezéssel kedvezményezett fejlődése a megváltozott társadalmi-gazdasági körülményekhez alkalmazkodóan a városok fejlődésének is új hatótényezőit jelentették. A vár és a város, a város és a honvédelem szoros kapcsolatba kerültek egymással.

„A tatárjárás után, a XII. századtól kezdve tapasztalható átalakulás felgyorsult, s IV. Béla király alatt kiteljesedett az uralkodók telepítő (aláhúzás tőlem — K.Gy.) politikája”. . . — írja Granasztói György. A mezőgazdasági és az ipari tevékenység szétválásának következtében gyorsabban kibontakozott a XIII. század második felétől kezdődően a városfejlődés. A hazai városfejlődés sajátos útját jelentették a mezővárosok, amelyek a városok és a falvak között helyezkedtek el.⁷ A társadalmi-gazdasági és területi munkamegosztás következményei fokozatosan polarizációt hívtak életre a hazai településrendszerben is. A kereskedelem fejlődésével megkülönböztetett fontossága lesz a közlekedési kapcsolatoknak. Ez a körülmény pedig megkülönböztetett helyet biztosított a kereskedelem fő útvonalai mentén fekvő városoknak, településeknek. A kézműipar fokozatos megerősödése és a kézművesek számának gyarapodása jelentősebb impulzust közvetített ezeknek a városoknak a fejlődéséhez. Különösen a Dunától keletre elterülő térségekben figyelhető meg a mezővárosok felgyorsuló ütemű fejlődésének folyamata. Debrecen, Mezőtúr, Szolnok, Cegléd, Kecskemét, Szeged és más városok a példái a sajátos magyar városfejlődés fentiekben említett tolymáinak. Ugyanakkor felgyorsuló fejlődés jellemezte a királyi városokat is (Esztergom, Buda, Székesfehérvár). A kedvező közlekedésföldrajzi helyzet szabta meg Pest fejlődését. Azok a városok, nagyobb települések, amelyek vízfolyások mentén helyezkedtek el, a vízi közlekedés-szállítás következtében fejlődtek jelentősebben. A településfejlődés markáns tényezője lett a városok és vonzáskörzeteik már korábban kibontakozott fejlődésének elmélyülése, s a vonzáskörzetek újabb tényezők révén bekövetkező kiterjedése, megerősödése. A tatárjárás pusztításait lassan kiheverve, fokozatosan megerősödött és kiteljesedett az ország faluhálózata. A török hódoltságig a mezőgazdasági népesség térbeli

elhelyezkedésének szerkezetére az alacsony lélekszámú, sűrűn elhelyezkedő aprófalvas települési viszonyok voltak a jellemzők.

A felgyorsuló társadalmi-gazdasági fejlődés, s az általa közvetített impulzusok — bár rendkívül lassan és főként ellentmondásosan — a települések infrastruktúrájának fejlődésében is lassú elmozdulást eredményeztek. Az egyházi építkezések mellett kettős vonatkozásban figyelhetjük meg a világi építkezések kibontakozását. Egyfelől a hatalom gyakorlásának, az irányításnak a funkciói ösztönözték az építési tevékenységet. Másfelől a városokba betelepült, ott dolgozó emberek jelentették az építési tevékenység szélesebb körű kibontakozásának másik nagy tartományát. Kőből épült házak, közösségi célokat szolgáló intézmények jelennek meg, sajátos arculatot kölcsönözve az ország különböző térségeiben fejlődő városoknak.

A XIV. század elején a rendezetlen királyi hatalom birtoklásának viszonyai között érvényesülő oligarchikus hatalmi villongások hátráltatták a települési viszonyok stabilizálódását. A hatalmi harcok nyomán kibontakozó csatározások egyes térségekben a népesség elmeneküléséhez vezettek, ennek következményeit a települések fejlődése szenvedte. Szerencsére ez a folyamat nem volt tartós, következményeit a települések viszonylag hamar kiheverték.

A XIV. és XV. században bontakozott ki a maga teljességében a középkori Magyarország társadalmi-gazdasági fejlődése. Ennek következményei sokoldalúan érvényesülnek a települések fejlődésében, a népesség települési viszonyainak átalakulásában is. Róbert Károly, Nagy Lajos, Zsigmond, majd Hunyadi Mátyás uralkodásuk alatt nagyon sokat tettek a hazai településrendszer fejlesztése érdekében. Ezek az intézkedések tudatos, átgondolt településpolitikai-településfejlesztési elhatározások voltak. Helyesen vették figyelembe és mérlegelték a kor társadalmi-gazdasági fejlődése adta lehetőségeket, és ennek alapján formálták településfejlesztő elhatározásaikat. Felismerték és tudatosan érvényesítették azt a körülményt, hogy a kereskedelem kitüntetett szerepet tölthet be a városok fejlődésében. Úgy rendezték — mai szóhasználattal szabályozták — a kereskedelem fejlődését, hogy az egyben az érintett városok fejlődését, gyarapodását is eredményezte. A városoknak adományozott, biztosított jogok vásártartásra, árumeállításra, a kereskedők portékáinak az adott városokban történő értékesítésére stb., markáns tényezői voltak a városok tudatos fejlesztését szolgáló intézkedéseknek. Megdőbbsentek aktualitásukban azok az intézkedések, amelyeket a középkor kiemelkedő képességű és jelentőségű uralkodói gyakoroltak a városok szellemi életének fejlesztése, s az ehhez szükséges intézmények létrehozása érde-

kében. Nagy Lajos egyetemet telepített Pécsre. Ezzel alapjaiban határozta meg e város akkor fejlődését. (Sajnálatos körülmény, hogy Pécs később évszázadokon keresztül egyetemet nélkülözni kényyszerült.)

A tények birtokában aligha vitatható, hogy a középkori Magyarország Mátyás uralkodásának időszakában érte el fejlődésének legmagasabb csúcspontját. A magyar városfejlődés, iparosodás és városi lélekszám még akkor is bizonyos fokig elmaradt a nyugati országok színvonalához képest. Mátyásnak hatalma gyakorlásához a városok gazdasági erejének bizonyos fokára volt szükség. Ennek érdekében tudatos várospolitikát folytatott. Gazdaságilag ösztönözte a városok fejlődését: adópolitikával, kereskedelempolitikai intézkedésekkel, a városi önkormányzatoknak a gazdasági tevékenységben való érdekelttségének erősítésével. Különösen támogatta a feltörekvő városokat. Megdőbbsentő: fél évezreddel ezelőtt a napjainkban képviselt településpolitikai magatartás nyomai találhatók ezekben az intézkedésekben. Mátyás uralkodói zsenialitását tükrözi az a felismerés is, hogy a városalkotó funkciók nemcsak a világi és egyházi hatalom gyakorlásából, a kereskedelemből és a kézműiparból tevődnek össze. A szellemi élet a maga intézményrendszereivel már a középkorban is a városok fejlődésének meghatározott tényezője volt Európa más országaiban (gondoljunk Franciaországra, Itáliára). Ezért tett meg mindent, hogy Budát ne csak a világi hatalom szép helyeként fejlessze, pompás épületekkel gazdagítsa, hanem olyan szellemi bázissá alakítsa ki, amely európai jelentőségre tett szert.⁸ Ez jelentős mértékben sikerült: messze földön híres könyvtára, iskolái stb. révén. A beépítés tervszerűségének elősegítésére városrendészeti szabályokat írt elő. A korabeli okmányok tudósítanak Pécs, Fehérvár szellemi életéről, művészi értékeiről. Uralma alatt Pest a szabad királyi városok sorába került, kőfalakkal vették körül. A települések fejlődésében meghatározó volt a mezőgazdaság termelékenységének fokozódása, a mezőgazdasági árutermelés megindulása. „A kisebb területre szorult helyeken a szőlőművelés szolgált az árutermelés és a külkereskedelem alapjául, az alföldiek pedig pusztán hagyott, hatalmas területeket bérelnek legeltetésre, és határukat országgrésznyivé terjesztik, mint Szeged, Nagykőrös, Hódmezővásárhely, Kecskemét. Debrecen határa ez időben 90 ezer hold” — írja e korszakot tárgyaló munkájában Kulcsár Péter.

Az ipar tovább oszódott. Buda és Pest a belső forgalom és az átmenő kereskedelem középpontjává fejlődött. Egységes országos piac azonban még nem alakult ki. A kezdetben kis piaci körzetek bizonyos árucikkekben egész országgrészek forgalmát felölélő piaci területekké szélesedtek ki.

A mezővárosok száma több száz volt. Lakosságuk igen differenciált, jómódú telkes és bérlő parasztok, kézművesek, zsellérek stb. Fontos bázisai a bor- és állatkereskedelemnek. A városok és mezővárosok a centralizáció igen fontos anyagi és katonai támaszai voltak, élvezték a király támogatását.⁹

Mátyás hatalmas birodalmat hagyott hátra. Országá eljutott a polgári fejlődés küszöbére a legfejlettebb európai országokhoz hasonlóan. Kulcsár P. szavai szerint . . . „A mai olvasó fantáziája aligha lehet elegendő annak a minden mai fogalmat felülmúló anyagi bőségnek a rekonstruálására, ami hazánkat a XV. század utólján — előbb is, később is, még sokáig — jellemezte”.

A gazdasági viszonyok elért fejlettségi színvonalát tükrözték a népesség települési viszonyai, a településfejlődés eredményei, anyagi és kulturális értékekben egyaránt gyarapodó városok.

A török megszállás következményei a települési viszonyok alakulására

A másfél százados török megszállás nemcsak a társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatainak kontinuitását szakította meg, hanem ennek hatásaként rendkívül kedvezőtlen következményekkel járt a magyarországi településrendszer fejlődésére, a népesség települési viszonyainak alakulására is. Nagymérvű átrendeződés ment végbe a népesség korábban kialakult térbeni elhelyezkedésének rendjében; stagnálás, felbomlás és hanyatlás következett be a települési viszonyokban; a települések elvesztették korábban ellátott funkcióikat, vagy legalábbis azok nagy részét. A török megszállás következményei egyaránt kedvezőtlenül befolyásolták a városi települések sorsát és a falvak helyzetét.

A korral foglalkozó történészek megállapításai szerint a megszállás következményei kettős vonatkozásokban sújtották településeinket, az azokban élő népesség helyzetét. Egyrészt annak következtében, hogy az ország területe hadszíntérré változott: az állandó csatározások az ország területének nagy részét általában, s azon belül egyes térségeit és az ott fekvő településeket különösen kegyetlenül sújtották. Másrészt településeink életében azok a negatív következmények érvényesültek, hogy a korábbi organikus fejlődés folyamatai megszakadtak: a török megszállás időszakában a hódítók új fejlesztéseket nem eszközöltek. A törökök lényegében felélték, maradéktalanul kiszipolyozták, kihasználták azokat az adottságokat és lehetőségeket, amelyek a településállomány korábbi fejlődésének eredményeként kialakultak és létrejöttek.¹⁰ Az egykori királyi székhelyek, vármegyeközpontok részben súlyos károkat szenvedtek a harci cselekmények nyomán; részben pedig fejlődésük

elsatnyult, pangás, majd fokozatos pusztulás pecsételte meg sorsukat. A korábbi egyházi és világi hatalom intézményei vagy nem működtek, vagy végleg felszámolódtak. A korábban évszázadokon keresztül kialakult és működő kereskedelmi útvonalaknak a kényszerítő körülmények miatt bekövetkezett földrajzi áthelyeződése vagy megszűnése, az ország nagy részének a nemzetközi munkamegosztásból való kiesése a megszállt területek a városok hanyatlásához vezetett. Csupán néhány mezőváros stagnálása, vagy nagyon kis mérvű fejlődése figyelhető meg. Ez annak következtében ment végbe, hogy a falvak népességének egy része ezekben a városokban keresett menedéket a meg-megújuló támadások ellen; illetve a nagyobb közösségekben való együttléti bizonyos jogokat biztosított létének fennmaradása, életének megóvása szempontjából. Ismert körülmény, hogy több alföldi mezővárosunk közvetlenül a szultánnak adózott. (Ezek voltak az ún. khász városok.) E kegyetlen feltételként cserébe megmaradtak létük, fennmaradásuk keretei. Lakosságuk megőrizhette nyelvét, nemzeti kultúráját, hagyományait. Ezek között találjuk Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Szolnok, Jászberény, Debrecen városokat.

A mezővárosok megerősödése, fellendülése a török háborúk okozta viszonyokhoz és az új piaclehetőségekhez kapcsolódott. Lakossága tehető, jelentős igaerővel rendelkező parasztokból, szökött jobbágyokból alakul ki jellegzetes és differenciált cívusvárosi társadalommá.

Iparuk, bár fejlődőben volt, még kezdetlegesnek tekinthető, nem mindenütt jutott el a céhek megalakulásáig sem.

Az ország azon városai, amelyek a királyi Magyarország fennhatósága alá jutottak, szintén stagnáló helyzetet tükröztek. Ezek a városok az osztrák birodalom periferiáján helyezkedtek el, s mintegy ütköző övezet szerepét töltötték be a két világhatalom közötti csatározások ritkán lankadó tüzeiben. Azok a városok a mai országhatáron belül, amelyek többé-kevésbé nyugodtabb körülmények között éltek életüket, kisebb fejlődést mutattak, s korábbi szerepüket nemcsak megőrizték, hanem több vonatkozásban gyarapítani is tudták (például Kőszeg, Sopron). Ezek a városok az ország nyugati, északnyugati térségében voltak találhatóak. Bizonyos funkciók, amelyek korábban a törökök által megszállt területek városainak sajátjai voltak, ezekben a városokba helyeződtek át, vagy itt bontakoztak ki újjól. A szabad királyi városok önkormányzattal rendelkeztek, a megye és a földesúr hatalma nem terjedt ki rájuk.

A törökök által megszállt városokban új építkezésekre — mecsetek kivételével — alig került sor. Felélték, amit korábbi századok összehoztak. A templomokat mecsetekké alakították át. Az intézmények

értékeit széthurcolták rablók prédája lett. Ennek letragikusabb példáját Mátyás király egykori könyvtára mutatja. Egyedül a termálvizekre épített fürdőélet fenntartása, fejlesztése volt a törökök szívügye; különösen Budán voltak hajlandók ennek érdekében még áldozni is. Nemcsak a katonai cselekmények okoztak mérhetetlen károkat városaink, településeink életében. Megszűntek azok a településfejlesztési tényezők, elsősorban a kereskedelem, amelyek a korábbi századokban a települések fejlődésének döntő impulzust közvetítettek. Magyarország törökök által megszállt területe az oszmán birodalom végvidéke, perifériális ütköző tartománya lett. A két világbirodalom közötti csatározások ritka szünetei sem kedveztek a kereskedelem fejlődésének, a társadalmi munkamegosztás Nyugat-Európában elért fejlettségéhez történő előrehaladásnak, a felzárkózásról nem is beszélve. A kézműipar lényegében csak a mezővárosokban, ezek között is különösen a szultán közvetlen adózási körébe tartozó városokban maradt fenn és fejlődött. Ennek a fejlődésnek kiváltói voltak a helyi lakosság, másfelől pedig a megszálló katonaság igényei voltak.

Az Alföld és az ország törökök által megszállt más térségeiben korábban fennállott sűrű szemszerkezetű faluhálózat lényegében elpusztult. A megújuló támadások következtében a falvak népessége szétszaladt, a mezővárosokban, nagyobb részben pedig a törökök által szabadon hagyott területeken keresett menedéket. A falvak elpusztulása nemcsak a települési forma felszámolásához vezetett. Megszűnt a földek művelése. A mezőgazdasági művelés hiányában a földterületek elvadultak. A vadvizek kártételei hatalmas pusztítást éveztek. A harci cselekmények során keletkezett tüzesetek felbecsülhetetlen károkat okoztak az Alföld korábban értékes erdőállományában. Az ország törökök által megszállt térsége hatalmas pusztasággá alakult, s a korábbi évszázadokban fokozatosan kialakult kultúrtáj helyét a senki földjévé alakított pusztaság siralmas képe váltotta fel.¹¹

Szükséges azonban egy pozitív körülményre utalni, amely az Alföld egy kisebb részének települési viszonyait alapjaiban befolyásolta. Bocskai István 1605 decemberében a korponai országgyűlésen kiváltságlevelet adott a hajdúknak, letelepítette őket: „abban a hazában, amelyben harcoltak, tiszteletet és szabadságot nyerjenek”. Lakóhelyül néhány várost és pusztabirtokot adományozott: Kállót, Nánást, Dorogot, Varjast, Hadházát, Vámospércset, Simát és Videt.

A magyarországi településrendszer történelmi fejlődésében az, első és máig is maradandó, alapjaiban érezhető változásokat, a korábbi fejlődés folyamataiba történt erőszakos beavakozásokat a török meg-

szállás időszaka jelentette. Megszűnt a településrendszer fejlődésének korábban kibontakozott, az egyes korok eredményeire épülő organikus folyamata. Mint arról majd a későbbiekben szólnunk, a török hódoltságot követő helyreállítási időszak már képtelen volt korábbi eredeti állapotában helyreállítani a magyarországi településrendszer egykori képét, települési viszonyaink szerkezetét, a népesség évszázadokon át formálódott térbeli elhelyezkedésének rendjét.

Településfejlődés a XVIII. században

A másfélszázados török megszállás után különösen döntő volt a felszabadított területek települési viszonyainak alakulásában, hogy milyen központi elhatározások, intézkedések történnek; mi történik a megszállás, majd a harci cselekmények során elpusztított országban a népesség települési rendjének helyreállítása, a települések újraéledését, fejlődését elősegíteni hivatott feltételek megteremtése, biztosítása érdekében.

A települési viszonyok új körülményeknek megfelelő fejlődése rendkívül lassan, vontatottan – az ország egyes térségei között nagymérvű regionális eltéréseket jelezve – bontakozott ki. Tudatos politika, s annak alapján elhatározott akciók a bécsi udvar részéről csak egy vonatkozásban, a betelepítésekkel kapcsolatosan érvényesültek. Az elnéptelenedett térségekbe a földművelés kibontakoztatása, az elhagyott területek megművelése érdekében a német tartományokból svábokat, az Alföld egyes térségeibe az ország északi vidékéről tótokat telepítettek. E telepítések következtében, valamint az ország nyugati és északi térségeiből az Alföld térségeibe áttelepülő magyar népesség elhelyezkedésével fokozatosan benépesült a korábban elnéptelenedett táj. Nagyon lassan kibontakozott a városok fejlődése. Ez a fejlődés nagyjából a sajátos öntörvényű fejlődés útját járta. A városhálózat fejlődésében jelentős szerepet töltött be több, a megszállás időszakában elpusztított város újratelepítése. Ennek köszönheti kibontakozó fejlődését – többek között – Nyíregyháza, Szarvas, Törökszentmiklós. Ezek a városok mérnöki gondossággal megtervezett, szabályos alaprajzú, geometriai pontossággal kitűzött, majd beépített települések voltak.

A század derekán már jelentősebb fejlődést mutatott Buda is és Pest is. Ez a fejlődés azonban kevésbé volt tudatos, tervszerű fejlesztési politika, annak megvalósítását szolgáló elhatározások következménye. A városok fejlődését nagymértékben segítették a kor kibontakozó jelentős építkezései. Ebben döntő szerepet játszott a római katolikus egyház. Az akkor uralkodó építészeti stílus – a barokk művészet – je-

gyében az ország különböző városaiban ma is kiemelkedő értékű és pompázóan gazdag építészeti-városképi szerepet betöltő templomokat és más kultikus rendeltetésű épületeket emeltek. Eger, Tata, Vác, Szombathely építészeti emlékei fémjelzik ennek a kornak az építési tevékenységét, munkáját. Az építési tevékenység másik fő tartományát a földesurak kastélyépítkezései jelentették. A ráckevei Savoyai, a gödöllői Grassalkovich, a tétényi, hatvani és más kastélyok ebben az időszakban épültek.

A középkori magyarországi faluhálózat nem állt vissza. Az Alföld térségeiben a mezőgazdaságból élő népesség sajátos települési viszonyai alakultak ki. Eleinte a városokból viszonylag közeli távolságban települtek tanyák, amelyek időszakos szállásul szolgálták a város körüli térségekben folyó mezőgazdasági termelés és állattenyésztés ellátása céljából. A mezőgazdasági művelésbe bevont területek kiterjedése során mind szélesebb területeken bontakozott ki a tanyák létrejöttének folyamata. Először csak időszakos szálláshelynek, illetve munkahelynek tekintették, majd a század második felétől már állandó lakóhelyként szolgált. Ez a folyamat lassan bontakozott ki, erőteljesebb kibontakozása a század vége felé volt megfigyelhető.

A települési viszonyok alakulásának, s a településrendszer egészének a fejlődését azonban több tényező jelentősen gátolta, fékezte. Ennek hatása, kedvezőtlen körülményei különösen a század második felében váltak érezhetővé. Egyrészt a szükséges mértékű, illetve kívánatos jellegű kibontakozás elmaradásának oka a Habsburg uralkodóház hazánkkal szembeni politikájában, magatartásában keresendő. Nem állt érdekükben a török hódoltság súlyos következményeinek gyorsabb és főként tudatosabb felszámolása, negatív hatásainak mérséklése. Másrészt – mint erre az utóbbi években megjelent történeti tanulmányok, publikációk a figyelmet felhívják – a magyar nemesiség, az ún. rendi ellenállás, tevőlegesen negatív szerepet töltött be ennek a helyzetnek a létrejöttében. Mária Terézia időszakában, a század második felében több lehetőség lett volna a hazai társadalmi-gazdasági viszonyok átalakulásának, korszerűsítésének a felgyorsítására, s ennek révén a települési viszonyok, különösen a városok fejlődésének felgyorsulását biztosító feltételek megteremtésére. A maradi rendi ellenállás nem mérlegelte a körülményeket súlyuknak megfelelően; a gyakran értelmetlen ellenállás, szembehelyezkedés gátolta, elgáncsolta – a magyarok iránt egyébként ismert szimpátiával jellemzett uralkodónő – felvilágosult gazdaságpolitikai törekvéseinek érvényesülését. Ennek következményei a hazai társadalmi-gazdasági fejlődés minden tartományában megnyilvánultak. Aligha véletlen, hogy a települési viszonyok alakulására is negatívan hatott ez a magatartás.

A felvilágosodás korának következményei településeink fejlődésében csak igen áttételesen érvényesültek. Különösen kiemelendő körülmény az, hogy a felvilágosodás folyamatával együtt járó szellemi élet fejlődése a maga intézményrendszereivel és azok működése révén kisugárzott hatása több településünkben kedvező feltételeket teremtett a városiasabb életforma kibontakoztatásához, a település sorsával, fejlődésével történő azonosulás erősödéséhez. Végso következményként néhány városunkban számottevő szellemi potenciál halmozódott fel kiművelt emberekben, a szellemi élet intézményeiben. Sopron, Buda, Veszprém említhetők például ezek sorában. A század második felében, különösen annak vége felé, a felekezeti viszályok fokozatos mérséklődése a protestantizmus művelődési céljainak nagyobb mérvű érvényesülését segítette elő, ösztönözte. Az ennek során létrehozott oktatási-művelődési intézmények meghatározó tényezői lettek az érintett városok fejlődésének. Kisugárzó hatásuk nagyobb vidékek szellemi arculatának formálását szolgálta, kulturális színvonaluk növelését segítette. Ennek közvetlen, inkább közvetett hatása a települési viszonyok fokozatos átalakulását, a termelőerők adott fejlettségi színvonalához alkalmazkodó korszerűsödését segítette elő. Ezek között említhetjük Sárospatakat, Debrecent, Pápát, Mezőberényt stb.

Összességében sajnálatos körülményként értékelhetjük, hogy a török megszállás utáni évtizedekben a települések fejlődése területén nem sikerült elérni azt, amit a maga nemében a középkor során a hazai településrendszer fejlődése, gazdagodása felmutatott. Tulajdonképpen ebben a században végbement településfejlődés következményei döntő szerepet játszottak abban, hogy a hazai települési viszonyok fejlődése alapjaiban és szinte behozhatatlanul elvált a nyugat-európai országokban végbement településfejlődéstől. A településeink fejlettségben és az azokban élő emberek ellátottsági viszonyaiban amúgy is fennálló nagymérvű elmaradottság tovább mélyült, s napjainkig meghatározója maradt a magyarországi településrendszer fejlődési pályájának.

A magyarországi településrendszer átalakulása és fejlődése a XIX. században és a XX. század elején

A fentiekben megjelölt címet – az ennek keretében tárgyalt periódust illetően – aligha lehet pontosnak tekinteni. Ennek az időszaknak illetően módon történő lehatárolása a településrendszer átalakulásával, fejlődésével összefüggő kérdések tárgyalása érdekében a szerző részéről rendkívül önkényesnek minősíthető. A lehatárolt időszakon belül lényegében több, egymástól elváló, a fejlődés sajátos, karakterisztikus vonásaival kitűnő időszakokat különböztethetünk meg. Ezen belül önálló periódusként ke-

zelhető a reformkor, a kiegyezés utáni periódus, a századforduló és az első világháborút megelőző másfél évtized.

A XIX. század eleje alapvetően új folyamatokat jelez a társadalmi-gazdasági fejlődés területén. A tőkés gazdálkodás folyamatainak gyorsabb kibontakoztatása érdekében kifejtett erőfeszítések a legszorosabban összefüggnek a reformok megvalósítása iránti törekvésekkel, az ország politikai függetlenségének kivívásával, a nemzetnek önálló, szuverén államalakulat keretében történő megszervezésével. A társadalmi-gazdasági fejlődés eme folyamatai, az azokhoz kapcsolódó politikai mozgalmak, a reformkor eszmévilágának sokoldalúan kisugárzó hatása mellett a fejlődés egyik alapvető meghatározó tényezője — s ez témánkat is a legközvetlenebbül érinti — a tudományos és műszaki fejlődés gyorsulása, eredményeinek közvetlenebb és főként szélesebb körű hasznosulása.

Mindezek hatására és következményeként új feltetelek alakultak ki a népesség települési viszonyainak átalakulása, fejlődése vonatkozásában is. Markánsabb lett az urbanizálódás folyamata. E folyamatok kifejezésre jutnak az infrastruktúra fejlődésében, döntően az épületállomány, a lakóházak, közösségi célokat szolgáló épületek építésében.

A reformkor — politikai törekvései mellett — hangsúlyosan előtérbe helyezte településeink, s ezen belül a városok, különösen Pest-Buda fejlődésének a kérdéseit. Ennek a gondolatnak a legnagyobb zászlóvivője, mozgatója Széchenyi István volt. Úgy fogalmazott: „legyen Budapest az ország szellemi és anyagi központja. Fővárostok nevét Budapestre kellene változtatni. . . S így két város egyesülne. . . Milly haszon áradna ezen egyesülésből, milly virágzó fővárosa lenne Magyarországnak rövid idő alatt”. Széchenyi sokfajta elgondolást és tervet dolgozott ki az ország társadalmi-gazdasági fejlődésének meggyorsítása, s ennek révén a települési viszonyok tudatosabb formálása, fejlesztése érdekében. A vasúthálózat kiépítése érdekében végzett munkássága következményeiben nemcsak a gazdasági fejlődés ösztönzésének fontos tényezője volt, hanem alapjaiban új helyzetet teremtett a települési viszonyok alakulásában is. Széchenyi megkülönböztetett figyelmet fordított a Pest-Buda biztonságos összeköttetése céljából szükséges állandó híd megépítésére: ez olyan lépés volt, ami nagymértékben elősegítette a későbbiekben a mai Budapest kialakulását és dinamikus fejlődését. A reformkor más nagy vezető egyéniségei is — Kossuth, Táncsics stb. — sok gondolatot fejtettek ki, javaslatokat fogalmaztak meg a hazai települések fejlődésének elősegítésére. Ezek a megnyilatkozások különösen a negyvenes években erősödtek fel. Markáns elemeik között említhetők

az iparosítás szorgalmazása, a céhrendszer mielőbbi eltörlése, a városok önkormányzati jogainak teljesebb mérvű érvényesülése, a települések ellátottsági viszonyainak fejlesztése érdekében tett erőfeszítések. Hatásuk a hazai településfejlődés folyamatait alapjaiban befolyásolták.

A reformkor évtizedeiben működő hazai építészek nagyon sokat tettek városaink sajátos arculatának építészeti eszközökkel történt formálása, szépítése végett. Hild János, Pollácz Mihály és mások munkája nyomán a klasszicista stílusjegyekkel kitűnő építészeti alkotások sajátos, utánozhatatlan vonásokat kölcsönöztek — és kölcsönöznek sok esetben napjainkban is — a magyarországi településeknek.

Ezt a folyamatot az 1848–49-es szabadságharc megszakította. A szabadságharc elbukása nemcsak az ország politikai, nemzeti fejlődésében jelentett tragédiát. Számottevő időre negatívan befolyásolta a területi társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatainak további gyorsabb kibontakozásához szükséges politikai feltételeket, s ennek révén következményeiben negatívan érintette településeink fejlődését. Ennek ellenére az ötvenes évtizedben, majd a hatvanas évtized első felében megélnékült a gazdasági fejlődés (döntően a mezőgazdaságban, de jelentős a fejlődés a bányakincsek kitermelésében is). A gazdaság megélnékült fejlődése nyomán kibontakozó építkezések, különösen a vasútépítés, a fejlődés új feltételeit jelentették a települési viszonyok tudatosabb formálása, alakítása számára is. Az 1867-es kiegyezés nemcsak egy kompromisszumon alapuló megállapodást jelentett a politikai-társadalmi fejlődés számára, hanem megteremtette a gyorsabb gazdasági fejlődés folyamatainak kibontakoztatásához és elmélyüléséhez szükséges feltételeket. Az ezt követő évtizedek — korábban alig ismert méretű — gyors gazdasági fejlődése újabb feladatokat közvetített a települési viszonyok átalakítása vonatkozásában is.

Mint arról már korábban említést tettünk, nemcsak az ország társadalmi-gazdasági fejlődésében, hanem a gazdaság területi szerkezetének alakulásában, s a települési viszonyok átalakulásában is alapvetően új helyzetet teremtett a vasúthálózat kiépülése. Ez lényegében három évtized alatt történt.¹² A vasúthálózat létrejötte alapjaiban átrendezte a népesség települési viszonyait, új feltételeket teremtett a településrendszer fejlődésében. A vonalak az áruk és emberek cseréjének, mozgásának új áramköreit jelentették. Ez minden szempontból pozitív körülmény volt. Kedvezőtlen azonban az a következmény, hogy hazai nagy vízfolyásaink ekkortól kezdik elveszíteni azt a jelentőségüket, amelyet korábban az áruk és az emberek szállításában, a forgalmi kapcsolatok lebonyolításában, az egyes országgrészek

összekapcsolásában, a hazai és a szomszédos országok gazdasági közötti munkamegosztásban betöltöttek. Ez különösen a Dunára és a Tiszára vonatkozik. A vasúthálózat létrejött a településstruktúra nagymérvű átalakulásához vezetett. A Széchenyi alkotta közlekedéshálózat-fejlesztési koncepció Budapest központi szerepkörének erősítését szolgálta. Ennek – közzismerten – döntőbb mértékben politikai céljai voltak. Az ország fővárosába koncentrált közlekedéshálózati érrendszer alapjaiban megszabta a településrendszer átalakulását és fejlődését. A vasúthálózat kiépülése meggyőző erővel bizonyította azt a ma is hirdetett, de nem mindenkor következtetesen érvényesített követelményt, hogy az infrastruktúra hazai viszonyaink között megkülönböztetett szerepet töltött és tölt be a települések fejlődésében. A vasúthálózat kiépülése megerősítette Budapest szerepét, megeremtetten dinamikus fejlődésének feltételeit. Az egységes főváros létrejött 1873-ban tovább erősítette az ország társadalmi-gazdasági élete területi struktúrájának egyoldalúan centralizált jellegét. Ugyanakkor a vasúthálózat kiépülése, majd az azon lebonyolódó forgalom „átértékelte” a települések, különösen pedig a városok helyzeti energiáit: egyesek fokozatosan elvesztették korábbi szerepüket, mások pedig kedvezőbb feltételekhez jutottak gyorsabb fejlődésük számára. A társadalmi munkamegosztás elmélyülése szinte együtt járt a területi társadalmi-gazdasági munkamegosztás elmélyülésével. Magyaránú népességmozgás bontakozott ki. Az 1869-ben szervezett első hazai népszámlálás, majd annak tíz évenként történő megismétlése nyomán rendelkezésre álló megbízható adatok azt jelzik, hogy a népesség országon belüli mozgásának sajátos irányvonalai alakultak ki. Döntő irány volt az ország déli, délkeleti és keleti térségeiből az északi térségekbe történt el-, illetve bevándorlás. Magyaránú bevándorlás indult meg a fővárosba, s a közvetlen szomszédságában fekvő településekbe. A gazdaság egyenlőtlen térbeli fejlődése következményeiben gyorsan kiütközött a települési viszonyok fejlődése is. Az ásványi kincsek területi elhelyezkedése, az arra települt kitermelő, illetve feldolgozóipar bázisai alapjaiban megszabták a településrendszer fejlődését. A megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények nyomán az ország területi struktúrájában, illetve települési viszonyaiban egy sajátos centrum-periféria helyzet alakult ki. Centrumként az ország fővárosa, s néhány kedvező földrajzi fekvésű nagy helyi és helyzeti energiapotenciállal bíró, az iparosodás áramkörébe tartozó városok tűnnek ki, mint például Miskolc, Sátoraljaújhely, Salgótarján, Debrecen, Szombathely stb. A XIX. század második felében lezajlott változások a falusi népesség térbeli elhelyezkedését is átfomálták. A faluhálózat fejlődése nagyon differenciált ké-

pet mutatott. Megerősödött az a sajátos magyar településtípus, amelyet a mezőváros-tanyás kapcsolat jellemez. A tanyák nagymérvű fejlődése az Alföld térségeiben az ottani települési viszonyok markáns tényezője lett. Mindezen fejlődés eredményeként alakult ki a településrendszernek az a váza, amely ma is meghatározza a népesség térbeli elhelyezkedésének rendjét.

A kiegyezést követően tudatos intézkedések is történtek a területi társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatainak befolyásolása érdekében. Ezek az intézkedések nagyrészt a főváros fejlődéséhez kapcsolódtak. Az 1872-ben létrehozott Közmunkák Tanácsa hatalmas munkát végzett századunk elejéig a főváros fejlesztése érdekében. Az állam által nyújtott anyagi eszközök, hitelek és a magántőke biztosította erőforrások okos felhasználásában, az építési tevékenység koordinálásában ma is nagy tanulságul szolgáló tevékenységet fejtett ki. Az infrastruktúra korábban ismeretlen, példátlan méretű fejlődése bontakozott ki és ment végbe. Kiépült a főváros közüzemi vízellátása, telefonhálózata, nagy kiterjedésű területeket csatornáztak, megszervezték az utcák és terek közvilágítását. Az ezekben az évtizedekben létrehozott infrastruktúra ma is alapjaiban meghatározza a főváros életét, fejlődését. A már működő ipari üzemek megerősítése, új ipari vállalkozásoknak a főváros térségébe történő orientálása érdekében hosszú lejáratú adókedvezményeket nyújtottak, ingyenes vagy alacsony bérleti áron telket biztosítottak. A kiépülő infrastruktúra nagymértékben hozzájárult a főváros iparának gyors fejlődéséhez. Harrer Ferenc visszaemlékezéseiben megírja, hogy az előközművesített ipari területek (mai gyakorlatban ipari parkok) létrehozása érdekében a főváros vezetése a kilencvenes évek elején konkrét intézkedéseket hozott.

A városok, elsősorban és döntően a főváros felgyorsuló fejlődése kapcsán a tudatos, előrelátó tervezés mind fontosabb szerepet kapott. A korábban már ismert és alkalmazott szabályozási tervek mellett polgárjogot nyert az általános rendezési terv és az annak alapján történő tudatos (vagy legalábbis tudatosabb) városfejlesztés. A gyors fejlődés eredményei közé sorolhatjuk a tervezés térhódítását. Ha az erre az időszakra kialakult helyzetet összevetjük a század elején uralkodó állapotokkal, valóban e téren is nagyívű fejlődést könyvelhetünk el. A Szegedet ért árvízi katasztrófát követő újjáépítést szolgáló városrendezési terv különösen hozzájárult a város életének, fejlődésének egészét átfogó tervezés indokoltságának elismeréséhez. A városhálózat fejlődését segítették az 1870 utáni évtizedekben több szakaszban megvalósított közigazgatási reformok, átszervezések is.

Településfejlődés a két világháború közötti időszakban

A központi hatalmak — Magyarország is ezen államok csoportjához tartozott — az első világháborút elvesztették. A háborút követő békekötések a vesztes hatalmakat, így hazánkat is kegyetlenül sújtották. Az ország elvesztette korábbi területének kétharmadát. Magyarország területe mindössze 93 000 km²-re zsugorodott össze a veszített háborút követő imperialista jellegű békekötések következményeként. Az első világháború végén kirobbant őszirozsás forradalom, majd az azt követő Tanácsköztársaság elbukott. A fehérterror nehéz éveit követték.

A megváltozott körülmények között az ország fennmaradásának, továbbélésének alapvető feltétele volt berendezkedni, alkalmazkodni az új helyzethez. Elvesztve a gazdasági fejlődést biztosító korábbi bázisokat, a gazdasági fennmaradás új hatótényezőit kellett serkenteni, vagy újakat életre kelteni. A nemzetközi körülmények sem kedveztek az ország belső helyzetének, a gazdasági stabilizálódás megerősödésének. A huszas évek végén kibontakozó világgazdasági válság következményei a gyenge alapokon nyugvó gazdaságunkat is súlyosan érintették. A harmincas évek közepétől, inkább annak vége felé meginduló fellendülés már a háború előkészületeihez kapcsolódott. A hadigazdálkodás inspirálta fejlődés hozta mozgásba a korábban lényegében stagnáló magyar gazdaságot. A két világháború közötti időszakban a beruházások volumene, az építési tevékenység csekély mérvű volt. Aligha hasonlítható össze azoknak az évtizedeknek a dinamikus gazdasági növekedésével, amellyel a XIX. század utolsó évtizedei, vagy századunk eleje magyar földön is kitűntek.

A fentiekben röviden jellemezettekkelől következik, hogy a települések sorsának alakulását a kialakult helyzet alapjaiban meghatározta. Ezt a helyzetet tovább súlyosbították a békeszerződés következményei. Azok a városok, amelyek korábban az országhoz tartozva a nagyváros-hálózat markáns elemei voltak, elkerültek tőlünk (Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Zágráb, Újvidék stb.). Korábban az ország fővárosával együtt a nagyváros-hálózat eme elemei viszonylag kiegyensúlyozott keretet biztosítottak a települési viszonyok fokozatos átalakulásához, s összességében a településrendszer egészének fejlődéséhez. A megváltozott helyzetben szembetűnően kitűnt a főváros „vízfej” jellege — mind népességszámát, mind az itt felhalmozódott ipari és szellemi potenciált tekintve — az ország egészéhez viszonyítva. A főváros ellensúlyozására alkalmas vagy legalábbis ilyen vonatkozásban alkalmassá tehető városok — határszéli elhelyezkedésükből következően — újabb problémákat jelentettek a településrendszer

organikus fejlődésében. Egyedül Miskolc volt olyan város, amely viszonylagos háttérrel rendelkezve, nagyobb vonzáskörzet szervező és irányító központjának szerepkörét betöltötte. Debrecen, Szeged, Pécs és Győr az új államhatárok megvonása következtében féloldalas elhelyezkedésbe kerültek. A városok vonzása csak mesterségesen érvényesül, mivel az új államhatárok a korábbi vonzáskörzeteket felszámolták, viszont új vonzáskörzetek kialakulásának feltételeit az objektív körülmények gátolták.¹³

A kialakult helyzetben a főváros túlzott kiemelkedő szerepének mérséklése lett, illetve lett volna a tudatos településfejlesztési politika elsődleges és legfontosabb feladata. Sajnálatos körülmény, hogy átfogó településpolitikai koncepció vagy fejlesztési magatartásra utaló elképzelések hiányában a cselekvés szükséges körvonalai sem alakultak ki. A településfejlődésben a spontán folyamatok érvényesültek, s ezek hatása, intenzitása csekély volt ahhoz képest, hogy a megváltozott körülményekhez alkalmazkodóan a kialakult területi struktúra és települési viszonyok más irányú átrendeződésének tudatosabb elemét képviseljék. A harmincas évek közepére markánsabb lett a területi társadalmi-gazdasági szerkezet nagymérvű aránytalanságainak felismerése. Különböző elképzelések, javaslatok is megfogalmazódtak a lehetséges feloldás módjait, alternatíváit illetően.

Mielőtt ezek részletesebb bemutatására vállalkoznánk, szükséges szólni arról, hogy a háborúra való felkészülődés, a hadigazdálkodás gyorsabb ütemű fejlesztése a termelőerők területi elhelyezkedésében történő kormányzati szintű beavatkozás több feladatot helyezte előtérbe. Ezek közé sorolható az a katonapolitikai szempontból elhatározott telepítés, melynek eredményeként a Balatontól északkeletre fekvő térségben új nagy vegyipari bázis telepítésére, majd építésére került sor. Ez a telepítési akció következményeiben a közép-dunántúli térség gazdasági, döntően pedig ipari fejlődésének új impulzust közvetített. Míg ható érvénnyel megszabja a térség gazdasági fejlődésének feltételeit. Felmerült a harmincas évek végén egy új kohászati bázis létrehozásának az igénye. A telephelyválasztás szempontjainak sokoldalú mérlegelését követő helyszíni vizsgálatok a Duna mentén keresték az új bázis elhelyezésének lehetőségeit. A felszabadulást követően ezeken a nyomokon indultak el, amikor a Duna mentén az új vaskohászati bázis telephelyét kiválasztották.

Minden szempontból tanulságosak és érdekesekek azok a törekvések, amelyek a harmincas évek közepén — mint arra már utaltunk — nemcsak a társadalmi-gazdasági problémák lehetséges megoldási feltételeit tárgyalták, hanem ahhoz kapcsolódva, azokból levezetve a hazai települési viszonyok átalakítá-

sának, fejlesztésének kérdéseit vizsgálták.

Ezekkel a kérdésekkel foglalkozók nagy csoportját képviselték a népi írók. Közöttük mindenekelőtt Erdei Ferenc nevét említhetjük. Sokoldalúan és rendkívül eredetien vizsgálta a sajátos magyar településfejlődés szerteágazó kérdéseit. Településeink sorsát érintően számos olyan kérdésben foglalt állást, amelyek napjainkban is maradandóan meghatározzák a magyarországi településfejlesztés és településpolitika tennivalóit, cselekvési irányát. Erdeinek a mezőváros-tanyák vonatkozásában végzett vizsgálódásai és ennek nyomán kifejtett elgondolásai, a közigazgatás és településfejlődés közötti összhang megteremtésére vonatkozó javaslatai különösen azok az elemei alkotó munkásságának, amelyek e helyütt is kiemelten említésre méltók.

A harmincas évek közepén az akkori Mérnöki Egyet is megfogalmazta a településekkel, a hazai településállománnyal történő tudatosabb foglalkozás szükségességét. Más országok, elsősorban Németország példája alapján a hazai településállomány adottságainak, értékeinek tudatosabb hasznosítása, a fejlődés folyamatainak összehangolása érdekében megfogalmazta a regionális tervezés, országrendezés alkalmazásának igényét hazai vonatkozásban. A földrajztudós Teleki Pál kezdeményezte az ország regionális problémáinak szisztematikus tanulmányozását. A javaslatára és jelentős anyagi támogatásával létrehozott Magyarságtudományi Intézet tette az első konkrét lépéseket a hazai településrendszer egészét átfogó tudatosabb cselekvések megalapozása céljából. A közigazgatás oldaláról közelítették a népesség települési viszonyainak problémáit. Konkrét vizsgálatokat végeztek az ország különböző térségeiben, s ezek közül a legátfogóbb, s egyben legmélyrehatóbb vizsgálatok az akkori tatai járás területére készültek. Sajnálatos körülmény, hogy ez a vállalkozás befejezetlen maradt.

A háború megakadályozott bármifajta törekvést, vagy akár koncepció kimunkálását, még kevésbé érvényesítést települési viszonyaink tudatosabb formálása érdekében.

Településeink fejlődése az elmúlt négy évtizedben

A mélyreható társadalmi átalakulás és gazdasági fejlődés eredményeként az elmúlt négy évtized mérföldkő volt hazánk területi struktúrájának átalakulásában, a népesség települési viszonyainak fejlődésében, a települések infrastrukturális ellátottsági színvonalának emelkedésében és korszerűsödésében is.

A felszabaduláskor terhes örökség jutott osztályrészül a települési és infrastrukturális ellátottsági viszonyok vonatkozásában is. A népesség települési és infrastrukturális ellátottsági viszonyainak nagymérvű

elmaradottságát még az is fokozta, hogy a háborús események súlyos károkat okoztak hazánk gazdasági életében, településállományában.¹⁴

A felszabadulás után a legfontosabb és legközvetlenebb feladat a háborúban elpusztult ország helyreállítása volt. Alig egy év leforgása alatt sikerült felszámolni a legsúlyosabb háborús károkat, megindítani az életet. A gazdaság fejlesztésében, irányításában döntő lépés volt a tervgazdálkodás 1947 augusztusában történt bevezetése, majd az első hároméves terv. Az eredményesen túlteljesített terv időszaka alatt lényegében befejeződött a háborús károk felszámolása: ezen túlmenően a gazdaság egyes területein – döntően az iparban – megteremtődtek a gyorsabb fejlődés legszükségesebb feltételei. Ez alatt az időszak alatt az ország területi és települési struktúrája – érthetően – alig változott. A társadalmi-gazdasági viszonyok mélyreható átalakításának céljait az első ötéves terv tartalmazta (az 1950–1954 közötti időszakra vonatkozóan).

A mélyreható társadalmi átalakulás és gazdaságfejlesztés feladatai napirendre tűzték a város-, településfejlesztés kérdéseit, új településpolitika kidolgozásának és megvalósításának tennivalóit. A településfejlesztés konkrét feladatai döntő mértékben az ipar és az energiagazdálkodás fejlesztéséhez, az új telepítésekhez kapcsolódtak. A Dunapentele térségében épülő vasműben foglalkoztatott dolgozók letelepítésére új város építését határozták el. Ez a döntés nemcsak az adott térségben élő népesség települési viszonyainak alakulása szempontjából volt döntő jelentőségű. Ebben kifejezésre jutott az a településpolitikai megfontolás, amely a településhálózat múltból örökölt aránytalanságainak felszámolásában, az új társadalom elvárásainak megfelelő települési viszonyok kialakításában döntő szerepet szánt az új városok építésének. Dunaújváros építése mellett az ország más térségeiben is telepítettek új városokat. Ezek majdnem kizárólag a bányászok szervezett letelepítését szolgálták. Így került sor többek között Komló építésére a mecseki térségben. A Sajó völgyében a vegyipar és a szénbányászat együttes fejlesztése eredményezte Kazincbarcika új város építésének megkezdését. A Zagyva völgyében folyó szénkitermelésben foglalkoztatott dolgozók letelepítésére kezdtek meg Nagybátony és Petőfibánya városi jellegű lakótelepek építését. Ez utóbbiak a későbbiekben sem rendelkeztek olyan helyi és helyzeti energiákkal, amelyek városá fejlődésüket ösztönözték volna. A közép-dunántúli térségben az energiazáság fejlődése Várpalota és Ajka gyors ütemű városi fejlődését segítette. Ajka fejlődésében már ebben az időszakban is meghatározó szerepe volt a bauxitkitermelésnek és a timföldgyártásnak. A zalai olajbányászat fejlesztése felgyorsította az érintett térség te-

lepeléseinek fejlődését. Az ötvenes évek közepén döntöttek a mai Leninváros (az egykori Tiszaszederkény) építéséről.

Városaink túlnyomó többsége megsínylette az akkori településpolitikai gyakorlatának eme érvényesülését. Ebben meghatározó volt az a körülmény, hogy az igényekhez képest igen kevés lakást építettek. A városokban amúgy is nagy volt a zsúfoltság. A nagymérvű népességbevándorlás tovább rontott ezen a helyzeten. Különösen Budapesten, valamint a nagyvárosokban, megyeszékhelyeken volt kritikus a lakásellátottság helyzete. Az 1953-as kormányprogramban meghirdetett tömeges lakásépítési akciók is csak tüneti kezelést eredményeztek. Mindenképpen értékelni kell azokat a törekvéseket, amelyek Miskolc, Salgótarján, Tatabánya, Ózd és más városok fejlesztését ösztönözték, s azokban a tömeges lakásépítés szélesebb körű kibontakoztatását eredményezték.

Szükséges megemlíteni a közép- és kisvárosok nagy többsége fejlődési problémáinak nem kielégítő mértékű kezelését, az adottságaikból fakadó lehetőségek hasznosításának elhanyagolását. Ez különösen az alföldi mezővárosok esetében még ma is érezhető gondokat okoz, feszültségek forrása.

A földreform alapjaiban új helyzetet, új lehetőségeket teremtett a falusi, tanyai népesség felemelkedése számára a települési viszonyok vonatkozásában is. A negyvenes évek végén működött Tanyai Tanács hatalmas munkát végzett a tanyai népesség új települési viszonyainak kialakulását elősegíteni hivatott feltételek megteremtése érdekében. Több mint másfélszáz tanyaközpont helyét jelölte ki, és kiépítésüket szorgalmazta. Az ílymódon kijelölt tanyaközpontok egy kisebb hányadában fokozatosan kiépültek a közösségi élet alapfokú intézményei. A tanyai népesség bevándorlása azonban váratott magára. Alig néhány tucat olyan tanyaközpontot említhetünk, ahol kibontakozott az eredetileg elképzelt lakásépítés, a tanyai népesség a kijelölt központokat lakóhelyül választotta (például Városföld, Lászlófalva, Imrehegy, Csárdaszállás stb.). A falvak fejlődésében a vizsgált időszakban a társadalmi-gazdasági átalakulás következményei, előnyei még kevésbé érvényesültek. A falusi települések mélyreható átalakulása később, a mezőgazdaság szocialista átszervezése után, a nagyüzemi termelés megerősödésével bontakozott ki és ment végbe.

Az ellenforradalom leverését követő konszolidáció időszakában a társadalmi-gazdasági építőmunka megváltozott feltételeihez kellett alkalmazkodnia a településfejlesztési politika céljainak és mindenkori akcióinak.

A felgyorsult fejlődés következményeiben nagy változásokat ösztönzött településeink, különösen és

meghatározó módon városaink életében. Ennek a fejlődésnek a motorja az ipar volt. A mezőgazdaság a városok nagy részében — néhány hagyományos alföldi mezőváros kivételével — nem játszott meghatározó szerepet a városfejlesztés hatótényezői között. A szellemi élet intézményrendszereinek szerepe csupán néhány város fejlődésében érvényesült. Tudatos településpolitikai magatartás jutott kifejezésre a kormányzat elhatározásaiban a vidéki városok — döntően a nagyvárosok és a megyeszékhelyek — kiemelt fejlesztése érdekében. Az ország arányosabb területi struktúrájának kialakításában a termelőerők területi elhelyezése mellett hazai viszonyaink között a városhálózat, s ezen belül a nagyvárosok kiegyensúlyozott fejlesztésének volt meghatározó szerepe. Ugyanakkor hangsúlyozni kell azt a körülményt, hogy a főváros, a nagyvárosok, az ipari centrumok gyors népességnövekedése az ötvenes évek végére rendkívül feszült helyzetet teremtett az infrastrukturális ellátottság területén. Különösen a lakásellátottsági viszonyok területén volt kritikus a helyzet. Az első tizenöt éves lakásépítési terv egyik legfontosabb célja ennek feloldása volt. A tömeges lakásépítési tevékenység kibontakozásának és az ahhoz közvetlenül kapcsolódó járulékos beruházások eredményeként a hatvanas évek végére már jelentős változásokkal találkozhattunk városaink egy részében. Ez a fejlődés azonban igen eltérő, jellegében ellentmondásos volt. Az öt megyei város (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr), néhány ipari centrum és a megyeszékhelyek fejlődése különösen gyors volt. Összefüggő nagy lakóterületi egységek épültek. Ennek következtében nagymértékben megnőtt ezeknek a városoknak a területe. Sok esetben felbomlott történelmileg kialakult településszerkezetük, a területfelhasználás korábban kialakult rendszere. Hatalmas összegeket igényelt a közműellátás rendszereinek kiépítése.

A városfejlesztés céljaira rendelkezésre álló eszközök nagyobb hányadát — az elosztás akkori rendszerében — a megyeközpontok élvezték. A közép- és kisvárosok nagy része fejlődésének nem kielégítő volta további feszültségekhez vezetett. Nem sikerült hasznosítani a szükséges mértékben értékeiket, lehetőségeiket. Ezeknek a városoknak egy kisebb csoportjában ebben az időszakban stagnált vagy csökkent a népesség száma. Az innen elvándorló népesség nagyrészt a megyeszékhelyek népességszámát növelte, újabb gondokkal tetézve amúgy is kritikus infrastrukturális ellátottsági viszonyait.

A mezőgazdaság szocialista átszervezését követően felerősödtek a differenciálódás jegyei a falusi települések fejlődésében. Kirajzolódott azoknak a községi településeknek a köre, amelyek a nagyvárosok, ipari centrumok közvetlen szomszédságában elhelyezkedve, az átlagtól eltérő, sok esetben

felgyorsuló fejlődési tendenciákat mutattak. Ugyanakkor markánsabban nyilvánultak meg az aprófalvas településmódú térségek gondjai, problémái. Ebben az időszakban felgyorsult a főváros térségében az agglomerálódás folyamata. Felgyorsult a hatvanas évtizedben a tanyak felbomlásának folyamata. Ezt olyan tényezők gyorsították, mint a korábban ott élő népesség jelentős részének elvándorlása, a visszamaradt öregkorú népesség fokozatos elhalálása.

A hetvenes évtized települési viszonyainak formálásában, városi és községi településeink fejlődési folyamatainak irányításában, a településfejlesztési politika gazdaság- és társadalompolitikai követelményeinek érvényesítésében döntő szerepet töltött be a Kormány által 1971 márciusában elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció.

A városhálózat fejlesztésére vonatkozó javaslatok, a regionális szerepkörökből fakadó funkciók ellátásával kapcsolatosan megfogalmazott követelmények a lakosság infrastrukturális ellátottsági viszonyainak javítása érdekében, a városok jelentős hányadának kívánatos irányú és jellegű fejlődését megfelelően orientálták. Pozitív körülményként értékelhető, hogy a városiasodó, várossá fejlesztendő, illetve fejleszthető községek helyes kiválasztásával fokozatosan megteremtődtek a városhiányos térségekben a várossá nyilvánítás feltételei, s ennek következményeként a városhálózat területileg arányos fejlesztésének a lehetőségei. A községi települések fejlődése ellentmondásos volt. Nagy részük nem a koncepcióban, illetve az annak alapján készült megyei településhálózat-fejlesztési tervekben megfogalmazott elveknek megfelelően fejlődött.

A koncepcióban meghatározott célok, illetve követelmények realizálásában végbement, megfigyelhető „deformáció” oka kettős jellegű volt. Az okok egyik csoportja a koncepció lényegének, az abban megfogalmazott stratégiai jellegű céloknak a helytelen értelmezésére vezethető vissza.

A koncepcióban megfogalmazott célok realizálása során végbement „deformáció” okainak másik csoportja ennél mélyebbre hatóbb és lényegesen bonyolultabb. A társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatai a hetvenes évtizedben másképpen mentek végbe, alakultak, mint azt a településfejlesztési koncepció feltételezte. A magyarországi településrendszer egészét jellemzően a hetvenes évtizedben olyan folyamatok bontakoztak ki és érvényesültek, amelyek kedvezőtlenül befolyásolták, gátolták a tudatos fejlesztési célok érvényesülését, ellentmondásban voltak az alapvető társadalompolitikai követelményekkel. Közvetve negatívan hatottak a területi gazdasági fejlődési folyamatok kívánatos, illetve szükséges jellegű, irányú és intenzitású kibontakozására, elmélyülésére. Ezeknek az okoknak mélyebb elem-

zése már napjaink településpolitikai magatartásának feladata.

Néhány következtetés

A magyarországi településrendszer fejlődésének, a népesség települési viszonyai alakulásának áttekintése lehetőséget ad néhány következtetés megfogalmazására. Ezek sorában a legfontosabb az, hogy a magyarországi települési viszonyok történelmi fejlődése nagyon sok tanulságot nyújt számunkra. Ezeknek a tanulságoknak, tapasztalatoknak az elemzése, a településfejlődés folyamatai pozitív és negatív vonatkozásainak sokoldalú értékelése elengedhetetlen feltétele a ma és a jövő feladatai helyes megfogalmazásának. Csak abban az esetben biztosítunk megfelelő feltételeket mindenkor fejlesztési céljaink következetes megvalósításához, ha messzemenően tekintettel vagyunk ezekre a tanulságokra.

Településállományunk mindenkor meghatározó tényező volt az ország társadalmi-gazdasági fejlődésében. A legszorosabb összefüggés mutatható ki a települések fejlődése és a társadalmi-gazdasági fejlődés között. Ha sikerült megteremteni, biztosítani a társadalmi-gazdasági fejlődés és a településfejlődés közötti összhangot (természetesen a maga viszonylagosságában), ez kölcsönösen kedvezően hatott eme kapcsolatrendszer mindkét összetevőjére. Ez különösen kitűnik társadalmi-gazdasági fejlődésünk mai szakaszában. A települések hatalmas anyagi erőt jelentenek: nagy kulturális, morális értékük, nemzet tudatunkat formáló erejük joggal nevezhető társadalmi-gazdasági fejlődésünk egyik meghatározó tényezőjének.

A tanulságok arra utalnak, hogy a települések fejlődésében érdemleges és tartós eredményeket csak akkor lehet elérni, ha azok tudatos politikára alapozott beavatkozások, intézkedések nyomán jönnek létre. Amikor az elmúlt századok során a településrendszer fejlődésében, a népesség települési viszonyainak alakításában tudatos törekvések érvényesültek, ezek nemcsak a népesség térbeli rendjének elhelyezkedésére hatottak kedvezően, hanem következményeikben a társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatait is befolyásolták.

A települési viszonyok fejlesztése érdekében eszközölt intézkedések, beavatkozások következményei hosszú távon érvényesülnek. Gyakran századokra megszabják a települések fejlődését. A magyarországi településrendszer fejlődésének nem kevés olyan összetevője van, amely századokon keresztül érvényesült, illetve érvényesül, természetesen a mindenkor változó társadalmi-gazdasági feltételeknek megfelelően. Ugyanakkor elhamarkodott, várható következményeiben nem kellően átgondolt

intézkedések hosszú időszakon át negatívan éreztetik hatásukat.

A magyarországi településrendszer fejlődése arra is felhívja a figyelmet, hogy településeink rendkívüli érzékenyek a külső változásokra. Háborús események, erőszakos beavatkozások, a kontinuitás folyamatainak megszakadása súlyos nyomokat okozhatnak, sokáig ható kedvezőtlen folyamatokat válthatnak ki településeink életében. Településeinknek ez a magas fokú érzékenysége, a külső körülményektől vezérelt befolyásolhatósága az egyik olyan alapvető körülmény, amelyre napjaink és a közeljövő településpolitikai magatartásának formálásánál, településfejlesztési céljaink meghatározásánál mindenkor megkülönböztetett figyelmet kell fordítani.

Mint arra tanulmányunk bevezetőjében már utaltunk, a települések fejlődésében meghatározó szerepe van az infrastruktúrának. A történelmi áttekintés sokoldalúan és állandóan visszatérő jelleggel igazolta a bevezetőben megfogalmazottakat. A települések fejlődésében a mindenkori társadalmi-gazdasági fejlettség színvonalának megfelelően kialakult és működő infrastruktúra alapvető meghatározó tényező volt. Két példára utalunk. A középkor századaiban a víziutak, majd a kereskedelem fejlődésével, a nemzetközi munkamegosztásba történt fokozatos bekapcsolódással kialakult vásárvonalak – mint az akkori viszonyok

közötti infrastruktúra meghatározó elemei – alapjában befolyásolták a népesség települési viszonyainak fejlődését. Az elmúlt másfél században végbement fejlődés hívta életre lényegében azt az infrastruktúrát, amely mai települési viszonyaink váza, meghatározó eleme. Az infrastruktúrának a XIX. század második felében végbement fejlődése eredményezte annak a településrendszernek a kialakulását, amely ma is társadalmi-gazdasági fejlődésünk meghatározója, népünk életkörülményei alakulásának befolyásoló térbeli kerete.

Jelen tanulmány szerzője nem történész, hanem urbanisztikával foglalkozó szakember. Negyedszázados munkássága a legszorosabban kapcsolódik a magyarországi településhálózat fejlesztésével összefüggő feladatokhoz. A fejlesztés tennivalóinak vizsgálata mind erőteljesebben irányította a figyelmét a magyarországi településrendszer múltbeli fejlődésének tanulmányozására. Ennek során gyűjtött ismereteire támaszkodva azokat a tanulságokat kívánta összegyűjteni és megfogalmazni, amelyek gondosabb számbavétele hasznos lehet a településfejlesztés mai és jövőbeni feladatainak körültekintőbb megoldása érdekében. A tanulmány célja az volt, hogy ezekre a kérdésekre felhívja a figyelmet: a múlt tanulságainak elmélyült tanulmányozására ösztönözzön.

IRODALOMJEGYZÉK

Bajcsy-Zsilinszky Endre: Mátyás király.

Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.

Bakay Kornél: A magyar államalapítás (2. kiadás)

Gondolat kiadó, Budapest, 1981.

Berend T. Iván – Ránki György: A magyar gazdaság száz éve.

Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972.

Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1968.

Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974.

Bernát Tivadar – Viszkei Mihály szerkesztésében: Budapest társadalmának és gazdaságának száz éve.

Közigazdasági és Jogi Könyvkiadó – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972.

Bierbauer Virgil: A magyar építészet története.

Budapest, 1937, Magyar Szemle Társaság kiadása.

Csernok Attila – Ehrlich Éva – Szilágyi György: Infrastruktúra. Korok és országok.

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.

Engel Pál: Vár és hatalom.

Közlí: Világosság, 1984/5–6. száma.

Eperjessy Kálmán: Városaink múltja és jelene.

Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1971.

Erdei Ferenc: Magyar városok.

az Atheneum kiadása.

Fraknói Vilmos: Magyarország a mohácsi vész előtt.

Szent István Társulat kiadása, Budapest, 1896.

Gabrielle Sautter: Nagykőrös (Városföldrajzi vázlat).

Földrajzi Értesítő, 1974/14. füzet.

Gerevich László főszerkesztésében: Budapest története II. és III. kötet.

Kiadta: Budapest Főváros Tanácsa, 1973.

Gergely András – Szász Zoltán: Kiegészítés után.

Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.

Granasztói György: A középkori magyar város.

Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.

Győrffy György: István király és műve.

Gondolat Kiadó, Budapest, 1977.

Hanák Péter: Magyarország a monarchiában.

Gondolat Kiadó, Budapest, 1975.

Hegyí Klára: Egy világbirodalom végvidékén (2. kiadás).

Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.

Hencz Aladár: Területrendezési törekvések Magyarországon.

Közigazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973.

Kaán Károly: A Magyar Alföld.

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1927.

Keleti Károly: Hazánk és népe a közigazdaság és társadalmi statisztika szempontjából.

Pest, 1871.

Kisfaludy Katalin: Matthias Rex.

Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.

Kóródi József — Kőszegfalvi György: Városfejlesztés Magyarországon. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971.

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971.

Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

Kövér György: Iparosodás agrárországban. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.

Kristó Gyula: Az aranybullák végszázada (2. kiadás). Gondolat Kiadó, Budapest, 1981.

Kulcsár Péter: A Jagelló-kor. Gondolat Kiadó, Budapest, 1981.

Major Jenő: A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. Közli: Településtudományi Közlemények 18. száma (1966. május)

Makkai László: A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata. Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványa. Kézirat, Budapest, 1963.

Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.

Mendöl Tibor: Szarvas földrajza. Békéscsaba, 1981.

Molnár Erik főszerkesztésében: Magyarország története I. és II. kötet. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1964.

Perényi Imre: A városépítés története. Tankönyvkiadó, Budapest, 1961.

Perényi Imre: Korunk urbanisztikája. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1979.

Rados Jenő: Magyar építészettörténet. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1975.

Siklóssy László: Hogyan épült Budapest (1870–1930). Budapest, 1931.

Somogyi Sándor: A magyar nép kialakulásának és honfoglalásának földrajzi környezete. Akadémiai doktori értekezés, Budapest, 1983.

Vörös Károly: Nagyváros születik. Közli: Budapest, 1985—2. száma.

JEGYZETEK

1. István király nagyobb legendájában ez áll: István király „tartományait tíz püspökségre osztotta, az esztergomi egyházat a többiek fejévé és felügyelőjévé tette”. Idézi Bakay Kornél „A magyar államalapítás” c. munkájában. Ez a megkülönböztetés a későbbiekben a települések fejlődésében is érvényesült.

2. A korrallal foglalkozó forrásmunkák mind utalnak arra, hogy a falusi templomok és plébániák valójában csak I. László korában épültek ki. Még ez idő tájt sem volt túlságosan sűrű a templomos falvak hálózata.

3. A történészek körében általánosan elfogadott vélemény szerint az István kori megyék száma 44; van olyan nézet is, mely szerint 47–48 a realisabb szám. A XIII. században 72 vármegye volt. 1876-ban a 280 ezer km² nagyságú ország 63 megyéből állt. 1949-ig 25 megye volt.

4. Granasztói György kutatásai szerint (erre hivatkozik „A középkori magyar város” c. könyvében):
 „...korai városaink földrajzi elhelyezkedését és a fő kereskedelmi utakat tekintve feltűnik, hogy a forgalom csomópontjai Esztergom és Fehérvár, vagyis a két királyi székhely, továbbá a jelentősebb egyházi és királyi intézményektől egyaránt mentes Pest, valamint Óbuda voltak. A négy város közti távolság nem számottevő. A többiek közül egyeseket érintenek a fő tengelyek, másokat nem, súlyponti helyzetük azonban nincsen. . . . „11 püspöki székhelyből 4 volt a Dunántúlon, amelyek mellett még Fehérvár és Óbuda növeli ennek a viszonylag kisebb területnek a jelentős túlsúlyát a városhálózatban”. . . . „A korai városhálózat aránytalansága a Dunántúl és különösen a Kisalföld gazdasági túlsúlyára enged következtetni” . . .

5. Ebben a fejlődésben meghatározó tényező volt a vásárforgalom megerősödése, útvonalainak kialakulása. A forrásmunkák a XI–XII. században négy ilyen útvonalat említnek:

- az ország belsejéből keleti irányban a Vereckei-hágón át Oroszország felé,
- délre Belgrádon, a Morava völgyén, Szófián keresztül Bizáncba,
- a Duna völgyében pedig nyugatra Regensburgba, majd Bamberg érintésével Mainzba,
- északra Prágáig jutottak a magyarországi kereskedők.

6. IV. Béla telepítési politikájának alapja a parasztok szabad költözésének tiszteletben tartása, illetve a benépesítendő birtokon az új telepeseknek kedvezmények adása volt. „A szabadabb mozgás azt eredményezte, hogy a XIII. század második felében Magyarország lakói birtokukba vettek olyan területeket, amelyek eddig is az ország határain belül feküdtek ugyan, de jobbra áthatolhatatlan erdővel borított, lakatlan területek voltak” — írja e korról szóló munkájában Kristó Gyula.

7. A mezővárosokat a faluhoz közelítette, hogy lakói a kézműipar és a kereskedelem mellett földműveléssel is foglalkoztak. A földesúrnak adót fizettek. Egyfajta belső autonómia, vásártartás jog ugyanakkor a várossá válásra utaló jegyeket jelentettek. A nagybirtokosok gazdasági érdekei a mezővárosi fejlődést elősegítették. Ezzel szemben a közép- és kisbirtokos nemesség érdekei a parasztok birtokukon maradását, függetlenedésük megakadályozását indokolták.

8. Mátyás egyik oklevelében Budát olyan városnak jellemezte, „amely mintegy széke és trónusa a királyi méltóságnak” (idézi Kubinyi András „Budapest története” II. kötetében).

9. A történészek körében ellentmondó megítélésekkel találkozunk Mátyás király várospolitikáját illetően. Egyes korábbi munkák Mátyás várospolitikáját ellentmondásosnak, inkább városellenesnek jellemzik. Az újabb, illetve legújabb kutatások egyértelműen kiemelik Mátyás pozitív, előremutató várospolitikáját, városfejlesztését.

tési akcióit. Kétségtelenül Mágyáts ösztönözte a városok fejlődését, elősegítette anyagi megerősödésüket, polgárait szellemi értékeinek gyarapodását. Az is kétségtelen tény, hogy tette mindezt a központi hatalom megerősítése érdekében.

Úgy is foglalkozhatunk, hogy várospolitikai elhatározásait — a városok fejlődését szolgáló akcióit — eszköznek tekintette hatalmi céljai minél teljesebb körű és kevesebb akadállyal járó megvalósítása végett.

10. A török megszállás alatti viszonyokat tárgyalja — a korról foglalkozó legújabb kutatásai alapján — Hegyi Klára „Egy világbíródalom végvidékén” c. könyvében. Többek között ezt írja: . . . „A településekben, amelyeket megszálltak, kész városokat örököltek, részben kőépületekkel. Nekiláttak az átalakításnak. . . Ezekre az átalakított épületekre még azt sem mondhatjuk, hogy átmenetek voltak két kultúra között. Inkább torszülöttek, amelyeknek látványa elborzasztotta a török Budára látogató európaiakat, mert a rombolás és a pusztulás képét idézték fel bennük” . . .

11. Kaán Károly írja munkájában a török megszállás utáni Alföldről a következő sorokat: . . . „Legnagyobb részén azonban teljesen megváltozott az Alföld képe. Sivár pusztává lett az a föld, amelyet a XVI. század első felében még lakott helyek, gyümölcsös oldalak, buja szántók, virágos rétek, fákkal szegélyezett folyóvizek, tavak, sűrű erdők, nyájakkal, gulyákkal és ménesekkel népes terjedelmes legelők tarkítottak” . . .
. . . „élettelen a táj. A valóban halotti csendet és némaságot csak itt-ott zavarja meg a szegénylegények, a rablók és martalóc-lovak patáinak dobogása, s a megriadt, s alig válaszolhatóan megsokasodott vízi madarak lármája. Éjjelente pedig farkasok üvöltése” . . .

12. Kövér György kutatásai szerint a vasúthálózat hazai kiépülése három nagy nekilendüléssel ment végbe: a hatvanas évek fordulóján, a „vasútláz” éveiben (1867–1873), majd a nyolcvanas években. A „vasútláz” éveiben évente 582 km hosszú vasút épült: a harmadik nekilendülés idején évente ismét 541 km hosszú pályát építettek. Nagyságrendjét tekintve a századfordulóra az európai mezőnyben valahol középtájon elhelyezkedő hálózat jött létre.

A táviróhálózat kiépítésében is néhány évtized alatt hatalmas fejlődés ment végbe. Ugyancsak Kövér György közli a következő adatokat: Az első táviróhivatal 1847-ben Pozsonyot kapcsolta be a nemzetközi információ-áramlásba: a szabadságharc bukása után vonalakat építettek ki Bécsből Zábrábba és Pestre is. A magyar kormány 17 ezer km-es vezetékkel vette át a kiegyezés-kor a táviróhálózatot: az első világháború kitörésekor a hálózat hossza már 170 ezer km volt.

13. A korszak szemléletes jellemzését adja Hencz Aurél könyvében . . . „Az I. világháború utáni idő nem nagyon kedvezett a városi népesség fejlődésének”. . . „E korszakban hazánkban az urbanizálódás abból állt, hogy egészségtelen vándorlás folyt a főváros felé. Nem alakultak ki olyan nagy vidéki központok, mint más, különösen nyugat-európai országokban”. . . „A főváros után legnagyobb városunk, Szeged lakossága a tizedrészét sem érte el Budapest és elővárosai lakosságának. Szegeden kívül még csak egy százezres városunk volt, Debrecen. Nemcsak a határszéli városoknak, de az ország belsejében levő városok közül is néhánynak megcsappant a népessége. Ezek majdnem kivétel nélkül földműves jellegű városok” . . .

14. Az anyagi kár meghaladta a 20 milliárd pengőt (1983. évi értékben számolva). Ez az egész nemzeti vagyon közel 40%-a. Elvesztett — nyugatra hajtották vagy elpusztult — az állatállomány mintegy 60%-a. Hasonló méretű a mezőgazdasági gépek, felszerelések pusztulása. A gyáripari felszerelés egynegyede veszett el. A megmaradt termelőkapacitás nagyobb része üzemképtelenné vált. Nyugatra hurcolták a nyersanyag- és készárúkészletek zömét, a vagonpark háromnegyed részét, az üzemképes mozdonyok kétharmadát, a gépkocsik túlnyomó részét. 2800 mozdonyból alig maradt 500, a vagonoknak mindössze 12%-a. Elvitték a dunai és a tiszai hajóparkot. A vasúti sínhálózat 36%-át tették használhatatlanná. Sok ezer vasúti és közúti hídatt robbantottak fel. A közlekedést szolgáló épületek és berendezések jelentős része elpusztult vagy súlyosan megrongálódott. Berend T. Iván számításai szerint az összes kár 16,8%-át a mezőgazdaság, közel 15%-át az ipar, 16,8%-át a közlekedés szenvedte. Az összes kár majdnem egynegyedét teszik ki a magánháztartásokat ért károk.

A SZOVJET AVANTGARDE URBANISZTIKAI GONDOLKODÁSA ÉS GYAKORLATA

DR. KÖRNER ZSUZSA

Bevezetés

Az urbanisztikai gondolkodásmód 20. századi jelenség, amely 3 környezeti rendszer – a természeti, a társadalmi és a művi környezet – kölcsönhatását felismerve, azok egyensúlyi feltételeivel foglalkozik. A szovjet avantgarde időszakára esik ennek korai megjelenése.

Az utóbbi években sok tanulmány foglalkozott azon építészeti iskolák és szövetségek munkásságával, amelyek jelentős szerepet vállaltak a Szovjetunióban a 20-as, 30-as években az építészet megújításában. Ugyanakkor a megjelent könyvek, monográfiák csak szűkszavúan érintették és elemezték a városépítést.

Az urbanisztikai gondolkodásmód folyamatában számos, a közelmúltig is érvényesülő, vagy ma is élő városépítészeti elv értékelése során vissza kell tekintnünk a szovjet avantgarde korára. A szocialista város megteremtésének vágya és a lehetőségek párharca érdekes, új vonásokkal gazdagította a 20-as, 30-as évek építészetét és urbanisztikai gyakorlatát. Mivel a gazdaságpolitika lényeges változásainak jól kivehető reflexiói vannak mindenfajta tervezési munkában, szükséges elemezni e hatás indokait és megjelenési formáit.

A szakmának az urbanisztikai gondolkodás fejlődése iránti érdeklődése arra ösztönöz, hogy részletes elemzés készüljön e kellően fel nem tárt területről.

1. Környezetalakítási problémák és életmódkutatások a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a pénzügyi fedezet szükségessége, a sürgető politikai és kulturális szervezőmunka, a fenyegető intervenció elhalasztotta a tervezett építkezéseket. Ugyanakkor nagyszabású program készült a munkáscsaládok lakáshelyzetének megjavítására. Államosították a burzsoázia lakásait, a villákba és a nagy bérházakba telepítették át az egészségtelen körülmények között élő családokat. A polgárháború nagymértékben rontotta a lakáshelyzetet. Krónikussá vált az anyagihiány, megszűnt az ingatlanok állagmegóvása, a polgárháború által érintett területeken felgyorsult a városi lakótömbök leromlása. Számos család a falvakba menekült, ahol emiatt rendkívül méreteket öltött a túlzásfoltosság. Minden

ilyen probléma fokozottan jelentkezett az ország É-i részein, ahol a kedvezőtlen éghajlati viszonyok siettetették az infrastruktúra hanyatlását. E rendkívüli nehézségek miatt 1923-ra az 1916-os helyzethez képest a lakóházak száma 14,4%-kal, a lakóterületek 14%-kal, a lakóépületek értéke 19,7%-kal, az ipari létesítmények értéke 30,4%-kal csökkent.

A háború befejezése után az építőmunka az energetikai ipar és a bányászat fellendítésére koncentráldott. A korábbi lakásprogram intézkedései elégtelenek váltak, mert a városi lakosság erőteljesen növekedett. Bár egyedül Moszkvában 1918 és 1924 között 500 000 lakost érintett a program, a valóságban az új lakás iránti igény meghaladta az átköltöztetés által nyújtott korlátozott lehetőségeket.

Az 1924 és 1927 közötti időszak építkezéseinek beruházási megoszlása is azt mutatja, hogy míg az ipari beruházások volumenének felfutása a lakóterületi fejlesztések beruházási volumenéhez képest erőteljes volt, addig az utóbbi a 3 év során stagnált.

Beruházás	1924–25 (millió rubel)	1925–26 (millió rubel)	1926–27 (millió rubel)
ipari létesítmények	370	811	900
villamosítással összefüggő létesítmények	45,2	72,1	151,9
lakóépületek és közintézmények	261	261	265

(Die Baugilde, Berlin, 1928. október 137.old.)

Ember és környezete közti viszony rendezése

A 19. század során szociológusok, mérnökök, történészek széles köre foglalkozott a városfejlődés problémáival. Már E. Chadwick, H. George valamint Fr. Engels kutatásai rávilágítottak arra, hogy a városi területek és a városi lakosság problémáinak megoldása elválaszthatatlan a társadalmi problémák egyidejű megoldásától.

A századfordulón az urbanisztikai gondolkodás korai képviselői — a romantikus iskola és az utópisták körének gondolkodói — nem tudták megtalálni a kor társadalmi problémáira adható reális választ, miközben megoldást kerestek az ipari forradalom utáni korszak urbanizációs problémáira. A romantikus iskola a középkori társadalmat idealizálta, az utópisták új társadalmat elvont, gyökértelen absztrakció volt csupán.

A 20. század első évtizedeiben az urbanisztikai gondolkodás új töltéseket kapott az avantgarde irányából. Ennek magyarázata abban lehet, hogy mi sem volt idegenebb az avantgarde irányzatok világától, mint valamiféle idilli múlt, vagy idilli jövő tervbe öntése. Az avantgarde nem pusztán a 20. század társadalmilag, politikailag összetett első harmadának művészeti irányzataiból kialakuló „összegzés”. Számos irányzat — többek között a futurizmus, a dadaizmus, a szürrealizmus, az expresszionizmus — megismerése során arra kell felfigyelnünk, hogy ezek nem csupán a 19. századi művészettel történt szakítás után megszületett újfajta művészeti érzékenységet takarnak, hanem nagyon is konkrét gazdasági és társadalmi kérdéseket is feszegetnek.

Az avantgarde mozgalmak — a soraikba álló nagy számú festő, szobrász, építész közreműködésével — szélesre tágították azt a viszonylag szűk kört, amely társadalmi változásokat sürgetett a kutatási területeiken feltárt problémák megoldásához.

Oroszországban, a Nagy Októberi Forradalom győzelme után Lenin és Lunacsarszkij támogatásával bontakozott ki az a tevékenység, amely hivatott volt a megváltozott társadalom és az öröklött művi környezet közötti ellentmondás feloldására. Ezt már nem az elektizáló építészek, hanem az avantgarde mozgalmakban felnőtt fiatal építészek, festők, szobrászok irányították.

Az első ötéves terv bevezetéséig terjedő időszakban a városokban súlyossá vált a lakáshelyzet. Néhány jellegtelen lakótömb felépült (pl. 1925–27 között Moszkvában az Uszacevaja utcában), ezeket nem szükséges elemezni.

Ugyanakkor nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk az építészek széles körű elméleti munkásságának, mert a városépítési problémákat valóban urbanisztikai szinten közelítették meg. Kötelességüknek érezték, hogy szocialista értelemben magukévá tegyék a városi teret és általában a városi környezetet. Az utópisták és a romantikusok után újra előtérbe került a felismerés, hogy az emberi milióban a társadalmi és a művi környezet kölcsönösen feltételezik és meghatározzák egymást.

A kutatások két irányban folytak: egyesek az öröklött környezet átalakításának lehetőségeivel foglalkoztak, mások a változófelben lévő életmód által inspirált új építészeti környezet formálását kísérelték meg.

Az avantgarde korábbi (1917 előtti) eszköztárában nem volt kellő választék a feladat végrehajtására. De a társadalom sürgette a művészet és a kor nagy változásai közötti összekötő kapcsok létrehozását. Ennek a tevékenységnek a létrehozása jogos követelés volt, de irracionális tendenciája veszélyt rejtett magában. Mégpedig azt, hogy mesterségesen igyekeztek meggyorsítani a realitás esztétikai transzformációját, a tömegek önmagára találását. Elsősorban a konstruktivista propaganda, az építészeti utópia, a Proun⁽¹⁾ tér Liszickij filozófiai rendszerében és a Ladovszkij stúdió tevékenysége jelent egy-egy sajátos konstruktivista kísérletet a változtatás végrehajtására.

A konstruktivisták csoportja tevékenyen részt vett abban a munkában, melyben — politikusokkal együtt — propagandaszóval igyekeztek összeegyeztetni a városok külső megjelenését a bennük zajló új élettel. Pétervár palotái és emlékművei köré N. Altman grandiózus színpadot állított fel, és százezrek vettek részt a forradalmi események ünneplésében. Mindenféle közlekedési eszköz oldalát, a vasúti kocsikét, és a hajókat is forradalmi képek borították be. A politikai vezetés irányelve az volt, hogy a járművek expresszív dekorálásával — könnyen elsajátítható módon — eljuttassák a kommunista jelszavakat az ország elmaradott részeibe. A konstruktivista propaganda számára hovatovább már nem volt megfelelő az utca és tér, mint „színpad”, hanem belenyúlt a város légtérébe is. L. Popova és A. Vesznyin 1920-ban egy Meyerhold által szervezett tömegfesztiválra olyan kábelstruktúrát tervezett, amely a szocializmus jelszavait emelte a gyárak és a lakóházak fölé. A fizikai környezet szimbolikus átalakítására még a későbbi évek is szolgáltattak példát, pl. amikor egy templom bejáratát homlokzatát tankot imitálóan alakították ki. A szovjet konstruktivista propaganda hatása felfedezhető a francia szürrealista művészeti mozgalom munkáiban.

Például Párizs átalakítása kapcsán egy körkérdest tettek fel. „Megőrizhető, elmozdítandók, módosítandók, átalakítandók-e” a következő létesítmények: 1. az Arc de Triomphe 2. az obeliszk, 3. az Eiffel-torony... 21. a Notre-Dame... 26. a Pantheon stb.”. A szürrealisták válaszaiban az a konstruktivistákkal közös szándék fedezhető fel, amely igyekezett a társadalmat felrázni a passzivitás állapotából. Válaszként adott részletes javaslatunk: „az obeliszket át kell szállítani az Abattoir bejáratához, ahol egy hatalmas női kéz fogja tartani” (André Breton); „nyárfaerdőt kell az Invalidusok temploma helyére telepíteni” (Paul Eluard); „a Sacré-Coeur-t váltsa fel egy hatalmas papírtekercset tartó női kéz” (Maurice Henry).⁽²⁾

A szürrealisták nem léptek túl a társadalmi rend pusztaság megsértésénél. A szovjet konstruktivisták politikai szimbolikája helyett náluk csupán egyfajta morális töltés jelentkezett.

Az építészeti utópia az olaszországi futurizmusból indul ki. Sant'Elia és Marinetti a műszaki fejlődés óriási távlatának bővületében városokat átszelő hidakról, tájra kitáruló teraszházakról, a „megszelídített elektromos energia” kényelmét hordozó jövőről álmodozott. Az 1909-ben megjelent Futurista Manifestum orosz fordításban azonnal ismertté vált. A Szovjetunióban a forradalmi változások után közelebbinek, elérhetőnek tűnt mindaz, ami még 10 évvel korábban távoli jövőképeknek látszott.

Majakovszkij üvegfalú gyárakról írt, Malevics az embert körbevevő gépek ritmusát értelmezte képi síkon. Az építészek is megpróbálták rajzokban felvázolni a jövő ideális nagyvárosi emberi környezetét.

J. Csernikov fiatal építészként megszállottan hitt a modern építészettel általános, széles körű elterjedésében. Gyors egymásutániban publikált könyvei (Klasszikusan komponált struktúrák, 1930; A modern építészeti alapjai, 1930; Építészeti és gépi formák alkotása, 1931; Építészeti fantáziák: 101 kompozíció, 1933.) azt a kísérletező embert mutatják be, aki igyekszik bizonyítani, hogy a modern építészetnek is igen gazdag és expresszív a formavilága. Az építészet olyan gyakran jelentkező puritánságát időszakos tünetnek tekinti. A klasszicista kompozíciós elvek tagadása után összefoglalja a kívánatos építészeti eszközöket: „szabad aszimmetria”, „dinamikusan változtatott ritmuskombinációk”, „horizontális és vertikális elemek keresése”, színeffektusok széles körű használata”.⁽³⁾ Városrajzait nem is titkoltan álomnak nevezte, s ebből az álomból csak a személyi kultusz évei alatt tudott felébredni.

A moszkvai Állami Irodalmi és Művészeti Archivum két hatalmas kötetben őrzi G. Klucisz skicceit és terveit. Szinte mindegyikében jól követhető, hogyan jutott el céljához, a három dimenzió síkbeli megjelenítéséhez. Csernikovhoz hasonlóan alapelemekből indul ki (kör, parabola, négyzet stb.) és ezekhez különféle komponálási műveleteket rendel. „Térbelinek” nevezett struktúravázlatai néha absztraktak, néha konkrét funkciót hordoznak. „Dinamikus városának” vázlatain Csernikovhoz közelálló módon mutatja be a jövő városát.

A 20-as, 30-as évek ilyen jellegű rajzai nagy hatást gyakoroltak a belsőépítészetre és a bútortervezésre is. Napjainkban egy angol várostervező csoport, az ARCHIGRAM tagjai előképek tekintik e rajzokat városépítészeti munkásságukban.

A politikai vezetés érezte, hogy minden olyan léte-sítménynek jelentősége lehet, amely a fizikai környezet megváltoztatása irányában hat. Az ügyet Lenin maga is támogatta minden fórumon.

Tatlin és El Liszickij azt kutatták, hogy melyek az anyag térbeli formálásának azon módjai, amelyek a megváltozott világot tükrözik. Tatlin 1919-ben tervezett III. Internacionálé emlékművének döntő szerepe

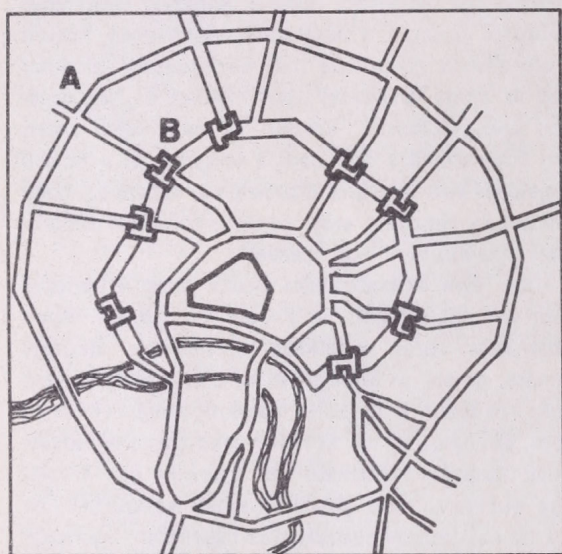
volt abban, hogy Liszickij is az időnek „térbeépítésével” kezdett el foglalkozni. A régi polgári és főúri paloták fényűző képe után Tatlin átértékelte a monumentalitás fogalmát. A holland M. Stam is bekapcsolódott ezekbe a kutatásokba, és – szovjet társai mellé állva – M-művészetről⁽⁴⁾ szóló cikkében határozottan leszögezi: „... a város élő komplexumában buta, megváltoztathatatlan, frigid, értelmetlen emlékművek állnak. Nem emlékeztetés céljából mondjuk, de az emlékműveket oda kell elhelyezni, ahová tartoznak, – a templomudvarba.”⁽⁵⁾ Liszickij „Művészet és pangeometria” c. tanulmányában a futurizmusból kiindulva jut el az „irracionalis tér” fogalmához, annak kifejezési eszközeihez, vagyis hogy regisztrálni kell a gyorsuló életritmust. Kutatásai ahhoz a felismeréshez vezettek, hogy a fejlődést nem lehet támogatni pusztán a regisztrálás eszközeivel, hanem az alkotásnak generálnia kell környezetét. Liszickij ezzel az általa választott úttal kilépett a „hagyományos” konstruktivista körből. Ez nem jelent mást, mint hogy számára már nem a tárgyiaság és a térbeli megjelenés volt a központi probléma, hanem az, hogy a tárgyban rögzített erők rendszere milyen módon képes „manipulálni” környezetét.

Több éves kutatómunka hozta létre a liszickiji Proun-tér filozófiáját. A Proun lényegében olyan konstruálás során keletkező erőrendszer alkotója számára, amely az anyagot és az anyagi világ terét is képes szervezni. E filozófia kialakulásában a fizika világról, anyagról, térről, és időről alkotott új felfedezéseinek kutatása fedezhető fel. Liszickij úgy érezte, hogy elméletei csak akkor lehetnek korszerűek, ha – a fizikai tudományosságához hasonlóan – elősegítik a művészet tudományosságának megalapozását. A jellegzetes avantgardi térfogat-kérdés ebben a filozófiában környezeti kérdéssé vált. Az ún. Proun-tér, amelyben az ő építészeti struktúrái élnek, mobil, szuprematista módon nyílt, s benne nem jelenthet problémát az újonnan jelentkező igények kielégítése.

Valóban, egy nyílt, abszolút fizikai szabadsággal rendelkező térben az emberi környezet „falait vesztí”, benne az épületek tökéletesen variálhatók. Maga a problémamegoldás ugyanakkor egy furcsa paradoxont takar: egyfajta anyagtalanságot materializmust.

Építészeti javaslatai ennek ellenére korszerűek, mivel azokat egy olyan városi szövetbe igyekezett helyezni, amelynek távlatait is felmérte. Mikor pl. Moszkva urbanitásának fokozására az általa kritikus pontoknak nevezett útkereszteződésekbe elhelyezte „felhővasalóit”, azokat a helyeket kereste, amelyek kiindulópontjai lehetnek egy későbbi építési folyamatnak. „Moszkvai felhőkarcolók” c. tanulmányában így ír a struktúra kidolgozásának alapelveiről: „mi struktúráról és nem házakról beszélünk abban a reményben, hogy az új város megszünteti az individu-

ális ház koncepcióját. ... a város tartalmaz egy elhaló régi részt, és egy növekvő újat. Mi arra törekszünk, hogy elmélyítsük a kettő közötti kontrasztot. ... Új léptéket adunk a városnak, ahol a lépték nem egy könyök, hanem egy 100 m-hosszú rúd. (6) Liszickij hatalmas lábakon álló irodaépületeket helyezett el a „kritikus pontokra” – ahogy ő nevezte a radiális és gyűrűs sugárutak kereszteződéseit. A lábak „... a liftek és a páternoszterek aknáit. ... A pilonok görgőkön állnak. ... A váz minden eleme szabványosított, így amikor új igény jelentkezik az A vagy B jelű körúton, csak össze kell állítani az előregyártott részeket.” (7) (1. ábra)

1. ábra Moszkvai felhővasalók (El Liszickij)

A történelmi városközpontokban meglévő funkciók újakkal történő kiegészítése Liszickij előremutató célkitűzése volt, ebben látta a szocialista városrekonstrukció egyik nagy mozgásterét. Tudván azt, hogy koncepciójának lényege a város fölé építkezés, szinte elébemeny a várható támadásoknak, mikor felteszi magának a kérdést, van-e igény arra, hogy a „levegőben” történjen az építkezés. Liszickij a történelmi városok esetében ezt nélkülözhetetlen útnak tartja, mert a régi város nem felel meg az új közlekedési, lakásépítési és intézményhálózat-fejlesztési követelményeknek.

A moszkvai Vhutyemasz (8) iskola, mely egy korábbi művészeti iskolából szerveződött újjá 1920-ban fő feladatának a térbeliség építészeti vonatkozásainak kimunkálását tekintette. A „Térbeli dekoratív építészet” elnevezésű stúdióban N. Ladovszkij pszichológiai-technikai kísérleteket végeztetett a hallgatókkal. Ennek a munkának az volt a célja, hogy összegyűjtsek

a technika és a technológia építészeti vonatkozásaiban fellelhető pszichológiai-esztétikai törvényszerűségeket. Lényegében Liszickij és Ladovszkij a fizikai tér aktualitásait tartották szem előtt. De míg Liszickijnél a forma háttérbe szorult az állandó anyagi változásokkal szemben, addig Ladovszkijnál éppen a forma és a szín álltak a középpontban. Ezt a választást ő azzal indokolta, hogy pszichológiai szempontból az ember és környezete közötti kapcsolatok a környezetünkben lévő formák jegyében jönnek létre, és ilyen értelemben fennáll bizonyos mértékben a forma önállósága. Sokra becsülte Murstenberg amerikai pszichológusnak a harvardi egyetemen végzett ilyen irányú esztétikai kísérleteit. A Ladovszkij-stúdió munkájának eredményességéről – joggal – számos más építész nem volt meggyőződve, hiszen nem lehet jó, modern épületet alkotni pusztán pszichológiai hatások és a formai expresszivitás révén.

Az avantgarde irányzatok esztétikai elméleteiket egyaránt alkalmazták a festészetre, a szobrászatra és az építészetre. De fel kell figyelni arra a sajátosan szovjet vonásra is, hogy az építészek esztétikai törvényeiket néha kiterjesztették a városépítés területére is.

1923-ban megalakult az Asznova (9). Mivel az új építészeti szövetség alapító tagjai között megtaláljuk Liszickij és Ladovszkij nevét is, nem lehet véletlen, hogy az egyesület programjában a már korábban elemzett filozófiai gondolatok hatása figyelhető meg. A program magja az a törekvés volt, hogy a forradalmi kor viharainak elkerülhetetlen dilettáns mellékzöngéit kiszűrve, egy mindenkor érvényes értékrendszert találjon az építészet számára. Ezen az értékrendszeren belül a döntő érték az expresszív formák kialakítása volt.

Meglepő, de jellegzetes avantgarde ötletet tartalmaz Moszkva szocialista rekonstrukciójára tett javaslatuk. (10) Az adott helyzetet elemezve azt fájlalják, hogy „8 év telt el az Októberi Forradalom óta, Oroszország helyett létrejött a Szovjetunió, de ugyanakkor a szovjet városok képe nem különböztethető meg a régi orosz városképtől. Kimutatható ugyan, hogy a moszkvai épületek kb. 15%-át újrafestették, de „konceptió nélkül”. Az Asznova szerint szükséges „egy olyan meghatározott munkaterv, amely tartalmazná az utcafestés rendszerét. Ennek a tervnek az egyes homlokzatok lennének a bázisai, de az utcák által meghatározott integrált rendszerben. ... Minden utcának saját alaptónusa lenne, és ezt lehetne modulálni, kontrasztossá tenni az épület rendeltetése szerint.” (11) A szövetség azért ajánlja ezt a módszert, mert olcsó megoldásnak (!) találta általános rendezési terv és főleg anyagi eszközök hiányában a probléma megoldása számára. A végeredmény az utcák új, „integrált rendszere” lenne. A tetszetős elnevezés persze nem ta-

kar más, mint hogy a tanács az elkészült terv alapján nem egyes épületeket, hanem összefüggő területeket festhet.

A javaslat háttérében felismerhetők Ladovszkij kutatási eredményein kívül a 20-as évek első felében még igen nagy hatást keltő proletkultos eszmék is. Ennek igazolására felidézhetjük a Proletkult (1²) egy moszkvai értekezletén elhangzott kijelentést: „Nem a régi házak kellene nekünk, amelyeket más osztályok más célokra alkottak, amelyek tele vannak tőlünk idegen élményekkel, s amelyekben most ideiglenesen lakunk győzelmünk után. Nem, nekünk olyan ház kell, amely igazán a miénk, . . . amelybe öntudatosan épít bele minden téglát minden kőműves. (1³)

Ezeket az elképzeléseket mai szemmel megmosolygjuk, pedig megkapó az az igyekezet, ahogy az emberek számára közelebb kívánták hozni a „szocialista” környezetét.

A 20-as évek első felében az építészek másik kutatási területe a lakóhely és az alapfokú intézményellátás kapcsolódási rendszere volt. Mielőtt részletesen elemeznénk, hogy miként és miért történt e funkciók minőségileg új építészeti keretbe szervezése, a szervezés fogalmát részletesebben meg kell vizsgálni a gazdaság-szervezés és a produktivista művészetfilozófia oldaláról.

A hadikommunizmus időszaka teljes mértékben dezorganizálta a piaci életet és a gazdasági életben minden téren rohamos naturalizálódáshoz vezetett. A gyorsuló infláció mind illuzórikusabbá tette a pénz fizetőeszköz szerepét. Az államnak diktatórikus eszközökkel kellett biztosítania a közellátást, a lakosság például csak a számára meghatározott boltban kaphatta meg korlátozott mennyiségű ellátmányát. A pénzforgalom fokozatos beszűkülésével a munkásság jobban kötődött munkahelyéhez, mint a történelem során valaha, hiszen a hadikommunizmus éveiben keresetének pénzben kifejezett része fokozatosan csökkent, a másik rész élelmiszerek, ruhák formájában jutott el a dolgozóhoz. A hadikommunizmus gazdasági intézkedései számos építész, sőt közigazdász is olyan álomban ringattak, hogy rövid az út a kapitalizmusból a kommunizmus felé. A lakosság viszonya az ellátási formákhoz és a munkahelyhez olyan elemi kapcsolatai az életnek, hogy felbomlásuknak ideológiai téren is hatniuk kellett. Sőt sajátos módon az ideológiai hatások még azokban az években is érvényesültek, mikor már a szocialista gazdaság módszerei megváltoztak: az új gazdaságpolitika (NEP) visszaállította az áru- és pénzviszonyokat.

1920-ban a IX. pártkongresszus hivatalosan pártprogrammá tette a katonásan megszervezett munkát. Bár a NEP idején a párt levonta a tanulságokat a korábbi évek elsietett gazdaságpolitikai intézkedéseinek hatásából, a gazdaság helyreállításának éveiben csak

növekedett a gyárak szerepe és az általuk szervezett élet iránti igény. Ezekben az elképzelésekben természetesen már nem természetbeni juttatások jelentettek, hanem azok a lehetőségek, amiket a nevelés, oktatás terén nyújthat a gyár.

A produktivista csoport (1⁴) megtette az első lépéseket az életmódkutatás terén. Számukra az aktualitás a gyár szerepkörének fokozódása jelentette. A javuló termelési szint nyomán megnövekvő anyagi erő már azt is lehetővé tették, hogy lépések történjenek a munkások szociális helyzetének megjavítása érdekében. A konstruktivista csoportok többé-kevésbé megegyeztek abban, hogy az élet megszervezésében döntő szerepet játszik a gyári szervezet, hiszen a környezet minden tárgya gyári termék, vagy lebontható gyári termékre. A produktivizmusban a művészet szellemi funkciója alárendelődött a gyári termelésnek, s az alkotó elszemélytelenedéséhez vezetett.

A gazdaság és a művészet is olyan szellemmel van tele, amely erőteljesen irányítottnak tekinti az állampolgárokat. A kulturális javak és szociális juttatások egyenletes elosztásnál — mint láttuk — elfogadott feltétel volt, hogy valamilyen szerv, intézmény, gyár stb. vállalja magára az irányító szerepét. Ha a tömeges szükségletek kielégítése a tömegek pozitív érzetének a feltétele, akkor az építészek is feladatuknak érezték, hogy feltárják a szocialista élet módjait. Nemcsak a gyár vállalhatja magára a szervező szerepét, a lakóhelyi közösség önmagát is megszervezheti. Sőt szükség is van erőteljes „intézkedésekre”, mert az építészek számára csábító volt, hogy elhagyják a család tradicionális felfogását.

Kialakult az építészeknek az a köre (A. A. OI., M. Barscs, M. Gincburg, V. Vlagyimirov, J. Goloszov stb.), amely azt hangsúlyozta, hogy a lakóterületen is kialakíthatók olyan formák, melyek egy építészeti kereten belül szervezik és ösztönzik a lakosságot a kollektív életmódra. Ehhez olyan átfogó koncepcióra volt szükség, amely a családi kapcsolatok irányítása mellett szinte minden olyan perc felett rendelkezik, amit a lakosság a lakóhelyén tölt el.

1925 után elsősorban az Oszta (1⁵) szorgalmazta a kommunaházak építését. Az 1928-ban összehívott építészeti kongresszus lakóháztervezési szekciója megállapította, hogy a szocialista élet és a kollektivizálás elválaszthatatlanok egymástól, ezért „sürgős feladat áttérni az individuális lakásépítkezésekről olyan új kommunaházak tervezése és építése felé, melyekben szigorúan elválasztódik az egyén és a kollektíva tere, . . . koncentrálik és kollektivizálják a házimunkát”. (1⁶) Ellentétes nézetek csaptak össze, mert a közösségi zóna, a gyerek-szektor és a lakászóna szervezéséhez még nem álltak rendelkezésre megfelelő előképek. 1926-ban a vita főleg a lakásnagyság megfogalmazása körül folyt, így a tervezett lakáscellák

nagysága ingadozott 6 és 30 m² között. Az Oszta tagjai pályázaton is részt vettek, az ide beadott tervek nagy részét elmarasztalták az építészeti folyóiratok, mert „ilyen vagy olyan formában megőrizték a családot, és nem fejlesztették ki hatékonyan a szocialista szektor funkcióit”. (17) A szerényebb elképzelések szerint a felnőttek csak a szabadidő egy részét töltik a lakóház közösségi helységeiben. A radikális építészek azt javasolták, hogy az emberek csak az alvás idejére szakadjanak ki a közösségből, épp ezért elfogadhatónak tartották a 6 m²-es cellaterületet. Elsősorban az OSzSzk Építésügyi Bizottsága képviselte a radikális nézeteket. Az általuk kifejlesztett típusok apró részletekig lebontották a napi igényeket.

A kommuna-ház mind több funkcióval gyarapodott: a közös ebédlőn kívül a tervekben megjelent mozi, könyvtár, kávéház, játszótér stb. is. Az iskolás korúak számára kollégiumi szárnyakat alakítottak ki. A nagyságrend is változott, 1927 után találkozhatunk 1100, 2500, sőt 5400 fős kommuna-ház tervekkel. Ezek a kollektívák zárt közösségekben funkcionáltak sok szempontból önálló szigeteket alkotva a városban.

Érdekes figyelemmel kísérni a radikális csoportból T. Kuzmin Leningrádba tervezett kommunaházának leírását: „minden felnőtt, kivétel nélkül szeparált lakóterületen él. A terhes nők és az öregek is el vannak különítve . . . a gyerekek kor szerinti megoszlásban szintén külön élnek.” (18) Kuzmin a napi beosztást is közölte: „1. lefekvés este 10-kor, 2. 8 óra alvás, felkelés reggel 6-kor, 3. öt perc torna 6⁰⁵-ig, 4. 10 perc mosakodás 6¹⁵-ig, 5. 5 perc zuhanyozás 6²⁰-ig stb.” (19)

E katonás életmódnak számos ellenzője akadt, de a kommuna-ház mégis olyan környezetpússá vált, amely elválaszthatatlan lett a szocialista város lakóterületétől: 1928 után minden tervezett város programjában az építendő lakásszám 25%-át ilyen háztípusban vették számításba.

2. Új városok tervezésének elméleti megalapozását szolgáló kutatások

Az 1917 és 1926 közötti időszakban végzett kutatási tevékenység szolgáltatta azt az elméleti alapot, amelyre az első öt éves terv bevezetése utáni időszak városépítéssel foglalkozó építészeti építhettek. Egyes szakterületeken (városközpontok problémái, életmódkutatások stb.) számos pozitív tapasztalat állt már rendelkezésre, de ezek csak részeredmények voltak, nem sikerült még tisztázni a településtervezés egységes rendszerével kapcsolatos elveket és a tervek tartalmi követelményeit.

Az 1926 után bekövetkező gazdasági irányváltás előtérbe helyezte az átfogó urbanisztikai kutatásokat,

mert megindult az iparosítás előkészítése. Ezzel összefüggésben nagyszámú lakás felépítésével kellett számolni. A feladat volumene a technikai háttér kifejlesztése mellett a városépítészeti gondolkodás megújítását is megkövetelte. E téma tárgyalásának kulcsa tehát az iparfejlesztés és a tömeges lakásépítés, mert épp ez az aktualitás, az, ami miatt az építészek felülvizsgálják a történelmi várost és az öröklött városhálózatot.

Az egész népgazdaságot átfogó állami tervezés 1929-ben indult meg, amikor az V. Össz-Szövetségi Szovjetkongresszuson elfogadták az első öt éves terv programját, amely tartalmazta a mezőgazdaság kollektivizálását is. Az iparosítás és kollektivizálás együtt rendkívül erős társadalmi-gazdasági hatást gyakorolt az élet minden területén. A parasztság egy része nem hajlott a választást nem tűrő kollektivizálásra, sokan eltávoztak régi lakóhelyükről, s beköltöztek a városokba. A migrációs folyamatokat csak erősítette egy eddig még nem tapasztalt demográfiai robbanás. Ezt a robbanást korábban elodázta a rossz egészségügyi helyzetet tükröző magas halálzási arány. A tendenciát az alábbi táblázat támasztja alá:

	Természetes szaporodás (fő/1000 lakos)	Születések száma (fő/1000 lakos)	Halálozások száma (fő/1000 lakos)
1913	16,8	47,0	30,2
1926	23,7	44,0	20,3

(Ekistics 1971. No 192 358.old.)

Az egészségügyi állapotok javulása, valamint a születések számának tartósan magas szintje a mezőgazdasági területek túlnépesedését idézte elő. Százerek maradtak munka nélkül, mert az alacsony színvonalon termelő mezőgazdaság nem volt felvevőképes. A munkanélküliek nagy része a városokba vándorolt, vagy az épülő új iparcentrumokba költözött. A lakatlan területeken létesített új gyárközpontok munkaerőgondjait az áttelepítési politika igyekezett megoldani. A „kóbor” munkaerőre lecsaptak a szibériai iparvidékek munkaközvetítői.

Míg 1922 és 1925 között az 1 főre eső lakóterület stabilan megmaradt a 6,1–6,15 m²/fő szinten (20) addig 1925–26 között a helyzet jelentősen romlott a városba áramló nagy száma miatt. 1926–28 között az érték 5,7 m²/fő szintre esett vissza annak ellenére, hogy e 2 év során 5,2 millió m² új lakóterület épült fel.

1928-ra 1913-hoz képest jelentősen megváltozott városi és a falusi lakosság aránya:

Év	Lakosság száma (mill.fő)	Városi lakosság (mill.fő)	Falusi lakosság (mill.fő)	Városi lakosság %	Falusi lakosság %
1913	139,3	21,0	118,3	14,9	85,1
1926	147,0	26,3	120,7	17,9	82,1
1928	151,3	27,6	123,7	18,4	81,6

(B. Schwann: Town Planning and Housing throughout the World. Berlin 1935. 360.old.)

Az ötéves terv kezdetén tehát az volt a helyzet, hogy a meglévő városok túlterheltek lettek. Ezt a gondot még az sem tudta enyhíteni, hogy míg 1927-ben 265 millió rubelt fordítottak a lakásépítés céljára, addig 1928-ban már 456 milliót.

1930-ban már épül a gorkiji autógyár, a magnitogorszki kohászati kombinát, a sztálingrádi traktor-gyár. Ez új feladatok elé állította az építészeket, hiszen 50–100–200 ezer fős új városokat kellett megtervezni olyan gyors ütemben, melynek az a célja, hogy az első lakónegyedek már 2–3 éven belül megvalósuljanak.

A szovjet építészek felülvizsgálták azt az ismeret-halmazt, amit a városépítés története addig nyújtott. De nemcsak a már lezajlott urbanizációs folyamat sajátosságairól kellett ítéletet mondani, hanem körvonalazni kellett a folyamat jövőbeni jellegét is.

Ahogy a századfordulón az európai városteoretikusok is a nagyváros mellett vagy ellen törtek lándzsát, a szovjet építészek is a nagyvárosokat vonták be először a vizsgálataikba. Abban teljes volt az egyetértés, hogy a több milliós nagyvárosokat úgy kell tekinteni, mint a kapitalizmus rákos daganatát. Olyan „szocialista” várost kell létrehozni, amely radikálisan különbözik az osztálytársadalomtól. Moszkva és Leningrád példája azt sugallta, hogy a nagyváros problémái a szocializmusban tovább élnek, sőt a bevándorlások miatt csak növekednek. A radikálisan új „szocialista város” megtervezése során ellentétes nézetek csaptak össze. Az alapvető ellentétek nem a javasolt városnagyságrend kérdésében jelentkeztek. Megoldásokat kellett találni arra a problémára, hogy a termelés és ellátás létesítményrendszereit hogyan kell a városban elhelyezni, illetve hogy egyáltalán kell-e, hogy a város legyen a munka- és lakóhelyek koncentrációjának tere.

Urbanista és dezurbanista városkonceptió

Az urbanista, dezurbanista elnevezést a városépítészeti története általánosan használja. Ezek a nevek megtévesztően olyan gondolatot is szülhetnek, hogy e két csoport tevékenységében az 1910-es és 20-as évek urbanisztikai gondolkodásának kétfős jellege tükröző-

dik, vagyis a nagyvárosellenesség, illetve a nagyváros elfogadása, annak tehermentesítését szolgáló eszközökkel. Hogy másról van szó, arra szolgáljon igazolással a két csoport tevékenységének rövid áttekintése.

Az urbanisták kis egységekből összerakható, zárt egységnek tekintették a szocialista várost. A csoport ideológiai vezetőjének, Szabszovicsnak elképzelései szerint 15–20 év alatt a települések többsége egy általa ideálisnak tartott 50 000 fős nagyságrendet ér majd el, az ennél nagyobb városok esetében a visszafejlesztést javasolta. Ezenkívül 15 év alatt meg lehet szüntetni – állította – azokat a munkástelepüléseket, amelyek nem felelnek meg a fejlődés követelményeinek. Szabszovics az optimális nagyságrendet akkor állapította meg, amikor elemezte az 1926-os népszámlálás adatait. Ezek alapján képet kaphatott a városok nagyságrendjéről:

Lakosszám (fő)	A felállított kategóriákba eső városok száma
> 1 millió	2
500 000 – 1 millió	1
300 000 – 500 000	5
200 000 – 300 000	4
100 000 – 200 000	21
40 000 – 100 000	71
< 40 000	617
Összesen:	721 város

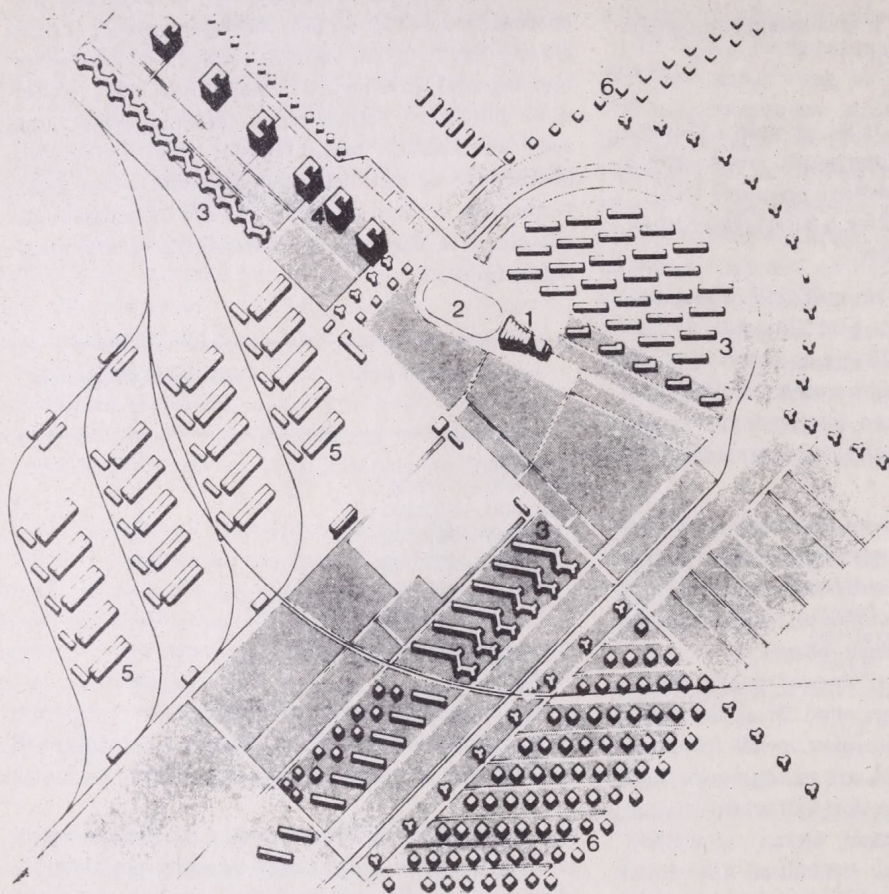
(B.B. Veszjolovszkij: Kurszk ökonomiki i organizácii gorodszkovo hozjajszta. Moszkva 1951. 124.old.)

Ezt a helyzetet ideálisnak találta, és nem támogatta a nagyvárosok kialakulását elősegítő gazdasági intézkedéseket. Az összerakható egységek építészeti képét a Szabszovics köré csoportosuló fiatalok formálták. Az „építőköcskák” megítélésénél az építészek döntő többsége a kommunaházak mellett állt ki. Úgy vélték, hogyha a kommunaházat mindenféle igény kielégítésére képessé teszik, akkor ezek a köcskák egymás mellé sorolhatók, és egyszerű „összeadási” művelettel létrehozható a város.

Az egyszerű „összeadás” és a számok bűvöletében történő sorolás vonatkozásában N. Ladovszkijt tekintették példaképüknek, aki 1927-ben Kornfelddel közösen pályázati tervet készített a Moszkva melletti Kosztino-üzem új lakónegyedére. (2. ábra) Tervükben a lakónegyed 3 zónára tagolódik: lakó- és zöldterületekre, valamint egy kis központra. A 3 részre bontott lakóterületet belső szerkezete (ha egyáltalán van) formai-magassági építészeti játékok eredménye. Ismétlődnek pl. a 6 és 9 házából álló épületsorok, ebben a ritmusban váltakoznak a háztípusok is. A ritmus, a

vertikalitás-horizontális plasztikus kifejtése mind jellegzetesen olyan módszer, melyet N. Ladovszkij pszichotechnikai kutatásainak hatása miatt előszerzetten használtak az Asznova tagjai. Ladovszkij – az őt ért gyakori támadások miatt – kilépett a szövet-

ségből, és új szervezetet alapított, az Aru-t⁽²¹⁾. Az Aru-hoz tartozó építések legfontosabb témája a kommuna-ház volt, ami a legjellegzetesebb urbanista várostervek alapegységévé vált.

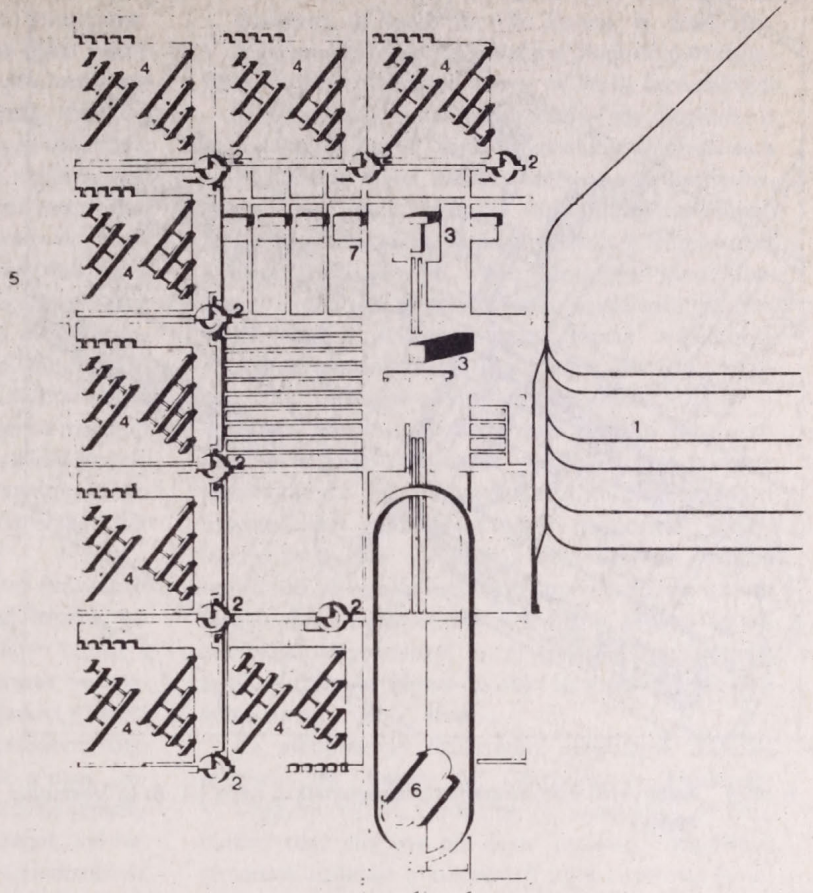

1. Munkásklub
2. Sportpálya
3. Alacsony intenzitású lakóterület
4. Magas intenzitású lakóterület
5. Könnyűipar
6. Lakóházak

2. ábra Kosztino-üzem lakónegyedének terve (N. Ladovszkij, I. Kornfeld, 1927–29.)

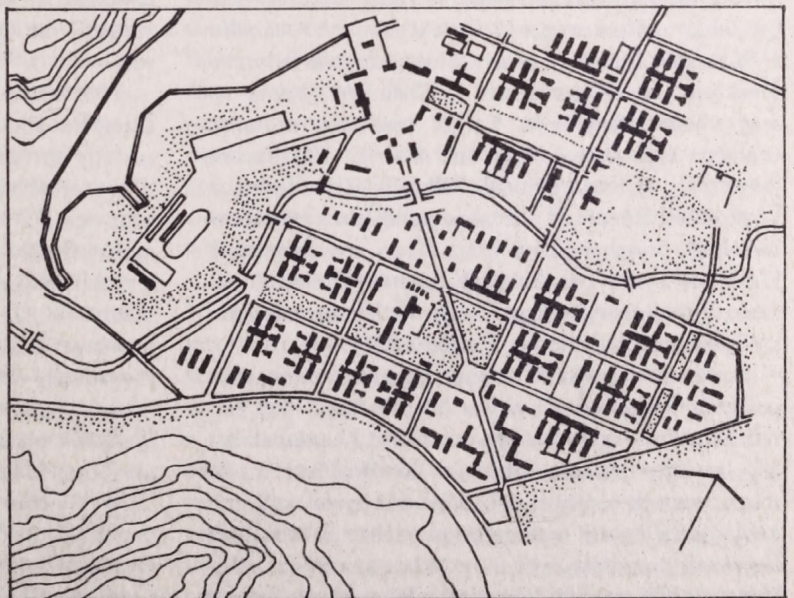
A Nyizsnyij–Novgorod (ma Gorkij) mellett épülő autógyár dolgozói számára létesítendő város tervét Lavrov irányításával készítette el egy kollektíva. A város szerkezetét egy kommuna-ház paraméterű háló segítségével alakították ki, a hálóban elhelyeztek még szerény központot és városi parkot. (3. ábra) A fejlődés lehetősége jól kimutatható: az iparzóna nyugati irányban, a lakóterület hálós szerkezete keleti irányban tud terjeszkedni. Hasonlóan urbanista tervnek tekinthető a Vesnyin fivérek 1930-ban Kuznyeckre készített rendezési terve. (4. és 5. ábra) Itt a tervezők

nem tagadták meg a történelmi előképeket: a nagyváros fontos szerepet hordozó várostengelyeit és a városi tereket. Míg Lavrovék tervében csak csökevényes formában jelentkezik a városközpont, itt terek sora szerveződik arra a nagy várostengelyre, amely a vasútállomást köti össze a gyártelep bejáratával. Az utolsó urbanista tervek egyike Holostyenko Kominternovszk városterve, ahol a tervező olyan kommuna-házak ismétlését szorgalmazza, ahol a központi szolgáltatások zónájának tengelyére merőlegesen van kapcsolva 2–2 lakószárny.

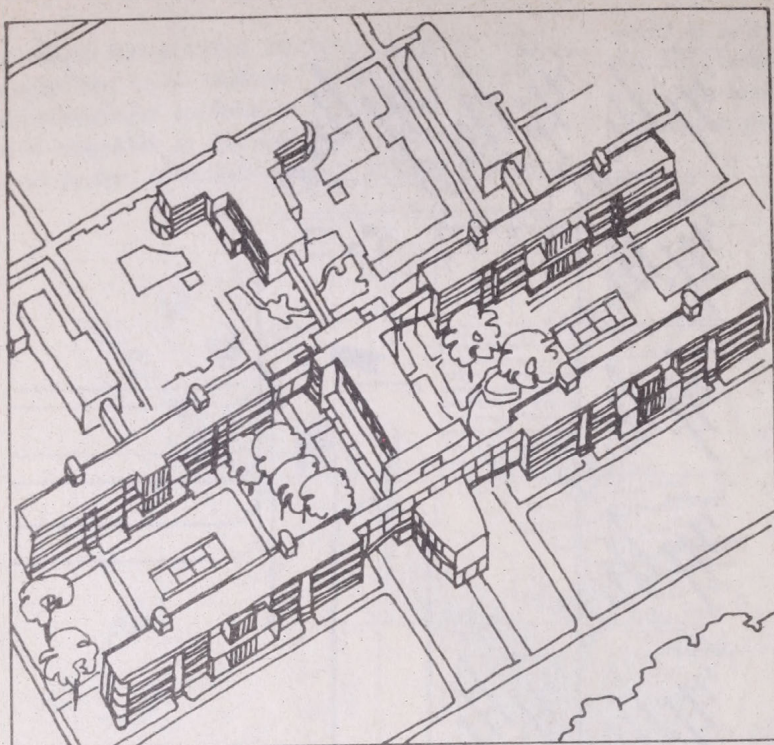

1. Vasúti rakodópályaudvar és
üzemterület
2. Munkásklub
3. Kulturális és igazgatási központ
4. Lakóterületi szomszédsági egység
(kommunaház)
5. Park
6. Sportcentrum
7. Iskolák

3. ábra Avtosztrój beépítési terve (Lavrov, Popov, Krutyikov, 1930.)

4. ábra Kuznyeck beépítési sémája (A. és L. Vesznyin, 1930.)

5. ábra Kuznyecky kommunaház axonometrikus képe (A. és L. Vesznyin, 1930.)

A dezurbanisták abból indultak ki, hogy a kollektívizált és iparosított társadalomban alapvetően meg fog változni az öröklött településhálózat. Ohitovics, mint a csoport vezetője nagy szerepet játszott a dezurbanista városkonceptió kialakításában. A Goelro⁽²²⁾ tervből indult ki, amely a népgazdaság fejlesztésének első, távlati terve volt. A Goelro lényege az ország villamosítása volt. Ennek keretében erőteljes ütemben erőművek épültek fel. A tervet 1931-re teljesítették. A dezurbanisták elképzelései szerint a közlekedéshálózat és az energiahálózat fejlesztési terveinek összehangolása után olyan artériarendszer jön létre, amely behálózna az urbanizált tájat. A hálózathoz egyenletes sűrűséggel, vagy inkább egyenletesen szétszóródva kapcsolódna a lakásfunkció.

Ebben az avantgarde hálózati modellben nincsenek preferált központok, ami azt jelenti, hogy meg kell szüntetni a meglévő nagyvárosokat. A szétszórta élő lakosság számára Ohitovics jó úthálózat és jól megszervezett tömegközlekedés segítségével kedvező kapcsolatteremtési lehetőségeket kínált. A mobilitás szervesen hozzátartozott az artériarendszerhez: a hálózat minden pontján könnyen le lehetett telepedni a tipizált, olcsó elemekből épült lakóházak felépítése után.

1925-ben az Asznova mellett új szervezet alakult, az Oszta. Tagjai elsősorban az 1922–24-es Lef⁽²³⁾ csoportból és M. Gincburg baráti köréből kerültek ki. Gincburg – aki nemrég még kommunaházakat tervezett – az Oszta-n belül a dezurbanisták vezetőjévé vált.

1930-ban pályázatot írtak ki „Zöld Város” elnevezéssel. Moszkvától mintegy 30 km távolságban kijelöltek egy aprófalvas mezőgazdasági területet, amely kitűnő természeti adottságokkal rendelkezett. A feladat egy 25 000 fős üdülőváros megtervezése volt, mert a program szerint meghatározott időszakonként a moszkvai dolgozóknak üdülési lehetőséget kívántak biztosítani. N. Ladovszkij tervében az üdülőváros létesítményei lazán és szétszórta helyezkednek el a mezőgazdasági területen. A várost egy olyan fa-típusú hierarchikus elrendezésű úthálózat szervezi, amely biztosítja mind az üdülőtérlet, mind a nagy parkok továbbfejlődését.

M. Gincburg és Barscs merészen túllépték a program által kínált lehetőségeken. Ők „Zöld Várossá” kívánták átalakítani magát Moszkvát is, mert szerintük a szocialista társadalomnak nincs szüksége ilyen városi koncentrációra. Kiállításon bemutatott tervük területfelhasználása és szerkezete radikális javaslatokat

tartalmaz. A „Moszkva szocialista rekonstrukciója” elnevezéssel kiállított terv bemutatja az egész dezurbanista „eszköztárt”. Mit jelent tehát a rekonstrukció dezurbanista értelmezésben? A tervezők szerint a meglévő nagyvárosok első lépésben még az urbanizált zónák elemei maradnak, de később fokozatosan – erős építési tilalmak és rekonstrukciós szabályozó elvek érvényesítésével – elcsökevényesednek, végül hatalmas parkká alakulnak át. „Moszkvából fokozatosan és szisztematikusan el kell távolítani, majd szét kell telepíteni: a) a moszkvai ipart, b) a tudományos és felsőoktatási intézményeket, a moszkvai laboratóriumokat, c) az igazgatási szerveket . . . Mindezekhez nem kell biztosítani azonnal a pénzt, mert a migráció hosszú és fokozatos folyamat”.⁽²⁴⁾ Az addig Moszkvában élő lakosokat olyan főútvonalak mentén kívánták letelepíteni, amelyek a fővárost kötik össze a közeli ipari centrumokkal.

Az üzemeltetési költségek csökkentése érdekében így lehetne maximalizálni a közlekedési vonalak kihasználtságát. Ohitovics városszerkezetében eltűnt a hagyományos urbánus környezet, sőt annak negatívjaként eltűntek az utcák és terek. Feloldódott a városi szövet, helyére nagy parkok és abban szabadon úszó lakóépületek nyertek elhelyezést. Ebben a nagy „települési szabadságban” csak a kommunikációs tengely egyes kiemelt pontjai jelentenek kötöttséget. Ide helyezik el a fontos szolgáltatási, gyermekgondozási és kulturális intézményeket, középpontban a buszmegállóval. A település-szalag tájilag legexponáltabb részén, de ugyancsak útközben telepítették a mozikat, áruházakat, könyvtárakat, egészségügyi központot. A városlakók szabadon választhatnak lakóhelyet és lakásformát. Gincburgék figyelembe vették, hogy a letelepülők egy része nem kíván kommunaházakban lakni, ezért változatos lakóháztípusokat alkalmaztak. Társadalmi kérdésekben a dezurbanisták már nem vallottak radikális nézeteket. Bár a „Zöld Város” pályázatot csak egy év választja el Kuzmin falanszteri kommunaház tervétől, ennek hatására egyáltalában nem észlelhető. Ohitovics nem akarta átvenni az új típusú közösség ideáját, nem kívánta a családok felrobbantását. A szülők szabadon dönthettek, hogy családi keretben szeretnék-e élni gyerekeikkel, vagy igénybe veszik a hatalmas területen felépülő gyerekbirodalmat. Ez a „szabad döntés” áthat minden dezurbanista tervet: a város csak egy keret a társadalmi lét számára, s ezt a keretet mindenki a maga igényeinek megfelelően használja.

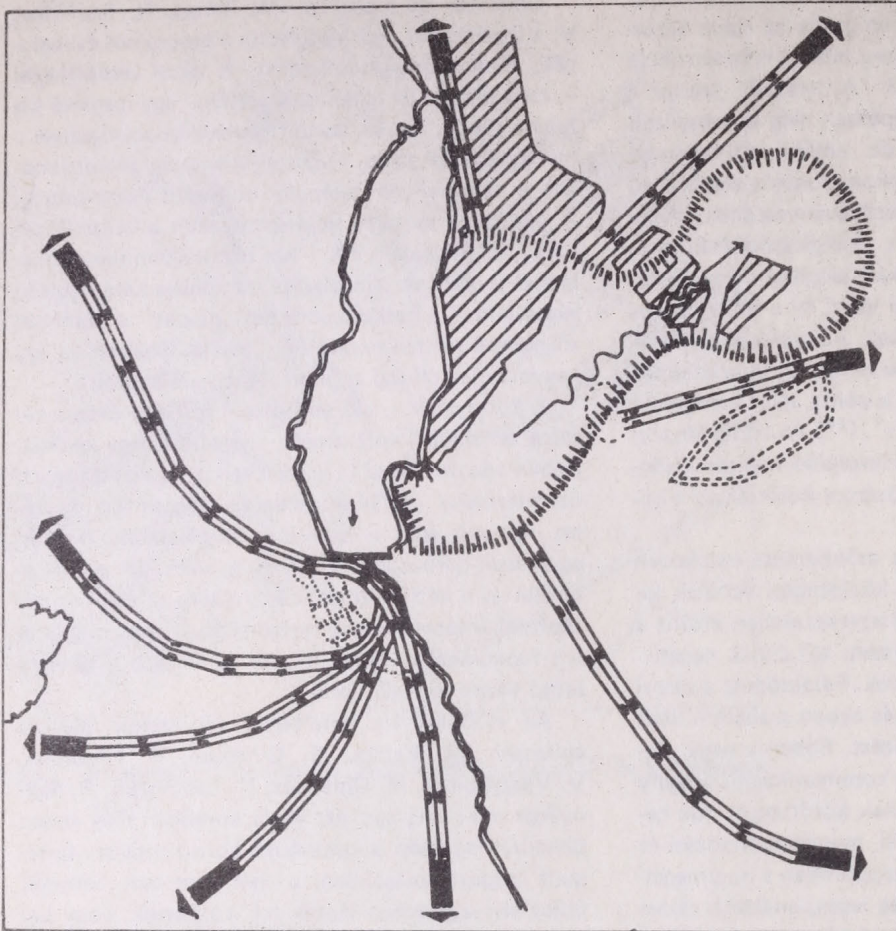
Az 1930-as év másik nagy pályázata során a magnyitogorszki kohászati kombinát mellett megvalósítandó új város városrendezési koncepcióját kellett kidolgozni. Ez a pályázat megmozgatta az építészettársadalmat, s a résztvevők addig soha nem látott egyetértésben a dezurbanista városkonceptió mellett álltak ki.

Ohitovics és csoportja (M. Barscs, N. Szokolov, V. Vlagyimirov) újra kitágította a programot és regionális léptékben gondolkodott. A város lakószalagjai – nem messze az üzem területétől – egy meglévő kis faluba futnak be. (6. ábra) Ugyanakkor szétágaznak a mezőgazdasági tájba, és összekötik az agrárcentrumokat a falu helyén felépülő kulturális centrummal. A dezurbanista város vezérszerkezetét a buszhálózat adja, nyomvonalain kb. 1 km távolságban megállóhelyeket javasoltak. A beépítés ideológiája határozottan városellenes: a parkokban lazán „úsznak” a különböző méretű családi házak. Egy, részük lábakon áll, így nagyobb összefüggő zöldterület tud kialakulni.

J. Leonyidov – aki elsősorban épületei és nem várostervei alapján volt ismert – egyetlen nagy lakószalagban vázolta fel az új várost, ez köti össze a tóparti üzemterületet egy mezőgazdasági központtal. A szalag rendező elve a funkciók szétválasztása. Három egymással párhuzamos zónában helyezkedik el a lakóterület és a kétféle zöldterület, amely az alap- és középfokú intézményeket tartalmazza. Leonyidov lineáris-funkcionális városa iskolát teremtett, a tervnek átütő sikere volt. (7. ábra)

Az előbbieken ismertetett pályázatok díjazott építészei (M. Barscs, M. Gincburg, P. Friedman, V. Vlagyimirov, M. Ohitovics, N. Ladovszkij, R. Melnyikov stb.) alig egy pár évvel korábban még élesen támadták egymást a különböző konstruktivista építészeti csoportosulásokban, s most mint dezurbanisták teljes elvi egységben léptek fel. Láthattuk, hogy Ladovszkij Kosztino terve, Barscs és Gincburg kommunaháza még egészen más elveken épült fel. A fordulatot több ok együttes hatása váltotta ki. Egyrészt a felépült kommunaházak a benne élők számára már nem tűntek eszményi lakóhelyeknek, sokszor nem is működtek már eredeti funkciójuk szerint. Szabszovics ideálisnak tartott 50 000 fős városnagysága pedig azért nem volt elfogadható, mert a tervezés alatt álló, vagy már épülő 10–20 000 főt foglalkoztató ipari kombinátok mellé 100–120 000 fős új városokat irányzott elő a Cekombank (a beruházások finanszírozásáért felelős szerv).

A dezurbanisták radikalizmusa mindenre kiterjedt: közlekedéscentrikus városszerkezetet hozott létre, és következetesen megvalósította a párt politikáját, mely szerint olyan települési formát kell létrehozni, ahol a városi és a falusi élet előnyei együtt jelen vannak. Ez a radikalizmus ugyanakkor messze meghaladta mind anyagi, mind technikai vonatkozásaiban az első öt éves terv időszakának lehetőségeit. Az ország távol állt attól a motorizációs foktól, amit e tervek feltételeztek, a Cekombank pedig gazdaságossági szempontból megkérdőjelezte a lakószalagok alacsony népszerűségét. A lineáris laza beépítésű kertvárosok területgazdálkodási, közművesítési és üzemeltetési szempontból előnytelennek bizonyultak.

6. ábra Magnitogorszk pályaterve (M. Barscs, N. Szokolov, V. Vlagyimirov, M. Ohitovics, 1930.)

1930-as moszkvai útja során Le Corbusier megismerkedett a „Zöld Város” pályázat anyagával, s a látott tervek kapcsán Gincburgnak írt levelében összefoglalta ellenérzéseinek indokait. Védelmébe vette a történeti városi koncentrációkat, mert az emberiség kultúrtörténete szempontjából és az általa nyújtott biztonság miatt nem lehet letörölni őket a föld felszínéről. Statisztikai adatokra hivatkozva állította, hogy a nagy népsűrűségű területeken még a halálzási arány is kisebb. Azt üzenté Gincburgnak, hogy ő maga is vallja a zöldterületekben gazdag város jogát, de csak akkor, ha megfelelő eszközökkel biztosítva van a nagy lakásszám. Levelét kemény szavakkal zárja: „Egy moszkvai dezurbanista tervben nádkunyhók épültek fel a Zöld Város erdőjében. Bravó, ez praktikus! — amennyiben ezt csak hétfélig használatra szánjuk. De nekem ne mondja, hogy azért, mert az emberek nádkunyhókat kívánnak építeni, Moszkvát a földdel lehet egyenlővé tenni.”⁽²⁵⁾

1930-ban a KP XVI. kongresszusán oportunistáknak és jobboldaliaknak minősítették az urbanistákat és utópistáknak a dezurbanistákat. A kongresszus el-

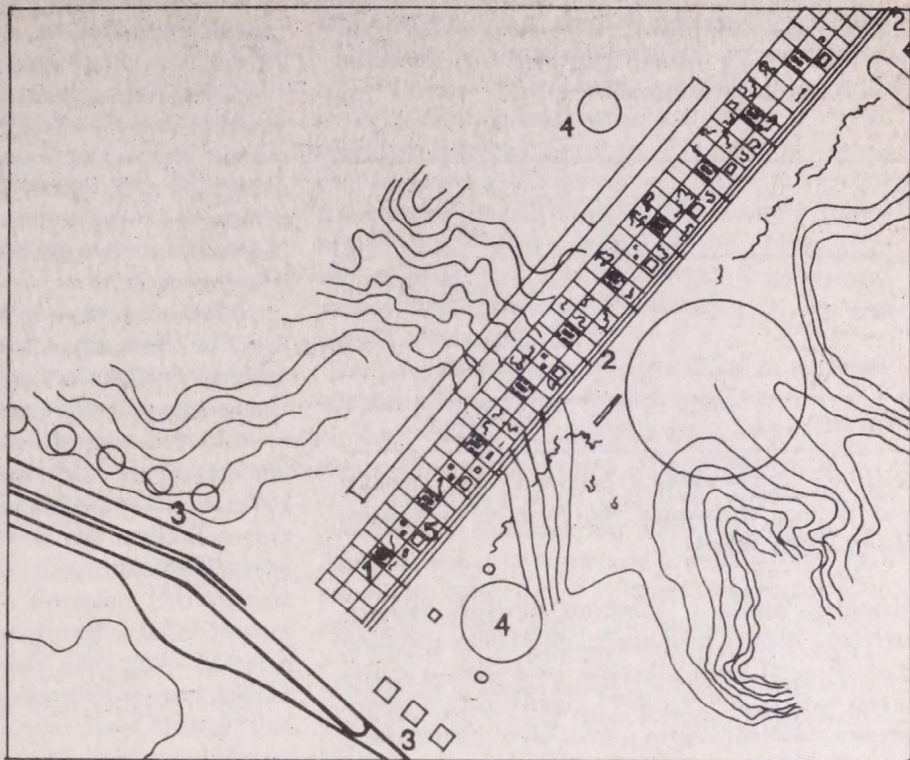
határozta magát a falansztervárostól éppúgy, mint a távoli technikai-gazdasági szintet feltételező „Zöld Várostól”. Rövid időn belül korlátozták a kommunaház-építkezések számát.

Világossá vált, hogy sem a nagyvárosok problémáinak megoldásánál, sem a településhálózat fejlesztésénél az urbanista és dezurbanista javaslatok nem alkalmazhatók. Egyre sürgetőbb lett, hogy általánosan elfogadott irányelvek álljanak rendelkezésre az új városok.

3. Gazdaságossági szemlélet térhódítása a városépítésben

Az első világháború utáni évek lakásínsége Európaszerte megkövetelte a lakásépítési tevékenység felgyorsítását. Az iparok mellé felépült romantikus kis kertváros-telepek helyett kis és középvárosi méretű építési akciók folytak Angliában, Franciaországban, Bécsben, Németországban. Ez új problémák megoldását várta a várostervezőktől a telepítés, a városfejlesztés, a városszerkezet tervezése terén.

1. 8 házból álló kommunaház-csoport
2. Fő kettős szállítási közlekedési vonal
3. Ipar és vasútvonal
4. Kultúrpark, sportterület
5. Közösségi épületek

7. ábra Leonidov „lakószalagja”

Az első világháború előtt az európai országok lakásépítése a howardi hagyományokra épül. A kertvárosépítkezések romantikáját az első világháború eltörölte, a „L'Esprit Nouveau”⁽²⁶⁾, az oroszországi konstruktivizmus és szuprematizmus, van Doesburg neoplaszticizmusa⁽²⁷⁾ átformálja az építészek gondolkodását. Ennek jegyében születnek meg a holland szociális lakásépítés olyan ismert lakótelepei, mint Rotterdamban az Oud Mathensee, a Kieffhoek. Az extenzív városfejlődés angliai útja helyett Németország kertvárosépítészete saját képére kellett, hogy formálja az angol mintát. Németország örökölt sűrű településhálózatát és a nagyvárosokhoz kötődő iparfejlesztése nem válthatta valóra Howard eredeti elképzelését: az üres területen felépülő, önálló kertvárost. A munkáslakás-építési akciók a városszéleken létesítettek kertvárosi telepeket. A német ipar a racionalizmus jegyében építészekkel és művészekkel épít ki kapcsolatokat annak érdekében, hogy praktikus és esztétikus termékekkel törjön be a piacra. A Werkbund⁽²⁸⁾ gazdaságossági és esztétikai elveinek hatására, de új gazdasági, politikai helyzetben fogalmazódnak meg az első világháború utáni lakótelepek Walter Gropius, Ernst May, Bruno Taut és mások terve alapján. Egyre inkább Németország lesz az a terület

ahol kibontakozhat az építészet fejlődésének előremutató útja. Berlin, a weimari Bauhaus⁽²⁹⁾ a modern építészek szellemi Mekkájaként nemzetközi műhellyé válnak.

Németországban a háború utáni lakásínség és a nagy születési szám miatt a szakszervezetek, a városi tanácsok jelentős szociális lakásépítési akciókat indítottak el. Még az átmeneti időszakban – 1918 és 1923 között – is évi kb. 100 000 új lakás épült fel, ami kikényszerítette az építőipar technológiai fejlesztését, az építőipari gépek korszerűsítését. Hagyományos módszerekkel már nem lehetett volna megvalósítani az erőltetett ütemű lakásépítési programot: 1 800 000 új lakás felépítését 1927 és 1933 között. A program végrehajtásának az volt a feltétele, hogy szövetség jöjjön létre az építész és a technológia között, a tipizálás és a moduláris koordináció jegyében. A szociáldemokrata vezetésű városokban Ernst May, Martin Wagner, Bruno Taut építészek elindítják a lakótelepek tömeges méretekben megvalósuló formáját.

A Szovjetunió első ötéves tervének előirányzata szerint a városi lakosság a tervidőszak végére jelentősen megnő, 27,6 millióról 35 millióra. Ez a nagy mennyiségi növekedés csak egy állam által szervezett lakásépítési akció keretében valósulhat meg. Meghatá-

rozták, hogy 1929 után 25 millió m² új lakóterületet kell létesíteni oly módon, hogy évről évre jelentősen növelik a lakásépítés ütemét:

Év	Tervezett új lakóterület m ² -ben	
1929	4,7	4,7 millió
1930		5,0 millió
1931		6,9 millió
1932		8,2 millió
Összesen:		24,8 millió m ²

(Grasshof Russia cikke B. Schwann: Town Planning and Housing throughout the World c. könyvében, Berlin, 1935. 350.old.)

Jelentősen javult a lakásépítés pénzügyi helyzete, mert míg 1924 és 1928 között 1686 millió rubelt fordítottak az új lakásépítkezések céljára, addig az első ötéves tervben erre már 4071 millió rubel állt rendelkezésre. 1929-től kezdve számos olyan párthatározat született, amely az építőanyagipar fejlesztésével foglalkozott. 1930-ban, amikor a pártkongresszus elítélte az urbanistákat és a dezurbanistákat, határozatot hoztak arról, hogy gyorsan át kell térni az iparosított módszerekre a „szabványosítás, a tipizálás és a maximálisan gépesített építőipari munka útján,”⁽³⁰⁾ egész évben építkezni kell, és az „építőipari munkaerőt folyamatosan kell foglalkoztatni”. A párt 1931. júniusi plénumán L.M. Kaganovics azért szólalt fel, hogy nagyobb támogatást kapjanak az új városépítészeti kutatások. Arra hívta fel a figyelmet, hogy míg a „forradalom utáni években jelentős fejlődést értünk el a területfejlesztés marxista megközelítésű gyakorlatában, és itt nagy sikereink vannak, addig a város belső szerkezetének kutatásában csak a kutatás elején vagyunk. . . ki kell dolgoznunk a várostervezésben saját módszereinket.”⁽³¹⁾ (Kaganovics iparfejlesztést és közlekedésfejlesztést értett területfejlesztésen.)

1927-től kezdve egyre szélesebbé váltak a szovjet építészek nemzetközi kapcsolatai. Az Oszta szervezésében Moszkvában megnyílt a „Modern építészet” első kiállítása, és itt bemutatkozási lehetőséget kapott a Bauhaus. Nem sokkal később szovjet főiskolások egyhónapos szakmai tanulmányúton vettek részt Németországban. A Szovremennaja Architektura (Mai Építészet) folyóirat szerkesztő bizottsága közreműködésre kérte fel Le Corbusier-t.

Az ipari építkezéseken már évek óta dolgoztak amerikai és olasz szakemberek. Rövid időn belül világossá vált, hogy a külföldi szakemberek részvétele nélkül a lakásépítési program sem hajtható végre. A korszerű technológiához és a típuslakástervezéshez értő

tervezői szakembergárda szűk volt, az építészeti iskolák még nem tudták megreformálni a képzést. A németországi sikeres tömeges lakásépítés háttérben álló tervezési, szervezési és végrehajtási módszerek olyan modellt teremtettek, amely a Szovjetunióban is használhatónak tűnt. Hiszen itt is olyan építészre volt szükség, akik nem történelmi mintákat másolnak, és racionális, mérnöki szemléletű városépítészeti gyakorlatot folytatnak.

1931-ben H. Mayernak el kellett hagynia a Bauhaust és 7 hallgatójával szerződéssel a Szovjetunióba utazott. 1929-ben előadásokat tartott Moszkvában, Leningrádban és Harkovban a frankfurti főépítész, E. May. Neki is szerződést kínáltak, és így 1930-ban 20 munkatársával⁽³²⁾ Moszkvába utazott. Itt először a Cekobank megbízásából felül kellett vizsgálnia a szovjet építészek városterveit, majd csoportvezetőként a Standardgorprojektben⁽³³⁾ és a Gorsztrojprojektben⁽³⁴⁾ dolgozott. 1932-ben Bruno Taut is munkát vállalt a Szovjetunióban. Németországban a gazdasági válság miatt olyan méretű volt a munkanélküliség, hogy az építészek nagy része állás nélkül maradt. Érthető tehát, hogy a felajánlott szovjet munkaszerződésekre több száz német építész jelentkezett.

A már kint dolgozó építészek hazai beszámolóit óriási érdeklődés kísérte. 1931-ben E. May Berlinben előadást tartott a „Szocialista városról”, 32-ben W. Schwagenscheidt Essenben a német Werkbund képviselőinek magnyitogorszki tapasztalatairól számolt be

Az Építészeti Akadémia egy olyan kutatást indított el, melynek célja a városépítés nagyságrendi, funkcionális-szerkezeti és gazdaságossági problémáinak feltárása volt. Az N. A. Miljutyin vezetésével folytatott munka igyekezett többé-kevésbé közös nevezőre hozni az 1927 és 1930 közötti időszak gondolat kísérleteit. Miljutyin mindenütt alkalmazható módszert és megoldást javasolt „A szocialista városok építésének problémái” c. könyvében. Ebben megindokolja, hogy a nagyságrend kérdésében miért nem lehet sem urbanista, sem dezurbanista módon állást foglalni: szerinte a szocialista város tervezője nem pártolhatja az urbanizációt, mert annak a nagyváros a következménye, sem a dezurbanizációt, mert az nagy területen szórja szét az ipart és lakóhelyeket. Érdekes, hogy könyvének – mely a városépítők bibliája lett – első fejezetei, ahol csak általában próbálja megfogalmazni a szocialista város tartalmát, igen felszíneseek, önálló véleményt nem tartalmaznak. Ugyanakkor azok a fejezetek, amelyek a szocialista város városszerkezetét leírják, elmélyült munkáról tanúskodnak.

Nem a dezurbanistákra, hanem Engelsre hivatkozik, amikor a nagyváros ellen emeli fel szavát. Engels „Lakáskérdés” című könyvét alapműnek tartja, és egyetért azzal a megállapítással, hogy „Értelmetlen a

lakáskérdés megoldására irányuló szándék a mai nagyvárosok meghagyása mellett . . . A mai város az áru-termelő társadalom terméke és vele együtt elpusztul.”⁽³⁵⁾ A kertváros és „zöld város” eszméjét már hihetetlenül naív ideológiával támadja meg: „ezek az eszmék csábító tartalmuk ellenére ártalmasak és teljes mértékben utópisztikusak, mivel olyan illúziót keltenek, hogy a kapitalista rendszer megsemmisítése nélkül is meg lehet oldani a problémákat. . .”⁽³⁶⁾ Még meglepőbb ezek után, hogy gyorsan olyan következtetést von le, miszerint „számunkra nem létezhet az urbanizáció, illetve dezurbanizáció kérdésére vonatkozó vita.” A szocialista város nagyságrendjének megoldási kulcsa szerinte az ipar kezében van, mert amennyiben nem jön létre „túl nagy iparkoncentráció”, és csak egymásra utalt ipartelemek elhelyezésére kerül sor, akkor 50 000 és 200 000 fő között minden városnagyság elképzelhető.

Miljutyin összegezte a szocialista városokkal kapcsolatos elvárásokat:

1. legyen egy kiemelkedő ipari ágazata,
2. a város népességszáma korlátozott legyen,
3. saját mezőgazdasági ellátó központokkal rendelkezzen,
4. szerkezetében, beépítésében olyan megoldást nyújtson, amely egyaránt rendelkezik a városi és falusi életmód előnyeivel,
5. szolgáltatási, ellátási rendszerében, a közintézményhálózat szervezése terén a szocialista életmód megvalósításához kapcsolódó kutatásokra épüljön.

Az egyik legjelentősebb akadémiai irányelv szerint a szocialista város zónáinak alkalmazkodniuk kell az ipari termeléshez. Előírták, hogy a gyárterületet és a lakóterületet olyan széles zöld sáv válassza el egymástól, amely még biztosítja a munkahelyek gyalogos megközelítését. Az Akadémia felfogásában a szocialista város inkább az urbanisták városfelfogásához áll közelebb. A regionális tervezés elméletébe is beépült az a felismerés, mely szerint az agrár és agrár-ipari országokban az iparosítással együtt járó urbanizálódás első lépcsője csak a megfelelő központfunkciókkal rendelkező városok lehetnek. A város befolyásolhatja a térség foglalkoztatottságát, és az ipar hozzájárulhat az elmaradott mezőgazdaság felemeléséhez. Ez a fejlettségi fokozat még távol van a dezurbanisták hálózati modelljének magasabb szintjétől, ahol „urbanizált folyosók” hálózák be a tájat.

Miljutyin elismeri, hogy egyes esetekben nem lehet megakadályozni a meglévő nagyvárosok fejlődését, és így szerinte mindenképpen szükségessé válik a további növekedés megállítása bolygóvárosok létesítésével.

Az Építészeti Akadémia területi és ellátási szabályokba tördelt szocialista városa a szalagváros lett, az alábbi zónákkal: 1. vasút, 2. iparterület, 3. zöldövezet, 4. lakóterület és intézményellátás, 5. sport- és pi-

henőterület (mely egyben elválasztó sáv a lakó- és mezőgazdasági terület között), 6. mezőgazdasági terület.

Miljutyin éppen a lezajlott Magnyitogorszk pályázat kritikájával mutatta be azt a fejlődési folyamatot, amely a dezurbanisták hatására alakul ki a szovjet avantgarde városépítészetiében. A sürgető idő jegyében Miljutyin a dezurbanisták elveinek folyamatos átalakítására kényszerül: elveti a gyakorlati buktatókat, a hosszú lineáris „városfolyosókat”, a laza beépítést, de megtartja szerkesztési elvként a közlekedési vonalak által determinált lienaritást és a funkciók szétválasztásának elvét.

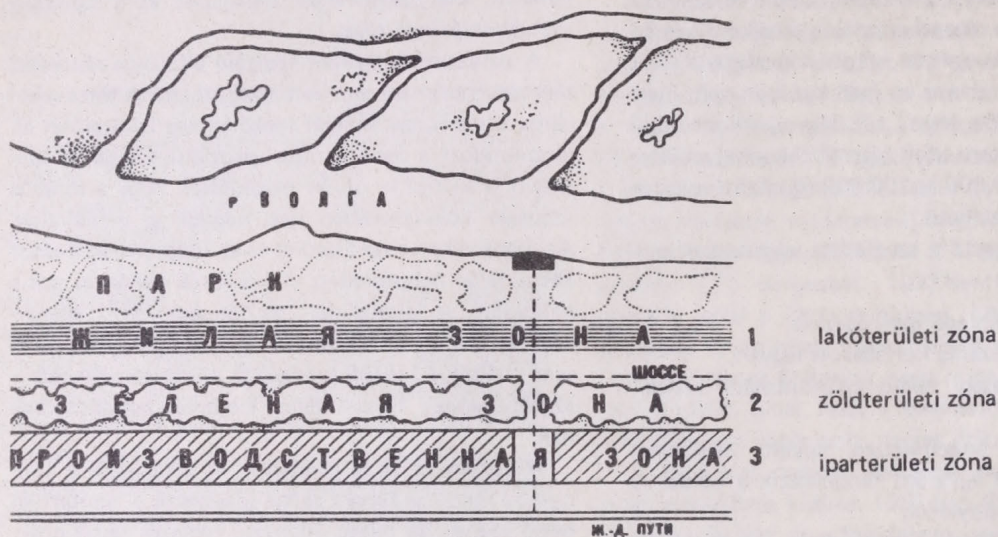
A pályázat alapjaként szolgáló általános rendezési terv senki számára sem volt elfogadható. A történelmi város tömbös szerkezetét idéző tömör lakóterület elmentmondott a dezurbanista városfelfogásnak, és Miljutyin is kritizálta olyan indoklással, hogy a tömbös rendszer következtében igen nagyok az útfelületek. Az alaptervben a lakóterület és az üzemterület a vasút két oldalán helyezkedett el, közöttük nehézkes volt a kapcsolat. A lakóterület „zsúfoltsága”⁽³⁷⁾ ellenérzést váltott ki az építészek többségénél, mert jelét sem találták a leendő szocialista város számára nélkülözhetetlennek tartott falusi életmód megvalósulásának.

Miljutyin az Oszja javaslatát, és ezen belül is Leonidov részletes terveit tartja ideálisnak a lakóterület belső szervezése miatt. Alapvető hibának tartja azonban a lakó- és iparterület közötti 6–21 km-es távolságot, ami miatt a közlekedés költségei várhatóan magasak lesznek. Hasonló problémák jelentkeznek szerinte az OSzSzk Építésügyi Bizottságának javaslatát az előző két pályázati terv javított alapjának tekinti, és arról ír, hogy e tervben „a lakó- és munkahely közötti legnagyobb távolság 1,5 km lesz, de a többség részére 500–700 m. A település zöldövezetbe ágyazva az Ural mentén helyezkedik el. . . . a technikumok és a műszaki egyetem és üzem területén vannak, a pályaudvar a település központjában épül fel. . .”⁽³⁸⁾ Ezek a szerkezeti elvek megjelennek Miljutyin másik ismert tervében is, melyet a sztálingrádi traktorgyár lakótelepe számára készített. (8. ábra) Itt az üzemi területek kiszolgálását zömében a vasút biztosítja. A lakóterület a Volga folyó mellett, vele párhuzamosan húzódik, mert kiemelkedő fontosságúnak tartotta, hogy e lakóhelyek természeti környezete szép legyen, a lakóházak ablakaiból a partra és a vízfelületre nyíljon kilátás. Az üzemterület és a folyó kapcsolata már problematikus, mert a kikötői teherforgalom keresztezi a lakóterületet.

1926-ban kezdték el a sztálingrádi traktorgyár építkezéseit és 1930-ban már működött az üzem. Ezzel egyidőben már épült az első lakóközterület, amelyet V. Szemjonov és B. Szoboljev terveztek. Bár az 50 000 fős lakótelep terve később erőteljesen megváltozott, eredeti formája a hagyományokkal szakító li-

neáris városfejlesztés egyik legfigyelmreméltóbb példája. Telepítési szempont miatt lett lineáris a város, mert az ipari üzemeket a folyópart mentén helyezte el. E folyamatos sávot csak azok a gyalogos vonalak szakítják meg, amelyek az ipar mögé települő lakóterület lakói számára a vízparti sportterületek megközelítését biztosítják. Ugyanakkor a lakóterület tagolása határozottan eltér Miljutyin elképzeléseitől, mert őt

— egymástól mezőgazdasági területekkel elválasztott — 13–15 000 fős különálló lakóegységre oszlik. Szemjonov ezt a nagyságrendet már megfelelőnek tartotta ahhoz, hogy a lakóegységben városias miliőt tudjon biztosítani, mert szerinte a 13 000 fő lehetővé teszi egy jelentős — kereskedelmi és kulturális intézményeket tartalmazó — központ kialakítását. (9. ábra)

8. ábra Sztálingrádi Traktorgyár lakótelepe, diagram (N. Miljutyin, 1930.)

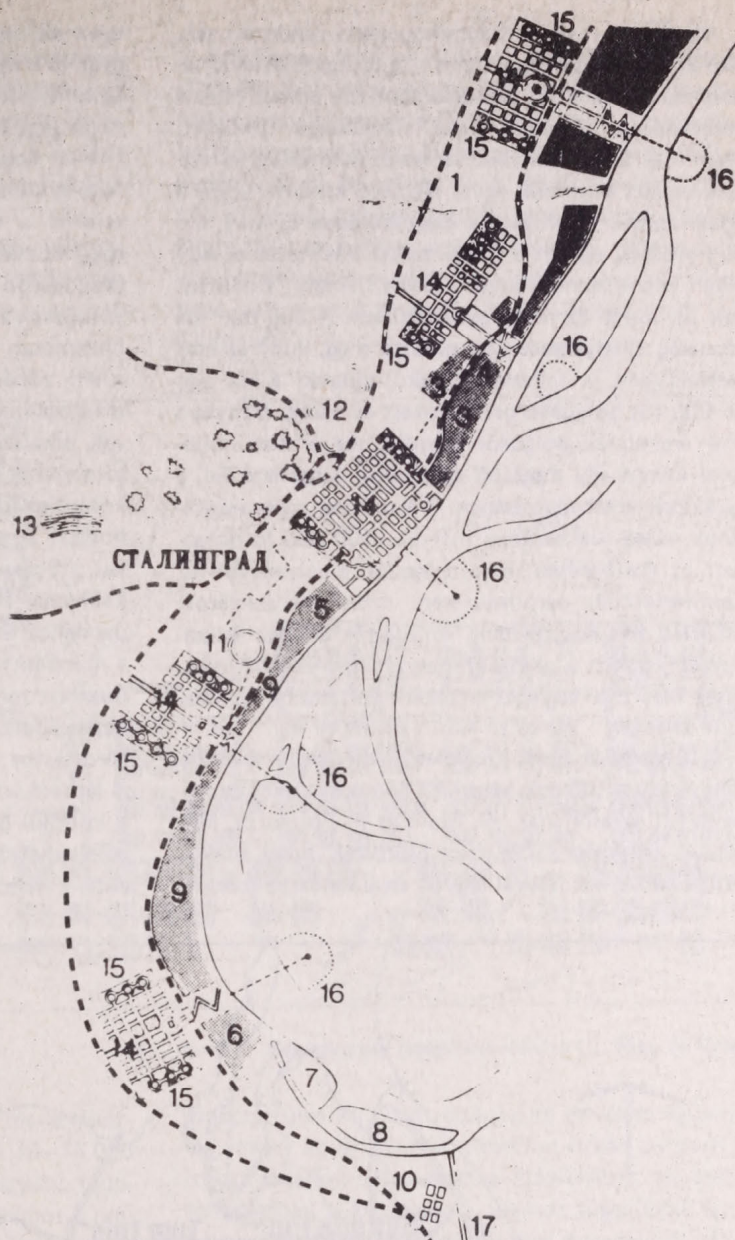
Szemjonov tervében olyan ellátási rendszer jelenik meg, amely „szomszédsági egységek rendszere” elnevezéssel azonnal beépül a tervezési gyakorlatba. Az új rendszer megtervezését az tette szükségessé, hogy biztosítani lehessen az itt lakók mindegyikének azonos szintű ellátását. Minden 900–1000 fős alapegységhez óvodát, bölcsődét és munkásklubot rendeltek. Ezek az alapegységek egy általános iskola köré szerveződnek, melynek hatósugarát 650 m-ben állapították meg. A lakóterületen belül a szerkezet eltér a dezurbanista mintáktól; a forgalmi utak mindkét oldalára alapegységek szerveződnek. Kereszteződésmentes gyalogúthálózat köti össze a lakóegységeket a külső zöld sávban elhelyezett iskolákkal és központtal. A bal-esetveszély elkerülése érdekében gyaloghidak ívelnek át a forgalmi utakon. Szemjonov szomszédsági egysége tehát nem utakkal lehatárolt zárt egység, mivel az elválasztott közlekedési rendszer alkalmazása lehetővé teszi a szomszédsági egységek áthatásait, s a vele egy időben kialakított amerikai megoldások zártabb szerkezete helyett környezetorientált szerkezetre tesz javaslatot. Ez a terv ismételtelhető egységeivel, többlé-

csős ellátási rendszerével előrevetíti azt a gyakorlatot, amely évtizedeken át uralkodóvá vált a szovjet városépítészetben.

A funkcionális város vezető szerephez jut 1930-ra. Hozzá kell tenni, hogy ez nem egy új koncepció a városépítés történetében, hiszen Tony Garnier francia építész már 1904-ben hasonló elvekkel alakította ki „Ipari városát”. A funkciók területi szétválasztásának elvét támogatja az E. Howard elképzeléseire építő kertvárosmozgalom, s a korszerű elvek megfogalmazásában úttörő szerepet vállaló teoretikusok elméleteit csak alátámasztották a településföldrajz területén végzett kutatások.

A Giprogorban (³⁹) rögtön megérkezésük után megbízások tömege vár a külföldi építészekre. A szovjet tervezők háttérbe szorulásának indokai között az volt a legsúlyosabb, hogy nem sikerült teljesíteni az ötéves terv 1930-ra előírányozott lakásépítési programját, és félő volt, hogy a rutinos külföldi szakembergárda részvétele nélkül nem valósulhat meg az 1931-es terv sem. (1931-re már 700 000 lakás felépítése volt a célkitűzés.)

1. Motorüzem
2. Traktorüzem
3. Acélgyártás
4. Kohászat
5. Élelmiszeripar
6. Vegyiüzem és erőmű
7. Fűrészüzem
8. Kikötő
9. Faipar
10. Hajóépítés
11. Kórház
12. Repülőtér
13. Pihenőházak
14. Pihenőpark
15. Rakodópart
16. Sportterületek
17. Volga-Don csatorna

9 ábra Sztálingrádi Traktorgyár lakótelepének terve (V.N. Szemjonov, 1930.)

A külföldi építészek kezében kialakul a funkcionális város végső szerkezeti formája, amely a nemzetköziség sajátos dualista vonásait viseli magán. Egyik oldalról telítődik a német racionalizmus jegyeivel, másik oldalról biztosítja a folyamatosságot a korábbi szovjet avantgarde tervek hagyományoktól radikálisan elszakadó elképzelései számára. Így lett az eredeti szovjet avantgarde lineáris város nemzetközi jellegűvé.

Miljutyin korábban már említett könyvében azért ostromozta a magnyitogorszki pályázat terveit, mert a

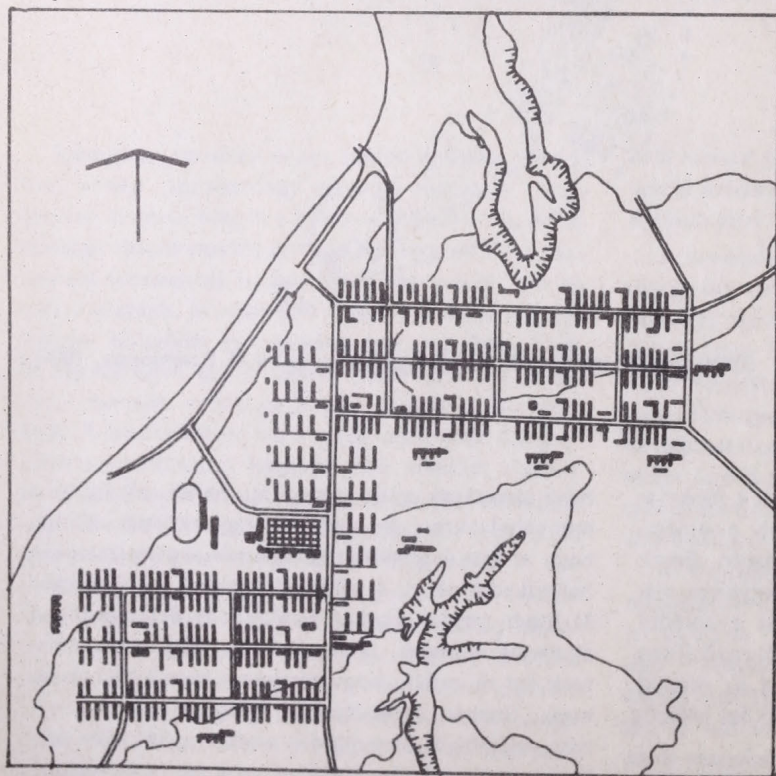
nagy távolságok miatt gyalogosan nehéz volt eljutni a munkahelyekre; de mereven ragaszkodott ahhoz, hogy az ipar és a lakóterület egymással párhuzamosan helyezkedjenek el. A külföldi építészek közül először M. Stam, majd F. Forbat, E. May és H. Schmidt olyan általános rendezési tervvariációkat készítettek, amelyek azt mutatják, hogy részben a topográfiai viszonyok, részben az iparterület fejlesztési iránya miatt nem valósítható meg minden esetben a két zóna párhuzamos elrendezése, tehát növelni kell a tömegközlekedés jelentőségét.

M. Stam – aki a magnitogorszki rendezési terv első két variációját készítette – a topográfiai adottságok miatt már eltért az alapszabálytól, emiatt terve a beruházások oldaláról nagy ellenállásba ütközött. Stam csak keleti irányban tervezett lakóterületfejlesztést, emiatt a lakások egyre távolabb kerültek volna a kombináttól. A probléma megoldásában E. May, aki F. Forbattal együtt a végső tervet készítette el, egy olyan kompromisszumot kötött, amely szokatlan volt az addigi tervezési gyakorlatban. A 200 000 fős népesség elhelyezését úgy oldotta meg, hogy az első variációkban is felhasznált lakóterületen kívül egy 45 000 fős bolygóvárost létesített az északi irányban lévő ércbányák dolgozói számára. Az eredeti miljutyni kánon egy meglepő részletben ismerhető fel, a barakkváros elhelyezésében. A kombinát megvalósításának végső szakaszában már kb. 100 000 fő dolgozott az építkezésen, és a dolgozók elhelyezésére az üzemterülettel párhuzamosan óriási barakkvárost emeltek. Bár hosszú ideig emlegették a telep felszámolását, de azt a gazdasági helyzet nem engedte meg. Ezért May már végleges elemként építette be tervébe.

A főhatóságok csak kivételes esetben egyeztek bele abba, hogy a városok terveiben tömegközlekedési hálózatokat javasoljanak. M. Stam és F. Forbat pl. Makedjevka tervezése során azért harcoltak, hogy a lakóterület széles zöldsávval legyen elválasztva az ipartól,

mert ellenkező esetben a lakások a kohók, a karbidgyár és a meddőhányok szennyezési hatókörébe kerülnek. A pártvezetőség azzal utasította el a kérdést, hogy „egy bányaváros nem szanatórium”.⁽⁴⁰⁾

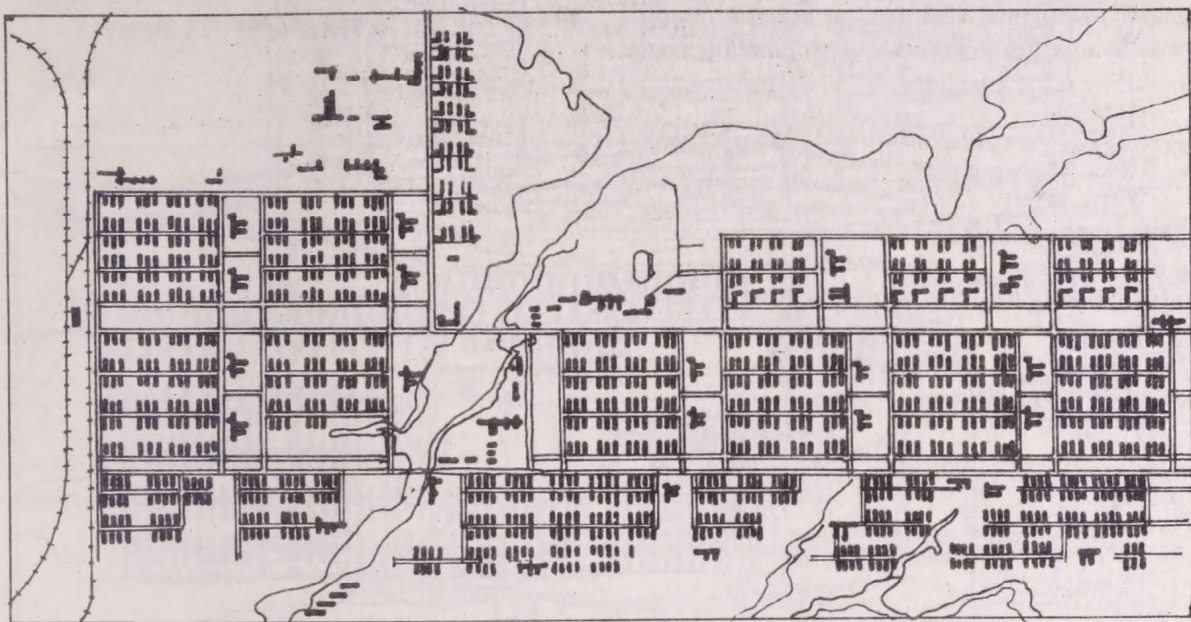
Az, hogy a dezurbanisták elméletei megbuktak, nem a szerkezettervezés logikáján múlt. 2–3 év elteltével a szerkezettervezés fejlődésének az útja a nagy közlekedéscentrikus rendszertől szerényebb, de urbánusabb környezet felé tart. De sohasem vetették el teljesen azt a gondolatot, hogy a lakóterülettel párhuzamosan elhelyezett és gazdagon felszerelt zöldterületi zónát kell tervezni. A lakóterület tömörebb megfogalmazása, valamint az új tömbszerkesztési elvek alkalmazása miatt a zöldsávok belekerülnek a tömbökbe, s egy-két évig még az ily módon tagolt lakóterület jut szóhoz. Ezt a módszert a May-csoport hosszas egyeztetések után elfogadta a hatóságokkal, s Scseglovszk és Leninszk tervezése során már alkalmazta. (10. és 11. ábra) A zöldsáv kapcsolódott az óvodához és a bölcsődéhez is, és számos esetben még a munkásklubok helyét is itt jelölték ki. A városközpontoz minden tervben nagy pihenő- és kultúrpark kapcsolódik. Így a zöldterület ugyanúgy beemelődik a várostestbe, ahogy az Szemjonov sztálingrádi tervében is látható volt. A tömbbelsőik nagy zöldterületei miatt a külföldi építészek első terveiben a laksűrűség nem emelkedett $S_b = 150$ fő/ha fölé. Rövidesen megváltozott a hatóságok álláspontja, és a megemelt érték

10. ábra Leninszk beépítési sémája (E. May és társai)

(180–240 fő/ha) miatt a tömbbelsőik zöldsávjai fokozatosan lakóépületnek adták a helyüket. 1931-ben és 1932-ben, mikor H. Schmidt tervezőtársaival Orszk és Karaganda városrendezési terveit készítette, a lineáris lakóterületet már csak a lakónegyedek határát jelölő keresztirányú zöldsávokkal tudta tagolni.

Már korábban említettük, hogy a kommuna-ház amely társadalmasította a lakás funkcióit, 1930 után sem tűnt el a tervezési gyakorlatból, de korlátozták alkalmazási lehetőségeit.

11. ábra Szevglovsk beépítési sémája (E. May és társai)

A német építészek terveiben 5–7000 fős lakókörzetek szerveződtek egy-egy iskola közé. A 10–15 000 fős lakónegyedekhez már áruházakat, nagyobb munkásklubot, fürdőépületet, néha sportcentrumot is rendeltek. Szélsőséges nézetek csaptak össze, mikor a városközpontok megfogalmazásáról volt szó. Abban ugyan mindenki megegyezett, hogy a központ egy önálló szerkezeti elem, s hogy benne kizárják a lakófunkciót. De már éles viták folytak arról, hogy az ünnepélyes felvonulások díszletéül szolgáló középületnek milyen kínálata legyen. Minimum-programként elfogadható volt a közigazgatási épületekből és a kultúrházból álló központ, de a külföldi építészek színházakat, éttermeket, áruházakat is számításba vettek. Határozottan elleneztek azt a miljutyini elképzelést, hogy a felsőfokú intézményeket az üzem területén kell elhelyezni.

A szomszédsági rendszer szigorú szabályai jegyében folyó tervezés csak kevés olyan kutatásnak hegyott teret, ahol az intézmények szervezése a terület más irányú tagolásához vezethet. A lineáris központ-

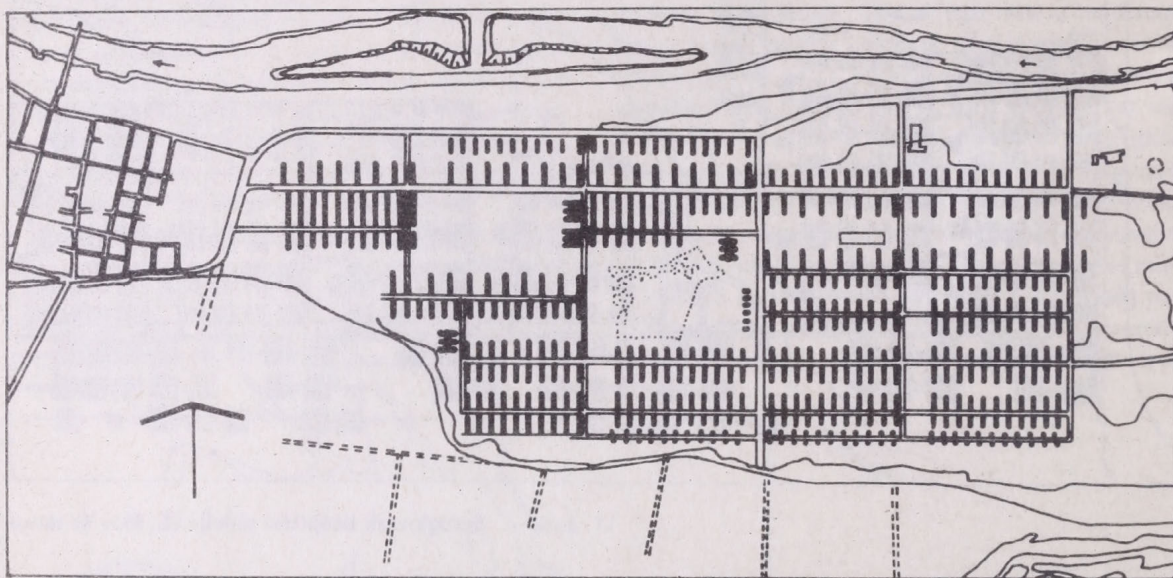
Szemjonov intézményellátási rendszere forradalmi újításnak számított. Alapja egy demográfiai vizsgálatokon alapuló normarendszer volt, ezt a Nevelésügyi Népbiztosság dolgozta ki. Ennek megfelelően 1000 fő esetén 100 fő bölcsődés korú, 60 fő óvodás korú és 140 fő iskolás korú gyerekekkel kellett számolni. Szemjonov elveinek hatását az is elősegítette, hogy ő maga köztisztviselőnek örvendett, egy időben Moszkva főépítésze volt, s az ő tervezőirodájából fejlesztették ki a Giprogort.

rendszer elve M. Stam Makejevka tervében született elő, mivel az új városok tervezése ritkán párosult az itt-ott meglévő településmag átépítésével, az esetek többségében a községektől teljesen függetlenül épült fel a város. Stam Makejevka város tervezésénél vállalta, hogy a meglévő 17 000 fős községet szervesen összeköti a tőle északra és délre kiépítendő 150 000 fős, illetve 100 000 fős új városrészekkel. A régi település erőteljes átépítését a levegő ottani szennyezettsége indokolta, emiatt csökkenteni kellett az ott lakók számát. Elhelyezkedése ugyanakkor olyan kedvező volt, hogy Stam erőteljes funkcióváltást javasolt. Stam leírja elképzeléseit, melyek szerint a régi község „délről északi irányba terjedően központokat fog tartalmazni: nevelési, adminisztrációs, kulturális és szolgáltatási centrumokat. Ezek a fő utca mentén sorolódnak, hangsúlyozva a városépítészeti koncepciót”.⁽⁴¹⁾ Az átalakított településmag gyalogos vonalaival jól kapcsolódik az új városrészekhez, ahol a szomszédsági rendszer érvényesül. Ez mit sem von le a terv értékéből, hogy újra a városépítészeti hagyományt, a városi környezet folyamatosságát hirdeti.

A Bauhaus építésztagei számára a lakáskérdés társadalmi ügy volt. A weimari Németországban lehetőség nyílt arra, hogy az építész együttműködjön a szakági tervezőkkel, s együtt kezeljék a nagyobb területek problémáit is. A 20-as évek Németországában és ezzel párhuzamosan Amerikában is elkezdődött a hagyományos tömb felbomlási folyamata. A Bauhaus tevékenységének fókuszában a jól tájolt lakóépület állt. A kelet-nyugati irányban tájolt lakóépületek elszakadnak az utcától, s a lakások védelme miatt az épületek közötti légtér zöldterületek elhelyezésére szolgál. Heiligenthal kidolgozta az épületek magasságának és a köztük biztosítandó légtér összefüggésének

szabályait, és e szabályok határozták meg az utca mellett álló lakóházak ritmusát. A Bauhaus elméleti munkáiban a tömb már nem képezte külön kutatás tárgyát, mert nem foglalkoztak a sávós beépítés és a lakókörnyezet kapcsolatainak rendszerével.

E. May és társai frankfurti munkásságuk során fokozatosan közeledtek a Bauhaus beépítési elveizhez. A Römerstadt lakóegyüttes még a kertvárosok arcát mutatja, de May egyik utolsó németországi munkája, mely Frankfurt an Main Goldstein lakótelepének rendezési terve volt (nem valósult meg), már a Bauhaus elveivel való azonosulást mutatja. (12. ábra)

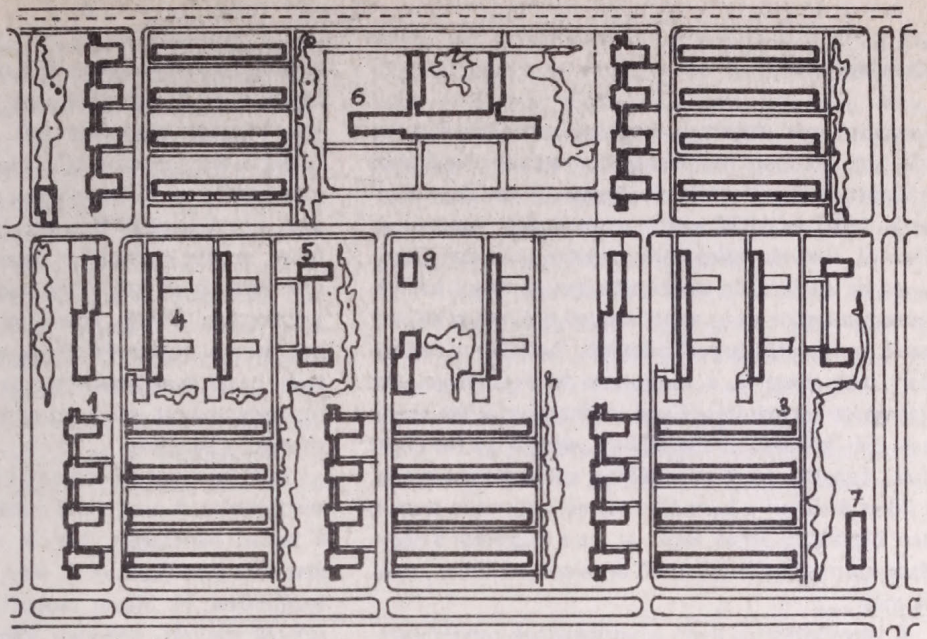
12. ábra

Frankfurt am Main, Goldstein lakótelep beépítési sémája (E. May, W. Schwagenscheidt, Mautner, 1930.)

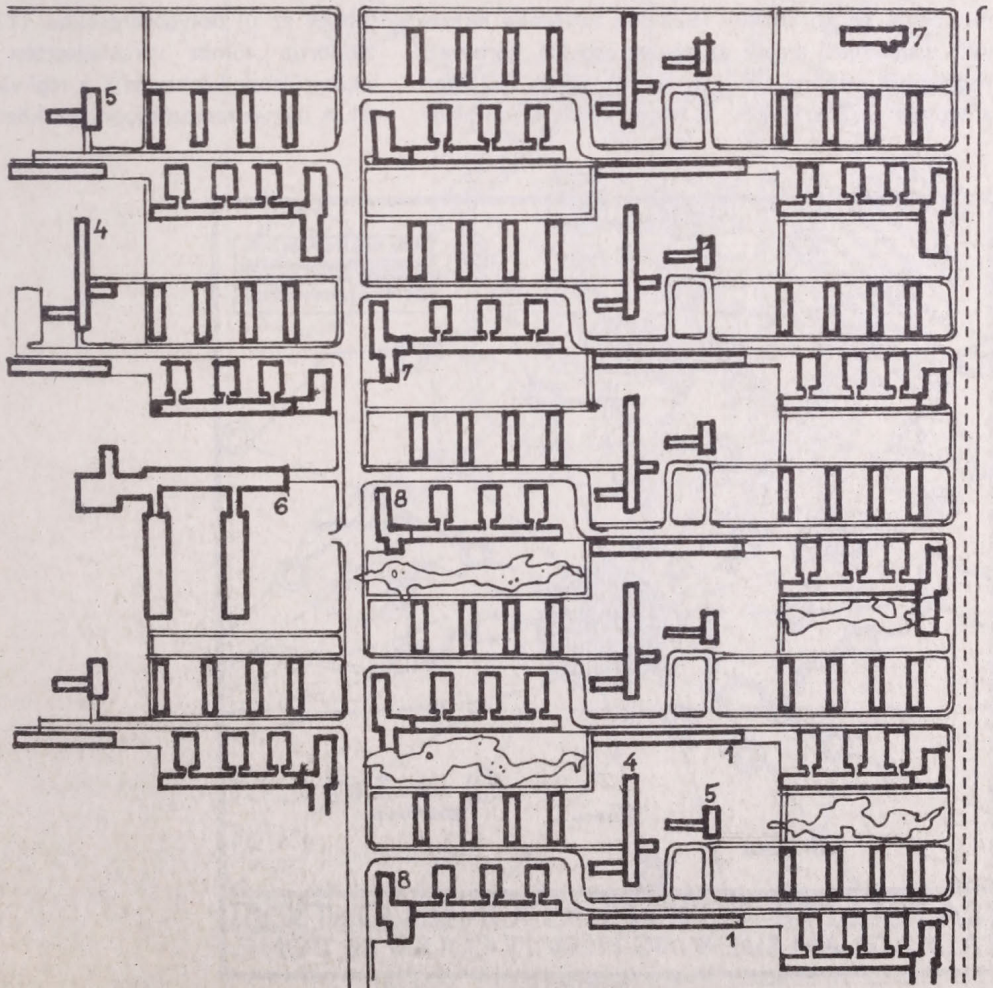
A Szovjetunióban töltött évek során E. May már mereven ragaszkodott a német „Zeilenbauhoz”⁽⁴²⁾, és azt összekapcsolta az amerikai superblokk⁽⁴³⁾ elvével. A tömb a szovjet avantgarde korábbi terveinek funkcionalizmusát követve újáteremtődött, mert a környezet avantgarde megfogalmazásában alapelem volt a lakóépületek és a zöldterületek párhuzamos szervezése. A tömbökben a sávós beépítés megkettőződik, s közrefog egy zöldterületi zónát, melyhez óvoda és bölcsőde kapcsolódik.

E. May a német lakótelepek tervezése során alkalmazta a forgalom csillapításának gazdag eszköztárát.

A szovjet körülmények között már nem foglalkozott ezzel a kérdéssel, s lakóegyütteseiben merev, derékszögű utcahálózat jelentkezik. A frankfurti iskola hatása H. Schmidt és F. Forbat terveiben jelentkezik. Szerintük a 100–200 000-es új városok jövőjében a személygépkocsik tömegesebb használatára kerül sor, ezért elsősorban a lakókörzetek belső lakóutcáin alkalmazni kell az utcategy-eltolásokat és a lakóutcák nyomvonalának többszöri megtörését. Orszk és Karaganda lakóegyüttesének tervezésében újra a frankfurti minta racionális elvei jelennek meg. (13. és 14. ábra)

13. ábra Utcatengely-eltolások Orszk lakókörzetének beépítési tervében (H. Schmidt, M. Stam)

1. Kommunaház
2. Közösségi épület
3. Lakóház
4. Bölcsőde
5. Óvoda
6. Iskola
7. Áruház
8. Étterem
9. Munkásklub

14. ábra Utcatengely-eltolások Karaganda lakókörzetének beépítési tervében (F. Forbat, 1932.)

Városfejlesztés

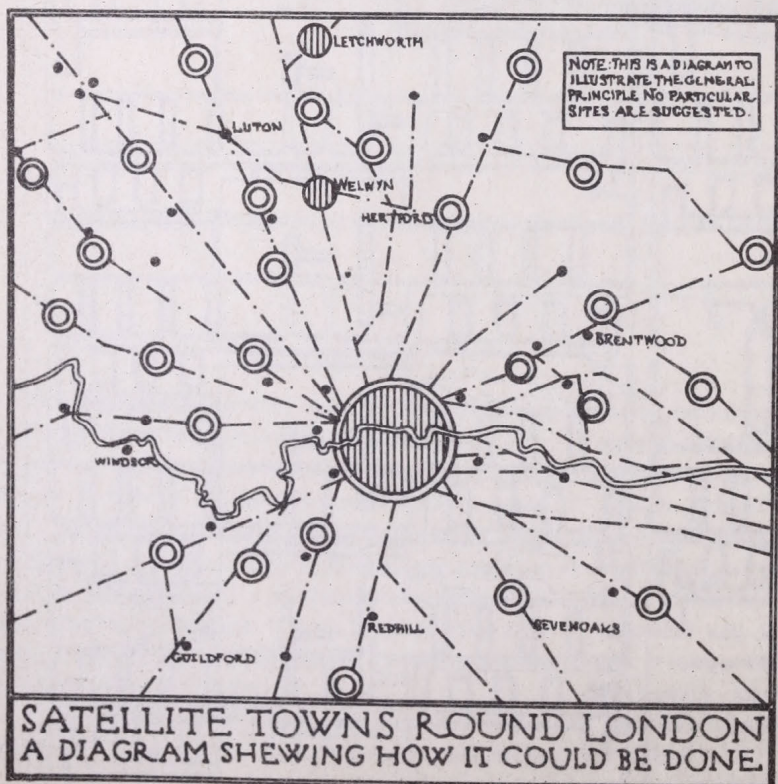
Korábban már láthattuk, hogy az urbanista és a dezurbanista csoport munkásságában milyen ellenállásba ütközött a nagyvárosok megőrzése. A szovjet avantgarde 1925 és 1930 között eltávolodott azoktól az elvektől, melyek széles körű hatást gyakoroltak Európa és az egész világ városépítésére: az angol kertvárosmozgalomtól, és az abból kinövő bolygó- és alvóvárosok elméletétől és gyakorlatától. De 1930-ra radikálisan megszüntetik e csoportok tevékenységét. Az avantgarde városépítés új szakaszában a külföldi építésszek már lelkesen propagálják a városfejlesztés angol útját. Tehetik, mert ellenállásba már nem ütköznek. A 30-as években a kertváros eszméje háttérbe szorul, mert biztatóbb útnak tűnt az, ha a migrációt a nagyváros környékén felépítendő új településekben „állítják meg”.

A városfejlesztés ilyen lehetőségeinek rendszerezése szinte egyidőben jött létre Angliában és a Szovjetunióban. C. B. Purdom 1920-ban Letchworth és Welwyn mellé még 28 bolygóvárost javasol egy – London központjától 40 mérföld sugárral meghúzott – körön belül, és R. Unwin 1922-ben felvázolja híressé vált diagramját, amely az alvóvárosokkal körbevett nagyvárost mutatja be. (15. és 16. ábra) 1921-ben a szovjet S. Sesztyakov is tervet készít a moszkvai

agglomeráció térségére. Itt a belső gyűrűn helyezkednének el az új bolygóvárosok, a külső gyűrű kb. 100 km távolságra van a Kremltől.

Az a tény, hogy a külföldről érkező építésszek, de már korábban V. Szemjonov az első moszkvai főépítész is felelevenítették a kb. 10 évvel korábbi elméleteket, az két dologgal is összefügg: egyrészt Szemjonov járt Unwinnél, May pedig 1910–1912 között Londonban Unwin építészeti irodájában dolgozott, másrészt a német építésszek nem is őrizhették meg saját hazai gyakorlatukban az angol mintájú kertváros-hagyományt, mert ott az építési akciókat „kisajátították” a városok.

1931-ben tervpályázatot írtak ki Nagy–Moszkva rendezésére. A program 4 millió főben állapította meg a távlati népességet. Három német építészcsoport is résztvett a pályázaton E. May, H. Meyer és K. Meyer vezetésével. H. Meyer csoportja a legnagyobb iparterületek mellett, délkeleti irányban javasolta a város fejlesztését 200 000 fős bolygóvárosok telepítése révén. A történelmi városközpontban csak kereskedelmi és igazgatási intézmények működését tartották indokoltnak, és előírták a központ lakosságának kiköltöztetését az új bolygóvárosokba. (17. ábra) K. Meyer csoportja „tömör” városfejlesztést irányoz elő, az új lakóterületek körbeveszik a régi várostestet. (18. ábra) A német tervezőcsoportok közül a legfigyelemre-

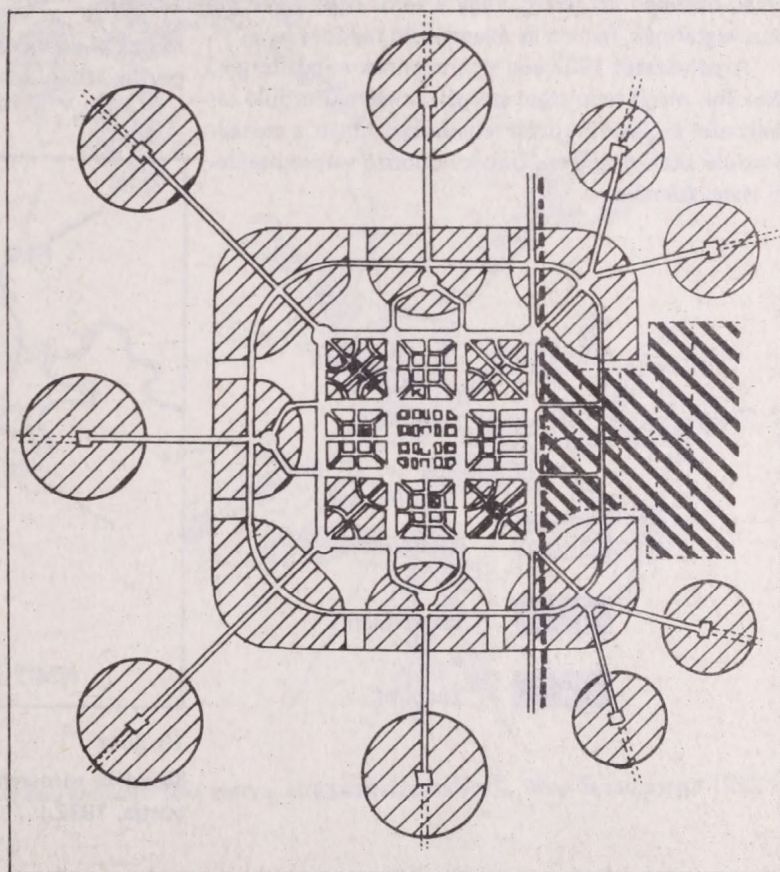

15. ábra London környéki bolygóvárosok (C.B.Purdom, 1920.)

méltóbb javaslatot E. May csoportja tette. May együtt dolgozott W. Hebebrand és H. Schmidt építészekkel és K. Lehmann közlekedéstervezővel. Három ütemre bontották a fejlesztést, ezek során fokozatosan csökkentik a régi város lakosságát, miközben ugyancsak ütemezve kialakul a bolygóvárosok végső hálózata. (19. ábra.) Távlatban 4 000 000 fő az új településekben fog lakni. A nehézipar városon belüli szétszórtságát felszámolva egy erőteljes iparkoncentrációt hoznak létre a régi várostól délnyugatra. A német tervezők a nagyvárosi élet alapvető feltételei közé sorolták a jó városi tömegközlekedést. Az volt a céljuk, hogy egy olyan gyorsvasúti hálózatot tervezzenek, amely biztosítja a városközpont és az új lakóterületek jó kapcsolatát. A bolygóvárosok ráépülnek erre a háló-

zatra, így a legtávolabbi városterületről is 30 perc alatt be lehet jutni a központba. Az új településekben belül nincs más tömegközlekedési lehetőség. May a bolygóvárosok mintáit is megtervezte, ezekben a már korábban elemzett lineáris-funkcionális városszerkezeti elveket alkalmazza. A lakóterület mindössze 1,5 km széles, ezért a lakók a gyorsvasút megállóhelyétől gyalogosan közelíthetik meg lakásukat.

A tervpályázat során a szovjet építészek egy része radikálisabb fejlesztési koncepciót vázolt fel. Ladovszkij „rakéta városának” koncepcióját több éves kutatómunka előzte meg. Ennek során Ladovszkij elemezte a lineáris és a sugaras-gyűrűs városszerkezet előnyeit és hátrányait. Végső következtetései közel állnak a miljutyni elvekhez, és azoknak megfelelően

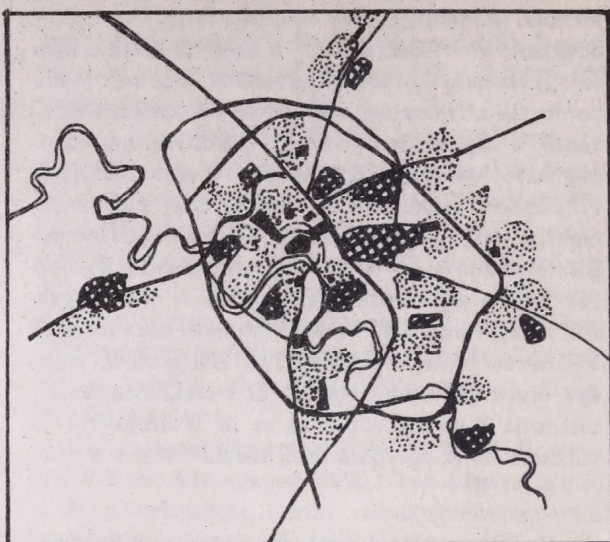
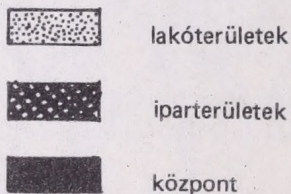
- lakóterület
- kereskedelem
- iparterület

16. ábra Város alvóvárosokkal. Diagram (R. Unwin, 1922.)

tervezi meg Nagy-Moszkva szerkezetét, mely egy parabola formát mutat. A parabola fókuszában az ősi városmag van, innen kiindulva a tengely menti lineáris fejlesztés során terjeszkedhet a központ. Ezt a vonalat kíséri a lakóterület és az iparterület zónája. Bár az egyes funkcionális területek terjeszkedési lehetőségéről igen meggyőző képet vázol fel Ladovszkij, de ezt azon az áron éri el, hogy eltörli a meglévő város szerkezetét. Nem a történeti város jövőjében hisz, hanem a jövő ideális városának álmképében. (20. ábra)

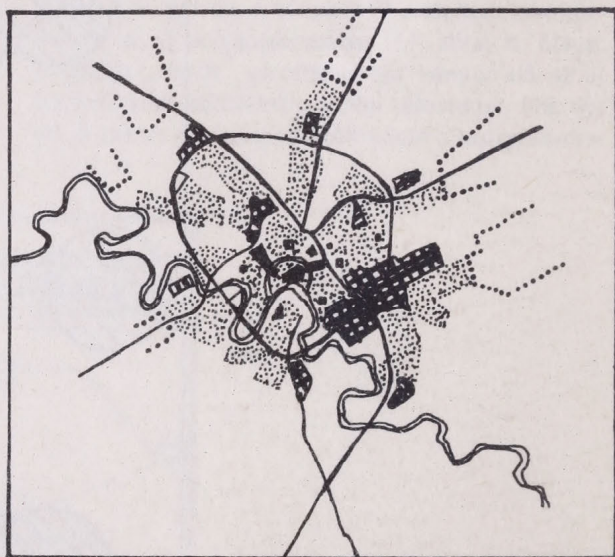
A Vopra csoport (V. Baburov, A. Karpov, Vasziljev) tervében is „eltűnik” az ősi Moszkva, és náluk a jövő városa Hilbersheimer „nagyváros-gépének” képére átformálódó világot villant fel. (21. ábra) V. Kratjuk tervezőcsoportja két kiemelt közlekedési vonal mentén ad teret a régi város terjeszkedő ipari és lakóterületeinek. (22. ábra) Ladovszkij és Kratjuk városzerkezeti javaslatai a jövő városának dinamikus képletei, melyben azt jelzik, hogy a város nem egy statikus végtérkép, hanem az állandósuló fejlődés tere.

A pályázatot 1932-ben sikertelennek minősítették. Nekünk mégis tanulsággal szolgál, ritkán előforduló találkozási és összeütközési lehetőséget kínált a századforduló után megformálódó különböző városépítészeti elvek számára.

17. ábra

Moszkva városrendezési pályaterve (H. Meyer és csoportja, 1932.)

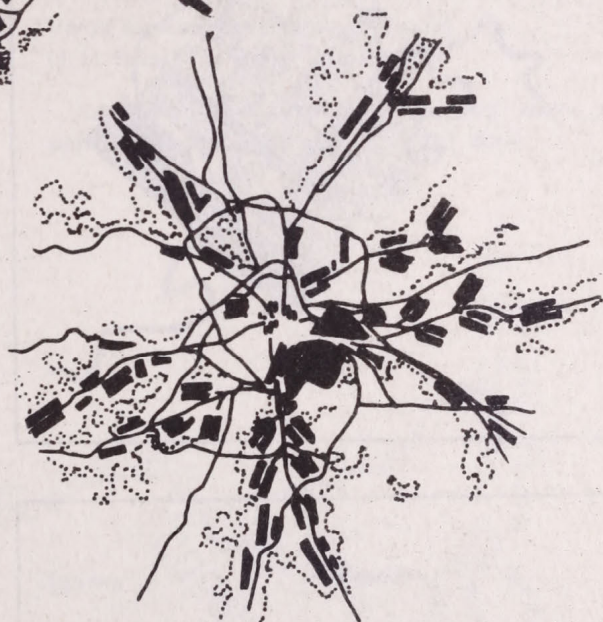
18. ábra

Moszkva városrendezési pályaterve (K. Meyer és csoportja, 1932.)

I.ütem

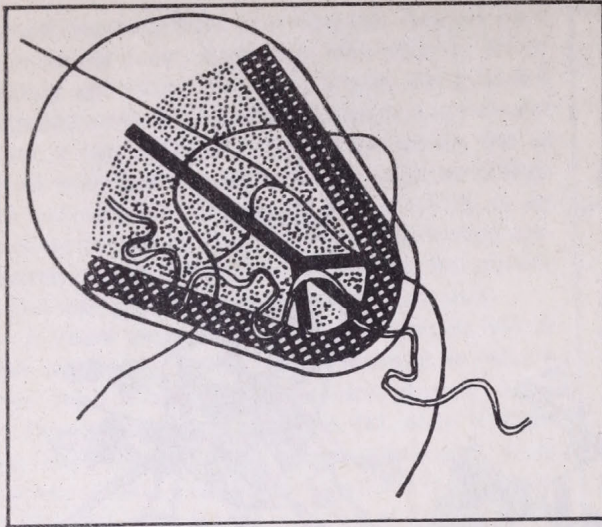
II.ütem

III.ütem

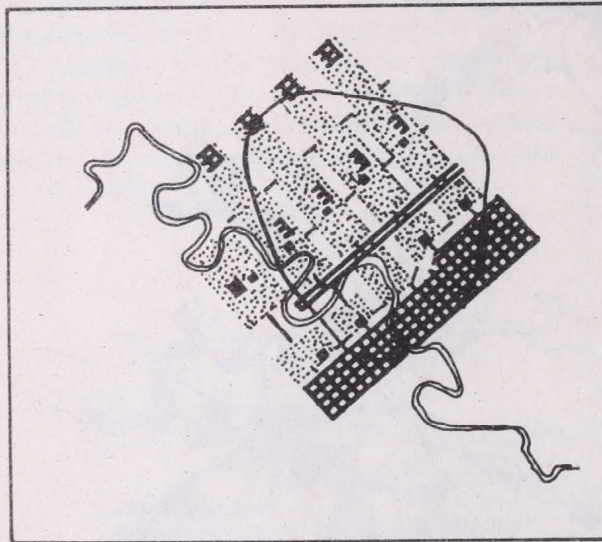
19. ábra

Moszkva városrendezési pályaterve. Ütemezési javaslat (E. May és csoportja 1932.)

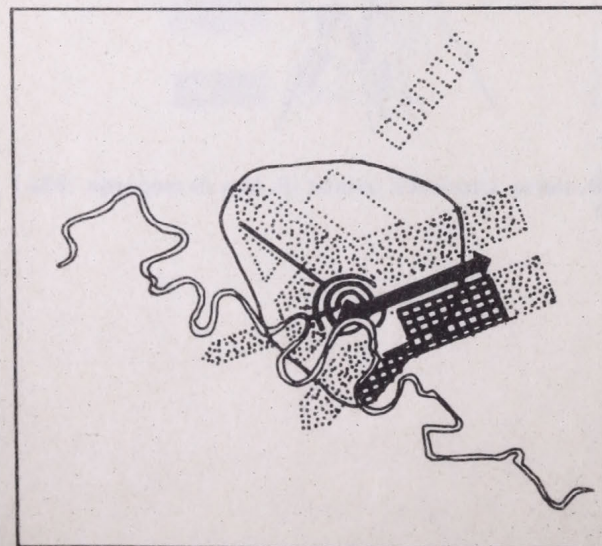
20. ábra

Moszkva városrendezési pályaterve (N. Ladovszkij, 1932)

21. ábra

Moszkva városrendezési pályaterve (Vopra csoport, 1932.)

22. ábra

Moszkva városrendezési pályaterve (V. Kratjuk és csoportja, 1932.)

Városiasodás

1932-ben véglegesen letisztultak a szocialista város szerkezeti elvei és költségnormái, melyek elősegítették típusvárosok sorának tervezését és felépülését. Ezek pontos számáról, az avantgarde időszak lakás-építkezéseinek helyszíneiről eltérő adatok állnak rendelkezésre. Nagyságrendjükről csak a korabeli leírásokból, és az építésszek visszaemlékezéseiből nyerhetünk megközelítően reális képet. M. Iljin 1931-ben Berlinben megjelent cikkében ⁽⁴⁴⁾ arról ír, hogy abban az évben 38 új város tervezése volt folyamatban, de olyan adatközlést is találunk, mely szerint 1926–36 között – a munkástelepüléseket nem számítva – 46 új város épült fel. ⁽⁴⁵⁾

1929 után újraosztályozták a településeket, melynek során az addig falusi típusban élő lakosságból 6 milliót városi lakosnak minősítettek. Mintegy 18 millió korábban falusi lakos lett városlakóvá, s ha az előbb említett 6 milliót helyben maradónak tekintetjük, 12 millió főt tesz ki a városba vándorlóknak, ill. az új városokba költözőknek a lélekszáma. 49 város megháromszorozta lélekszámát 1939-re. (Bár az avantgarde időszakot az 1932-es évvel tekinthetjük lezártnak, az összehasonlító vizsgálatok tekintetében használnunk kell az 1939-es év adatait, mert a források mindegyike az 1926 és 1939 közötti tendenciákat

közli.) E 49 város fele az Uralban, Szibériában, a Távol-Keleten és Közép-Ázsiában, a többi pedig az erősen iparosított Dnyeper és Don-vidéken, Dél-Ukrajnában, valamint a Moszkva régióban található. A városiasodási folyamat nagyságát jól tükrözi az alábbi táblázat:

Település nagysága (fő)	1926 (millió fő)	1926 (%)	1939 (millió fő)	1939 (%)
– < 3 000	1,2	4,6	0,9	1,5
3 – 5 000	1,3	4,9	2,1	3,5
5 – 10 000	2,7	10,3	5,3	8,8
10 – 20 000	3,5	13,3	6,9	11,4
20 – 50 000	4,0	15,2	9,7	16,0
50 – 100 000	4,1	15,6	7,0	11,6
100 – 500 000	5,4	20,5	15,7	26,0
> 500 000	4,1	15,6	12,8	21,2

Városi népesség és városnagyságrendek
(J. H. Bater: The Soviet City 79. old.)

Lenyűgöző az újonnan felépült városok száma, az adatok bizonytalansága ellenére is. (23. ábra)

23. ábra 1932-ig elkezdett, illetve tervezés alatt levő jelentősebb új városok (tervezés alatt levő városok)

TERÜLET	VÁROSNÉV	FŐ IPARI PROFIL	1917 UTÁN NEM VÁROSI RANGU TE- LEPULÉS	1926 UTÁN ÉPÍTETT ÚJ VÁROS
Központi ipari körzet	Lopatinszki Dzserdzsinszk Novomoszkovszk (Sztálinogorszk) Elektrosztal	kohászat vegyipár vegyipár elektromos kohászat	+	+
Ural É-i terület D-i terület	Berjezsnyiki (Uszolje) Magnyitogorszk Orszk	vegyipár kohászat, bányászat bányászat	+	+
Kuznyeck-i iparterület	Novokuznyeck (Sztálinszk) Prokopjevsk Kemerovo Leninszk-Kuznyeckij Anzsero-Szudzszenszk	vaskohászat szénbányászat vegyipár kohászat szénbányászat	+	
Donyec-medence	Gorlovka Kramatorszk Makajevka	gépgyártás, vegyipár szénbányászat bányászat, kohászat	+	+
Kazahsztán	Karaganda Balhas	szénbányászat rézkohászat		+
OSZSZSZK ÉNY-i vidék	Kirovszk (Hibinogorszk)	apatitbányászat		+
Türkmen SzSzk	Csardzsou	kikötő, textilipar	+	
Tadzsik SzSzk	Dusanbe (Sztálinabád)	energetika	+	

Tervek készültek: Komszomolszk na Amurje, Magadán, Moncségorszk, Apatit városokra.

A haladó törekvések háttérbe szorulásának történelmi-politikai okai

Az első kritikák kivitelezési oldalról érték az új építészetet. Rossz minőségű lakások épültek, s külső képében sem nyertek elismerést a puritán homlokzatú épületek, a kivitelezést még nehezítették a szűkre szabott költségnormák. Akik az „építész-társadalmon” kívül álltak, kételkedve fogadták csak el, hogy a jövő útja az, ami az új épületekben megtestesül, a tömegek a XIX. sz.-i kastélyok és paloták formavilágának adóztak inkább csodálattal. Az idős mesterek és a Szovjetunió nem orosz területein élő építészek nem tagadták meg a XIX.sz. végi eklektikát: a reneszánsz, barokk és nemzetiségi jegyeket képviselő formavilágot.

1932-vel lezárul a szovjet avantgarde korszaka, de mivel az elkezdett épületek kivitelezését befejezik, sokan 1–2 évvel későbbre kelteztek ezt a változást. A politika mind bizalmatlanabb lett az országban dolgozó külföldi szakemberekkel szemben. Lehetetlenné vált, hogy pl. külföldi szakembereket ismerjenek el az 1932-es két nemzetközi tervpályázaton („Szovjet palota” – tervpályázat, Moszkva rendezése tervpályá-

zat). Azok a fiatal építészek, akik 1928-ban még azt vallották, hogy kitagadják azokat az „építész-szépítőket”, akik „előregyártott antikizáló stílussal”, „példátlan eklekticizmussal” öltöztetik fel az épületeket⁽⁴⁶⁾, idős mesterek mellé lettek beosztva, s gyakorolhatták „a szocialista tartalmú” homlokzatok tervezését. 1936–37-ben végleg elhagyják az országot Hannes Mayer, Hans Schmidt, Ernst May és csoportjaik tagjai is.

Az avantgarde években a Szovjetunióban kibontakozhatott az a szintézis, amelyekre az 1910-es londoni városépítési konferencia törekedett először. Sajnálatos, hogy ezért – a fent vázolt okok miatt – nem kaphatta meg a nemzetközi építész-társadalom elismerését; 1933-ban Moszkvában kellett volna megrendezni a CIAM 4. kongresszusát. A CIAM levélben tiltakozik, és védi a modern építészetet, de a különböző építészeti csoportokat felosztatják, és 1934-ben a Szovjet Építészek Első Országos Kongresszusán – felülről jövő nyomás miatt – nyilvánosan elítélik a nyugati modern építészetet és előírják a nemzeti hagyományokra épülő, szocialista tartalmú építészeti megvalósítását.

JEGYZETEK

⁽¹⁾ A Proun a Pro és Unovisz szóösszetételből származik. Tehát nem utal a filozófiai tartalomra, csak a keletkezési helyre. (Chagall Vityebszki iskolájának Malevics Unovisz elnevezést adott)

⁽²⁾ Poetry must be made by all! Transform the world! Moderna Museet Stockholm kiállítási katalógusa 1969. 89. old.

⁽³⁾ Architectural Design 53 5/6–1983. 76.old.
Catherine Cooke: Chernikhov. The construction of architectural and machine forms.

⁽⁴⁾ M művészet: Art of Monuments

⁽⁵⁾ Intern. Revue 1927. 41.old. Mart Stam cikke

⁽⁶⁾ Art and Architecture USSR 1917–32
Exhibit at the Institute for Architecture and Urban Studies. Kiállítási katalógus 14.old.

⁽⁷⁾ U.az. 14.oldal

⁽⁸⁾ Vhutyemasz: Vüzsije Hudozsjesztvennoje Technicseszkoe Masztyerszkoe – Felsőfokú Művészeti és Műszaki Műhely

⁽⁹⁾ Asznova: Asszosziáciája Novüh Arhityektorov – Új Építészek Egyesülete

⁽¹⁰⁾ Asznova: „Izvesztijá” No 1. 1926. Első és egyben utolsó kiadványa az építészeti csoportjának (8. oldal terjedelemben) Szerkesztők: El Liszickij és N.A. Ladovszkij

Angol nyelvű fordítás az Art and Architecture USSR 1927–32 kiállítási katalógusban
N.A. Ladovszkij: Houses or Streets 15. oldal

⁽¹¹⁾ U.az. 15. oldal

⁽¹²⁾ Proletkult: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után mintegy 10 évig aktívan működő népművelési tömegszervezet, mely igyekezett megteremteni a munkásosztály saját, külön kultúráját.

⁽¹³⁾ V.V. Gorbunov: Lenin és a Proletkult: Kossuth 1976. 113. oldal

⁽¹⁴⁾ A produktivisták a művészet és az ipar egységes szemléletét vallották. Teoretikusaik: Gan, Toporkov, Brik

⁽¹⁵⁾ Osza: Obscsesztvo Szovremennüh Arhityektorov – Mai Építészek Társasága

⁽¹⁶⁾ Az Osza Lakóháztervezési Szekciójának határozatai Art in Revolution. Hayward Gallery London 1971. Kiállítási katalógus, 47–48. oldal

⁽¹⁷⁾ U.az. 48. oldal

- (18) The Communal House 1926–30. M. Gincburg
Az Art and Architecture USSR 1917–32 kiállítási ka-
talogus 22. oldal
- (19) U.az. 21. oldal
- (20) Bruno Schwann: Town Planning and Housing through-
out the World Berlin 1935.
36. oldal
- (21) Aru: Asszociációjá Archityektorov Urbanisztov – Vá-
rosépítészek Egyesülete
- (22) Állami bizottság alakul Oroszország villamosítására
1920. március 23-án. Az állami villamosítási tervet
(Goelro) ugyanezen év december 29-én fogadják el.
- (23) Lef: Levuj Font Iszkusztv –Művészetek Baloldali
Frontja
- (24) Szocialiszticsekszkaja Rekonsztrukcija Moszkvü
Szovremennaja Arhityektura 1930. 1/2
- (25) Le Corbusier: Feststellungen zu Architektur und Stad-
tebau. Güggelékben "Moskauer Atmosphäre".
Ullstein Berlin, Frankfurt/M., Wien, 1964. 254 oldal
- (26) A L'Esprit Nouveau nevű folyóiratot Le Corbusier ala-
pítja meg 1919-ben Ozenfant-nal és Paul Dermée-vel.
Le Corbusier számos cikkében kifejti építészeti szem-
léletét és esztétikáját.
- (27) A neoplaszticizmus elindítói között találjuk Piet
Mondriant, Theo van Doesburgot, Bart van der Lecket,
Huszár Vilmost. Doesburg szerint az építészet konst-
ruktív plasztikát ad, melyet a sík színek kiegyensúlyo-
zott viszonylatai határolnak. A dekorativitás a neo-
plaszticista eszme számára nem létezik.
- (28) Deutscher Werkbund: Gyárosok, kereskedők, építé-
szek, iparművészek 1907-ben létrejött egyesülése. Cél-
juk esztétikus külsejű, jó minőségű gyári termékek lét-
rehozása volt. Kiállítások sorával formálták a közízlést.
- (29) A weimari Bauhaust 1919-ben Walter Gropius alapítot-
ta meg és ő formálta meg szellemi programjának nagy
részét is. A műhelymunka minden területén uralkodó
volt a funkcionális szemlélet, de a konstruktivizmus
elveit is alkalmazták. El Liszickij és Malevics sokat tet-
tek a Bauhaus Szovjetunióbeli elismertetése érdeké-
ben.
- (30) B.B. Veszjolovszkij: Kursz ökonomiki i organizácii
gorodszkovo hozjajsztva
Goszplanizdat, Moszkva 1951. 147. oldal
- (31) U.az. 128. oldal
- (32) 1930: Hans Burkart, Fritsche, Max Frühauf, Gustav
Hassenpflug, Wilhelm Hauss, Werner Hebebrand, Keil,
S. Kolpenetzky, Walter Kratz, Karl Lehmann, Hans
Leistikow, Albert Löcher, Erich Mauthner, Ernst May,
Niemeyer, Hans Schmidt, Walter Schuette, Grete
Schuette-Lihotzky, Walter Schulz, Walter Schwagen-
scheidt, Mart Stam, Albert Winter; 1931: Albert
Kaufmann
- (33) Standardgorprojekt – Városépítési Típustervező Inté-
zet
- (34) Gorsztrójprojekt – Városépítési Tervező Intézet
- (35) N.A. Miljutyin: A szocialista városok építésének problé-
mái
Goszudarsztvennoje izdatyelszto Moszkva, Leningrád
1930. Gépelt magyar nyelvű fordítás a Városépítési
Tanszék könyvtárában, 13. oldal
- (36) U.az. 12. oldal
- (37) U.az. 30. oldal
- (38) U.az. 31. oldal
- (39) Giprogor: Állami Várostervezési Intézet
- (40) Fred Forbat: Önéletrajz. (Kézirat) 150. oldal
- (41) M. Stam: Makejevka. Szovjetszkaja Arhityektura
1932. 1/2
- (42) "Zeilenbau": sorházas építés
- (43) Amerikai superblokk: a hagyományos tömb mérete
jelentősen megnő, belsejében forgalomtól védett zöld-
területeket alakítanak ki, esetenként önálló gyalogút-
hálózattal. Az épületek kiszolgálása zsákutcás vagy
hurokutcás módszerekkel történik. Első alkalmazása
A.J. Thomas, kifejlett formája H. Wright és C. Stein
terveiben
- (44) M. Iljin: Moscow, Russian Urbanism cikke az El Liszic-
kij Russia, An Architecture for World Revolution c.
könyv függelékében. The M.I.T., Press Cambridge, Mas-
sachusetts 1970. 180. oldal
- (45) B.B. Veszjolovszkij: Kursz ökonomiki i organizácii go-
rodszkovo hozjajsztva, Goszplanizdat 1951. 124. oldal
- (46) Az Osa Lakóháztervezési szekciójának határozatai.
Art is Revolution. Hayward Gallery London, 1971.
47. oldal

IRODALOMJEGYZÉK

- Asznovi szovjetszkovo gradosztroityelsztva. Sztroizdat Moszkva, 1966.
- Architects yearbook 12. Elek books, London, 1968.
- Keneth Frampton: Notes on Soviet Urbanism
- Bater, J.H.: The Soviet City (Ideal and Reality) London, 1980.
- K. V. Bazilevics, Sz. V. Bahrusin, Á.M. Pankratova, A. V. Foht: **A Szovjetunió története I–II–III.** Szikra, Budapest, 1950.
- Choay, Françoise: Urbanisme, utopie ou réalité? Le Seuil, Párizs, 1964.
- Le Corbusier: A jövő nagyvárosai. Gondolat, Budapest, 1968.
- Le Corbusier: Feststellungen zu Architektur und Stadtebau. Ullstein Bauwelt Fundamente, 1964.
- De Feo-Vittorio: U.R.S.S. Architectura 1917–1936. Milánó, 1963.
- Ehrenburg, Ilja: Emberek, évek, életem. Gondolat, Budapest, 1963.
- Europa Almanach, Gustav Kiepenheuer Verlag, Potsdam, 1925.
- Forbat, Fred: Önéletrajz. Kiadatlan kézirat.
- Friedrichs, Jürgen: Stadenwicklungen in kapitalistischen und sozialistischen Landern. Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, Reinbek bei Hamburg, 1978.
- Gallion, Arthur: Tje urban pattern. D. Van Nosgrand Company, INC. New-York, 1950.
- Gray, Camilla: Experiment: Russian art 1863–1922. Thames and Hudson, London, 1962.
- Gropius, Walter: The new architecture and the Bauhaus. Cambridge, 1965.
- Hilbersheimer, Ludwig: Die Grossstadtarchitektur. Verlag Julius Hoffmann, Stuttgart, 1927.
- Isztorija szovjetszkoj arhitekturu 1917–1958. Goszudarstvennoje izdatyelsztvo lityeraturi po sztroityelsztvu, arhityekturu isztroigyelnyim matyerialam, Moszkva, 1962.
- Iz isztoriji szovjetszkoj arhitekturu 1917–1925, dokumenti i matyeriali. Izdatyelsztvo Akademiji Nauk SzSzsZR, Moszkva, 1963.
- A konstruktivizmus (válogatás a mozgalom dokumentumai-ból). Gondolat, Budapest, 1979.
- Kapp, Anatole: Architecture et urbanisme sovietique des années vingt. Ville et revolution. Deuxième Edition, 1969.
- Kroha, Jiri; Hruza, Jiri: Sovetska architektonicka avantgarda, Odeon. Prága, 1973.
- Kunst und Gesellschaft in der Weimarer Republik, Berlin, 1977.
- Lenin, Vlagyimir Iljics Válogatott művek I–II. Szikra, Budapest, 1949.
- A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Szikra, Budapest, 1949.
- Levcsenko, J.Á.P.: A városok tervezése. A Szovjetunió Építészeti Akadémiája, Moszkva, 1947. 1950-es magyar fordítás a Városépítési Tanszék könyvtárában.
- Lissitzky, El: Russia. An Architecture for World Revolution. The M.I.T Press, Cambridge, Massachusetts, 1970.
- Major Máté: Az építészlet új világa (tanulmányok). Magvető, Budapest, 1969.
- Ń. Mihajlov, V. Poksisevszkij: Utazás a Szovjetunió térképén. Új magyar könyvkiadó, Budapest, 1948.
- Moholy-Nagy, Sibill: Matrix of Man. Frederick a. Praeger, Publishers, New York, Washington, London, 1968.
- Perényi Imre: Városépítés a Szovjetunióban. Új magyar könyvkiadó, Budapest, 1947.
- Perényi Imre: A Szovjetunió városépítésének kezdeti szakasza és hatása az egyetemes városépítésre (Településtudományi Közlemények 1977. 26. szám)
- Preisich Gábor: Ernst May. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- Richter, Hans: Dada-Kunst und Antikunst. Verlag M. Dumont Schauberg, Köln, 1964.
- Schmidt, Hans: Beitrage zur Architektur 1924–1964. VEB Verlag für Bauwesen, Berlin.
- Schwann, Bruno: Stadtebau und Wohnungswesen der Welt. Verlag Ernst Wasmuth GmbH. Berlin, 1935.
- Tafari, Manfredo; Dal Co, Francesco: Architektur der Gegenwart, Electa Editrice, Mailand, 1976.
- Urbanisztika (Válogatott tanulmányok). Gondolat, Budapest, 1979.
- B.B. Veszjolozszkij: Kursz ökonimiki i organizáciji gorodszkovo hozjajsztva. Goszplanizdat, Moszkva, 1951.

A TERÜLETRENDEZÉSI TERVEZÉS SZEMLELETI VÁLTOZÁSAI

VAJDOVICHNÉ DR. VISY ERZSÉBET

BEVEZETÉS

Magyarországon a terület- és településtervezés fordulópont előtt áll. A fordulat megtételét sürgetik az eddigi tapasztalatok: a tervezés bizonytalan, ellentmondásos szerepe a területi-települési folyamatok irányításában, a tervek és a tervezés hatékonyságának korlátai, a tartalmi és módszertani továbbfejlesztés igénye.

Másik oldalról szükségessé teszik a fordulatot a változó társadalmi, gazdasági és irányítási feltételek, a fejlődési-növekedési folyamatok általános lelassulása, egyben jóval differenciáltabbá válása, a korábbi, nagyjából egyveretű fejlesztési-fejlődési utak sokrétűvé válása, és mozgatóik, elindítóik szerteágazóbb, pluralizáltabb volta.

A fordulópont előtt, amikor a fordulat irányának, jellegének megállapítása válik feladattá, érdemes áttekinteni, hogy a hazai terület- és településtervezés milyen fejlődési úton jutott el idáig, és értékelni mai helyzetét. Érdemes továbbá kitekinteni a külföldi országok gyakorlatára is, hogy lássuk, időközben másutt milyen változásokon ment át, milyen problémákkal nézett szembe a regionális és város-tervezés, és milyen utakat keres.

Mindezek nyomán vonhatjuk le a magyar regionális és településtervezés célszerű korszerűsítésére vonatkozó következtetéseket.

A MAGYAR REGIONÁLIS ÉS TELEPÜLÉSTERVEZÉS ALAKULÁSA, HELYZETE

1. Előzmények

A felszabadulást követően kibontakozásnak indult rendezési tervezés jelentős történeti hagyományokra támaszkodhatott.

A korai előzmények után (tervezett középkori és 18. századi települések) a mind számukban, mind hatásukban megnőtt 19. századi tervezési feladatok nagyszabású rendezési-fejlesztési akciókkal kapcsolatban jelentek meg. A tervezési munkák és a tervszerű fejlesztéssel kapcsolatos gondolkodás előterében főképpen a gyorsan növekvő és iparosodó Pest

állt. A pesti Duna-part belvárosi szakaszának klasszicista terve máig is meghatározó érvényű elemeket tartalmaz: a terv és megvalósulása a 19. század elejéről datálódik. Ugyanebben az időben készült a városfejlesztési problémákat taglaló első magyar munka, Széchenyi István „Pesti por és sár” című műve, amely az urbanizációt, annak műszaki-fizikai, civilizációs kérdéseit a társadalmi-gazdasági fejlődés szemszögéből tárgyalja a hazai viszonyok között egyedülálló módon anélkül, hogy a rákövetkező évszázadban követőre talált volna.

A 19. század első felében az ország más városaiban is sor került tervszerű városrendezési akciókra mind az Alföldön, mind másutt, főképpen a középkori erődrendszerek elbontásával kapcsolatban, melynek révén jelentős belvárosi területek szabadultak fel az új beépítés számára.

Ugyancsak Széchenyi István nevéhez fűződnek a nagy területi léptékű akciók, a folyószabályozás és a vasúti főhálózat kiépítése, amelyek mind jelentős és tartós hatásuk, mind műszaki megalapozottságuk és rendezési koncepciójuk révén a korszak nagyszabású eredményének tekinthetők.

A tervszerű ország- és városépítés lendületét az évszázad derekán több évtizedre megtörte az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot követő katonai és politikai elnyomás (bár a rendezési tervezés számára keretet adó közigazgatási rendszer kiépítése a Bach-korszakban kezdődött el). Újbóli megindulása az 1867-es kiegyezést követő városodási folyamathoz kapcsolódik. A tervszerű városfejlesztés azonban nem vált általános gyakorlattá: a tervekkel megalapozott akciók leginkább valamely vizuális szempontból jelentős létesítmény felépítésével összefüggésben bontakoztak ki, vagy akkor, ha valamely természeti katasztrófa – tűzvész, árvíz – pusztítása miatt egy-egy város jelentős részének újjáépítése vált szükségessé. Ez utóbbinak kiemelkedő példája Szeged újjáépítése az 1879. évi árvíz után, Lechner Lajos ma már klasszikus értékű terve nyomán.

Az 1860-as évektől kezdve a nemzeti politika előterébe került az ország fővárosának olyan méltó rangra emelése, amely megállja a helyét a Béccsel és más európai fővárosokkal való összehasonlításban. Ez a törekvés táplálta a Buda és Pest fejlesztésére irányuló erőlködését és a tervezési elgondolásokat,

Ez a tanulmány „A települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások” című OKKFT B/4 jelű program keretében készült.

amelyek az 1872-ben egyesített Budapest nagyváros-sá építését megalapozó, nagyszabású tervezőmunkában kulmináltak. A terv, amelynek kidolgozását nemzetközi tervpályázat előzte meg, az Haussmann-féle párizsi rekonstrukció alapvonalait követte a sugaras-gyűrűs rendszerű szerkezet, a reprezentatív beépítés kialakításával.

A reprezentáció igénye, amely részben az akkori városépítési irányzatokból, részben a nemzeti törekvésekből táplálkozott, széles főútvonalakat, nagy kiterjedésű közterületeket, igényes építészeti megformálású középületeket és a vizuális tengelyek mentén ilyen lakóépületeket eredményezett. A budapesti belváros városépítészeti kialakítása (amelyet később más városaink belső területének hasonló irányzatú átépítése követett) léptéke és méretei révén hosszú időn át alkalmasnak bizonyult a sokasodó és differenciálódó tevékenységek, a növekvő városi forgalom befogadására. Ezt azért érdemes megjegyezni, mert a mai helyzetből visszatekintve úgy tűnik, mintha a múlt század végi várostervező elődeink előrelátásának köszönhetnénk a ma is funkcionáló belvárosokat, pedig azokat nem a jövő igényeinek előrejelzése, hanem a reprezentáció és monumentalitás akkori igénye vezérelte.

Budapest azonban a századfordulóra már kinőtte az 1871-es terv kereteit. Új, átfogó városrendezési terv – a szakmai szervezetek sürgető fellépése ellenére – nem készült, és ennek hiányában a Közmunkák Tanácsa egyre kevésbé tudta kézben tartani a főváros fizikai fejlődésének folyamatait. Ez a terv hiányán túlmenően azért is vált jóval nehezebbé, mert a továbbra is gyors fejlődést már nem uralta a nemzeti főváros felépítésének társadalmi konszenzuson alapuló törekvése, hanem a folyamat a spekulatív törekvések, a különféle érdekek által vezérelt építési igények sokaságából állt össze.

Ugyanebben az időszakban a megnövekedett közgazgatási jogkörű városok a korábbi budapesti terv példájára sorra elkészítették városrendezési terveiket, amelyek a jóval lassabban fejlődő városokban hosszabb időre alkalmas keretet adtak a folyamatok szabályozására.

A két világháború közötti időszakban a társadalmi-gazdasági fejlődés lelassulása, a gazdasági gondok nyomása gátolta az átfogó és merész városrendezési – és területrendezési – koncepciók, tervek kialakítását és érvényesítését. A tervezési feladatok jórészt egy-egy városrész léptékére korlátozódtak. Folytatódott a városközpont-rekonstrukciók tervezése, lényegében továbbra is a monumentalitás, az esztétikai törekvések jegyében, bár ezek részben a történeti kontinuitás, részben a funkcionalitás szempontjaival gazdagodtak. Ezen túlmenően, számos terv készült új lakóterületek kialakítására, meglevők átépí-

tésére. A tervezésnek ezen a területén már érvényesültek az Európa-szerte terjedő, az egészséges élet-környezet szempontjait előtérbe helyező irányzatok, köztük a kertvárosok tervezésének irányzata is. A tervek megvalósítása azonban gazdasági akadályokba ütközött, így jelentős részük megrekedt a tervezés stádiumánál, vagy befejezetlen maradt, vagy pedig torzított módon valósult meg.

Az 1930-as években, a válság utáni gazdasági fellendülés idején került újra előtérbe az átfogó tervezés gondolata. Az egyes települések és a nagy infrastruktúra-hálózatok fejlesztése számára keretet adó regionális tervezés szükségességének felismerése és gyakorlatának előkészítése az Államtudományi Intézet tevékenységéhez fűződik. Az időszak legjelentősebb aktusa azonban a Városépítési Törvény előkészítése, majd 1937. évi kiadása volt. Az alapozó munka széleskörűen támaszkodott a korábbi hazai közgazgatási és várostervezési tapasztalatokra, valamint a külföldi gyakorlat eredményeire, és így az adott kor viszonyainak megfelelő, egyben előremutató dokumentum kidolgozásához vezetett.

A törvény megjelenése nyomán fellendülő város-tervezési tevékenységet természetesen megtört a II. világháború, de egyik jelentős eredménye, a fővárosi általános rendezési terv programja Nagy-Budapest 1950. évi kialakításának és terve kidolgozásának alapját képezte.

2. A felszabadulás utáni gyakorlat

A felszabadulás után a várostervezés elsődleges feladatát a háborús károk helyreállításának gyors tervi megalapozása képezte. Ugyanekkor, 1949-re készült el az új fővárosi általános rendezési terv is már Nagy-Budapest területére. A terv, kihasználva a pusztítás utáni újrakezdés lehetőségeit, a külföldi példák nyomán zöldterületekkel, széles zöldsávokkal, az átszellőzést is segítő nagy főútvonalakkal tagolt, a fő funkciókat területileg elkülönítő városszerkezet kialakítását javasolta (emellett, tartósan ítélve az akkori szűk átlagos lakásméreteket, a viszonylag alacsony szintszámú beépítés ellenére is igen magas laksűrűségekkel számolt).

Ugyancsak a helyreállítás időszakára esett az állami tervezőintézetek megszervezése, amelynek eredményeképpen 1949-re kialakult a rendezési (és építészeti) tervezés központosított rendszere. Ennek keretében felgyorsult, kiterjedtté vált a tervezési tevékenység mind területi, mind települési szinten. Sorra készültek a városok általános rendezési tervei. A regionális tervezésnek nagyszabású feladatokat adott a mezőgazdaság kollektivizálásával kapcsolatos területrendezés (a tanyák felszámolása stb.). A legjelentősebb munkák azonban az ország ipari fejlesztésével

összefüggésben jelentkeztek valamennyi területi szinten: az ipar területi allokációjának alátámasztására, új, szocialista ipari városok, új ipari területek és kapcsolódó lakóterületek megtervezésére.

Ezt a mintegy az 1960-as évek derekáig tartó időszakot a regionális és településtervezés meglehetősen ellentmondásos helyzete jellemezte. A szocialista tulajdon térhódítása, ezen belül a települési területek és létesítmények jelentős hányadának köztulajdonba vétele és a személyi tulajdonnal kapcsolatos jogok közvetlen és közvetett korlátozása a rendezési tervezés számára azt az illuziót adta, hogy a közjő iránti törekvésektől vezérelt központi akarat nevében, a magántulajdon kötöttségeitől megszabadulva széles körű lehetőségek birtokában, a társadalmi-gazdasági tervezéshez kapcsolódva, új alapokon „rendezheti át” az ország és a települések szerkezetét. A népgazdasági tervezésben tükröződő „központi akarat” azonban, amelyet nagy horderejű gazdaságfejlesztési, politikai feladatok kötöttek le, igen keveset törődött a rendezési tervezés alapvető hatásterületét jelentő infrastruktúra-fejlesztéssel, általában a területi szempontokkal, a rendezési elképzelésekkel és főképpen azok megvalósításával. A kivételt csak az igen konkrét gazdasági és politikai programokhoz kapcsolódó rendezési feladatok jelentették, ilyen esetekben azonban a gazdaság és a politika erőteljesen érvényesülő szempontjai a rendezés szakmai megfontolásait háttérbe szorították, és a rendezési tervezés csupán a politikai döntések utólagos alátámasztását, illetőleg műszaki-fizikai megfogalmazását szolgálta. Csupán az esetek töredékében került sor az egyaránt központilag, de nem teljesen azonos szempontok szerint irányított gazdasági (fejlesztési) és rendezési tervezés konstruktív, a megvalósításig is eljutó együttműködésére, zömmel kisléptékű feladatok kapcsán (ipari területek, munkáslakótelepek), valamint a szocialista ipari város modelljének szerepét betöltő Sztálinváros tervezésénél és felépítésénél.

Általában azonban bár a rendezési tervezés, különösképpen az átfogó jellegű, az általános rendezési tervek kidolgozása kiterjedt gyakorlattá vált (különösen 1957-től kezdve, mikor az ÁRT-k készíttetése minden város számára kötelező lett), igen periférikus szerepet játszott a tényleges településfejlődés-változás irányításában. Ebből következően a valósággal való kapcsolatai meglazultak. A tervezési gyakorlat részben a felszabadulás előtt kialakult szakmai ismeretekre (főképpen az 1937-es törvényben összefoglalt metodikai elvekre), részben spekulatív módon számított, a távoli jövőre vonatkozó normákra támaszkodott. Tervezési elveit pedig különféle eszmék, ideák adták. Ezek egy része a szocialista életmód és ebből következően a szocialista város feltételezett tulajdonságaira vonatkozott: ilyen volt például a közösségi

élet túlsúlya a magánéletre képest, ezáltal a magán-szféra — kis lakásméretekkkel, nagy laksűrűséggel járó — alulméretezése, amely nagy közterületek, felvonulási terek, kultúrházak és más közösségi intézmények bőséges biztosításával járt együtt a tervekben, vagy például a gyárra és gyár által szerveződött települési közösség utópista szocialista gondolatokból táplálkozó képe. Maga a nagytávlatú tervezés a szocialista fejlődés széles távlatába vetett hitet tükrözötte: a távoli jövőkép mindig egy-egy igen magas lakosszámú és az akkori ismeretek szerint „mindennel” felszerelt, harmonikus város képét mutatta, miközben a fejlesztés első középtávú ütemének terve alig különbözött a tervezés időpontjában levő állapottól.

A tervezési elveket alakító eszmék, ideák másik csoportját a szakirodalomból, főleg a szakfolyóiratokban közölt cikkekből és illusztrációs anyagokból megismert külföldi gyakorlat példái szolgáltatták. Így került a rendezési tervezési gyakorlatunkba az Athéni Chartában rögzített funkcionális városszerkezeti tagolás elve, a szomszédsági egység mint társadalmi egység és a közintézmény-ellátás szervezésének közös nevezője (jó fogódzót adva a normák alkalmazásához), a lineáris városfejlesztés elve, a nagyvárosok területi növekedésének gátat szabó zöldgyűrűk alkalmazása, a tehermentesítő alvó- és bolygóvárosok kialakításának gondolata stb. Mindezek az elvek sorra megjelentek az általános rendezési tervekben, többnyire anélkül, hogy adaptálódtak volna a városok kialakult állapotához, várható fejlődési útjához, és főképpen anélkül, hogy bárki is komolyan gondolt volna megvalósításuk lehetőségeire, módjára, feltételeire.

Az időszak rendezési tervezési gyakorlatát általában jellemezte, hogy a mind szebb és merészebb jövőképek kidolgozása a megvalósítás lehetőségének és emiatt gondjának hiányával párosult, azaz a tervezés egyre inkább elveszítette kapcsolatát a konkrét valósággal.

Ez az ellentmondás elsősorban nem a rendezési tervezés és az azt művelő szakemberek hibájával róható fel. Az ellentmondás alapvető oka, hogy a meghatározóan érvényesülő társadalmi-gazdasági irányítás, a népgazdasági tervezés igen kevés figyelmet fordított az ország, a régiók, a települések térbeli rendjének szempontjaira, még gazdasági vonatkozásban, a fejlesztések térbeli allokációja komparatív előnyeinek tekintetében sem, továbbá az infrastruktúra fejlesztésére, a településtervezés legközvetlenebb tárgyára. Így a rendezési tervezés tulajdonképpen nem, vagy alig létező folyamatok orientálásával, térbeli keretnek tervezésével foglalkozott. Ugyanakkor központosított, a bürokrácia törvényeinek megfelelően egyre inkább duzzadó szervezete mind nagyobb számban állította elő az inkább vélt, mint tényleges funkciót

betöltő terveket, amelyek a gyakorlat önfejlődése nyomán egyre alaposabban, átgondoltan kidolgozott, egyre cizelláltabb jövőképeket tartalmaztak, sőt esetenként pályázatok és éles viták, továbbá tudományos kutatások is folytak a jövőképek formai megjelenítéséről.

Az ilyen tervek nyilván kevés szerepet játszottak a valós folyamatok irányításában. Ez ugyan könnyen magyarázható a mai helyzetből visszatekintve az akkori viszonyokra, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a rendezési tervek érvényesülésének hiánya éppen az akkori időszakban nagy lehetőségek elmulasztását jelentette. Főleg az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején számos olyan rendezési terv készült, amelynek merész, célratörő koncepciója csakis egy erőteljes, központi irányítású program keretében lett volna megvalósítható. Ilyen volt például Budapest 1960. évi általános terve, amely a külföldi gyakorlat tapasztalatainak példáján felvette a főváros kistérségi decentralizáció keretében történő fejlesztésének, tehermentesítő alvó- és bolygóvárosok felépítésének és a főváros beépített területét övező zöld gyűrű kialakításának — részleteiben ugyan bírálható — gondolatát. A terv kormány szintű jóváhagyást nyert, ami elvben jelezte a felső állami vezetés elkötelezettségét a megvalósítás mellett. Már maga a jóváhagyás is azonban csak a fővárosi közigazgatási területre vonatkozó munkarészre korlátozódott, és ezáltal éppen a terv leglényegesebb mondanivalója vált érvénytelenné.

Hasonló példaként kívánkozik a Balaton-környék első regionális terve, amely az akkor igen elhanyagolt, ellátatlan, még kevéssé beépült és kevéssé használt körzet üdülési-idegenforgalmi hasznosítását volt hivatva megalapozni. A terv akkor azzal a feltételezéssel készült, hogy az üdülőkörzet kiépítése egy erős, centralizált hatósági felügyelet keretében történik. Az ezzel a céllal működő szervezet, a Balatoni Intézőbizottság azonban éppen akkor veszítette el irányító funkcióját, amikor a Balaton-környéken a magán- és vállalati üdüléépítkezés felgyorsult.

A rendezési tervezés, ha nem is túl hathatósan, más vonatkozásban azért érvényesült. A harmonikus jövő előrevetítésének ideológiai jelentősége mellett a tervek a központosított, utasításos tervezés keretében zajló alkufolyamat egyik — ha nem is a legfontosabb — eszközét jelentették (ez volt az egyik oka az előrevetített fejlesztések „inflálódásának”). Ugyanakkor a gyakorlat folytatása ébren tartotta a szakmai ismereteket, rutint, érdeklődést, alkotói fantáziát abban a reményben, hogy az majd hasznosulhat a rendezési tervezés aktívabb, hathatósabb időszakában.

3. A jelenlegi helyzet

A hatvanas években megindult és a hetvenes években felerősödött folyamatok a rendezési tervezés számára azért hoztak fokozatos változást, mert kezdtek felértékelődni az irányítás, népgazdasági tervezés előtt az általa képviselt szempontok: egyfelől a fejlesztés területi allokációja, másfelől az infrastruktúra- (mindenekelőtt a lakás-) fejlesztés.

A népgazdaság ágazatilag és területileg a korábbinál differenciáltabb fejlesztése a gazdasági növekedés folytatódásának feltételévé vált, amelynek tervezésénél a területi szempontok mérlegelése már látszólag sem adott olyan egyértelmű választ, mint korábban (ami az alapanyagbázis és a nehézipar fejlesztése a nyersanyagbázishoz, illetőleg meglévő állóeszközök-höz kötődött). A fejlesztési tényezők — és korlátok — szélesebb körére vonatkozó megfontolások szükségessége irányította a figyelmet a területi kutatásokra és a regionális tervezésre. A munka lendületesen indult meg, és az Országos Településhálózat-fejlesztési Keretterv nagyszabású vállalkozásában kulminálódott. A munka jelentőségét tovább fokozta az, hogy a gazdasági irányítási rendszer reformja kapcsán területi vonatkozásban is decentralizáltabb, a megyei és a megyei városi hatóságoknak nagyobb hatáskört adó irányítás körvonalai kezdtek kibontakozni, és ezért szükség volt arra, hogy a központi irányítás az alsóbb szinteknek egyúttal irányelveket, szabályokat adjon a működéshez, és így közvetlen irányítási szerepének mérséklődését közvetett eszközökkel kompenzálja.

A keretterv, az annak alapján kidolgozott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció és a hasonló című kormányrendelet szerepéről, jelentőségéről, ellentmondásos hatásáról már számos értékelés készült. Az OTK elfogadta, sőt alapfeltételként tekintette a terület- és településfejlesztés centralizált mechanizmusát, azonosult annak célkitűzéseivel, de egyben próbálta annak merevségét mind területi, mind funkcionális szempontból tágítani, egyfelől differenciáltabb fejlesztési elvek alkalmazásával, másfelől a fejlesztésnek a települések szélesebb körére való kiterjesztésével. Érvényesülése azonban éppen azokból a szempontokból volt hiányos és torz, amelyek a központi politika merevségét kívánták oldani.

Az OTK is azt a strukturális terület- és társadalom-átalakításra orientált jövőképszemléletet képviselte — országos léptékben — mint általában az 50–60-as években készült rendezési tervek. Abból a szempontból is rokonságot mutat velük, hogy településhálózat-fejlesztési (átalakítási) alapelveiben külföldi példákat követ (a Métropolis d'Equilibre francia koncepciója és a Christaller-elv), és azokhoz próbálja

a hazai viszonyokat alkalmazni, kétségtelen törekvései ellenére éppen az elvi konstrukció és a tényleges térstruktúra lényeges eltérései, továbbá a terület-és településfejlesztési folyamatok hazai sajátosságai miatt korlátozott sikerrel. (A Budapest ellensúlyozására hivatott öt vidéki város kevéssé hasonlítható a francia nagyvárosi centrumokhoz, az ország méretei is kérdésessé teszik — és tették — a regionális ellensúlyok alkalmazásának lehetőségét. A községhálózatot illetően a megyei tervek próbálták sok kompromisszummal a Christaller-elvet a tényleges területi adottságokhoz igazítani.)

Az OTK ténylegesen az 50–60-as évek rendezési tervezésének terméke: kidolgozása is akkor történt és elvei, szemlélete is az akkori gondolkodásmódot tükrözik. Amikor viszont a településfejlesztés irányítása egyik eszközként érvényesült, már alapvetően más „rendezési keretekre” lett volna szükség a fizikai térstruktúra vonatkozásában is. Az OTK is hozzájárult a centrum-periféria viszonyok továbbéléséhez minden területi szinten akkor, amikor a településgyűtéseken való gondolkodás már feltétlenül időszerrű lett volna.

Az infrastruktúra-fejlesztés kérdésköre a nyomasztó lakáshelyzet tarthatatlanságának felismerése kapcsán, és ennek nyomán a hosszú távú lakásépítési program megindításával került előtérbe. A program megvalósításának alapvető állami eszköze — a városi magánlakás-építés támogatása mellett — a tömeges, iparosított lakásépítés elterjesztése volt először Budapesten, majd egyre több vidéki városban is.

A lakásépítés, különösen annak állami kötelezettségei elsősorban a településtervezés közreműködését igényelte: részben általános rendezési tervek kidolgozását az új lakóterületek kijelölésére, részben részletes rendezési és beépítési terveket a megvalósítás megalapozására.

A jelzett változások tehát a rendezési tervezésnek az irányítási rendszer által ténylegesen igényelt feladatokat adtak, ami úgy fogalmazódott meg, hogy fokozódott a rendezés „társadalmi hasznossága”.

Ugyanakkor, bár mind a termelőágazatok fejlesztése, mind az infrastruktúra-fejlesztés terén fokozatosan erősödött a differenciálódás mind funkcionális, mind területi szempontból (azaz az országnak mind több területén, illetve településében került sor fejlesztésre, és a fejlesztés skálája is szélesedett), a folyamatok komplexitása távol maradt attól a mértéktől, amely a távlatra vonatkozó rendezési tervezés gyakorlatában megszokott volt, és amelyre vonatkozóan a rendezési tervezés mind kifinomultabb módszertant dolgozott ki.

Az irányítási rendszer tulajdonképpen nem is várta a rendezési tervezéstől, hogy komplex gondolkodásával „utat mutasson” az aktuális fejlesztési folyamat számára.

Az 1971-es kormányhatározat, amely a területi és településtervezést — a „területi tervezési rendszert” — világosan két részre vágta, és mind funkcionálisan, mind szervezeten elválasztotta egymástól a rendezési és fejlesztési tervezést, hivatalosan rögzítette, hogy az állami irányítás mit vár a kétféle tevékenységtől.

Az előírás értelmében a *rendezési tervezésnek továbbra is komplex, távlati jövőképek kialakításával kell foglalkoznia*. (Az időtávlát, azaz a jövőképek időbeli távolsága csökkent, de ezzel a jövőkép jellegében nem változott.) A jövőképben bemutatott fejlesztési elképzelésekből azután, mint áruválasztékból, a *fejlesztési tervezésnek kell kiválasztania, hogy az aktuális tervidőszakban mire van szüksége; illetve minek a megvalósítására van lehetősége*. Miután ez a kiválasztás megtörtént, újra feladatot kap a rendezési tervezés, hogy a ténylegesen sorra kerülő beruházások műszaki megfogalmazását adja.

Nyilvánvaló, hogy ez a „munkamegosztás” működésképtelen, vagy legalábbis igen nehézkesen működik, a rendszer jellegéből eleve következően.

Mindenekelőtt érdemes megfontolni, hogy a rendezési terveken ábrázolt jövőképek „jövőbeli” jellegét csupán a pontatlanul számított népességprognózisok adják. Ettől eltekintve, a rendezési tervek egy távoli időpontra vonatkoztatva nem fejeznek ki mást, mint a „ma”, azaz a tervezési időpont igényeit, olyan állapotot, amely az adott ismeretek alapján a tervezés idején lenne kedvező. Jövőbeliségüket csupán az a feltételezés adja, hogy ha a közeljövőben nem is, legalább a távoli jövőben sorra kerülhetnek mindazok a fejlesztések, amelyekre jelenleg szükség volna.

Ez, a lényegében reménybeli állapot természetesen konzisztens, összefüggő rendszert alkot, amelyen belül az egyes elemeket kölcsönös feltételeik kapcsolják össze. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy a rendezési terveken ábrázolt elemek közül — a fejlesztési tervezés közelebbi időszakra vonatkozó, konkrétabb döntéseinek keretében — nem lehet az egyik vagy másik csoportot tetszőlegesen kiválasztani anélkül, hogy a rendszer egésze ne sérülne meg. Így tehát eleve összeütközésbe kerül a rendezési tervezés átfogó, komplex és a fejlesztési tervezés válogató-soroló gondolkodásmódja.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a *fejlesztési tervezés elsősorban nem a „távlatokban gondolkodó, átfogó jellegű” rendezésnek van alárendelve, hanem a komplex népgazdasági, illetőleg az ágazati tervezésnek*, mint ahogyan ezt a területi tervezési rendszer hivatalosan meghatározott hierarchiája mutatja. Ebből következően pedig a (területi) fejlesztési tervezés elsősorban nem is a rendezési tervekben feltüntetett igények, szükségletek közül válogat, hanem népgazdasági illetve ágazati követelményeket elégít ki.

A következő fázisban, miután körvonalazódtak a fejlesztésre vonatkozó döntések és nagyjából a lehetőségek is, a rendezési tervezésnek az elhatározott fejlesztés műszaki-fizikai megjelenését kell megfogalmaznia. Ekkor, most már alacsonyabb területi szinten – általában a részletes rendezési, majd a beépítési tervek léptékében – újra sor kerül a komplex módon gondolkodó rendezési tervezés és a rendszernek csak néhány elemére összpontosító fejlesztési tervezés összeütközésére, mivel az előbbi ismét a szűkre szabott keretek tágítására törekszik, miközben az utóbbi a megvalósítás minél gazdaságosabb, azaz olcsóbb, de egybe látványosabb lehetőségeinek megtalálására.

Végül a dolgokat még inkább összekuszálja az a körülmény, hogy a területek-települések fejlődési-változási folyamata összetevőinek igen jelentős hányada nem tartozik a fejlesztési és rendezési tervek által átfogott szférába. Ilyen a magánlakás- és üdülőépítés egy része, különböző vállalati beruházások stb. az egyik oldalról, valamint a létesítményállomány fokozatos romlása, az intézmények átszervezése stb. a másik oldalról. Mindezek legfeljebb a napi szabályozás, irányítás szférájába tartoznak, amelyhez a rendezési tervek is – bármilyen komplexek – csak részleges és szűkszavú útmutatást adnak.

A hatvanas évektől kezdve, de főleg a hetvenes években kibontakozó, fejlesztési és rendezési tervezésből álló területi tervezés gyakorlata igen érzéketlenül mutatta a jelzett ellentmondásokat.

A két tervezési mód közül látszólag a fejlesztési tervezés képviselte inkább a hathatós tevékenységet, amennyiben középtávú tervidőszakokra fejlesztési célokat jelölt meg, és ugyancsak megjelölte az elérésükhöz szükséges eszközöket.

A fejlesztési tervezés azonban sem országos, sem területi szinten, továbbá sem módszertanilag, sem szervezetileg nem tudott betagozódni a népgazdasági tervezés ágazati mechanizmusába.

A termelőágazatok – illetőleg tágabb értelmezésben a gazdasági tevékenységek – fejlesztésének térbeli allokációjánál a területi adottságok, lehetőségek és korlátok szerepet játszottak ugyan, és ezek feltárását a területi tervezéshez kapcsolódó kutatások nagyban elősegítették. A tényleges döntések azonban az ágazatok, vállalatok és a területi hatóságok alkufolyamatában alakultak ki, és azokat a területi tervezés csupán ex post facto rögzítette.

A fenti folyamat játszódott le lényegében mind országos, mind megyei szinten, és így az, hogy a fejlesztési célok, elgondolások, a vállalatok szintjén egy sor körülménytől függő feltételezések megfogalmazódtak a területi – középtávú – tervekben, a területi gazdasági szerkezet változása tervszerűségének csupán a látszatát keltezte.

Ez a IV. ötéves tervidőszakra vonatkozó területi tervezésnél is pregnánsan érvényesült, de még határozottabban az V. és különösen a VI. ötéves terv készítésénél, amikor az extenzív fejlesztés munkaerő- és anyagi tartalékai mindinkább kimerültek, és így az extenzív fejlesztésre orientált, a fejlesztések térbeli allokációjával foglalkozó területfejlesztési tervezés gyakorlatilag értelmét veszítette.

Az országos szintű területfejlesztési tervezés lehetőségeinek, menetének kritikus értékelése csak a legutóbbi években kezdődött meg. A megyei szintű tervezőszervek azonban már korábban jelezték az ezen a szinten folyó komplex fejlesztési tervezés problémáit, először módszertani szempontból, majd később átfogóbb, elvi értelemben is.

Hamar felszínre jutottak a vállalati, ágazati és a területi tervezés időbeni párhuzamosságával járó nehézségek, emiatt az információáramlás akadozó volta. Nyilvánvaló problémát jelent, hogy a megyék nem képeznek gazdasági egységet: a megyei vállalatok, szervezetek, amelyek tevékenysége a területi tervek tárgyát is képezik, igen sok esetben nem megyei székhelyűek, így terveik kidolgozása nem ott történik, ahol működnek.

Ezek és számos más tényező, az előrelátás elvi nehézségeivel párosulva eredményezi, hogy a komplex megyei területfejlesztési tervek a kimunkálásukra fordított energia, erőfeszítések ellenére csupán formális dokumentumok, és az országos terv területi fejezete sem más, mint az ágazati tervek területi rendszerezésben történő megfogalmazása.

Mindennek ellenére a komplex területfejlesztési tervezéssel kapcsolatos feladatok a legutóbbi kormányhatározatok értelmében csak fokozódtak. Előtérbe került a középtávú tervezés mellett a hosszú távú tervezés feladata is, továbbá ezeket a terveket nemcsak megyei szinten, hanem a városokban és jelentős községekben is ki kell dolgozni.

Nagyobb szerepe van a területfejlesztési tervezésnek megyei, illetve helyi tanácsi szinten (az utóbbit a tanácsi gazdaság tervezésének nevezik) az infrastruktúra-fejlesztés területén.

Ennek oka az, hogy a hetvenes évek eleje óta a szocialista szervek által eszközölt (azaz közületi) infrastruktúra-fejlesztés finanszírozásának mind nagyobb, ma már döntő hányada a tanácsi gazdálkodáson keresztül történik. Így a fejlesztési terveknek ez a része tényleges fejlesztési célokat tartalmazhat, és azok megvalósításához tényleges eszközöket rendelhet.

A tervezés lehetőségeit, szabadságfokát azonban nagymértékben korlátozta ebben a vonatkozásban egyrészt az infrastruktúra-fejlesztés hagyományosan alárendelt volta, másrészt az eszközelosztásnál az ágazatok domináns szerepe.

A tanácsi gazdaság működésével foglalkozó elemzések egybehangzóan mutatták, hogy maguk a fejlesztési célok, vagyis az, hogy a soron következő időszakban mit kell fejleszteni, illetve hogy minek a fejlesztéséhez lehet erőforrásokat szerezni, lényegében központi szinten, az ágazatok közötti viták keretében alakult ki.

Általában jól látható, hogy egy-egy tervidőszak infrastruktúra-fejlesztését néhány domináns irány jelentette, amelyek kiválasztása attól függött, hogy hol jelezték a legnyomasztóbb hiányt (ezért maradt a lakásépítés döntő prioritás az egész időszakban), vagy hogy hol vált sürgetővé a fejlesztési feladat valamely „külsőnek”, „váratlannak” tekintett változás nyomán (így vált prioritássá az óvodák, majd az általános iskolák építése demográfiai okok miatt, vagy a közműves vízellátás fejlesztése azért, mert a mezőgazdaság kemizálása nyomán a talajvíz elszennyeződött).

Az előbbiekből következően a kitűzött fejlesztési célokra fordítható eszközök területi (megyék közötti) elosztása attól függött, hogy melyik tudta kimutatni a nagyobb mértékű hiányt a szóban forgó ellátási tényezőkből, illetve, hogy melyik tudta igényét jobb népgazdasági szempontú érvekkel (jelentős iparfejlesztés, idegenforgalmi körzet stb.) alátámasztani.

Ez a folyamat azután megyei szinten ismétlődött meg, ahol a városok és a községek között, illetőleg ágazati fejlesztési céljaik között folyt versengés.

Bár a tervezési folyamatot kétségtelenül a központi döntések dominanciája határozta meg, nem lehet elhanyagolni azt a szerepet sem, amelyet a játszmában a tanácsok – megyei szinten sőt helyi szinten is – betöltöttek. Ez részben összefügg azzal, hogy bár erőforrásaik túlnyomó hányadát bizonyos fejlesztési feladatok teljesítésére kapták, abban volt – bár meglehetősen korlátozott – szerepük, hogy ezt hogyan teljesítik. Emellett pedig mindig volt némi erőforráshányadék, amelyet szabadon használhattak, sőt ezt az összeget lakossági, vállalati stb. támogatás megszervezésével bővíthették is.

Ezen túlmenően, magában az eszközelosztásban is szerepet játszottak az alkufolyamatba való bekapcsolódás révén, ügyességgel, rábeszélőkészséggel, kapcsolatok kialakításával.

Az azonban kétségtelen, hogy a tanácsi munkát – tág értelemben a tervezőmunkát – teljes mértékben lekötötte az erőforrások megszerzéséért folytatott harc, ezáltal a hatalom erősítése, a közvetlen és közvetett eszközök széles körének alkalmazásával. (Ez nemcsak az „átfogó jellegű” középtávú fejlesztési tervezésnél volt így, hanem a konkrét beruházások előkészítésénél is. A témával foglalkozó tanulmányok rámutatnak arra, hogy a tanácsi beruházások előkészítési folyamatában a döntő hányadék

a pénzeszközök és különböző engedélyek megszerzése teszi ki, ehhez képest alig jut figyelem a tényleges műszaki, gazdasági tervezésre, ami természetesen vezet az előkészítés szakszerűtlenségéhez, növeli a kivitelezés idejét és költségeit, rontja minőségét.) Ilyen feltételek között sem energiájuk, sem lehetőségük nem volt a tágabb összefüggésekben való, előrelátó gondolkodásra. Ez utóbbit a tanácsi apparátusoknak és az általuk irányított területek helyzete alakulásának sokirányú függősége is nehezítette.

Ilyen feltételek között nem véletlen, hogy a területfejlesztési tervezőmunkával kapcsolatban aligha lehet koncepciózus tevékenységről beszélni, ez utóbbira csak kivételes, kedvezményezett esetekben és akkor is csak bizonyos vonatkozásokban kerülhetett sor.

A sokirányú függés, az objektív folyamatok és szubjektív döntések sokaságának meghatározó volta, ezek átláthatatlansága és az emiatti bizonytalanság következtében a tanácsi hosszú távú tervezés igen kevésbé lehet orientáló szerepű. Az ilyen tárgyban korábban vagy a közelebbi múltban készült munkák legfeljebb az adott ismeretek alapján lehetséges fejlődési utakat jelölhettek meg, amelyekről azt sem lehet mondani, hogy optimális irányok, és azt sem, hogy bekövetkezésük valószínű.

Miközben a főleg középtávú fejlesztési tervezés a fenti feltételek között kiterjedt gyakorlattá vált, messze túllépett a bürokratikus előírások keretein (és lényegében annál hathatósabb, hatékonyabb lett, minél inkább túllépett ezeken a kereteken), és közben mind jobban érezte saját tevékenységének korlátait, a rendezési tervezés a tevékenység lényegét illetően továbbra is megmaradt a jövőképekben való gondolkodásban, az ezeken keresztül történő orientálás igényében, és voltaképpen megmaradt a klasszikus-tradicionális alapokon.

Mirzelennek ellenére, természetesen a rendezési tervezés is változott az elmúlt időszakban – ez a gyakorlat önfejlődéséből és a társadalmi közeg változásaiból szükségképpen következik – ha nem is lényegi pontjain.

A változás, továbbfejlődés a tervek készítés folyamatát érintette egyrészt módszertani szempontból, másrészt a tervek megvalósulása, megvalósíthatósága iránti törekvések szempontjából.

A módszertani fejlesztést a tervek tudományos megalapozottságát célzó igény jellemezte. Ennek keretében jelentősen kiszélesedtek, elmélyültek azok a vizsgálatok, elemzések, amelyek a területek, települések kialakult helyzetének, annak okainak, összetevőinek megértését, a lehetséges és kívánatos fejlődési utak feltárását szolgálták. Ebben a munkában a tudományos kutatás is ösztönző hatású volt, és hozzájárult a tervezéshez szükséges elméleti és a tervezés tárgyára vonatkozó konkrét ismeretanyag bővüléséhez.

Részben a feltáró, elemző munkából, részben a társadalmi igényekből, értékrendszer-változásból következett — bár nem kis hatása volt a külföldi gyakorlat megismerésének sem —, hogy jelentősen kibővült a rendezési tervezés tartalmi köre a környezet- és természetvédelmi szempontokkal, az emberi, társadalmi igények, elvárások feltárásával, a gazdaságossági elemzésekkel stb. Mindez szükségessé tette a tervezési tartalom és módszertan időről időre történő újbóli szintetizálásának szükségességét, a különböző tényezők közötti összefüggések megállapítását.

A témakör tágulásával együtt bővült, korszerűsödött a tervezés módszertani eszköztára is. Egyre inkább szükségessé és népszerűvé vált a számítástechnikai módszerek igénybevétele, a matematikai modellezés, ezáltal nemcsak a kiszélesedett és differenciálódott adatbázis kezelése vált lehetővé, hanem új összefüggések, kölcsönhatások kimutatása is.

A technikai fejlődés új típusú, pontosabb vizsgálatokra, elemzésekre ad lehetőséget, így terjed a távérzékelés, a színekép-elemzés stb. módszerének alkalmazása.

Meg kell azonban jegyezni, hogy bár ezek a korszerű módszerek jó lehetőséget adnak az adott helyzet jobb megismerésére, elemzésére, *ma még kevésbé integrálódtak magába a tervezési folyamatba*, a lehetséges jövőbeli utak, alternatívák felvázolásában és értékelésében még csak korlátozott szerepet játszanak.

Ugyanez vonatkozik a szociológiai vizsgálatokra, elemzésekre, a közösségi igények, szükségletek megismerésére és ennek a tervezőmunkában való hasznosítására.

A fentiek ellenére kétségtelen, hogy a rendezési tervek, ha nem is egyforma színvonalon, de lényegesen megalapozottabbak ma, mint korábban, és egy sereg hasznos, lényeges szempontot, követelményt tárnak fel.

A másik lényeges változás a rendezési tervek készítésénél az a mind előteljesebb törekvés, hogy a tervek „közeledjenek a valósághoz”, reális, megvalósítható elemeket tartalmazzanak, végső soron ténylegesen a folyamatok irányításának eszközévé váljanak.

Ez az utóbbi minden tervező természetes törekvése annak érdekében, hogy ne csak álmokat, elképzeléseket ábrázoljon a tervlapon, hanem tapasztalja is gondolatainak érvényesülését. Ugyanakkor ezt a törekvést az a társadalmi nyomás is táplálja, amely mind elégedetlenebb a valóságtól elszakadó „ígéretektől”. Táplálkozik továbbá, egészen konkrétan, az irányító szervezetek, főképpen a *megyei és helyi tanácsok igényeiből*, amelyek mind sürgetőbben vetik fel azt a követelményt, *hogy a megbízásukra készülő tervek tényleges segítséget adjanak a fejlesztés — főleg az infrastruktúra-fejlesztés irányításához*.

Az igen hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a rendezési tervezés nem kaphatott támpontot — várakozásai ellenére — a jövőbeni fejlődés-változás-növekedés prognosztizálásában az 1971-ben bevezetett fejlesztési tervezéstől. Ez azért sem következhetett be, mert középtávnál nagyobb távlatra csak kivételesen készültek fejlesztési tervek, koncepciók, de azért sem, mert a fejlesztési tervezés mechanizmusában ilyen anyagokat megalapozottan nem is lehetett elkészíteni.

Így tehát a rendezési tervezésnek továbbra is saját keretei között kellett kidolgoznia ezt a munkarészt, a fejlesztési koncepciót vagy programot, amely szorosan véve nem tartozik ugyan a tervi munkarészek közé, tehát kötelező betartásukat nem is kell elvárni, ugyanakkor viszont a rendezésnek gyakorlatilag valamennyi műveletét meghatározzák vagy befolyásolják.

Ezt a munkarészt, ha csak prognosztizálásra szorítkozik (azaz csak a valószínű folyamatok előrejelzését vállalja, és nem akar azok menetébe módosító igénnyel beavatkozni) megbízható módon lehet előállítani két esetben: akkor, ha olyan kis területek vagy települések tervezéséről van szó, amelyek változása (növekedése vagy még inkább hanyatlása) stabil tendenciájú, az irány módosulása nem következik be, és maga a területi struktúra viszonylag egyszerű, kevés összetevőből áll.

A másik eset a program biztonságos kimunkálására, amikor valamilyen konkrét beruházás (lakótelep stb.) előkészítéséről van szó, és a beruházó (az állam, a tanács stb.) szavatolja annak megvalósítását.

A fentiektől eltérő esetekben, azaz az esetek nagy részében a rendezési terv készítője egy sereg bizonytalan körülmény, tényező közepette marad magára a hosszú távú, sőt nagy távlatú folyamatok előrejelzésében. Nyilvánvaló, hogy ilyen feltételek között elkerülhetetlenül jut kelecébe, hiszen igényesen kidolgozott terve bizonytalan alapokra épül.

Ennek ellensúlyozására terjedt el a rendezési tervezés keretében a széles körű együttműködési igény a terv készítői és mindazok a szervezetek (tanácsok, ágazatok, vállalatok, szövetkezetek, lakossági képviselői szervek stb.) között, amelyeknek jövőbeni tevékenysége várhatóan hatást gyakorol a tervezési terület alakulására; és a megegyezés, a koordináció keresése.

Ez az együttműködési igény a tervkészítés során igen sok esetben rendkívül értékes eredményeket hozott, a tervezési terület alakulásáról — a tudományos feltárásokon túlmenően, azokat kiegészítve, esetenként módosítva — egy sereg információt, ismeretet hozott felszínre. Ugyanakkor a tervezők is felléphetek a különböző szervezetekkel szemben saját szempontjaik érvényesítésével, így formális és informális

egyeztetések során gyakran értékes, gyümölcsöző viták bontakoztak ki. Másrészt a tervezők — tervük megvalósíthatósága érdekében — gyakran a kompromisszumot is, saját koncepcióik részleges vagy teljes feladását is vállalják, és érvényesítik a megismert igényeket, törekvéseket.

Ezáltal, bár gyakran súlyos kompromisszumok árán, konszenzusra, közmegelegedésre épülő tervek születnek, amelyek egy ideig valóban a jövő alakulásának keretét adják. A probléma azonban az, hogy mindazok a döntések, elhatározások, elgondolások, amelyek a terv — illetve koncepció — egyeztető tárgyalásokon kerültek felszínre, és amelyek a tervi megfogalmazás alapját képezik, előbb-utóbb változnak, módosulnak, sokszor a tervezett területi struktúrától való gyökeres eltérést eredményezve. Ekkor pedig a részletezetten kidolgozott terv végül is légüres térbe kerül, alapját veszíti.

Ez utóbbinak újra egy lehetséges elkerülési módja a „nyílt városszerkezet” megtervezése, amely önmagában is sokféle alternatívát tartalmaz, így rugalmasan tud alkalmazkodni a változó döntésekhez. Ennek viszont hátránya persze, hogy mindenféle lehetőségre egyforma súllyal nem lehet felkészülni, másfelől pedig a tervezőmunka jelentős hányada eleve feleslegessé válik.

A részletezetten kidolgozott távlati jövőkép és az alapját képező bizonytalan fejlesztési koncepció tehát mindenképpen ellentmondásba kerül.

Összefoglalóan, és főképpen a településekre, településcsoportokra készülő általános rendezési tervek-re vonatkoztatva, a tervezés és a tervek gyakorlati érvényesülésének problémái a következő főbb okokra vezethetők vissza:

- A rendezési tervek, főképpen jóváhagyásra kerülő lapjaik, egy távoli jövőbeni időpontra érvényes állapotot dolgoznak fel részletezett módon, kevésbé különböztetve meg ezen belül a lényeges, strukturális, a járulékos és egyéb szempontokat, kevés tájékoztatást adva arról, hogy ez az állapot milyen folyamaton keresztül valósítandó meg, és főleg, hogy mindennek fényében az aktuális tennivalókat mikor, hogyan, milyen tartalommal célszerű megoldani. Ezek hiányában fennáll a veszély, hogy a tanács munkájában az elfogadott rendezési terv háttérbe szorul, és a fontos, reális tervi elemek sem érvényesülnek.
- A rendezési terv mint az építésügyi felügyelet alapja annak a központi irányítású tervezési folyamatnak a produktuma, amelynek keretében a jóváhagyott terv megvalósítását nem kéri számon. Ugyanakkor, a tanácsi tevékenység — más irányból — közvetett és közvetlen módon erősen szabályozott, a helyi erőforrások korlátozottak, és a fizikai terület az egyetlen olyan helyi erőforrás, amelyre a tanács gazdálkodása, politizálása — ter-

vezése — során többé kevésbé szabadon támaszkodhat, amit eszközként felhasználhat a települési közösség vagy saját érdekeinek szolgálatában. Ez pedig olyan fontos szempont, amelyhez képest a rendezési tervekben rögzített szabályozó, tiltó, orientáló elemek gyakran elsikkadnak, illetőleg ilyen körülmények között a tanácsi szervezeten belül az építésügyi hatóság nem tudja kellő hatáskokkal képviselni a rendezési tervben foglalt rendelkezéseket.

- A rendezési tervektől — és ennél jóval tágabban értelmezve, a kedvező fizikai környezet létrejöttének irányától eltérő településfejlődés nemcsak a gyakran ad hoc, önkényes jellegű intézményes fejlesztés következménye, hanem a magánépítkezéseké is. Ezt az engedély nélküli, vagy az építési engedélytől eltérő építkezések elburjánzásánál lehet tapasztalni.

Ez az utóbbi időben gyakran felvetődő és igen káros következményeket hozó probléma ismét csak több okkal magyarázható. Visszavezethető az előbbi ellentmondásokra is, hiszen a lakosság nap mint nap tapasztalja az intézményes fejlesztés számos vonatkozásban megmutatkozó tervszerűtlenségét, sőt szabályellenességét, és ez bátorítást ad a példa követésére. Összefüggésben van azzal is, amit a szociológusok az állam és a társadalom értékrendje közötti — történeti hagyományokon alapuló — különbségeknek neveznek, és ami elvezet az állam, a hivatalok által létrehozott szabályok megsértéséhez.

Mindezekon túl azonban az engedély nélküli, illetve szabályellenes építkezések okát a rendezési tervezési és az építési és felügyeleti rendszer hiányosságaiban is lehet keresni.

A problémát tágabban értelmezve az látszik, hogy a felülről lefelé építkező rendezési tervezési rendszerben nagy szakmai (műszaki-építészeti) figyelem fordul a legfeljebb tendenciaszerűen érvényesülő nagyobb léptékű tervek készítésére (jól mutatja ezt a tervezési jogosultságról szóló, az utóbbi években hozott ÉVM rendelkezés), és igen kevés azokra a ténylegesen műszaki-építészeti feladatokra, amelyek a „terepen” ténylegesen megvalósulnak. Felvethető ezért a kérdés, hogy nem kellene-e a tervezési rendszert a fejtől a talpára állítani.

A fentiekre való tekintettel talán nem minden túlzás nélküli az az összefoglaló következtetés az elmúlt időszak tapasztalatai alapján, hogy a gondosan felépített, kiterjedt, egyre teljesebbé váló területi tervezési rendszer, rendezési és fejlesztési tervezési gyakorlat ellenére a *településfejlesztés-fejlődés „tervszerűsége” meglehetősen alacsony színvonalú.*

Mindez pedig halaszthatatlanná teszi a területi tervezés — és ezen belül a rendezési tervezés — rendszerének, működésének, társadalmi szerepének újragondolását.

KÜLFÖLDI TAPASZTALATOK

1. Tervezési elvek, feladatok

A II. világháború utáni időszak Európa többi országa tervezési rendszerének is jelentős fordulatát hozta magával, és az azóta bekövetkezett változások a rendezési tervezés szemléletének és gyakorlatának többszöri átértékelését tették szükségessé. Ezért a külföldi országokban folyó tervezés elméleti és gyakorlati tapasztalatait áttekintve ismételt irányváltásoknak lehetünk tanúi.

A szocialista országokban a területi és település-tervezés — Magyarországhoz hasonlóan — az átfogó társadalmi-gazdasági fejlesztés — népgazdasági tervezésbe illeszkedő — elemeként, integráns részeként érvényesül, és rendszerében, szemléletében, módszereiben a hazaihoz hasonló tulajdonságokat hordoz.

Nyugat-Európában a területi és településtervezés súlyának, jelentőségének növekedésében jelentkező fordulópontot közvetlenül a II. világháború befejezése után — a problematika fontosságának felismerése mellett — az hozta, hogy ugrásszerűen megnőtt az állami és tanácsi szektor nemzetgazdasági súlya. Ez lehetővé tette, hogy az adóbevételek terhére a közösségi szektor fokozódó módon vállaljon részt a műszaki és szociális infrastruktúra kiépítésében és működtetésében, a szociális ellátásban, a lakásgondok enyhítésében.

A központi, regionális és helyi szinten rendelkezésre álló erőforrások ésszerű felhasználásának igénye természetesen megnövelte a tervezés jelentőségét. Másik oldalról pedig határozott törekvéssé vált az erőforrások hasznosításával — a háborús károk helyreállítása mellett — az iparfejlődés nyomán felhalmozódott évtizedes-évszázados városi problémák — a zsúfoltság, egészségtelen életkörnyezet, nyomasztó lakáshiány, a szolgáltatások alacsony színvonala, a forgalom — megoldása.

Ilyen feltételek között alakultak ki jelentős mértékben központi finanszírozással azok a kistérségi stratégiák, amelyek célja az urbanizálódás irányítása, sajátos problémáinak kezelése.

Ezek a stratégiák jellegzetesen a városfejlődés kérdéskörére összpontosítottak. Kialakításuk a század első felének jelentős előzményeire támaszkodott. E vonatkozásban Ebenezer Howard munkásságát és a korai angol és német kertvárosmozgalmat (mely Magyarországon sem volt hatástalan), az 1920-as években a New York-i Régió tervezését megalapozó Regional Plan Association tevékenységét, az 1930-as években a Moszkva és környéke tervszerű fejlesztését megalapozó, nemzetközi méretekben folyó munkát kell megemlíteni.

A kistérségi stratégiák elterjedése azonban ténylegesen a II. világháború után bontakozott ki. Lényeges vonásuk, hogy nem egyszerűen a fejlesztés, hanem a fejlesztés-fejlődés szabályozásának igényével léptek fel, azaz az aktív fejlesztés, valamint a korlátozás, szabályozás, feltételrögzítés és feltételteremtés elemeit ötvözték, így a fizikai — rendezési típusú — tervezési megközelítés kialakításukban fontos szerepet töltött be.

Nem véletlen, hogy létrejöttükben a kezdeményező a komplex módon felfogott rendezési tervezés volt. Ugyanakkor érvényesülésük az aktív fejlesztéspolitikára, ezen belül a jelentős központi támogatás nélkül természetesen nem következhetett volna be.

A II. világháború után az első és egyben irányzat-teremtő kistérségi stratégiát Abercrombie 1944. évi Nagy-London terve tartalmazta, megfogalmazva a kistérségi decentralizáció nagyszabású programját.

A terv azzal számolt, hogy a belső, zsúfolt, leromlott és háborús károk által sújtott londoni városrészek helyreállításához, a megfelelő területfelhasználási viszonyok és életkörülmények megteremtéséhez több mint egy millió ember számára kell a belső városten kívül lakóhelyet biztosítani, elsősorban szociális lakásépítés keretében. Elhelyezésükre (elvetve a városperemi lakóterületek kialakításának 1930-as években felmerült gondolatát) a fővárostól 30–50 km-es távolságban (azaz az akkori ingázási körzeten kívül) nyolc, egyenként 50 000 lakosú új, lakást, ellátó intézményeket és megfelelő számú munkahelyet egyaránt tartalmazó város építését irányozta elő, a többi lakás felépítését pedig kisebb, részben még távolabbi települések fejlesztésével tervezte. London további területi növekedésének megakadályozása érdekében pedig az akkori beépített terület mentén egy átlag 8 km széles zöld gyűrű kialakítását indítványozta, amely egyben rekreációs és mezőgazdasági funkciókat szolgált.

Ez a terv indította el London belső városrészeinek helyreállítását, rögzítette az azóta is megmaradt zöld gyűrű határait, és útjára bocsátotta a tehermentesítő új városok építésének programját. Ez utóbbi a kormány által támogatott és a nagy-londoni tanács által vezérelt program volt, amely az új városok sorozatát, „négy generációját” hozta létre a főváros körül.

Rövidesen hasonló fejlesztési programot elindító tervek készültek Nagy-Britannia összes nagyvárosa és környékük részére.

A kistérségi dekoncentráció elvére épülő agglomerációtervezés a fentiekhez hasonlóan Európa-szerte elterjedt, és számos nagyváros fejlődésére gyakorolt hatást. Érvényesült ez az elv a szocialista országok tervezési gyakorlatában is (így például Budapest, Moszkva stb. általános rendezési terveiben), általában

az 1944. évi, Abercrombie-féle Nagy-London terv szolgált mintaképül. Ezekben az országokban azonban a jóváhagyott városrendezési tervhez nem kapcsolódott következetes fejlesztési politika (ez inkább a városperemi lakótelepépítést kedvezményezte), amely a terv érvényesülését biztosította volna. (Ugyanígy távolodott el egymástól a rendezés és fejlesztés a New York-i régió esetében.)

Az előbb vázolt, a kistérségi decentralizációra vonatkozó rendezési elgondolások eredményességét éppen az tette lehetővé, hogy központi támogatással, aktív fejlesztéspolitikai nyomán érvényesülhettek a tervi előirányzatok, és ezáltal a tervek hatósági szabályozó, korlátozó funkciója, mint például a határoló zöldövezetek beépülésének meggátlása is hathatósabbá vált.

Kétségtelen, hogy a kistérségi dekoncentráció elvére épülő rendezési koncepció és fejlesztéspolitikai olyan folyamatok számára nyitott teret, illetőleg olyan folyamatokat támogatott és erősített, amelyek az urbanizálódás-agglomerálódás adott szakaszában amúgy is kibontakoztak volna. Jelentősége azonban éppen abban rejlik, hogy a természetes folyamatokkal konformitást mutatott, azoknak elébe ment, és ezáltal lehetőség volt infrastrukturális feltételeik kialakítására és menetük ésszerű csatornába való terelésére. Így a kibontakozó dekoncentráció nem teljesen szervezetlen módon ment végbe, és az érintett térség nem vált strukturálatlanná (mint például a budapesti agglomeráció esetében).

Bár Nyugat-Európában a háborút követő évtizedekben a nagyvárosi körzetek dekoncentrációs jellegű fejlesztése kétségtelenül a legmarkánsabb területi tervezési törekvés volt mind fizikai, mind társadalmi gazdasági szempontból, így nyilvánvalóan ez hozta a leglátványosabb eredményeket, ennek szükségképpen ki kellett egészülnie kétirányú problémacsoport tervszerű kezelésével, egyfelől az országok elmaradott térségeinek fejlesztésével, másfelől a nagyvárosok belső gondjainak megoldásával.

Az elmaradott térségek fejlesztése Európa-szerte – a szocialista és kapitalista országokban egyaránt – nagyszabású regionális programok keretében történt. Ezek célja a makroregionális területi különbségek enyhítése, az elmaradott vagy kevésbé fejlett térségek bekapcsolása az ország társadalmi-gazdasági vérkeringésébe erőforrásai ésszerű hasznosításával, az ott élő lakosság életkörülményeinek javításával, nem utolsósorban azért, hogy így csökkenjen a periferikus területekről való elvándorlás és a migráció által a fejlett térségekre gyakorolt nyomás.

A regionális programok terén a szocialista és a kapitalista országok között a legfőbb különbséget az jellemzi, hogy míg az előbbieken a programok a közvetlen, központi irányítású iparfejlesztés és az ahhoz

másodlagosan kapcsolódó helyi életkörülmény-javítás (főleg lakásépítés) politikáját jelentették, az utóbbiakban inkább a közvetett eszközök (az ipar, idegenforgalom fejlesztésének támogatása, ösztönzése, a helyi tanácsok anyagi támogatása) játszották a nagyobb szerepet, párosulva a nagy, makroregionális infrastruktúra-hálózatok kiépítésével.

Ez az alapvetően indirekt jellegű központi beavatkozás a nyugati országokban azt is jelentette, hogy a programok „tervszerűsége” széles körű elemző, feltáró munkára, a különböző támogatási rendszerek kidolgozására, felhasználásuk ellenőrzésére és hatásaik, eredményeik nyomon követésére alapult, és nem kötődött – szemben a szocialista országokkal – részletezett rendezési tervekhez. (Részleges kivételt ebben a vonatkozásban Franciaország képviselt, jellegzetesen az az ország, ahol a legutóbbi évtizedig, a napoleoni tradíciókból következően, a központi irányítás erősebb volt, mint másutt Nyugat-Európában.)

Szemben a közvetlenebb központi beavatkozásra támaszkodó, időhöz-térhez jobban kötött, azaz „programszerűbb” kistérségi stratégiákkal, a hátrányos térségek regionális fejlesztése alapvetően folytonos jellegű, az elemzések, a szerzett tapasztalatok, a jelentkező problémák függvényében változik menete, tartalma, eszközrendszere és területi orientációja is. Jelenleg például a gazdasági szerkezetváltás következtében a támogatott területek között, a periferikus térségek mellett, legalább akkora súllyal szerepelnek a leépülő hagyományos ipari koncentrációk, ahol a gazdasági revitalizálás az elsődleges célkitűzés.

A nyugati nagyvárosok belső területeinek helyzete sok összetevős problémát jelent mind a helyzet kialakulása, mind a létrejött gondok, megoldásra váró nehézségek tekintetében.

Az iparfejlődéssel összefüggő spontán városfejlődés nyomán létrejött problémák, a zsúfoltság, a lakáshiány, a közlekedési rendszer működési zavarai stb. voltak tulajdonképpen a decentralizált, kistérségi fejlesztési stratégiák készítői, a túlzásfolt nagyvárosok tehermentesítése érdekében.

Ez egyúttal azonban azt is jelentette, hogy ezeknek a fejlesztési programoknak az elsődleges hatásterülete a nagyvárost övező régió volt, és így maga a nagyváros, éppen a tehermentesítés nevében, a fejlesztés közvetlen hatásaiból csak kevésbé részesült. A központilag támogatott és vezérelt fejlesztést egyúttal hasonló irányú, azaz „kifelé tartó” spontán fejlődési folyamatok is kísérték. Így felgyorsult a nagyvárosok hanyatlásának folyamata: népességük csökkent, az új lakás- és ipari beruházások túlnyomó hányada határainkon kívülre jutott.

Helyzetük alakulásában az általános hanyatlás mellett két másik tényező is közrejátszott. Az egyik

a közlekedési viszonyaik javítása volt: nagyarányú közútépítés és tömegközlekedés-fejlesztés, amely a decentralizált városfejlődés során mind nagyobb kiterjedésűvé váló városregiók megfelelő működésének feltételét jelentette.

A másik tényező a gazdaság „tercierizálódásának” kapcsán a szolgáltató szektor magas szintű intézményeinek (bankok, hitelintézetek, biztosítótársaságok, tervező-, szervezőintézetek, felsőoktatási létesítmények, szállodák stb.) gyors ütemű fejlődése volt, amelyek túlnyomó többsége — legalábbis az első, hosszabb időszakban — a hagyományos nagyvárosi központokba tömörült. (Később a legtöbb nyugati országban ezek decentralizálására is kormányzintű intézkedések születtek.)

Kezdetben mind a közlekedésfejlesztés, mind az irodaépítés a nagyvárosi problémák, összefüggések megfelelő kezelése nélkül bontakozott ki, és ezért hatásuk igen ellentmondásos volt: az új létesítmények felépítése meglévő lakóterületek lebontását igényelte, ezzel tovább csökkent a lakás- és népességszám, közben pedig tovább romlott a megmaradt létesítményállomány, fokozódtak a működési zavarok, élesedtek a társadalmi problémák.

A belső városi rekonstrukció szükségessége tehát sürgető módon jelentkezett már a hatvanas évek elején. Ez eleinte, mintegy a hetvenes évek derekáig, a leromlott épületállomány elbontását és újjal való felcserélését jelentette. Annak ellenére, hogy helyenként valóban vonzó eredményeket hozott, általánosan kielégítő megoldásként mégsem volt tekinthető. A zsúfolt, régi beépítés helyett új, a környezeti követelményeket kielégítő beépítés létesítése kisebb számú és drágább lakásállományt hozott létre, ezzel a rekonstrukció is hozzájárult a belső városmagok népességcsökkenéséhez, egyben társadalmuk kicserélődéséhez. Ezen túlmenően, az akcióknak egy sereg régi érték, hagyományos városszerkezeti elem esett áldozatul.

A városközpontok és belső városi lakóterületek rehabilitációja a hetvenes években lendült fel, de ezt a lendületet azóta a gazdasági nehézségek erőteljesen fékezik valamennyi országban.

2. Új tervezési modell

A II. világháború utáni mintegy 15 éves időszak volt a hagyományos, műszaki-építészeti bázisú, jövőkép-orientált rendezési tervezés utolsó felvirágzási időszaka Nyugat-Európában. A helyreállítás, a látszólag tisztán, élesen kirajzolódó feladatok (mint például a lakásépítés, a közlekedésfejlesztés igénye), az ezek megoldására és nagyobb szabású akciók megvalósítására vállalkozó, központilag finanszírozott és irányított programok (a nagyvárosok teher-

mentesítését célzó decentralizáció, új városok építése stb.) teremtették meg ennek a tervezési módnak a jogosultságát és társadalmi hasznosságát.

Rövidesen azonban felismertté vált, hogy a terület- és településfejlődési folyamatok sokkal bonyolultabbak, összetettebbek, mint ahogyan azokat az egy-egy időtávra összpontosító rendezési tervek állapotrajzai megragadni tudják. Erre részben éppen a központilag vezérelt programok megvalósulását és hatásait elemző tanulmányok mutattak rá.

A vizsgálatok azt jelezték, hogy a nagyszabású programok megvalósítása nem úgy és nem pontosan azt az eredményt hozta, amelyet maga elé tűzött: a nagyvárosok tehermentesítése azok hanyatlásával járt együtt, az „önellátónak” tervezett új városok egyáltalán nem önállósultak környezetük feltételrendszerétől, a szociális lakásépítés az áldozatok ellenére nem hozta magával a lakáshellyel kapcsolatos elégedettséget. Ezen túlmenően a terület- és településfejlődés folyamatában távolról sem egyedül a központilag irányított akciók játszották a vezető szerepet: a lakosok, ipari üzemek, intézmények területi magatartásmódja váratlanul tűnő változásokat indított el.

Így, különösen a fellendülő társadalmi-gazdasági fejlődés idején felgyorsuló területi-települési folyamatok mind sűrűbben teremtettek a tervezés által előre nem látott helyzetet, és a feltételezett jövő ábrázolására hivatott tervek mind hamarabb avultak el, veszítették el érvényüket.

„A területi és településtervezés hosszú időn át — mind a II. világháború előtt, mind utána — aprólékos, részletező volt. Eredményképpen nagy, precíz kidolgozású tervlapok születtek, amelyek pontosan ábrázolták a terület felhasználását és az előirányzott fejlesztéseket. 1960 után sok támadás érte ezeket a részletező terveket. Kialakult az a vélemény, hogy a tervezés a részletek helyett inkább a koncepcionális elemekre, elvekre helyezze a hangsúlyt, és a kívánatos célállapot rögzítése helyett arra az időbeli folyamatra irányítsa a figyelmét, amely során a célok elérhetők. Egy-egy időpontra vonatkozó területi struktúra nagymértékben általánosított, diagrammatikus képéből induljon ki, és a részleteket fokozatosan, a szükséges időben és mértékben töltsse ki. Ez . . . a lényegbeli különbség az 1947-es törvény nyomán érvényesítette településtervezési rendszer és az 1968-as törvényt követően az ezt felváltó tervezési rendszer között.” — írta Peter Hall az angol települési tervezés változásáról (P. Hall: *Urban and Regional Planning*. Penguin Books, 1982.)

A változás másfelől a településfejlődés tanácsi irányítása új vonásainak, jellegének hatására következett be.

A hagyományos feltételek között a rendezési terv alapvetően a hatósági munka, az építésügyi szabályozás eszközeként szolgált, annak megállapítására, hogy a különböző (magán, közületi) forrásokból eszközölt fejlesztések, ha azok sorra kerülnek, hol és hogyan (illetőleg hol és hogyan ne) valósuljanak meg. Ezt a szerepét jól be is tölthette akkor és ott, amikor és ahol a különböző fejlesztésekből összeálló fejlődési folyamat eléggé lassú, egyszerű, így áttekinthető volt.

A tanácsi gazdaság súlyának, jelentőségének növekedésével azonban a tervek fentiek szerinti passzív, megengedő, ill. tiltó funkciója mellé aktív, a településfejlesztés olyan reális szándékait kifejező elemek léptek, amelyek közvetett vagy közvetlen érvényesítésére a tanács anyagi eszközökkel rendelkezik. A rendezés mellé ezzel felzárkózik a komplex fejlesztés tervezése: annak a fejlesztésnek a tervezése, amelyet a tanács a rendelkezésére álló eszközökkel finanszíroz, ösztönöz, szervez, kezdeményez. Mindez jelentős mértékben hatott a rendezési tervezési gondolkodásmód, problémamegközelítés változására.

A központilag irányított, illetve a tanácsi szintű tervezést szabályozó és az eszközallokáció révén erőteljesen befolyásoló tervezési rendszerekben a rendezés és fejlesztés integrálódása legfeljebb csak a komplex beruházási programokra szervezett tervezés keretében valósulhatott meg, egyébként a rendezési tervezés vagy passzív módon követte, vagy irányában elszakadt a tényleges fejlesztési gyakorlattól.

A decentralizáltabb irányítási és finanszírozási rendszerekben nem volt sem lehetőség, sem szükség a rendezési és fejlesztési tervezés szempontjainak összekapcsolására — és ezzel a tervezési rendszer egészének a reformjára — addig, amíg a központi finanszírozás ágazati programok támogatásában realizálódott, és maga a tanácsi fejlesztés is ágazati jellegű volt, azaz például a szűken értelmezett mennyiségi lakásfejlesztés időszakában, akkor, amikor az alapvető infrastruktúra-hiányokból következően a problémák és a megoldandó feladatok egyértelműnek tűntek, látszólag egyveretű megoldások igényét vetették fel. A problémák komplexitása csak akkor vált felismertté, amikor az egyoldalú megoldások további problémák halmazát vonták maguk után.

A területi és településtervezési rendszer reformjának előkészítésében és megalapozásában a területi, települési probléma komplexitásának, időben változó jellegének felismerése (ezzel az új típusú tervezés igénye), valamint a közösségi szektornak a fejlesztésben való fokozódó részvétele és egyben a fejlesztés tervezésének összetettebbé válása, rugalmasabb volta (azaz a lehetőségoldal erősödése) mellett fontos szerepet játszott, hogy a tervezés más — társadalmi, gazdasági — szférában egy sor olyan módszer, technika fejlődött ki, amely jól adaptálható

volt a területi — a fejlesztési aspektusokkal gazdagított rendezési — tervezésben. Mindez eszközöket adott egy új típusú tervezéshez, és ami még fontosabb, átalakította a tervező gondolkodásmódot. A terv és a tervekészítés helyett a tervezésre, a fejlődési-változási folyamatokat nyomon követő, azokhoz adaptálódó és egyben azokat alakító tevékenységre került a hangsúly. Fokozatosan kialakultak tehát a stratégiai jellegű, folyamatos és folyamat-orientált tervezés elvei és módszerei. Az utóbbiak között lényeges szerepet kapott a településfejlesztési strukturális folyamatok megértését, menetük előrejelzését szolgáló matematikai modellezés, illetőleg a folyamatok nyomon követését, rendszeres elemzését segítő számítógépes adatbázis működtetése.

Az előbbiekkal szoros összefüggésben alakult ki a területi és településtervezés társadalmi felelősségének, ezzel a társadalmi kontroll igényének, a tervezési folyamatban az érintett közösségek részvétele lehetőségének felismerése.

A fentiekben vázolt elvek értelmében az új tervezési modell lényege a tervezés stratégiai, akció-orientált és egyben a változások rendszeres nyomon követésével együtt járó folyamatos jellege.

Alapvető vonásait leginkább a korábbi, hagyományos tervezési szisztémával összehasonlításban lehet bemutatni. A hagyományos rendszerben a tervekészítés a vizsgálat — elemzés — program- és tervekészítés, majd a jóváhagyás fázisaiból állt össze, és ezután a tervhez illeszkedő megvalósítási szakasz következett (az illeszkedést a hatósági szabályozó tevékenység volt hivatott szavatolni) egészen addig, amíg a bekövetkezett változások eltérítő hatása vagy más okok miatt új terv kidolgozására (vagy a meglévő módosítására) volt szükség, amikor a tervekészítési műveletsor újra megismétlődött.

Az új rendszer értelmében a fenti szakaszokat egy folyamatosan mélyülő és finomodó ciklikus tervezési folyamat váltja fel. Továbbra is készülnek tervek, amelyek kidolgozását részletes és mélyreható elemzés előzi meg, de a vizsgálat-elemzés ugyanakkor — a monitor-tevékenység révén — folyamatosná válik. Maga a jóváhagyásra kerülő terv csupán a strukturális, döntő és tartós elemeket rögzíti mint szerkezeti kereteket, a többi, részletesebb összetevő megtervezésére akkor kerül sor, amikor az aktuális, szükségessé válik. Ebben a rendszerben valamennyi hatósági döntés, intézkedés a folyamatos tervezőmunka szervez részévé válik, így érvényes rá az összefüggések áttekintésének és a következmények előre látásának követelménye.

Az új tervezési modell országos elterjesztésére először Angliában került sor, ahol az 1968. évi város-tervezési törvény vezette be a struktúratervet és helyi tervek rendszerét.

Ezt követően, néhány év leforgása alatt a többi nyugat-európai ország is áttért az új típusú tervezési módra a tervezési rendszer hivatalos reformjának keretében (Dánia, Svédország, Franciaország stb.) vagy anélkül (pl. Hollandia). A tervezési rendszerben bekövetkezett fordulat a legtöbb helyen összekapcsolódott a közigazgatási rendszer reformjával is, ez utóbbi a kialakult településközi kapcsolatokat, a kistérségeken belüli funkcionális együttélést ismerte el a közigazgatási határok módosításával, és az így kialakított, környezeti nagyságrendű egységek helyi tanácsai a korábnál jóval szélesebb hatáskört kaptak.

Az új rendszerű tervezésre való áttérés nem volt zökkenőmentes: a tervezőktől másfajta ismereteket, szemlélet- és gondolkodásmódot követelt meg, és a tervezőszervezetek fokozatos átalakítását is szükségessé tette. Az utóbbit egyfelől annak érdekében, hogy a tervezés, ha hagyományosan nem a tanácsi keretek között folyt, közelebb kerüljön a tanácsi munkához, így biztosítható legyen folyamatossága, másfelől azért, hogy a tervezés testületi munkává váljon, azaz összekapcsolódjanak fizikai, ágazati, pénzügyi stb. szempontjai.

A zökkenők ellenére a tervezés egyre élénkebb és színvonalasabb tevékenységgé vált a hetvenes évtizedben. A gazdasági válság azonban ismét gyökeres fordulatot hozott a tervezés számára. A gazdasági fejlődés lendületének megtörése, a közkiadások drasztikus csökkentése, a bonyolult területi, társadalmi következményekkel járó gazdasági szerkezetváltás a központi és helyi hatóságok — és ezzel a tervezés — társadalmi, politikai szerepének átalakulásával járt együtt.

„A hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején erősen háttérbe szorult az átfogó megközelítésű, stratégiai jellegű tervezés. Igény csak a részletes rendezési tervek iránt jelentkezik, hogy azok alapot adjanak a mind engedékenyebb építészeti igazgatás számára. A központi és helyi irányítás visszavonulása, a piaci tényezők a bürokratikus kötöttségektől való megszabadulása oda vezet, hogy a tervszerűséget az egymással versengő helyi gazdasági kezdeményezések váltják fel, a helyi tanácsok elkeseredett küzdelmet folytatnak a meglévő munkahelyek fenntartására, újak megszerzésére.” (B. McLoughlin: Planning Research and Education, Melbourne, 1984.)

A jövővel kapcsolatos nagymértékű bizonytalanság, a pillanatnyi gondok szorító súlya, a tanácsok gazdasági erejének csökkenése szükségképpen vezetett az ad hoc intézkedések arányának növekedéséhez, és mindez a lendületesen meginduló, optimista módon a cselekvések ésszerűsítésére törekvő új típusú tervezés számára csakhamar válsághelyzetet teremtett.

Ez a válsághelyzet ugyanakkor összefügg az új típusú tervezési mód „gyermekbetegségével” is. A korszerű módszerek elsajátítása, az operációkutatás, a rendszerelmélet, a kibernetika, a számítógépes modellezés túlságosan lekötötte a tervezési szakma figyelmét, elvonta a lényegi, élő folyamatok vizsgálatától és megértésükre való törekvéstől, azaz a tervezés tartalmi vonatkozásaitól, és *eltávolította humánus szemléletmódjától*.

Az európai tervezés tehát újabb fordulópontra áll, és a tapasztalatok azt mutatják, hogy a szakma progresszív képviselői szembenéznek a kialakult konfliktushelyzettel. Azzal, hogy a gazdasági válság nyomán kibontakozó új társadalmi-gazdasági feltételek új elvi-tartalmi alapokon nyugvó tervezést kívánnak meg. Talán olyant, amely nem egyszerűen a feltételezett társadalmi érdekek képviseletében működő központi, területi és helyi hatóságok céljaival és tevékenységeivel azonosul, és ezzel a szakma elbürokratizálódásához vezet, hanem valóban törekszik a társadalom, annak legkülönbözőbb intézményei, szervezetei, csoportjai érdekképviseletére, felvállalva ezzel az állandó érdekkonfliktusokat. Másfelől olyant, amely mindig korszerű módszerek alkalmazására törekszik, de módszereit nem abszolutizálja, és sohasem veszíti szem elől tárgyának tartalmi, emberi lényegét.

VÁLASZÚT ELŐTT A HAZAI TERVEZÉS

Az 1980-as évtized elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar regionális és településtervezés is irányváltásra — azaz nemcsak fokozatos korszerűsítésre, hanem gyökeres megújulásra — kényszerül. Ezt, ugyanúgy mint külföldön, az eddigi tapasztalatok és a változó társadalmi-gazdasági feltételrendszer egyaránt sürgetővé teszik.

A rendezési tervezés és a megbízó tanácsok között gyakori kifejezést kapnak az ellentétek: a rendezési tervezés nehezményezi, hogy ésszerű, célszerű, előremutató javaslatokat a tanácsok hatósági munkájukban nem megfelelően hasznosítják, miközben a tanácsok felvetik, hogy a rendezési tervek nem adnak kellő útmutatást aktuális tennivalók számára.

Kétségtelenné vált, hogy a rendezési tervezés szabatos, átfogó és átgondolt fejlesztési tervezés nélkül vagy attól elkülönülve nem folyhat hatékony módon, az együttműködést azonban mindaddig eleve lehetlenné tette a két tervezési típus eltérő jellege, orientációja, szervezeti kapcsolatrendszere és nem utolsósorban a hivatalos (formális) tanácsi fejlesztési terve-

zés merev szabályozottsága, amely ugyanakkor a tényleges tervezési folyamatot alkotó ad hoc, elaprózott döntéseivel párosult.

A hazai regionális és településtervezés — a területi tervezési rendszer egésze — tehát éppúgy válsághelyzetet él át, mint Európa számos más országában annak ellenére, hogy jellegében, viszonyrendszerében az azokétól eltérő vonásokat mutat.

Másik oldalról, a radikális megújulás szükségességét és egyben lehetőségét adja a tervezés társadalmi-gazdasági környezetében a változások kibontakozása.

Ezek a változások láthatók a gazdasági fejlődés ütemének csökkenésében, egyben a gazdasági szerkezet fokozatos differenciálódásában, az előbb-utóbb szükségképpen bekövetkező struktúraváltásban. Erőteljesen érzékelhetőek a változások a fejlesztési, ezen belül főleg az eddig is igen hátrányos helyzetű infrastruktúra-fejlesztési és elsősorban a lakosság közvetlen életkörülményeinek alakulását megszabó kommunális infrastruktúra-fejlesztési erőforrások megcsappanásában, ami a településtervezés számára azt jelenti, hogy mind kevesebb állami-tanácsi pénzeszközzel számolhat létesítmény-orientált céljainak, elgondolásainak megvalósításához.

Ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy a lakossági, a magán- és csoportkezdemenyezés részben kényszerből, részben bővülő lehetőségei révén mind nagyobb részt képvisel a településfejlesztésben, településépítésben, főleg a lakás- és üdülőépítésben, kereskedelmi, illetve kereskedelmi célú (azaz üzleti szempontok szerint működő) létesítmények építésében, fenntartásában. A lakosság jövedelmi viszonyok szerint differenciálódik: nő a kedvező anyagi helyzetűek száma és ezek mind színvonalasabb ellátás iránt mutatnak fizetőképes keresletet, egyúttal szintén nő azok száma, akik az elfogadható életfeltételek biztosításához társadalmi segítségre szorulnak.

Mindinkább érzékelhető a területi folyamatok változása, erősödik — a korábbi koncentrációs folyamattal szemben — a kistérségi dekoncentráció. Intenzív és sokoldalúvá válik a településközi, a város és környéke közötti kapcsolatrendszer, mind jobban érvényesülnek az agglomerálódási folyamatok. Ezek Budapesten és tág környékén már régóta erőteljesen érvényesülnek, több jelentős városunk körzetében indulóban vannak, és sok városunk környékén is jelentkeznek az agglomerálódás kezdeti vonásai, ahol a koncentrációs (városcentrikus) fejlődést még sokáig tartós folyamatnak hittük.

Mindezekre a folyamatokra részben reagálva, részben azokat várhatóan erősítve, változás előtt áll a társadalmi-gazdasági irányítási rendszer, erősödnek a decentralizált irányítás elemei, és ezáltal az eddiginél

pluralizáltabb, differenciáltabb társadalmi-gazdasági, területi-települési szerkezet kibontakozása elé nézünk.

Az mindenképpen megállapítható, hogy az *előrelátó gondolkodást igénylő területi tervezést a bizonytalansági tényezők továbbra is nehezíteni fogják*, talán még inkább, mint eddig, s ami még fontosabb, úgy tűnik, hogy ezekkel a bizonytalansági tényezőkkel az irányítási rendszer jobban szembenéz mint korábban.

Ez annyit jelent, hogy a *tervezésben jobban előtérbe kerül majd az aktuális feladatokra összpontosító*, a fejlesztési lépések következményeivel számoló, azaz előrenéző és nem egy jövőbeli állapotból visszazámláló *gondolkodás*.

A *területi tervezés rendszerét illetően jelenleg még mindig nem adottak a feltételek a rendezési és fejlesztési tervezés egyesítésére*: a szervezeti szisztéma ezt ma is akadályozza. Ez országos szinten továbbra is csak a koordináció javításának lehetőségét adja.

Az irányítás decentralizálása azonban megyei és helyi szinten módot ad a területi-településtervezés egységes művelésére és a tényleges, konkrét irányítással való jobb összekapcsolására.

A jövőben elvben lehetőség lesz a fejlesztés terén a településközi együttműködésre, a régen hangsúlyozott térségi szemlélet érvényesítésére. Az erőforrások szűkösségének eddiginél is nagyobb mértéke ugyan ennek gyakorlati érvényesítését pillanatnyilag gátolja.

Általában tapasztalható, hogy a tanácsok az új irányítási feltételek között keresik az újszerű gondolkodás, az irányváltás lehetőségeit, a lemerevült szokások viszont ennek gátját képezik, amelyeket tovább erősítenek a központi ellenőrzés megváltozott tartalmú, de nem sokat változott formájú eszközei.

Így a terület- és településfejlesztés irányításában, a tervezési gondolkodásban csak fokozatos és területenként eltérő irányváltás várható, bizonyos azonban, hogy ez változatos, új megoldásokat fog hozni.

Természetszerű, hogy ilyen feltételek között változik és jóval bonyolultabbá válik a regionális és településtervezés helyzete, feladata: jóval szerteágazóbb összetettebb folyamatokkal áll szemben, és ezek irányja, jellege és következménye bizonytalan.

Nem kétséges, hogy ezért a regionális és településtervezésnek is gyökeresen meg kell változnia, főképpen fel kell adnia célállapot-orientáltságát, amely lényegében nemcsak a rendezési, hanem a fejlesztési tervezést is jellemezte. Minden erejével arra kell törekednie, hogy ne csak vizsgálatait, elemzéseit, feltáró és egyeztető munkája során, hanem tényleges gyakorlatában is a változási folyamatok közvetlen közelében maradjon: csak ilyen feltétellel tudja azokat befolyásolni.

Ez mindenekelőtt azt követeli meg, hogy a várhatóan bővülő hatáskör- és feladatkörű tanácsi irányítás problémaérzékeny, a szó szoros értelmében ellátáscentrikus módon tartsa kézben a területek-települések ügyeit. Ebbe a munkába kell szervezen betagozódnia a fizikai aspektusú tervezésnek olyan módon, hogy figyelme nemcsak a szorosan vett műszaki-fizikai-környezeti adottságokra terjed ki, hanem a fizikai keretek között folyó életre, a működési folyamatokra, az emberi vonatkozásokra is. Ez a tervezéstől eleve tartalmi körének tárgyalását és látásmódjában a súlypontok eltolódását követeli meg. (Így például igen időszerű ma már arra gondolni, hogy a településekben jelentkező valamilyen funkció- vagy ellátási hiány nem feltétlenül csak létesítménybővítéssel, mégpedig a merev műszaki-gazdasági normák szerint tervezett új létesítményekkel elégíthető ki, hanem egy sor más jellegű fejlesztési, szervezési megoldással is. Más vonatkozásban pedig szükséges tudomásul venni, hogy egy-egy település ellátási viszonyainak színvonala legalább annyira függ a szolgáltatások minőségi jellemzőitől, mint létesítményi kereteik biztosított voltától.)

A fentiek egyúttal változást tesznek szükségessé a tervezőmunka rendszerében is, amennyiben a szerzőgázó folyamatok kézbentartása, a döntések szakszerűvé tétele, „tervszerűsége” nem merülhet ki a tervanyagok szakszerű előállításában (feltételezve, hogy jóváhagyásuk után azok végrehajtása következik), hanem folyamatos tervezőmunkát igényel, amelyben maguk a tervek (a nem részletezett, hanem csupán az alapvető összefüggésekre, elhatározásokra összpontosító struktúratervek és az aktuális igények szerint készített részletesebb tervek, koncepciók) integráns elemei egy jóval tágabb körű folyamatnak.

A tervezés így egymással kölcsönkapcsolatban levő döntések olyan összefüggő folyamata, amelyben egy-egy döntés vagy spontán, illetve spontánnak tűnő változás további döntések sorozatát vonja maga után. Maguk a döntések (illetőleg a döntéseket igénylő kérdésfeltevések) többnyire valamely rövid távú, konkrét szempontokra vonatkoznak, de meghozataluk „tervszerűségének” vagy „szakszerűségének” kritériuma a célok, következmények előrelátása, a tágabb összefüggések figyelembevétele. Ehhez segítséget adnak a hosszabb időtávra vonatkozó, átfogó rendezési tervek, de a gyakorlat azt bizonyítja — és logikailag is belátható — hogy ezek minden felmerülő kérdés megválaszolására nem vállalkozhatnak, így a folyamatosan előrelátó és átfogó gondolkodást nem helyettesíthetik, akár társadalmi, gazdasági, akár műszaki, fizikai változások „tervszerűségéről” van szó.

A folyamatos tervezés hazai bevezetésére, éppen rendezési szempontból, azért is szükség van, mert rendkívül időszerűvé vált a települések, főleg a na-

gyobb átalakuláson átesett városok, területfelhasználási viszonyainak rendbetétele: azoknak a hibáknak a lehetőség szerinti korrigálása, amelyeket a mostanáig igen pazarló és rendszertelen módon zajló területgazdálkodás eredményezett. A területfelhasználás korrekciója azonban nagyon aprólékos és hosszadalmas munkát igényel, és tekintettel az erőforrások szűkösségére, csak fokozatosan, folyamatos tervezéssel oldható meg.

A folyamatos tervezés az irányítás hatékonyabb és racionálisabb eszköze, de természetesen nehezebb, bonyolultabb munkát igényel, különösen a sokoldalúan összetett területi-települési rendszerek esetében. Előfeltétele a változási folyamatok rendszeres nyomon követése, a monitoring, amely informál a rendszer mindenkori állapotáról. Ennek fontos segítője a számítógépes adatrendszer.

Az így rendelkezésre álló információ (amellyel kapcsolatban megjegyzendő, hogy rendszerének kialakítása, kiépítése, összeállítása mellett legalább olyan fontos és nehéz feladat a folyamatos továbbtervezés) célraorientált elemzése és a következmények feltárása adhat alapot a döntések tervszerű előkészítéséhez.

A döntések — mind az előkészítés, mind a döntéshozás szakaszában — ilyenkor is tartalmaznak egy sor szubjektív elemet, de mégis csökken ad hoc jellegük, rendszertelenségük, és az információ birtokában nemcsak az ésszerű döntés esélye nő meg, hanem a döntéshozás felelőssége is. (Azaz gyengül az előre nem látott körülményekre való hivatkozás alapja.)

A folyamatosság mellett a másik alapvető követelmény a tervezés kooperatív tevékenységként való felfogása és gyakorlása. Annak érdekében, hogy a különböző aspektusokból, különböző szakterületeken hozott döntések összhangban legyenek, vagy legalábbis ne korlátozzák egymás megvalósulását, az szükséges, hogy ezek egységes tervezőfolyamatba illeszkedjenek mint folyamatosan együtt végzett, esetenként egymással konfrontálódó tevékenységek, és nem mint egy magasabb szinten szintetizált művelet. Tehát egyáltalán nem elég a különböző ágakon folyó tervezési munkák koordinációja.

Ez a hatósági és a hatósági feladatokhoz kapcsolódó tervezőmunka átszervezését igényli, ami önmagában is bonyolult, de nem állhat meg ezen a ponton. A területek, települések funkcionális és fizikai szerkezetében végbemenő változások többirányú mozgásfolyamatok eredői, amelyeknek aktív (cselekvőkezdeményező) vagy passzív (a következményeket viselő) résztvevői a különböző intézmények, szervezetek, társadalmi csoportok és az egyes emberek sokasága. Éppen ezért a tervezés sem lehet csak bizonyos szervezetek szakmai-bürokratikus privilégiuma, hanem demokratikus alapú, szervezett együtt-

működést kíván: olyan munkamegosztást tételez fel, amelyek keretében az intézményes tervezés szak tudást igénylő tevékenysége mellett tág teret kap az igények, szükségletek, szándékok és lehetőségek társadalmi méretű kifejeződése. A tanácsi munkával együttműködő terület- és településtervezéstől ez megköveteli az érintett közösség és intézményei felé való nyitást. A tervegyeztetési tárgyalásokkal, társadalmi vitákkal a nyitás tulajdonképpen megkezdődött már, de fennáll formálissá válásának, bürokratizálódásának veszélye.

A tervezés előbbiekben vázolt, „körültekintő és előrelátó intézkedések sorozatának kooperatív jellegű, demokratikus közmegegyezésen alapuló folyamatoként” való értelmezése természetesen egyúttal a folyamat bonyolult, problématerhes voltát is jelzi. Lényegében olyan törekvési irányt fejez ki, amelyet a tervezés akkor képvisel, ha igyekszik mind jobban megismerni és megérteni a végbemenő, befolyásolást igénylő folyamatokat, azok törvényszerűségeit és mozgatórugóit, javítva módszereit, fokozza kooperatív jellegét, okui korábbi intézkedéseinek következményeiből. Ezért indokolt a tervezés tanulási folyamatként való felfogása.

A tervezés mindig változó környezetben, változó feltételek között folyik (már csak azért is, mert a változásoknak részben maga a tervezés is az előidézője), és a jelenségek, folyamatok valamint az azok befolyásolására, korrigálására irányuló intézkedések ellentmondásai, a tervezésre ható és annak nyomán keletkező érdekkonfliktusok a mai nyugtalan világban egyre élesebbek és mindinkább artikulálódnak. A tervezésnek szembe kell néznie ezekkel az ellentmondásokkal, meg kell tanulnia, hogy éljen velük, és hogy azokat dialektikus összefüggéseikben lássa. Le kell számolnia azzal az illúzióval, hogy lehetséges és elégséges az ellentmondásoknak egy ma-

gasabb területi (hatósági) szinten, illetőleg egy távlati jövőképben való feloldása.

Mind a hazai, mind a külföldi tapasztalatok azt mutatják, hogy különösen a mai változó időszakban igen sok esetben tapasztalható a különböző jellegű (gazdasági, társadalompolitikai, műszaki-fizikai stb.) és különböző ágazati, illetve intézményi keretek között folyó tervezőtevékenységek, intézkedések közötti határok elmosódása vagy összekuszálódása. Ez egyfelől érték- és kompetenzavarokat eredményez, másfelől azonban innovatív megoldásokat hozhat magával, és végső soron az integrált tervezés új modelljéhez vezethet. (A különböző típusú tervezőtevékenységek integrálására már több – tudományos – törekvés történt, de azok nem hozhattak eredményt addig, amíg csupán annak módszertani-technikai szempontjaira szorítkoztak, keveset törvődve egyfelől a tartalmi vonatkozásokkal, másfelől a szervezeti-intézményi keretekkel. Megfigyelhető, hogy a jószándékú törekvések kudarca igen gyakran az átöröklődött, a változó helyzetben alkalmatlan intézményrendszer merevségével hozható összefüggésbe.)

Ennek az új integrációnak az alapja a hangsúlyozottan emberközpontú problémaérzékenység és problémamegoldó készség lehet szemben a bürokratikus-technokrata megközelítés túlsúlyával.

Végezetül fontos leszögezni, hogy a tervezés megújulásának és folyamatos korszerűsödésének előfeltétele elméleti bázisának korszerűsödése: a folyamatban levő változásoknak és ezekben a tervezés szerepének jobb megértése. Éppen ezért elengedhetetlen a tervezést segítő folyamatos kutatómunka, amely egyrészt feltárja, elemzi a területi, települési változások széles körű összefüggéseit, másfelől magát a tervezést, annak folyamatát és hatásait értékeli kritikus módon.

IRODALOMJEGYZÉK

Összefoglaló áttekintés az 1976. évi vancouveri ENSZ Konferencia nemzeti monográfiái alapján, VÁTI 1977.

E. von Einem: National Urban Policy – The Case of West Germany. Journal of the APA, Winter, 1982.

Local Authority Capital Expenditure Allocations, Capital Planning Workshop. Liverpool Polytechnic, 1983.

A. M. Isserman, P.S. Fisher: Population Forecasting and Local Economic Planning: The Limits of Community Control over Uncertainty, International Export Group Meeting on Population, Urbanization and Environment, Budapest, 1983.

Peter Hall: Urban and Regional Planning, Penguin Books, 1982.

Peter Hall: Great Planning Disasters, Penguin Books, 1980.

Peter Saunders: Social Theory and the Urban Question, Howard Newby, Hutchinson, 1982.

A. Huet, R. Peron: Urbanisation Capitaliste et Pouvoir Locale, Citoyens, Paris, 1977.

K. Kunzmann: The European regional planning concept. Ekistics, June 1982.

M. Konukiewicz: Can Regional Planning Work? Freie Universität Berlin, 1981.

J. B. McLoughlin: Urban and Regional Planning: A Systems Approach. London, Faber, 1969.

G. Chadwick: A Systems View of Planning. Pergamon, Oxford, 1971.

J. B. McLoughlin: Planning Research and Education. Melbourne, 1983.

S.R. Berquist: Bevezető „A közösségi részvétel a település-tervezésben” c. ENSZ–EGB Szemináriumon, Split, 1980. Town and Country Planning Act, 1968.

A. Faludi, S. L. Hamnett: Flexibility in Dutch Local Planning. Technische Hogeschool Delft, 1976.

Danish Town Planning Guide, Copenhagen, 1981.

P. Healey: Implementation of Development Plans, Lausanne, 1981.

D. R. Goldfield: National Urban Policy in Sweden, Journal of the APA, Winter, 1981.

N. M. Hansen: Public Policy and Regional Development, Cambridge, Mass. 1974.

Mj. Moseley: Strategic Planning and the Paris Agglomeration in the 1960s and 1970s, Geoforum, 1980. 11.

L. Van den Berg et al.: Urban Europe: A Study of Growth and Decline, Pergamon, Oxford, 1981.

T. Davies: Taking Research Home. Bristol, 1984.

R. Paddison: The Fragmented State: The Political Geography of Power. Oxford, 1983.

Berey K.: A területfelhasználás és területhasználat eredményezte társadalmi érdekelletének. VÁTI, 1984.

Paksy G.: Települési tervek összehangolt rendszere. . . Városépítés, 1984.

Saad József: Területi tervezés, városépítési tervezés és társadalomátalakítás. Doktori disszertáció, 1984.

Tóth Zoltán: Folytonosság és komplexitás a települések térbeli fejlesztésében. Kandidátusi disszertáció, 1984.

TÉR- ÉS TELEPÜLÉSHÁLÓZATI STRUKTÚRAELMÉLETEK FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

DR. NYITRAI RÉKA

a közgazdaságtudományok kandidátusa

A tanulmány a térfolyamatok tapasztalás útján történő megismerését tűzi ki célul. A tér táji, regionális tagozódásának történeti eredetét, társadalmi, gazdasági sajátosságait a települések formálódásának szempontjából elemző alapvetés. Terepfelmérés, erőpróba, s körvonalazása egy kutatói életutat betöltő téma művelésének.

Bevezetés

Az ókori görög és latin irodalom megszületése óta mindmáig elevenen ható erő, mérce az európai kultúra magva és gondolatvilágának forrása. A mérték, rend, törvény, harmónia, szabály is jellegzetes, fontos és folyamatos utóéletű fogalom a klasszikus művekben. A szaktudományok művelői politikai, erkölcsi, logikai, esztétikai, matematikai érvelésekben egymást kiegészítő tartalommal, olykor hasonló jelentéssel, vagy éppen szinonimaként az eredeti művek alapján alkalmazzák őket. S bár a térről és időről megfogalmazott elméleteik támasztják alá a fogalompár elmélet-történeti fejtegetéseit is, ma a tértudományok művelői mégis elhatárolják magukat elemzésüktől. Holott a társadalom elhelyezkedésének természetes léptékű méreteit, rendjét, a természeti, gazdasági, fizikai beavatkozások területi hatásainak felismerését, az általános fejlődési folyamat belső törvényszerűségeit és szabályosságát, a területi harmónia és a társadalmi-termelési egyensúly lényegét nyomokban már az említett irodalom tartalmazza. Nem ismerjük hatásukat, így értéküket nem is becsülhetjük fel, pedig egy új típusú társadalmi fejlődési folyamat kezdetén szükségszerűen felértékelődnek a korábbi elméletek, s jelentőségük újraértékelésére lesz szükség azért, hogy felfrissítsék és lehetővé tegyék az önmagából megújuló társadalom kialakulását.

A gyakorlatban – mert elméleti alapkutatást alig folytatunk – újkeletű felfedezésekre kényszerülünk, elméleti bizonyítás nélküli „tudományos alapvetésnek” nevezzük a gyakorlat megismerésén alapuló rutin eljárások változatos kidolgozását. A teret formáló folyamatok azonban 80–100 éves periódust is átfognak, amíg létrehozzák az új formát, ez a metamorfózis azonban más és más arculatot ölt, ily módon a gyakorlat a térformák kialakulásában meg sem érthető. Ezért a tér, az idő, a technológiai fejlettségi szint,

a társadalmi-politikai felépítmény függvényében változó stratégiák, területi fejlesztési koncepciók új szemléletű megközelítést kívánnak meg a tértudományok művelőitől.

A tudományos kutatási eredmények értékének valóságához vezethetne, ha a tudományok művelésének objektív szükségszerűségét feladnánk tünékeny, azonnali eredményeket megcsillantó tervekért. Így téveszenek olykor pályát megoldási módszereink és vesznek el a mulandóság homályában, feledve gyötrődést, áldozatot, energiát, de ugyanakkor maradandó nyomot hagyva jellegzetes állomásaiknál.

Az elméleti kutatások hiánya miatt kozmikus térben érzi magát az is, akitől az általános fejlődési folyamat térbeli összefüggéseinek jövőképét kérik számon. A jövőkép természetének kifürkészéséhez a felszíni vizsgálódás már nem elegendő. Nem elegendő a definíciók és alapelvek rögzítése sem, sem a lépésről lépésre vezető okoskodás. Ugyanakkor meglehet, hogy a szabályok nélküli lényeglátás, a képzelőerő, a gyakorlatban teljesen szokatlan elméleti és képzeletbeli felismerés adja kezünkbe a megoldást.

Így a megoldáshoz számos tényező egy időpontban és történeti változásában való figyelembevételével lényeglátó gondolkodásra, a téves következtetések kiszűrésére, számos alapfeltétellel történő egybevetésre és ugyanakkor intuitív gondolkodásra is szükség van, a jelenlegi gyakorlat jobbítása céljából.

A tanulmány a fentiek szellemében írodott, még akkor is, ha a szerzőt adottságai természetes korlátokkal vették körül.

A tartalom elmélet-történeti elemzésre épül fel. Az elemzéssel nyomon követjük az archaikus társadalom, a „Klasszikus Európa” korszakától napjainkig tartó globális fejlődési folyamat térbeli hatását. Bemutatjuk a város és vidékének kapcsolatát formáló folyamat strukturális tényezőit. Megkíséreljük feltárni, hogy milyen szerepet játszottak a folyamat alakulásában, fejlődésében; hogy a természeti, társadalmi gazdasági és fizikai strukturális tényezők egymás közötti és a folyamathoz kapcsolódó magatartását milyen belső törvényszerűség motiválta; mi jellemezte a folyamat természetes menetét, milyen főbb szakaszokra bontható, melyik tényező játszotta a döntő szerepet irányváltásában, mi képezte a fejlődés motorját, a folyamatot fenntartó és tápláló erőt.

A tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy az ország regionális fejlődésének irányát motiváló strukturális tényezőket feltárjuk, kiemeljük közülük a jövő térsztruktúráinak módosult kereteit és rámutassunk a módosulást előidéző meghatározó tényezőkre, az új térsztruktúrák mában is fellelhető elemeire.

A kutatás épít egyfelől a struktúraelemzés módszertanára és az elvi bizonyításban a tételmeleletek elméleti rendszerére. Rendszerező összegezés nélkül láncra fűzve az elméleteknek a mában is élő klasszikus gyökereit emeli ki, mintegy kijelölve az elméleti fejlődés útját és hatását. Ugyanakkor az elemzés rámutat a térfolyamatok lényegétől való eltávolodásokra, felismerhetőségük nehézségeire és az ebből fakadó veszélyekre.

Másfelől a kutatás épít a területi fejlődés közgazdasági elemzésére és az általános gazdasági fejlődést meghatározó regionális tényezőkre, megfigyelésén nyugvó empirikus összehasonlítás eredményeire. Túlmutatva azokon, a termelőerők területi egyenlőtlenségeiből adódó kiegyenlítődési folyamatot nem a növekedési ráták oldaláról szemléli, hanem keresi azt az egyensúlyállapotot, amelyben a termelés térbeli rendje a települések térbeli rendjéhez a legkisebb súrlódással közelíthető, amelyben az életkörülmények területi kiegyenlítődéseire kerül a fő hangsúly, azaz célunk olyan egyensúlyi állapot jövőképeinek keresése, ahol a társadalmi-természeti összhangban és a természet harmóniájával való megbékélés a legkisebb társadalmi ráfordítást kívánja meg.

A módszer

Be van fejezve a nagy mű, igen.
A gép forog, az alkotó pihen.
Évmilliókig eljár tengelyén,
Míg egy kerék fogát újítani kell.
(Madách Imre: Az ember tragédiája)

Az ókori Mezopotámia városairól írja Leo Oppenheim: „Mivel az átlagos városoknak alig jutott valamivel több gazdaság, mint ami a létfenntartáshoz kellett, egy mezopotámiai város igazán abban az esetben virágzott fel, ha központjában a győzelmes király palotája állt. Akkor a hadiszákmányok, a leigázott városok adója, a megfélemlített szomszédok ajándékai növelték az uralkodó raktárkészletét, ezek szétosztásra kerültek a hadsereg és a bürokrácia tisztikarában, s így emelték az egész község életének színvonalát. Meggazdagodtak a szentélyek, fényűzően díszítették őket, kaptak földadományokat és munkaerőt. A palota és a templom díszítésének óhaja vonzotta a kereskedőket, akik a főváros gazdaságait nemcsak a szokásos iparcikkkel látták el, hanem luxuscikkkel is.”...

„Csupán néhány babilóniai városnak jutott egy vagy két rövid virágzó korszaknál több. A jólétekből visszaestek a szürke, nyomorúságos létbe, a nép a romok között élt, a szentélyek megrongálódtak, a városfalak omladoztak. Adósságban úszva, mohó tisztviselők markában a lakosság könnyű prédájává lett a betörő ellenségnek és a nyílt vidéken élők fosztogatásainak...” A kereskedelmi központokat a nyílt vidékeken keresztül vezető gyér úthálózat kötötte össze. A gazdasági romlás árulkodó jellegének tekintették, ha fű nőtte be az utakat...”⁽¹⁾

Virágzás és hanyatlás képe tárul elénk Babilónia példáján, dinamikus növekedés és depresszió – ma így neveznénk. Tudjuk, hogy sem a háttér, a keretek, a szereplők és a környező világ, sem a társadalom szövege, gazdasági tényezői, településeinek fejlődési folyamata össze nem mérhető, de mégis, ha az indulás (a múlt) és az érkezés (a ma) térfolyamatát jellemző görbét egymásra illesztenénk, a múlt görbéje szelíd hullámzashoz, míg a ma görbéje völgyet mélyítő, hegyet tornyosító áradáshoz lenne hasonlatos.

Vajon feltárható-e és megismerhető-e az a hajtóerő, teremtő és fenntartó erő, ami ezt a folyamatot táplálja, újabb és újabb formában hívja életre?

Számos szempontot választhatnánk kísérő, rendező elvként, hogy a napjainkban lejátszódó legátfogóbb társadalmi változásokat, települések növekedését, kiterjedését, városokat-régiókat, fejlődő térbeli együtteseket, országokat, kontinenseket átható folyamatot elemezzük.

Számos gondolkodó óhaja volt e településeket formáló folyamat törvényszerűségeinek kifürkészése. Módszerek tömege látott napvilágot rendezett számbavételére, de általános érvényű törvények megfogalmazására ma már nem is vállalkozhatunk. Pusztán kísérletet teszünk megismerésére, hogy fogadására alkotó módon felkészüljünk.

Lewis Mumford szerint például: „az urbanisztika gondolatvilágában az urbanizációs folyamat az első lépcső, amely az új univerzumhoz vezet.” Patrick Geddes szerint az objektív valóság egy olyan környezet, ahol az élet négy szakaszának: a földrajz, az antropológia, a közgazdaságtan és a filozófia szakadatlan kölcsönhatása érvényesül. A történelem folyamán a kölcsönhatás újra meg újra megismétlődik, és mindig új formában, és ez a kölcsönhatás irányítja és szabályozza a települések fejlődésének folyamatát. Az „Athéni Charta”-ban így olvasunk róla „a város csak része a város és környéke alkotta társadalmi, gazdasági és politikai egésznek”, melynek folytonos fejlődési folyamatában „először a víz és a föld; a természet, a talaj, az éghajlat adottságai” játsszák a döntő szerepet, „másodszor a gazdasági helyzet, a terület erőforrásai”.⁽²⁾

Max Weber — a települések fejlődésének okát a termelésre vezeti vissza, mert úgy véli, hogy a termelési tényezők legfejlettebb szintjén létrejön egy „oikosz” óriásgazdaság, melyben a termelés célja az óriásháztartás fenntartása, a vagyon hozadékainak felélése; nem pedig a többletjövedelemszerzés. Ily módon a termelés tényezői helyben maradnak, egyensúly és harmónia uralkodik, a településfolyamaton.

Ezek az új megközelítések egyrészt, mint látjuk, a rendszerszemlélet térhódításából erednek és azt vallják, hogy a folyamat csak az objektív valóság egészébe ágyazva értelmezhető, hogy a folyamatot motiváló tényezők mint részek vesznek részt az egész működésében. Következésképpen az egész rendszer szerkezete belső felépítésének formája, struktúrája a rendszer elemei között tartós törvényszerű összefüggést teremt.

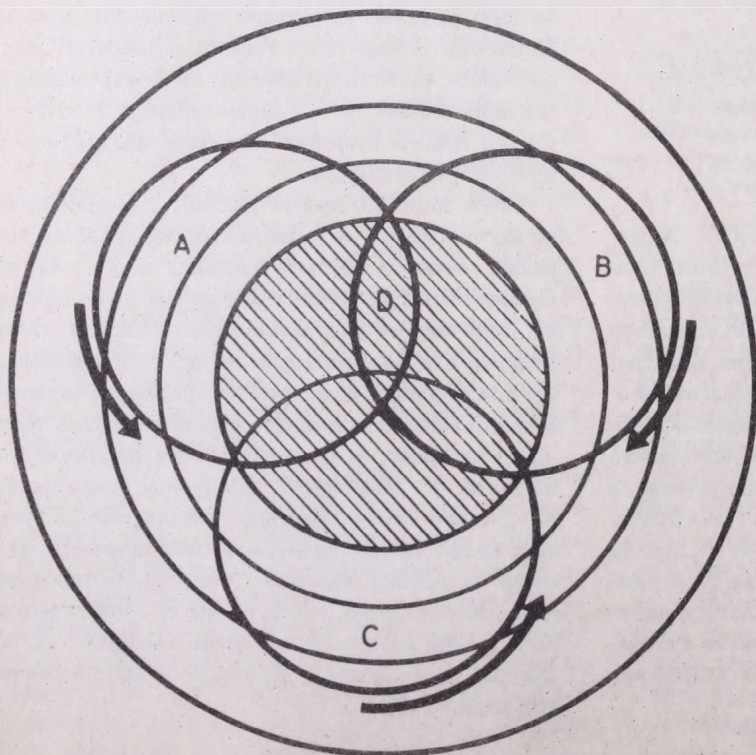
Az új megközelítések a gazdasági szemlélet lényegét is tartalmazzák, azt állítván, hogy az egyik fontos városteremtő és folyamatot tápláló tényező maga a gazdaság, a termelés. Továbbmenve már azt is vizsgálták, hogy meghatározott térségben, településben a termelés számára alternatív módon rendelkezésre álló erőforrások milyen ráfordítással használhatók fel, majd azután azt elemezték, hogy a megtermelt javak elosztása, felhalmozása és bővített újratermelése ho-

gyan hat a települések fejlődésére. Sőt, voltak akik azt állították, hogy a települések fejlődésének motorja egyedül a gazdaság.

E megközelítésekhez hasonlóan a struktúraelemzés módszerét választjuk a folyamat leírásához.

Nem újkeletű fogalom ma már a struktúra⁽³⁾, amely valamely rendszer szerkezetét, belső felépítésének formáját, a rendszer elemei közötti tartós, törvényszerű összefüggések egységét jelenti. Elemzésre alkalmazott jeles példái a térkutatásokban alapvető jelentőségre tettek szert.⁽⁴⁾ Segítségével a tér belső strukturális összefüggései ismerhetők fel, és a tér fejlődésével kapcsolatos törvényszerűségek írhatók le. A kutatás céljától függően elemzése során más-más komponensei kerülhetnek előtérbe. De a rendszerek közötti izomorfizmus fokának vizsgálatakor mindekenélőtt a funkcionális összefüggések általános törvényszerűségein van a hangsúly. A struktúra a részek és az egész állandó változása ellenére lényegében változatlan marad, és csak akkor változik meg, amikor maga az egész rendszer minőségi változáson megy keresztül. Másrészt a rendszer összes elemei lényegileg az egész struktúrájától függenek, minőségileg eltérő szerepet játszanak összefüggésük és organizációjuk módjától és rendszerétől függően.

Térfolyamatot alkotó tényezők halmazelméleti kapcsolódása

$$A \cap B \in D$$

$$A \cap C \in D$$

$$B \cap C \in D$$

$$A \cap C \in D$$

$$D \in A \cup B \cup C$$

A = társadalmi tényezők

B = természeti tényezők

C = műszaki fizikai tényezők

D = gazdasági tényezők

1. ábra

A struktúra fogalmának szerepe jelentősen megnőtt a modern tudományban, minthogy a matematika, a fizika, a biológia egyaránt beleütközött abba a ténybe, hogy objektumai szerves egységet alkotnak. A tárgy struktúrája kutatásának módszerét a struktúra alkotóelemeinek és részeinek a tanulmányozása előtt alkalmazzák. Kiderült, hogy bármely organikus egészben három egymással dialektikusan összefüggő és dialektikusan megismerhető struktúratisp különböztethető meg.

A megismerés első lépése a rendszer mint egész mechanikus struktúrájának kiemelése, annak a hangsúlyozása, hogy az egész részekre oszlik. Az egész teljes megismerése azonban az organikus struktúrának olyan megismerését jelenti, amelyben a részek viszonyainak egész gazdagsága realizálódik. Így mi is a települések fejlődését hordozó térfolyamatot belső törvényei által szerveződött strukturális rendszernek tekintjük, melynek elemei önmagukban is strukturális rendszerek. A természeti, társadalmi, fizikai és gazdasági strukturális tényezők kölcsönösen feltételezik egymást és kölcsönösen meghatározzák egymás létét, együttesen pedig meghatározzák a tér arculatát.

A továbbiakban a struktúraelemzés útmutatása alapján kifejtjük azt, hogy a strukturális tényezők hogyan alakították a tér formáit, a településeket, a településrendet, a városhálózatot, és később a település-hálózatot a fejlődés folyamán.

A halmazelmélet segítségével mutatjuk be az 1. ábrán a térnek mint a társadalmi lét mozgásterének és teljességének részhalmazait és a részhalmazok kölcsönös meghatározottságán keresztül egységét.

Az „archaikus mosolytól” a városábrázolásáig

„Az embert fejlettebbnek tartjuk, mint az amóbát, erről azonban az ember és nem az amöba biztosít minket. Minden társadalom, minden kor a csúcson levőnek képzei magát.”

(Bertrand Russel)

Az archaikus társadalmakban a fejlődés kezdetén a természeti tényezők dinamikus szerepet játszottak a térstruktúrák alakulásában. Hatásukra és felhasználásukra jöttek létre a társadalmi tényezők, majd megindult a gazdaság szerveződése. A társadalmi fejlődés a közösségi kapcsolatokon keresztül az életmód különböző formáit hívta életre.

A természeti tényezők települési folyamatot uráló szerepe a természetföldrajz művelőinek tollából számos bizonyítást nyert. Strabon színes, elragadóan vonzó földrajzi, néprajzi, társadalmi és művelődéstör-

téneti leírása Augustus császár korának egész ismert ókori világát bemutatva is ezt támasztja alá. Itáliából kiindulva, a mai Spanyolországnak, Franciaországnak, Angliának, Németországnak, a Balkánnak, a mai Ukrajnának, továbbá a Fekete-tenger keleti medencéjének, Indiának, Iránnak, Mezopotámiának, Kiszáziának, az arab világnak, Libiának és a Nílus völgyének leírását nyújtják könyvei. A leírás szinte a természettudományok első szintézisének tekinthető, mert a kor két művelődésének, a tudományos elmélyülésre hajló görögnek és az államalkotás társadalmi-gyakorlati szempontjait előnyben részesítő rómainak egységbe foglalása. S teszi mindezt a deduktív alapokon nyugvó geometriának és matematikának, valamint a mérésekre támaszkodó asztronómiának ma fantasztikusnak tűnő eredményeit összefoglalva és eredeti tapasztalatainak felhasználásával természetesen más szerzők műveire is építve. Az ókor éles szemű utazóit ugyanis akkor nagyon is racionális számítások vezérelték, hogy tudomást szerezzenek az egyes népek szokásairól, földjük természeti kincseiről, éghajlatáról, vízeséseiről, a tengerek apályáról és dagályáról, a földrengésekről, a görögök hatalmas felfedező útjairól, gyarmatosításairól, mert a természetes környezet értéket alkotó egyeduralma nyújtotta az egyetlen racionális alapot a kor gazdasági vállalkozásaihoz. Nápoly természeti adottságai alapján vált például Róma fejlődésének ellenpólusává azáltal, hogy a természetes környezet dédelgette és diktálta életmód vonzó áttelepülési tényezővé vált.

Hosszú utat járt be a természettudomány fejlődése, amíg eljutott a tájalkotó tényezők dinamikus fejlődéstörténetének szintéziséig. A szintézis során a hangsúly a tényezők egybefonódó, egymást feltételező össz munkáján van, a statikus, chronológikus szempont szükségszerűen háttérbe szorul. A szintézis egységes és egyéni szemléletet is jelent egyben, de jelenti a tények és a földrajzi környezet tényezői belső kapcsolatának a feltárását is, ami lehetővé teszi, hogy például az éghajlat ismeretéből a táj domborzatára, vízföldrajzi sajátosságaira, a növénytakaró ismeretéből a táj domborzatára, éghajlatára és talajviszonyaira, azaz a részből az egészre és az egészet alkotó részekre tudunk következtetni. De a tiszta természeti tényezők strukturális rendszerét meghatározó belső törvények idővel hatályukat veszítik, akkor, amikor a természeti tényezők hatására és felhasználására a társadalom megszerveződik. A társadalmi tényezők átrendezik a térstruktúrát és új típusú kapcsolatrendszert teremtenek. Fontos állomás ez a periódus a településföldrajz elméleti művelőinek munkásságában. Úgy vélik egyrészt, hogy egyes-egyedül a természetföldrajzi adottságok, a földfelszín sajátosságai, a domborzat, azaz a természetes környezet határozza meg a települések, a társadalom területi alakulását. Másfelől cselekvő mó-

don állnak a kérdéshez, azt bizonyítván, hogy az ember hatása határozza meg környezetét. J. Kohl⁽⁵⁾ a domborzatnak a településekre gyakorolt hatásáról ír, H. Ratzel „Antropographie” c. művében a természeti környezet és a társadalom közötti kölcsönhatásra irányította figyelmét. Amíg ők és mások a természeti környezetnek a településekre gyakorolt hatását elemzik, addig a kérdést a cselekvés oldaláról elemző teóriák nem a hatást, hanem annak kézzelfogható, szemmel látható eredményét, a tájba épített emberi alkotások összességét vizsgálják. Ez utóbbira épül maga a településtudomány elmélete is, s a kutatás fókuszába kerül. Nem véletlen, hogy a természetföldrajz további fejezetévé fejlődve, új minőségi formában a település és környezetének elemzése helyett a település-alaktani, településmorfológiai kérdések vizsgálata kerül. A német filozófia talaján indul el valójában a földrajz tértudományként való művelése. Gyakorlati oldalról közelítették meg a térkérdést és hirdették a világ egyetemességét, megismerhető voltát és a különböző földrajzi jelenségek szoros kölcsönhatását (J. Kant, A. Mettner, A. Humboldt, Hunfalvy J.). Ezzel a földrajznak társadalmi, természeti és műszaki tudományos hátterére világítottak rá. A természet és történelem kölcsönhatását igazolták, bizonyították a Föld felszínének alakulására, ható emberi tevékenységet (K. Ritter, V.G. Herder, F. Hegel stb.). Állításuk alapvetően látszólag külső jegyekre épül, idealista beállítottságúnak tűnt, mert az ember és a történelem legfőbb formálója szerintük a természeti környezet, a Föld az emberiségnek az isteni bölcsesség által teremtetett növényháza.⁽⁶⁾ Akik a földrajzi determinizmus vádjával illeték őket, azzal érveltek, hogy az emberiség nem szolgáltathatja ki magát a természet törvényeinek. Bár napjainkban Amazóniában a túlnépesedett Japánból kitelepülők számára új városok épülnek az őserdőből mértani pontossággal kiszakított új irtásokon. E négyzetes alaprajzú települések, szabályszerűen ellátva a szükséges hálózati létesítményekkel és felszerelve a legkorszerűbb települési környezetet meghatározó berendezésekkel, az emberiség uralmát látszanak igazolni a természet felett. Más oldalról viszont természeti katasztrófa áldozatai lesznek évezredek kultúrák.

Ugyanakkor a francia, angol, amerikai geográfusok a települések belső életjelenségeire helyezik a fő hangsúlyt, a települések társadalomban betöltött szerepét írják le tanulmányaikban, s ez hozzá magával a későbbi funkcionális településföldrajz kialakulását is. A természettudományos megismerés háttérbe kerül, veszít jelentőségéből és divatossá válik, minőségi ugrásnak tekinti a társadalom szerepének elemzését. Erre épül azután a termelési mód és a vele dialektikus összefüggésben fejlődő felépítmény elemzése, a gazdaságföldrajz egyre nagyobb arányú kibontakozása és eszmerendszerének felépítése.

Amíg a preklasszikus korszakot alapvetően a természet leírása, a természeti törvények keresése, filozofikus megközelítés uralta, a klasszikus geográfia korszakát már a természettudományok és a történelem kölcsönhatásainak felismerése jellemzi, majd ez a fejlődési út vezetett el a ráció elvének beépülésével az új kutatási területek, ágazati fejezetek kibontakozásához.

Az archaikus társadalom azonban még mit sem tud arról, hogy évezredek múltán teóriákra építik fel belső törvénye szerint szerveződött környezetét. Az „archaikus mosoly” korszakát felváltja egy racionálisabb, a mitológiai jeleneteket és a mindennapi élet eseményeit, mesteremberek munkálkodását, utcát, teret és városokat ábrázoló időszak. A palotaközpontú királyságokból ekkor alakulnak ki a városállamok, ekkor született meg a demokrácia, s a görög kultúra hatása ekkor terjedt el az anyaország hatásain túl és az ekkor alapított gyarmatvárosokban. Ekkor vették át a görögök más-más kultúrák, a közel-keleti vallás és művészet számos elemét is.

A krétai palotagazdaságok (Gurnia, Malia, Phaitos, Knossos stb.), avagy Pannónia villagazdaságai (Nemesvámos—Balácapuszta, Keszthely—Fenekpuszta, Kékkút, Sümeg, Gyulafirátót—Pogánytelek stb.) mértani pontossággal követhető rendben szerveződtek. Alaprajzaik, bár nem azonos mélységben feltártak, mégis jól összehasonlíthatók, és igen sok közös vonás írható le gazdálkodási módszereikről. Alapvetően a természeti tényezők határozzák meg a háztartások gazdálkodását és gazdagságát. Jellegetes gazdálkodási formát valósítanak meg. A háztartás minden szükséglete csere nélkül fedezhető, esetleg a tulajdonos áthárítja szükségleteinek fedezetét egyes önálló gazdaságokra, avagy teljesen természetbeni cserén alapuló gazdaságokra. A jövedelem itt azt a lehetőséget jelenti, hogy a javaknak meghatározott, pénzben kifejezhető mennyisége egy bizonyos időszak folyamán rendelkezésre áll, a vagyon ellenben olyan pénztértékű javak birtoklását jelenti, amelyek tartós használatra vagy jövedelemképzésre a háztartás rendelkezésére állnak. A vállalkozás pedig olyan gazdaság, mely a cseréből igyekszik nyereséget húzni és így a piaci lehetőségek kiaknázására irányul.⁽⁷⁾ Ezek a villagazdaságok néhol a későbbi települések első magvai. Létrejöttükben pedig szinte kizárólagos szerepe a természetföldrajzi környezetnek van. A tevékenység, amely kereteiket kitölti, természetes gazdálkodási formát ölt. Nincs kiemelkedő jelentősége a jövedelemszerzésnek, s ilymódon a vállalkozásnak sem. A felhalmozódott javakat csere, illetve csere nélküli formában a környezet mind teljesebb kiépítésére, illetve az életmód színes, változatos esetekben fényűző kereteinek megteremtésére fordítják. Majd később a városállamok jövedelmei már koncentrált formában állnak rendelkezésre, nagy volu-

ment képviselnek — folyamatosan pótolhatók, mert forrásuk e villagazdaságokból nőtt naturálgazdaságok — ily módon nagyobb méretű vállalkozást is lehetővé tesznek. Az archaikus kor vállalkozásai azonban még mindig elsődlegesen építkezéseket, művészeteket inspiráló vállalkozások. A vállalkozások eredményei Athén példája Periklész korában, avagy a jósdák felépülésének sorozata a Parnasszus oldalán. De példái a gyógyhelyek is. Epidauruszt az egyedülálló klíma, a völgybe szorult ózonfelhő állandó újratermelődésének képessége tette az ókorban, de ma is páratlan gyógyhelyé. Aszklépiosz szentélyét „szanatóriumának” látogatói részére építették, s úgyszintén a színházat is. Fenntartását pedig a városállamok fedezték, nem pedig a benne megtestesült gazdasági tevékenység tartotta fenn. S a mai Kréta, melyet a legmodernebb, légkondicionált pulmann-autóbuszjárat hálóz be, s amelynek átlagpolgára habozás nélkül használja a légi járatokat, s miközben termelőüzemekkel alig rendelkezik, Görögország nemzeti jövedelmében mégis az üdülés és idegenforgalom részesedéséhez 43%-kal járul hozzá. Mindez akkor is, ma is elsősorban természeti adottságai alapján s csak másodsorban a biztonságos jövedelemforrásra felépülő közösségek hálózatában jöhetett létre.

A háztartás és vállalkozás még hosszú ideig nem különül el, s addig, míg egysége megmarad, a történelem folyamán továbbra is magas színvonalú helyi kultúrát alapoznak meg. Valószínűsíthető, hogy a későbbi korok társadalmának helyi kulturális tradíciói épülnek fel rájuk és képezik a további regionális tagozódás gyökereit is.

A XIV.—XV. században a Medici-ház gazdálkodási formájában például a háztartás, a vállalkozás még mindig egységben van. Firenze és az itáliai reneszánsz épül és gazdagodik a család vagyonának jövedelmeiből. Michelangelo művészetének ereje, kibontakozása szorosan fonódik össze mecénásainak jövedelmeivel, a kor szellemével, a család jövedelmeinek felvilágosult gazdálkodási, felhasználási formáival, s mindez erkölcsi, művészeti és filozófiai gyökereit éppen az archaikus világban találja meg.

A települések rendjének kialakulása és fejlődésének szempontjából e korszakban néhány momentum kiemelése szükséges. Az első az ipar kialakulása, azaz amikor a termelés túlnő a háztartás szükségletei által megszabott kereteken, amikor a munkát idegen háztartás számára végzik, illetve keresetszerzés céljából folyik. A második a kézműipar kialakulása, amikor a foglalkozási ágak elkülönülnek, és a technikai specializáció következtében már specializált formában folyik valamilyen mértékű képzett ipari munka. Amikor a lakóhely elválik a munkahelytől, létrejön az álló-tőke és a vállalkozáson alapuló modern üzem. Lehetővé válik a természetes alapanyagmonopolizálása.

Ez a kézművesség már a fáraók korától kezdve a legkülönbözőbb formákban bukkan fel a fejedelmek, a földesurak és a középkori kolostorok gazdaságában is.

Kiemelésre kívánczik a piac kialakulásának ténye is a település fejlődésének szempontjából. A piac jellege telejeseen eltérően alakult az ókori és a középkori gazdaságban. Széles kézműves réteg, amely szabad a középkorban, az ókorban rabszolgamunkán alapul. A görög háztartás és egy középkori patricius háztartásának felszerelése — már az éghajlati eltérésekből adódóan is — különböző. A hideg időjárás, a ruházkodási és az étkezési szokások az északi országokban, Németországban például kikényszerítette a szükségletek kielégítését és a határhaszon törvényének megfelelően széles körű ipari termelés jött létre — de nem így az antikvitásban. ⁽⁵⁾

Másként alakult a piac fejlődése is, mint az ókorban. A középkorban már több a fizetőképes fogyasztó az ipari termékre, mint az ókori országokban. Az ókori kultúra tengerparti kultúra volt. Egyetlen város sem feküdt egynapi járásnál távolabb a tengerparttól. A vékony tengerparti sáv mögött elterülő vidék bekapcsolódott ugyan a piactudásba, de vásárlóerő tekintetében nem jelentett komoly tartalékot, mivel itt naturális gazdálkodás folyt. A belső területeken akadozott a rabszolgatartás, majd később fogyott — ez a piac beszűküléséhez vezetett. A középkorban viszont a X. századtól bővülni kezdett a piac, mivel nőtt a földműves lakosság vásárlóereje. Valójában a mezőgazdasági munka intenzitása nőtt, és a földjáradék növekedéséből jócskán részesült a földművelő, a lovagi, katonai szolgálatot szívesebben teljesítő földesúr rovására. Ez a tény tette lehetővé a kézművesség első nagy fellendülését is, és egyre-másra adományozták a piaci concessiókat és egymás után születtek az új városok.

A privilégiumok adományozása volt az első központi hatalomtól eredő „szabályozási” forma, melyet az uralkodó városainak szebbé, jobbá tétele érdekében tett, s ezzel valóban helyzeti előnyhöz juttatott településeket, gazdaságuk forrásai bővültek. Vajon e bővülésnek tulajdonítható-e, hogy nem privilegizált települések nem gazdagodtak az előbbiekhöz hasonló ütemben?

A császárok gyakran adományoztak előjogokat a városoknak. A letelepedéssel — bárhonnan jövő, bármelyik rendhez tartozó — automatikusan városlakónak számított. Ezekből a városba települőkből alakult ki a városi polgárság, akik részint nemesek, kereskedők, jobbágysorú, képzett mesteremberek voltak. A városok megerősödtek, fejlődtek és ennek a folyamatnak csak kedvezett a birodalmak központi hatalmának gyengülése. Az állandó kincstári pénzihiány újabb és újabb privilégiumot juttatott a városoknak.

A természeti tényezők hatására és felhasználására szerveződött társadalom a monopolizálható nyersanyag és munkaerő segítségével prosperáló céhmonopóliumokat hozott létre. Későbbi felbomlásukat a közülük, illetve egymáson meggazdagodott kereskedő vállalkozás okozta elsősorban, a város pedig mindehhez keretet nyújtott, piacot teremtett.

Az archaikus társadalom településstruktúrájára, mint bemutattuk, zárt tevékenységi kör, zárt gazdaság, zárt szerkezet volt a jellemző. A magyarországi települések, a jobbágyfalvak a helyi hatalom központjaihoz kapcsolódtak, zárt folyóvölgyekben, dombok között bújtak meg, alig-alig volt kapcsolatuk a földesúr falvaival. A földesúr falvai birtokain helyezkedtek el, az erősödő feudális királyi hatalom birtokhatáraihoz pedig kötődtek a királyi államszervezet létesítményei és a feudális állami és egyházi birtokok védelmi feladatai. Bár szorosan zárt rendszer volt, de a jobbágyfalvak mégis a lassan kibontakozó kézműipar központjaivá váltak. Nyugat-Európában szabadparaszi önkormányzattal rendelkező falvak zárt rendszereit találjuk meg. A paraszti önkormányzat szép példái a székely falvak is. Ahol a falu gazdasága közösen felel az egyes családokat sújtó, a család vagyoni erejét meghaladó veszteségek pótlásáért.

A térstruktúrát alkotó tényezők egymáshoz viszonyított magatartásából következtethető, hogy a zárt térstruktúra kialakulásának feltétele a természetes környezet, a zárt termelési kapcsolatok kialakulásának alapfeltétele a természeti erőforrások még monopolizálható volta, a termelés alapfeltételének az embernek a természetből történő utánpótlásának meglehetősen korlátlan lehetősége. De mindezt a legmagasabb szinten uralkodó filozófia hatása íveli át. Az Athénban alapított Platon Akadémia 900 éves fennállása után is hatott az állam, a társadalom szerveződésében és az emberi magatartást irányító erkölcsben. Hatott a keresztény újplatonikusok tanításaiban és hatott Bizáncban, majd tetőzött hatása a firenzei Platonista Akadémia alapításával. Ez diktálta a humanizmus legnagyobb alakjának, Erasmusnak az államról, az igazgatásról, a társadalom boldogulásáról vallott nézeteit. De ez határozta meg a természetföldrajzi környezettel való harmonikus együttélés, harmonikus településrend fenntartásának belső törvényeit, amit a lakosság arányos letelepülése tükröz. A települések méretei a természet arányait követik. Ez a periódus akkor zárul le, amikor a közgazdasági racionalizmus megteremti a termelési érdekeltséget, amikor az egyre fokozódó ártermelés szétfeszíti a céhes műhelyek zárt kereteit, a vállalkozás üzemeit hoz létre, az előnyös természeti adottságokkal rendelkező térségek kedvező jövedelemszerzési lehetőséggel élnek, ezáltal kedvezőbb helyzetben kiemelkedni képesek, mások rovására, amelyek elsüllyednek.

„Franciaországban valaha a nép volt a nemzet fő része a nagyurakkal és a nemesekkel szemben. Ide tartoztak a földművesek, a munkások, a kézművesek, a kereskedők, a bankárok, az irodalmárok és a törvény emberei.”

Diderot

Amire vállalkoztunk, hogy a múlt és napjaink térjelenségeit egy fejlődési vonalba illesszük, a fejlődés hosszú távon át érvényesülő jellegzetes vonásaira rámutassunk, nyújtja az alkalmat arra, hogy egy nagyon is fontos, mintegy 160 éves periódust emelhessünk ki Európa történetéből, és törlesszünk valamit hiányos ismereteinkből.

Mind a liberális polgári, mind a marxista történetírás a XVIII. század gyakorlatával szemben szem elől tévesztette az 1620–1780-as évek szoros összefüggését, folytonosságát. A francia forradalom és az ipari forradalom hozzájárult ehhez az elkülönítéshez, és az őket megelőző időszakot pusztán „a francia forradalom intellektuális eredetének” tekintették.⁽⁹⁾ S mert a szakirodalomból jól ismert ipari forradalmi hatások gazdasági jelentősége a várost és vidékét formáló folyamatban számos feldolgozásban központi helyre került, úgy ítéljük meg, hogy előzményeinek mélyebb összefüggésű feltárása e tanulmány keretei közé kívánkozik.

A kor strukturális átalakulását térben és időben lejártszódo események hatására döntően a társadalmi tényezők uralják és hosszú távon határozzák meg az átalakulás folyamatát, a tér arculatát. Az események elválaszthatatlanok a struktúráktól, a struktúrák sem léteznek másként, csak az eseményekben. Az eseményeket pedig nagyon hosszú ideig azonosították a történelemmel, amely gyakorlatilag csak egy-egy ország történelmére terjedt ki, s nem egy tágabb térségre. A klasszikus Európa történelme is eseményei által meghatározott, de mi ezekben az eseményekben a társadalom szerepét keressük egy lényegesen nagyobb területen és egy hosszabb periódust felölelő időben. A tér az észak-atlanti tömb és a Pireneusok, valamint a mediterrán medencétől az Uralig terjedő területet öleli fel, időben pedig mintegy négy generációt 1620–1780-ig. A területen a „birodalomtól” a „modern államig” vezető fejlődés vonalán megtalálhatók a folyamatot biztosító közbeeső képződmények. De az államok elérkeznek arra a szintre, amikor nem tartják fontosnak, hogy rosszul ellenőrizhető határhoz, terhet jelentő alattvalóihoz ragaszkodjanak, hanem mélységben nyerik vissza hatalmukat ott, ahol azt területileg elvesztették. Arra azonban igényt tartanak, hogy az imperializmusról nem mondanak le, de

a hegemoniát más államok közvetítésével keresik, illetve arra törnek, hogy vazallus államok elismerjék a domináló állam fennhatóságát, mert az egyensúly csak így érvényesülhet a kor szellemében. Ezekre épülve jön létre az első történelmi területi állam és társadalma, mely azonosítható a klasszikus Európával. Kívülről szemlélve monopolista társaságok összevonása, melyek egy vagy több állam nevében összehangoltan tevékenykednek, de a felettük álló csúciszerv ügyszólván az egész Európa. Ő ellenőrzi az alatta lévő csoportok egész „piramisát” és nem ismer el maga alatt sem kereszténységet, sem birodalmat. A következőkben tehát az államok az események színhelyei és felszínüket a saját határaikon belüli és az államok közötti viszonyban fennálló vagy felbomló egyensúlynak a története alakítja, ami nem más, mint az emberek és a gondolatok áramlási rendjének megfelelő európai térstruktúra és tényezőinek alakulása.

A középkori Európa súlypontja észrevétlenül eltolódik és egy észak-déli irányú, nyugat felé hajló tengelyt alkot. A XVI. századi Európa inkább mediterrán: Spanyolország és Itália. A világ meghódításának folyamatát is a mediterrán Európa kezdi meg „a Pireneusi félsziget emberei és államai társulnak Itália eszméivel, tőkéjével és ügyességével.”

A XVIII. században a kereszténység művészeti és szellemi központja a Somme és Loire között volt, nyugaton Anglia, keleten a püspöki Németország rajnai városaival. ⁽¹⁰⁾ A reneszánsz helyezi vissza Európa súlypontját. A kor dinamikájára jellemző, hogy a XVI. század vége és a XVII. század eleje készíti elő a mediterrán medence súlyos veszteségét. Itália intellektuális fölénye a művészettörténeti szakértők szerint itt ér véget, Spanyolország fölénye is hirtelen megszakad. Anglia a skót dinasztia trónralépése után hosszú ideig visszahúzódik — de ugyanakkor előkészíti a XVIII. századi robbanásszerű növekedés gazdasági rejtélyt hordozó feltételeit —, Németországot pedig a harmincéves háború demográfiai katasztrófái semmisítik meg. Nyilvánvaló, hogy e dinamikában a demográfia döntő tényező.

A Földközi-tenger medencéje és a klasszikus Európa együtt 4 millió km²-re terjed ki, népsűrűsége 15 fő/km². A világon az amerikai indián lakosságnak a XVI. sz. eleji összeomlása óta Kínán, Japánon, Indián kívül nincs hasonló csomópont. Amerikában 1 fő/km², a földrész 3/4 részén 1 fő/30 km² a népsűrűség. Mindez kedvező feltételt teremt viszont Európa sűrűn lakott északi felének, politikai vonatkozásban a centrumnak, Franciaországnak és gazdasági szempontból az Egyesült Tartományok, Hollandiának. Ez vezet Amszterdam szerencsés felvirágzásához is.

A 160 éves periódus végén gazdasági téren ismét ugrásszerű fejlődés következik majd be, Anglia megtalálja egyensúlyát, Németország felépül, Törökország

visszahúzódik, Ausztria és Oroszország megnöveli Európát a Duna és Ukrajna irányában, a kontinens hatalmainak egyensúlya biztosítja a brit szigetek tengeri fölényét, a legyengült Spanyolország elveszíti Itáliát és az angol kereskedelemnek engedi át a két Amerika gazdasági kiaknázásából fakadó előnyöket — és ez teremti meg az eljövendő ipari forradalom távoli pénzügyi, gazdasági és technológiai feltételét is. Ettől az időtől kezdve északon van minden, ami társadalmi, gazdasági, politikai, tudományos-szellemi és hatalmi-igazgatási szempontból számít, és amiről Max Weber majd a XIX. században úgy vélekedik, hogy ez a második görög csoda, és oka a protestáns etikában keresendő. ⁽¹¹⁾

Vizsgálódásunk szempontjából fontos, hogy a periódusban létrejön egy vékony, hártvaszerű világ gazdaság és egy határozott gazdasági, társadalmi és politikai keret, amely még alapvetően magán viseli az előző századok lényegét, de felbukkannak benne az eljövendő „világcivilizáció” gondolati építményei is. Gazdaságtörténeti szempontból jelentős, mert a korszak kezdetén változik meg a világ gazdasági modellje, a Pireneusi félszigeti és az amerikai epicentrumot követő ár- és forgalomindexek megtörnek, és megváltozik a gazdasági tevékenység iránya és ritmusa is. A pénzeszközök megszorodnak, majd ellenáramlatok, sűpedések, a növekedési ráták csökkenése következik be, a felfedezések és a kereskedelem forrásainak apadása következtében. Így kerül válságba maga a nagy hatósugarú kereskedelem is, megelőzve a mezőgazdaság és az ipar válságát. A technikai haladás területén lassú stagnálás, a népességnövekedés nyomasztó megtorpanása tapasztalható, ami a korszakot három hullámban is elárasztó pestisjárványnak köszönhető.

De a vizsgálódásaink szempontjából még jelentősebb a korszak a gondolat történetében. Descartes, Fermat, Galilei a természetet a matematika nyelvén írják le, megfogalmazódik a „ráció” a teret is anyagivá tevő metafizikus gondolatsor, Spinóza teológiai-politikai tanulmánya hat frissítően, és csúcsonyul az Enciklopédia megírásában. Az Enciklopédiát a kor legjellemzőbb alkotásának nevezi a történelem. Azt állítják, hogy létrejött elképzelhetetlen egy évszázaddal korábban. Soha, semmiképpen nem emelkedhetett volna akkora tekintélyre, amekkora övezte: kulturális és egyúttal technikai vállalkozás volt, igazi „összegezés”, amelynek szándéka a tudás összegyűjtése, hogy hatni tudjon a valóságra, megváltoztassa a világot és a gondolkodás formáit.

A tértudományok számára alapvető mű a tudományok, a művészetek és mesterségek rendezett összefoglalása a kor tudományos eredményeiről. Nagy írói: Montesquieu, Voltaire, Diderot, Rousseau, Helvetius, Holbach a „közgondolkodás”-t megváltoztató és a feudális ideológia ellen materialista metafizikus esz-

közökkel érvelő írásai jelentősek számunkra. Erdemük, hogy a települések alakulásának okait fejtegetve a rációra hivatkoznak, de túlhangsúlyozásától visszahúzódnak. Kialakul az új tudomány gondolata, a „közgazdaságtan” és divatossá válik. A „közgazdaságtudósok” híre egész Európát bejárja és a feudális rendszer tőlük várja megfiatalodását is. Azzal azonban, hogy felfedezték a szervezés és főként a mezőgazdaság területén a termelés hatékonyságának erőseit, nem váltak népszerűvé. Mirabeau és Turgot franciaországi kísérletét nem kísérte szerencse, sem Le Mercier de la Rivière kísérletét II. Katalin udvarában. Még nem érték meg társadalmi feltételei a ráció alkalmazásának. Nemcsak hogy nem népszerűek, de szektaként kezelik őket, sajtóságos nyelvezetük, túlfűtött tempóik, hangvételük miatt Grimm is maró gúnnyal pellengérezte ki őket. A gazdaság csupán a másodlagos szektor a szó szoros értelmében. A kor gazdaságtörténései megkíséreltek statisztikákat rekonstruálni, de ezek nem megbízhatók, mert valódi statisztikák ebben a nagyon is statisztikaellenes világban nem léteztek. Néhány vezető szektorban léteznek mutatószámok pl. a nagykereskedelmre, de ezek az ársorokkal együtt sokkal inkább arra alkalmasak, hogy egy történelmi konjunktúrát vázolhassunk fel általuk, semmint arra, hogy a kor gazdasági helyzetéről reális képet nyerjünk.

A városterülethez sem kötődnek olyan nagy mértékben a gazdaság „másodlagos” és „harmadlagos” szektorai, mint azt későbbi elemzések megállapítják. Colbert manufaktúrái közelítenek hozzájuk, de azt megelőzően Angliában és főleg a kontinens nyugati partvidékén az angolok „domestic system”-nek nevezett iparosítása jellemző. Ez a típusú iparosítás a mezőgazdasági tevékenység ritmusából adódó szabad időre szerveződik. Colbert manufaktúrái Franciaországban és a „gyárak” a falusi ipar megtelepülésének eseményét követik. Mégis meg kell jegyeznünk azonban, hogy ha az új gazdaság pillanatnyilag függetleníti is magát a várostól, a forradalom szellemi központja mégis a városban van. A klasszikus Európa civilizációja a városban, a városért, a város által létezik.

Az ipar területi struktúrájára jellemző, hogy Nyugat-Európában, Angliában, Németalföldön, Franciaországban, Észak-Itáliában, a rajnai tengely mentén növekedik az ipari termékek fogyasztása, és ez első sorban az építkezések komfortfokozatának emelkedésével hozható összefüggésbe. A kőszéntermelés, a vasgyártás nem jelentős, a nyomdaipar termelése e periódusában azonban meghúszszorozódik a XVI. századra, s a XVII. századra megháromszorozódik. ⁽¹¹⁾ A vezető szerep pedig a textiliparé. Jellemző a Flandria—Picardia textiltermelő város csoport. Toscana, Flandria, Segovia gyapjú és pamuttermelő régiók, úgyszintén Roome, Maine és Anglia régiói. Amit a vá-

rosok termelnek, nem szükségképpen a legfontosabb, legjövődélmezőbb. De ott élnek a kereskedő-vállalkozók, irányítják a falusi kézművesek munkáját, és kezükben van a tőke is és a kezdeményezés. Azonban ez még látókör és becsvágy nélküli kereskedelem.

Jellemző még az ipari struktúrán belül a textilipari nyersanyag, a római timsó koncentrált bányászata, amely a szövétpácot adja. Bár Yorkshire is nevezetes bányászati központ, de szerepe nem súlyponti. A talfai timsó bányavállalat 800 munkást foglalkoztat ekkor, hozamai alapján azonban messze elmarad a Holland Kelet—Indiai Társaság kereskedelmi vállalkozás tőkéje mögött.

A közgazdaságtudományban ezt a periódust W. Rostow a gazdasági nekilendülés előfeltételének nevezi, az igazi „take off” majd az ipari forradalommal veszi kezdetét. De bővülnek az anyagi eszközök is, és a keresztény tradíciók elleni kritikai gondolatok eljutnak százazres nagyságrendben a városi társadalom zöméhez, és az új kritikai szemlélet a falusi ranglétra felső fokait is eléri. Így megindul a ráció gondolatainak tömegesítése. Európa lakosságának 85%-a él továbbra is a faluközösségek és uradalmak szilárd keretei között. Kivétel Hollandia, ahol a városok és falvak ma is szabadtéri múzeumai a XVII. századnak. Itt fordult elő első ízben, hogy a városi lakosság száma meghaladta a falusi lakosságét. A térgazdálkodás racionális úttörő munkáját is ők végezték el. 1550-től folyamatosan nyerték el a tengertől a termőterületet, és az északkeleti területeken geometriai pontossággal felosztott, gazdag tápértékű talajokon a mezőgazdasági termelés ugrásszerű megnövekedésének feltételeit teremtik meg. Nem kevesebb térracionalizmusról tanúskodik a mai randstatti feldolgozó ipari-kereskedelmi centrum, amelyet Európában a területi hatékonyság szempontjából legintenzívebben működő térségként tartanak számon.

Európa többi részén létezik az archaikus, főleg mediterrán elsődleges város, de a forradalmi „másodlagos” vidék is már megtalálható. 1600 körül városlakóinak száma 6 millió, 1700 körül 10 millió, 1500-ban 4 egymillió város, 1700-ban 12, és ebből 8 mediterrán, 4 pedig északnyugaton helyezkedik el, Kelet-Európában az első város Bécs. ⁽¹²⁾

A városhálózatra a kisvárosi hálózat jellemző, a városi lakosságnak 60—65%-a lakja, míg a középkori városlakók száma teszi ki a maradék 35—40%-ot. Ez utóbbi látja el a piac szerepét, a közigazgatás személyi feltételeit teremti meg, kerete a szellemi életnek és ősi iparágakat éltet. Az ősi iparág pedig inkább a tevékenység folytatásának és kereskedelmi tőke elhelyezésének szerepét tölti be, nem a termelés fejlesztése a célja, nem ölt „vállalkozás” jelleget, így szerepe passzív, a településeket alkotó folyamatokban is. Ugyanakkor a gyarmati nagykereskedelemből eredő felhal-

mozás mutatja, hogy hol alakult ki az a kapitalista tőkeakkumuláció, amely a XVIII. század végén szét fogja robbantani a földtulajdonra felépített társadalom világát.

Korszakunkban a nagykereskedelem hatására a tőkés felhalmozás a hollandiai tartományokban a legszembetűnőbb, és Angliában. Igen gyors itt az átstrukturálódás folyamata is, hiszen nem volt nagybirtokrendszer s a polgárság hamar felzárkózott. Északnyugaton a francia, belga, nyugatnémet körzetben mindez a merev társadalmi és politikai körülmények hatására rombolással következett be. Más volt a helyzet a Földközi-tenger mellékén. A régi rendi társadalmat alig veszélyezteti valami. Keleten pedig a földtulajdonra épülő társadalom képes egyre jobban uralma alá vonni az amúgy is hanyatló jogállású parasztságot. Mégis az egész európai társadalomra jellemző, hogy rendi társadalom, és mélyrehatóan osztálytársadalommá alakul át. A kor kritikussai szerint nem az osztálytagozódás a legfontosabb megoszlási forma a társadalomban, hanem a rendi tagozódás továbbra is erősebb. Egyrészt a törvény és a messzi múltra visszanyúló képviselői rendszer miatt, másrészt a gazdasági struktúrák fennmaradása a termelési mód konzerválásához is vezet, így szinte közelebb áll ez az Európa a középkori termelési módhoz, mint az ipari forradalom jellemző termelési módjához, s nem kevésbé a társadalmi értékrend is.

Európa jövedelmeinek 80%-a a földből származik, illetve a földön termelik meg, következésképpen a nagy vagyont nem a föld, hanem a földet megművelő parasztok jelentik. Az életszínvonal különbségei széles skálán szóródnak és jellemzője, hogy nem a javak mértéktelen fogyasztása a feltűnő, hanem a szolgáltatások túlzott igénybevétele. A pénzgazdálkodás térhódítása a polgárság magas arányban történő emelkedését segíti elő. A kereskedelmi tőkeerő vásárolja fel a nagybirtokot és teremti meg a mezőgazdasági konjunktúra alapját. Egyúttal pénzeli az államot is. Colbert manufaktúráit éppen azzal a szándékkal alapítja, hogy a termelés révén meginduljon a rendszeres munka, szélesebb rétegek anyagi „biztonságát” teremtsék meg — hogy ne hivatalok megvásárlására, járadékosok tömegeinek fedezetére fordítsák a felhalmozódott többletet. Max Weber jegyzi meg: „A Colbertben élő közigazda egy kálvinista erkölcsű, fordított értékrendű társadalomról álmodott, a nemesi és rangkországban szenvedő akkori társadalom helyett.” És az ehhez hasonló szemlélet hozza magával a kor konjunkturális felemelkedését a francia és az északi gazdaságban, a banküzletben, a pénzügyeknél, a kereskedelemben, és kihat az emberi tevékenységek összességére.

Mindez szellemi, ideológiai és anyagi táptalaja az európai természet-földrajztudomány kibontakozásának, és elméleti megalapozásának indítja el. Ebben a kor-

szakban gyökereznek azok a „földrajzi determinizmust” alátámasztó elméletek is, amelyeket korábban a természeti tényezők szerepének alátámasztása céljából mint első földrajzi elméleteket emeltünk ki, elébe menve az elméletek történetében.

Azzal azonban, hogy Montesquieu, Fontenelle, Diderot, Rousseau, Voltaire a társadalom, a nép eszme- és jogrendszerében, területi alakzataiban, törvényeinek jellegében oly alapvetően meghatározó természeti tényezők szerepét emelte ki, egyszer s mindenkorra a tértudományoknak a társadalom-tudományok felé mutató irányát jelölte ki. Látszólagos természeti determinizmusukkal, a társadalom tényezőinek térben történő elemzésével példát kívántak adni a nemzeti fejlődésben hátrányos helyzetben lévő országok számára, például Spanyolország, Itália, Skandinávia és Délkelet-Európa országainak, hogy gazdasági, politikai, jogi és közigazgatási reformjaikat a felvilágosodás eszméjének francia formájához hasonlóan vessék be. Jólehet számos feltevés bizonyítékot sorakoztat fel determinista szemléletük mellett, s még inkább folytatóiknak, ill. az őket rossz úton követők szemlélete mellett. Ami azonban a mából ítélhető meg, az az, hogy elméleteik eszmerendszerünk alapvetését jelentik.

A későbbi szociálgeográfia gyökereit is náluk kell keresnünk, s ma ezek nélkül az elméletek nélkül a termelés és fogyasztás, a társadalmi mozgásformák, az alkotó alkalmazkodás, a társadalomnak a természeti viszonyokhoz és a technikai fejlettséghez fűződő viszonya, az életforma gazdasági bázisa, a gazdasági tevékenységek térbeli sajátossága aligha volna elméleti mélységben átgondolható. A szociálgeográfia fejlődésének útját nyomon követve nem tévednénk el oly gyakran a szaktudományok útvesztőiben. Ezért sem ajánlatos elfeledkeznünk az elméleti állomásokról, mert a tiszta források még ma is azok, amelyekhez vissza lehet fordulni egy-egy tévútról. A klasszikus Európa térstruktúráinak bemutatásával is az volt a szándékunk, hogy egy olyan korszakot emeljünk ki, ahol legpregnansabban szembetűnik a társadalmi magatartásformáknak a tájat formáló, alakító szerepe. Az a tény vált nyilvánvalóvá, hogy pusztán a természetföldrajzi környezetből nem lehet levezetni valamennyi térstruktúra magyarázatát — és ebben elvetjük mi is Ratzel és a „milieu-elméletek” gondolatait, ugyanakkor mint eszmerendszert jelenlegi elméleti rendszerünk alkotó forrásának tekintjük, és mankónak dilemmáink eldöntéséhez, amikor jövőnk fejlődési útja a természeti törvények korlátjába ütközik.

Talán a determinizmus túlzott elvetése vezetett oda, hogy ma elmarad a „relatív” jelző és helyette az állítás fordított értelme hajtja át napi tevékenységünket, gondolatvilágunkat. Pedig a hosszú távú ciklusok elemzésétől az úrkolóniak tervezéséig még hosszú út

áll előttünk. Vidal de la Blanche kifejti, hogy acivilizáció a kulturális-társadalmi fejlettség szintjétől függ, attól, hogy miként hasznosítja és formálja át az ember környezetét. ⁽¹³⁾ Hangsúlyozta az embernek a környezettel szembeni relatív „függetlenségét”.

Szembeállította a ratzeli környezeti determinizmussal a geográfiai „posszibilizmust”. Ebben az elméletben az ember és a természet közötti kölcsönkapcsolatban az embernek már sokkal inkább az „okozó” – a hatást kiváltó – szerep jut részül, a hatás elszívésének pusztán passzív szerepe helyett. Ebből a szemléletből ered az amerikai szociológiában meghonosodott „creative adjustment” álláspont, az emberi társadalomnak a környezethez való „alkotó alkalmazkodás”-áról. ⁽¹⁴⁾ Ez az elv tette lehetővé az ember és a természet közötti kapcsolatban egy új konstruktív irányba történő haladást.

A morfogenetikus irányzat még erős történeti-genetikai szemlélete révén jelentős hatással volt a geográfia elméleti fejlődésére, de elsősorban alakítani próbálta a vizsgálgatásait még akkor is, amikor egyre összetettebb jelenségek elemzésére került a hangsúly. Magyarországon is a természettudományokra támaszkodó geológia volt fejlett. Lóczy L., Princz Gy. is geológiát művelt. S bár Princz Gy. ázsiai utazásairól beszámolva történeti, társadalmi és politikai gondolatokat is megfogalmaz „kitűnő érzékkel” ⁽¹⁵⁾, de természetföldrajzi-morfológiai alakulatnak tekintette a várost és nem a társadalmi lét egységes színterének. A településformákra utaló megjegyzéseiben sem tudott történelmi szemmel, pusztán területi és táji szemlélettel gondolkodni.

A város és az egyes városnegyedek, a város és környéke sokrétű kapcsolatainak feltárásához a morfogenetikus szemlélet elégtelennek bizonyult. Így alakult ki a városföldrajz talaján a funkcionális szemléletmód és módszer. Új dinamikus módszertant jelentett és a korszak nagy felfedezésének számított, mérföldkönek a térbeli formák absztrakcióihoz és a városi modell alkotáshoz vezető úton. Megalkotása elsősorban Bobek (1927), majd Christaller (1933) nevéhez fűződik. Lettrich Edit elméleteik tiszta forrását tárja elénk a szociálgeográfia fejlődésének útját ismertető munkájában. Felismerve a szociálgeográfia fejlődésének jellegzetes útját és szerepét, megítélése szerint rendkívüli jelentősége van a térstruktúrák formálódásában a társadalom területi beavatkozásainak, és ezzel elvetni kívánta a környezet által meghatározott „társadalmi sodródás” elvét. Faluhálózatunkról készült kitűnő munkájával gyakorlatban is egyedülálló példát mutat. Az alkotó alkalmazkodás a társadalom feladata, és ez a magatartás vezet el a társadalom szerepvállalásainak funkcionális módszereihez. Bobek módszerének elvi lényegét kifejtve hangsúlyozta, hogy a társadalom funkcióján tevékenységet, életmegnyilvá-

nulást, aktivitást ért és az ezek nyomán létrejövő kapcsolatokat, függési viszonyokat. Christaller e funkcionális szemléletmódra, valamint a „központi helyek” elméletére alapozva építette fel térbeli modelljét. Úgy ítélik meg követői, hogy ő volt az első geográfus, aki a „térbeli formák” absztrakciójához, modellszerű ábrázolásához elsőnek jutott el, egyszersmind megteremtve az ökonometria működési feltételeit a geográfiában. A Christallerrel foglalkozó kutatók – néhol túlértékelve jelentőségét – számos munkában népszerűsítették, s így elméletének „sikere” feltartóztatlanul gyűrűzött tovább és hat napjainkban is. Erdemei azonban csak az elméleti körből kiemelve tűnhetnek interpretálói számára egyedülállónak. Ma inkább bírálják a modell késői alkalmazásának hatását, mert nemcsak településhálózatunk arculatán szántott mély barázdát, de az arra felépülő módszertan a fejlődést is kétséges irányba terelte. A „központi helyekre” épülő elmélet a várost ellátó rendszernek tekintette, és funkciók alapján közöttük alá- és fölérendeltséget határozott meg. Azzal az elképzeléssel alkotta meg városellátó rendszerét, hogy a központi funkciójú várost vonzáskörzete ellátására hozták létre. Úgy tűnt elmélete alapján, hogy a település külső erők hatására szerveződött volna és nem a területén kialakuló tevékenység tartaná fenn. Az általa meghatározott település „élődsdi” szerepet kapott, és ha valóban így hozták létre, vagy ilyen szereppel ruházták fel, „élődsdi” is volt. ⁽¹⁶⁾ Angolszász bírálói tollából bizonyítást nyert, hogy a települések a történelem folyamán elsősorban az értékek felhalmozódása – a privilégium is ilyen értéknek tekinthető – megőrzése és egyenlőtlen cseréje révén és az egyre fokozódó, polarizálódó munkamegosztás révén jutottak kiemelkedő szerephez. A további területi különbségek alakulása, a város és vidékének fejlődési útja elsősorban áthelyeződik a gazdasági alapra, míg korábban a természeti, földrajzi, etnikai tényezők szerepe dominált. S ma már az ellátáscentrikus elmélettel szemben a lokális közösségek termelő és társadalmi tevékenységének összehangolt megoldására helyeződik át a hangsúly. Nyilvánvaló, hogy az elmélet fejlődésében fontos lépés és dinamikus ható erő volt a funkcionális módszer alkalmazása, de születésének periódusában. A rendszerelmélet és összefüggés vizsgálatok ki is kényszerítették az absztrakciót, de veszélyt rejtett magában uralgó szemlélet irányító szerepe. Talán a ma térkutatása is gyakorlatában még mindig ezen az úton jár és árasztja el a tudományt a matematikai-statisztikai elemzések eredményeivel. A településhálózati kutatás klasszikus gyökerei feledésbe merülnek a nagyon is konkrét tényeket frappánsan felvonultató analízisek mellett. A nagymértékű módszercentrikus alkalmazás ugyanis lehatárolja az idők folyamán megoldandó feladatokat, később pedig uralja azokat. S a mai tér- és település-

hálózati struktúrák elméletei átadják helyüket az e téren igen lényeges állományvizsgálatoknak, tipológiáknak, ami a településtudományi struktúraelméletek alkalmazhatóságának csupán egyik oldala. A veszély ott jelentkezik, amikor a tevékenység egyoldalúvá válik. Egyrészt azért, mert automatikusan szelektálódnak a szakterületek a tértudományból — nem mérhető természetük miatt — és az analitikai eszközökkel gazdagon ellátott szakterületek uralják azt, a teljes körű és mélységű ismereteket a történeti fejlődés folyamatában is az alkotó hagyományokra épülve mérlegelni képes természet- és társadalomtudományok rovasára.

A szociálgeográfia elméletei az életformák rendszerbe foglalását támasztják alá. Az életformákban az embercsoportoknak a környezethez való „alkotó alkalmazkodása”, (17) a termelési viszonyokhoz és a termelési módhoz, a technikai fejlettséghez és a természethez fűződő magatartása nyilvánul meg, melyeknek ismerete a települések igazgatásának létfeltétele.

De tükröződnek bennük a társadalom és a gazdálkodás jellegzetességei is, amelyek a természeti tényezőkhöz hasonlóan térben és időben különbözőek. A szociálgeográfia elméletei segítségével tárhatók fel nagyobb civilizációk életviszonyaiban végbemenő átfogó társadalmi változások is, mint ahogy azt mi kíséreltük meg és kíséreljük meg a jövőben is megközelíteni, amikor pl. az archaikus társadalom önellátó gazdálkodásáról való átállást az árugazdálkodásra és ennek fejlődéstörténetét, hatását a településekre elemezzük. S elméleteihez szorosan kapcsolódnak az egy-egy témakört feldolgozó geográfianak az ipari telephelyekkel és térproblémaival foglalkozó elvi elméleti munkái is, mert az életforma gazdasági bázisa, a gazdasági tevékenységek térbeli sajátosságai az életformát is alakítják. S talán elég bizonyíték ahhoz, hogy szintén forrásvidékként keressük fel a jövő tér-elméleteinek kidolgozásához.

Választott korszakunk a tér-racionalizmus bölcsője, a haladás és a polgári tudat kialakulását hordozza, melyből elsődlegesen a társadalom dinamikus, települést formáló szerepét emeltük ki. Jó példája a társadalmi tényezők elemzésének. Jelentősége azonban mindezen még túlmutat. Történészek mai visszapillantása nyomán az intézmények, a közigazgatás, a társadalmi tudat történetének feltárása alapján megállapították, hogy a XVIII. század több mint stílus, több mint filozófia, egyszerűen fordulópont az ember és világ értelmezésében, új gazdasági rend kiindulópontja és nagy ideológiák máig sem felfedezett forrásvidéke. Hatásának kifejtése pedig településhálózatunk formálódására fehér folt a tértudományokban.

A szabadversenytől a társadalmi-termelési „konszenzus”-ig

Bár az az idő még nem érkezett el, amikor függetleníthetjük magunkat a gazdasági rendszertől, de az már a múlté, hogy uralkodjék felettünk.

Samuelson

Ez nem a gazdaság kiszélesítése, hanem ez maga a közgazdaságtudomány — folytatja gondolatát az idézett szerző. Politika és gazdaság most indul egymástól el nem választható pályáján, amikor a felvilágosodás teret nyit a rációnak, az ipari forradalommal a technikai-technológiai fejlődés is nekirugaszkodik, s ismét új térstruktúrát hív létre e prosperálás. Az új térstruktúrát a természeti, társadalmi tényezők mellett a termelés, a gazdaság dinamizmusa formálja, érdekei teremtik meg az új világ jelentős településeit. A természeti tényezők korlátlan felhasználása újabb gazdasági tényezők telepítését sürgeti, s összefüggő térségek sajátos arculatát rajzolja meg. Kialakul egyes országok termelőbázisa, területi elhelyezkedése, s e termelőbázis legracionálisabb működtetése egyes társadalmak fejlődésének kulcsa.

Amíg az archaikus társadalmakban a természeti tényezők sziporkázó változatossága, fényűző gazdasága korlátlan, a települések harmonikusan illeszkednek e természeti környezethez. A lakosság lakó- és munkahelyének körülményei, építményei a természet méreteit, arányait követik, a természettel „rendet alkotva” fejlődnek. A lakosság igényei és a termelés kapcsolatában feltételezhetően arányok uralkodnak, s a még számos erőforrástartalék birtokában hosszú ideig fennállnak. A dolgok értékének és használati értékének egyensúlya lelhető fel. Markánsan a természet törvényei által terelt településfejlődési folyamat a települések ritka szövetét eredményezte. Így a kor monumentális építményei, beavatkozásai sem teremthettek diszharmóniát, s nem kényszerítették ki kompromisszumot.

A klasszikus Európa periódusában e természeti feltételek mostoha körülményei, avagy bőséges volta nem markánsan meghatározó tényező tovább a települések fejlődésében. Számos példa sorakoztatható fel arra, hogy az erőforrásokkal gazdagon rendelkező országok helyzeti hátrányukból eredően sokkal inkább elszegényedtek, semmint sajátos belső természeti adottságaik birtokában feltételezhető volna. A térségek egymáshoz való viszonya, már a kapcsolatba lépés lehetőségei is növelték belső gazdaságukat. Nem a helyi energiák kitermelése hozta számunkra a rendkívüli hasznot, hanem a hódítás és a kereskedelem. Előtérbe kerül a társadalom mozgolódása. Beigazolódik

az, hogy a régészeti és történeti emlékeknél hasonlíthatatlanul fontosabbak a világrések közötti érintkezés művelődési, vallási és művészeti eredményei, mert az eszmék és a gondolatok jóval gyorsabban terjednek. Azok az országok, amelyek fejlettebb társadalommal rendelkeztek, a tőkék felhalmozóivá válhattak utazásaik útján. Kezükbe került a tőke, s amikor a kívülről jövő jövedelemforrások elapadtak, kezükben volt a vállalkozás és a prosperálás lehetősége. Nyilvánvaló, hogy természeti körülményeik is feltételeztek volna bizonyos fellendülést, de elsősorban — és ezt éppen a klasszikus Európa bizonyította — a társadalmi tényezők fejlettségének volt betudható gazdagodásuk. Így következik be talán először a világtörténelemben, hogy az európai térstruktúrák átrendeződésében a felhalmozódott gondolatok megelőzték a gazdasági rendszer kialakulását, sőt hatást gyakorolhattak rá.

A szabadverseny (¹⁹) korszakában pedig uralkodnak továbbra is a gondolatok, de leszűkített pályán futnak előre. A tőke és hozadékai irányítják a gondolkodást és be is határolják. A szépen ívelő földrajzi elméletek megtorpannak s átadják helyüket a gazdasági elméleteknek. A társadalom aláveti magát ezeknek az elméleteknek, az elméletek pedig uralkodnak rajtuk és a természetben is. A terület, sőt a tér is tőkésíthető, hozadékai pedig a csillagokig emelhetők. Európában Magyarország nem tud felzárkózni Széchenyi egyedülálló közgazdasági és egyben társadalmi reformprogramja ellenére sem. A földbirtokra hitelt nem vehet fel a tulajdonos, a termelés bővítéséhez tehát sem anyagi, sem technikai eszközzel nem rendelkezik. Werbőczy törvénye még mindig mozdíthatatlan fék a fejlődés útján.

A. Lösch személyisége és összefoglaló, egyben újító munkássága jelentős a tértudományok fejlődésében. Elágazási pont a klasszikus térelméletek fejlődési útján, és napjaink térfolyamatainak irányításához lényeges, előremutató összefüggéseket hozhat felszínre elméletének vizsgálata.

1954-ben, 9 évvel halála után kiadott műve az addigi térelméletek szintézisének tekinthető. Rendszerezte a forrásként fellelt térelméleteket és analizsük eredményeként alkotta meg általános érvényű téregyensúly elméletét. Különös az, hogy a két világháború között Magyarországon öt megelőzve termelési és társadalmi és egyben európai téregyensúly vázlatot dolgozott ki Bibó István, aki a svájci és a német térelméleti iskolában szerzett ismereteit használta fel. (²⁰) A területi igazgatás reformját kívánta előkészíteni, melyben kortársa, szellemi partnere, Erdei Ferenc is támogatta. Gyakorlati alkalmazására azonban nem került sor. A haladás pedig — csakúgy mint Lösch elméletét — Bibó és Erdei elméletét sem igazolta.

A Lösch előtti térelméletekre is, csakúgy mint Lösch munkásságára, a társadalmi környezet, a polgári átalakulás és a tőkés árutermelés kibontakozásának kora, a klasszikus közgazdaságtan „alkonya” nyomta rá bélyegét.

A klasszikus közgazdaságtan kutatói és a fejlett tőkésországok korai politikai-gazdaságtani irányzatai az országok gazdaságának okát kutatták. A merkantilizták, a fiziokraták figyelmének központjában is ez állt. A. Smith kutatásai is arra irányultak, hogy feltárják a nemzetek gazdaságának természetét és okait. A „Nemzetek gazdasága” c. művében felsorakoztat régi és korabeli történeteket a „jőszándékú” kormányzati szabályozásból eredő károk bemutatására. A közgazdaságtan társadalmi környezetében felismeri az „ön szabályozó” természetes rendet, amelyet a fizika világában Newton már korábban felismert. Bizonyítja, hogy a „jőszándékú” törvények és beavatkozások az ő korában még nem segítik a gazdasági rendszert. S felismeri, hogy az önérdék, a kereslet és kínálat működteti a gazdaság hajtóművét. Azaz a piac rendez mindent, azt pedig egy „láthatatlan kéz” irányítja. De ugyanakkor megfogalmazza a kínálat és kereslet egyensúlyának általános alapját, mégis a térelmélet művelőinek figyelmét elkerüli ez a lényeges momentum, és csak Lösch gondolataiban tér vissza. Méltán nevezi ezért Lösch „egyoldalú elméleteknek” azokat a klasszikus elméleteket, amelyek a vállalkozások telephelyválasztásánál a megvalósítás költségeinek minimalizálására törekednek. Mellőzik a nemzetgazdaság, a társadalmi hasznosság és a társadalmi kereslet vizsgálatát. A vállalkozót üzeme letelepítésénél a minimális szállítási, ill. a minimális termelési költségfordítást igénylő telephelypont választása sarkallja. Ezt a vállalkozói magatartást Lösch a pillanatnyi társadalmi légkörrel magyarázza. F. List (1789–1850), W. Ruscher (1865), W. Launhardt (1882) gondolkörei bezárulnak akkor, amikor nem ismerik fel azt, hogy a telephelyválasztás különböző társadalmi, gazdasági, természeti strukturális igények összeegyeztetését követeli meg. Nem érzékelik, hogy egyes térségek telepítési előnyöket rejtenek magukban, és ezáltal tételeznek fel sajátos struktúrát. S ez a sajátos struktúra sajátos elemzést kíván meg hozamainak növelése érdekében. A kor közgazdasági gondolkodásmódjától tehát eltér gazdasági elméletük, mert az egyén érdekeinek — azt is egy oldalról elemezve — nagyobb fontosságot tulajdonítanak, mint a „nemzet gazdagodásának”. Figyelemre méltó azonban J. Thünen modellje — aki időben megelőzte őket —, s ha nem zárkóztak volna el tőle mereven, frissítően hatott volna elméleteikre. Bár az ő modellje is a mezőgazdasági zónák létesítésének költségfordítását elemzi a piac és a szállítás ráfordításainak függvényében, azonban már a mezőgazdasági termelés hozadékait is számba veszi.

A. Smith-hez hasonlóan feltételez egy piacot, társadalmi-gazdasági erőcentrumot, amely környezetének struktúráit érdekeinek megfelelően maga alá rendeli és folytonosan növekvő energiát von el tőle, befolyásolva annak fejlődési pályáját. Felismerte tehát a helyi és helyzeti energiák különbözőségéből adódó, az egyensúlyt folytonosan felborító területi különbségeket, amiből a hozamok különbözősége vezethető le. A közgazdaságtudomány területén D. Ricardo (1772–1823) viszi tovább a gondolatot. Továbbá a megszemélyesített piac gondolatánál, s közgazdaságtanában a legfontosabb a nemzet termelésének, hozadékainak elosztása a társadalmi osztályok között. Azaz bérek a munkások számára, profitok a tőkésék számára és járadékok a földbirtokosok számára. Kifejti, hogy a teljes „társadalmi torta” korlátozott, ami az egyik társadalmi osztályhoz kerül, azt egy másiktól kell elvenni. Ezt látszott igazolni J. Thünen elmélete is, mert a centrum csak környezetének szegényedése árán juthat el hozamainak növeléséhez. Más oldalról D. Ricardo járadékelméletével bizonyította azt, hogy minden termék előállításához hozzárendelhető adott térség, melyben a termőhelyi adottságok minden más térséggel szemben a legelőnyösebb termelési feltételt hordozzák. Így minden térség megkeresheti a számára legkedvezőbb termelési profilt, ahol ráfordításai a többi térség ráfordításaival szemben előnyhöz juttatják. Bél Mátyás Nógrád megye lakossairól írja, hogy a mezőgazdasági munka mellett faállományukat is szorgos mesterséggel faragják és árusítják a szomszédos megyékben, ahonnan gabonával megrakott szekerekkel jönnek vissza, s azt jó pénzen ismét jó haszonnal értékesítik. Ma élővé téve a gondolatot, a természeti erőforrások népgazdasági szinten történő értékelésében, a lokális közösségek termelési társadalmi összhangjának, jövedelemtermelő tevékenységének irányításában a komparatív költségek elmélete felhasználható. D. Ricardo gondolati magvát is körülvették korábban téves kapcsolódások, amikor a csökkenő hozadék törvényének érvényesülését hangsúlyozta. Akkor az ipari forradalom kikerülte és ellensúlyozta a törvényt, ma azonban az általa kirobbantott technikai haladást szorítja korlátok közé a térség természeti adottsága és kihasználhatóságának ésszerű határa. W. Roscher is ugyanakkor fejtette ki azt, hogy a munkamegosztás fejlődésével a telephelyi elszigeteltség és kötöttség mindjobban feloldódik, és a termelés a legkedvezőbb feltételeket nyújtó térségek felé gravitál.

Ismét folytatva a gondolati láncot, F. Perroux (1955) állítja, hogy minden erőterrel rendelkező centrum egyben egy magasabb rendű centrum erőterébe tartozik. Azaz a gazdasági fejlődési folyamatokat hordozó kölcsönhatások intenzitása nem egyenletes valamennyi ponton, különböző helyeken sűrűsödik, más körzetekben ritkul. S minthogy e fejlődési folya-

mat térbeli hordozói a települések és a településhálózat, következésképpen a települések a termelőerők eltérő struktúrájú és tömegű halmazai. S a gazdaság fejlődési folyamatában relatíve nagyságuktól, társadalmi-gazdasági struktúrájuktól és a településhálózatban elfoglalt szerepüktől függően fejtik ki növekedést befolyásoló hatásukat. Azaz azok a települések a legfőbb motorjai e fejlődési folyamatnak, amelyek kedvező irányú gazdasági struktúraváltást képesek előidézni. Mindezek a feltételek térbeli koncentrációs folyamatot tükröznek, a települések a polarizált tér eltérő komplexitású egységei, melyek közül egyesek növekedési pólussá válnak. A pólus motorjának – állítja – a településhálózatnak az az eleme tekinthető, amely a gazdaságban és a társadalom területi kölcsönhatásaiban is vezető szerepet játszik. A gazdasági bázis elmélet a közgazdaságtanból nőtt ki, s mint ilyen, erőltetett növekedésre ítélte a településeket szűk kereteiken belül. A növekedési pólus elmélet viszont természettudományos oldalról a társadalom mozgásformáira is utal. Úgy tűnik, hogy azok az elméletek, amelyek szétválasztják a kettőt, kudarcra vannak ítélve. De mégis, hol a határ, ahol a gazdasági tényező elősegíti még a társadalom fejlődését? Hol a határ és milyen körülmények között valósul meg a kereslet és kínálat tartós egyensúlya és hol található meg a termeléshez rendelhető legmagasabb hasznosint?

Az elméletek fejlődése meghozza a kérdésre a választ a közgazdaságtudomány területén. A neoklasszikus közgazdaságtan teremt meg a hasznosság, marginalizmus és általános egyensúly elméleteit. W. Jevans (1835–1882), C. Menger (1840–1921), L. Walras (1834–1910) – amíg klasszikus elődeik a költségeket hangsúlyozták, mellőzve a hasznosságot és a keresletet, addig ők – lerakták az általános egyensúlyi elemzés alapjait, szintetizálták a hasznosság és a ráfordítás elemeit, bevezetve a matematikát a közgazdaságtudományba. A végső lépés, a mai vegyes gazdaság eredményes működésének törvényeit megalapozó matematikai közgazdaságtanhoz és ökonometriához vezetett. W. Jevans, L. Walras és V. Pareto (1848–1923) munkássága alapján a két világháború között újraszületett közgazdasági irányzat a modern valószínűség-számítás és statisztika segítségével alkalmazható speciális eljárások eszközeit is magában foglaló ökonometriai modellek megkonstruálásához vezetett.

Ekkor a tértudományban a vállalkozó lélektanát tovább vizsgálva Lösch fordulópontnak tekinti azokat a telephelyelméleteket, amelyek a jövedelem növelését tűzik célul, s végül állást foglal azon elméletek mellett, amelyek a hozam megszerzésének függvényében tesznek telephelyválasztási javaslatot. Felsorakoztatja A. Robinson, J. Palander, H. Predöhl, R. Ritsch, M. Dean és A. Weber elméleteit. Weber elméletéről a legmagasabb elismerés hangján ír. S bár úgy ítéli meg,

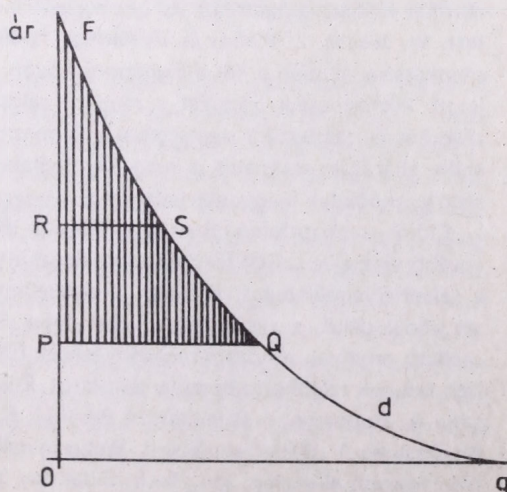
hogy az elmélet az ár-érték egyensúly hiánya miatt összeomlott, mégis lényeges teljesítménynek tartja. Az elmélet lényege az, hogy a javasolt telephely ott helyezkedik el, ahol más telephelyekhez viszonyítva maximális költségmegtakarítás érhető el. Ez a hely pedig a szállítási költségek minimum pontjában van, ott, ahol minimális szállítási költség terheli a gazdálkodót, a termelőt, az eladót és a fogyasztót. Továbbá feltételezi Weber, hogy adott árak mellett a haszon nagysága attól függ, hogy a termelési költségek hogyan alakulnak. Azaz a nyersanyagok kitermelésének költségei, a bérek területi differenciái, a nyersanyagok piactól való távolsága. Ezek a tényezők pedig regionális tényezők, s szerepük elemzése a települések és a termelés együttes vizsgálatához vezet el Lőscht.

A költségek másik csoportja a termelés volumenétől, azaz a termékek tömeggyártásától függően változik, ami pedig egy határon túl a települések agglomerálódását meghatározó tényező. Így jut el Lösch a tér- és településhálózat strukturális elméleteinek és alkalmazhatóságának együttes vizsgálatáig.

Számunkra figyelemreméltó, ahogyan az őt megelőző „egy pont” elvű gazdaságelemzést kiterjesztette azok összefüggésrendszerének és környezetükhöz történő kapcsolódásainak vizsgálatára. A társadalom és termelés, a termelési körzetek és a településhálózat strukturális elméleteinek kapcsolódási lehetőségét teremtette meg. Ismereteink szintjén úgy is fogalmazhatunk, hogy megalapozta a tér- és városelméletek szintézisét. Lösch kölcsönös összefüggéseken nyugvó téregyensúlymodelljét a 2–15. ábra szemlélteti. Mérték-

tartó józanságát megvalósíthatatlan ideának tartották, s így vélekedünk ma is róla. A településhálózat geometriai rendszert követő elrendeződése, lévén a munkaerő területi elrendeződése is, a gazdasági rendszer geometriai elrendeződését váltja ki. Amennyiben pedig a kínálat és kereslet hálózata azonos elrendeződést mutatnak, rendkívüli profit egy termelő számára sem létezik. A termékek ára megegyezik a termelési költséggel. Nem lépnek fel új nyereségszerzési lehetőségek. A társadalmi lét egyik formája csak a termelés. Lösch azt is kimondja, hogy a terület le kell fedni a piacok hálózatával, s a piacok egymástól olyan távolságra helyezkedjenek el, hogy a fogyasztó a piacok egymás közötti távolságának felezőpontján azonos érdekléssel forduljon valamennyihez. A települést formáló erő tehát az ő elméletében is a termelőerők területi koncentrációja, de ez egyben a lakosság és a társadalmi élet központja, vonzóereje is. A gazdálkodás célja a piacra termelés, de a társadalom fogyasztásának kielégítése céljából, a munkabérek újraelosztási lehetőségeinek megteremtése érdekében és nem a többlet-szerzés céljából. Kísértetiesen hasonlít Max Weber oikosz óriásháztartásához ez a gazdálkodási forma. Max Weber sokoldalú kutatási eredményei pedig több ponton érintkeznek Marx és a marxizmus többi klasszikusának álláspontjával és részben elvi, részben egyes tényekre vonatkozó megállapításaival. Max Weber is ideáltípusokat, modelleket alkotott. Ilyen ideáltípus volt pl. az antik oikosz gazdaság, a középkori városi gazdaság, a folyam menti kultúrák öntözéses gazdasága, a késő középkori céhes rendszer is.

Ábrák 2.–15.

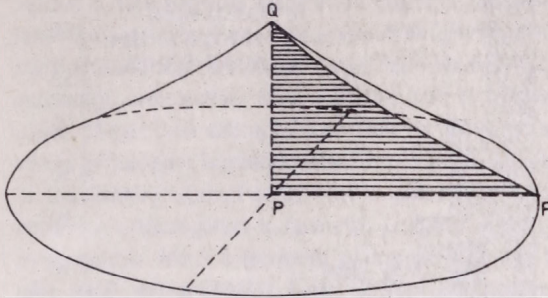

A település lakosainak árukeresleti görbéje

- d = az áru iránti kereslet-görbe
- OP = az áru termőhelyközpontri ára
- PO = a termőhelyközpontri lakók áru iránti keresletgörbéje
- PR = az áru szállítási költsége P R-ig
- RS = R lakosainak áru iránti kereslet-görbéje
- PF = a legtávolabbi szállítási pont szállítási költsége, a maximális szállítási rádiusz

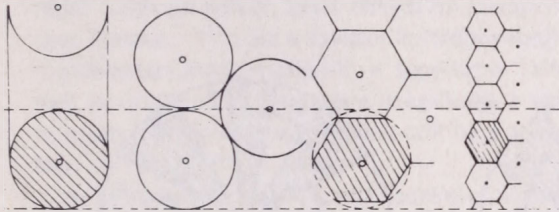
A keresleti kúp

P Q és P F és Q F háromszögön belül a teljes kereslet egyensúlyban van a településben megtermelt áru-készlettel, melynek jövedelmei a bővített újratermelés alapját folyamatosan nyújtják — az áru ára az előállítás helyén Q P

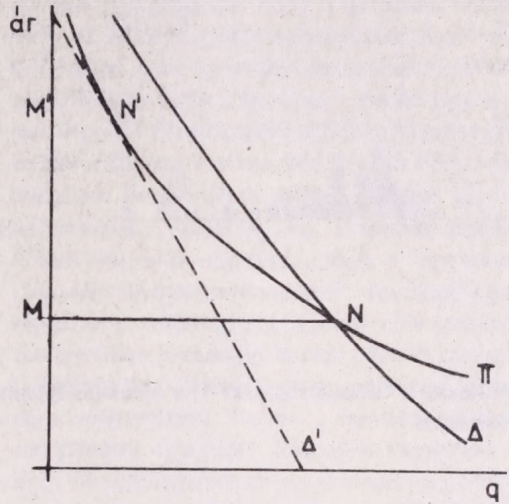
A termelés és település harmonikus rendje

A beruházási költség minimum, az ár és a kereslet egyensúlya szabályozza a településekben telepítendő üzemek egymástól való távolságát és méreteit

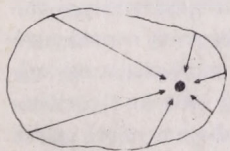

A termelés új telephelyének megválasztása

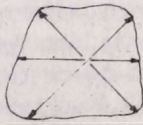
MN — M'N' a termelési költség alakulása
 $\Delta - \Delta'$ a kereslet-görbe alakulása az ár változásának hatására
 $\pi -$ új telephelyen tervezett ár a minimális

Az ellátás gyűjtő övezete

Az ellátás szétosztó övezete

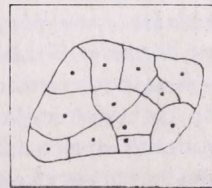

Településhálózat

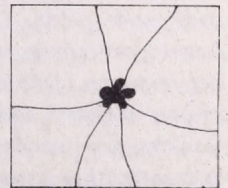
háló

Település

övezet

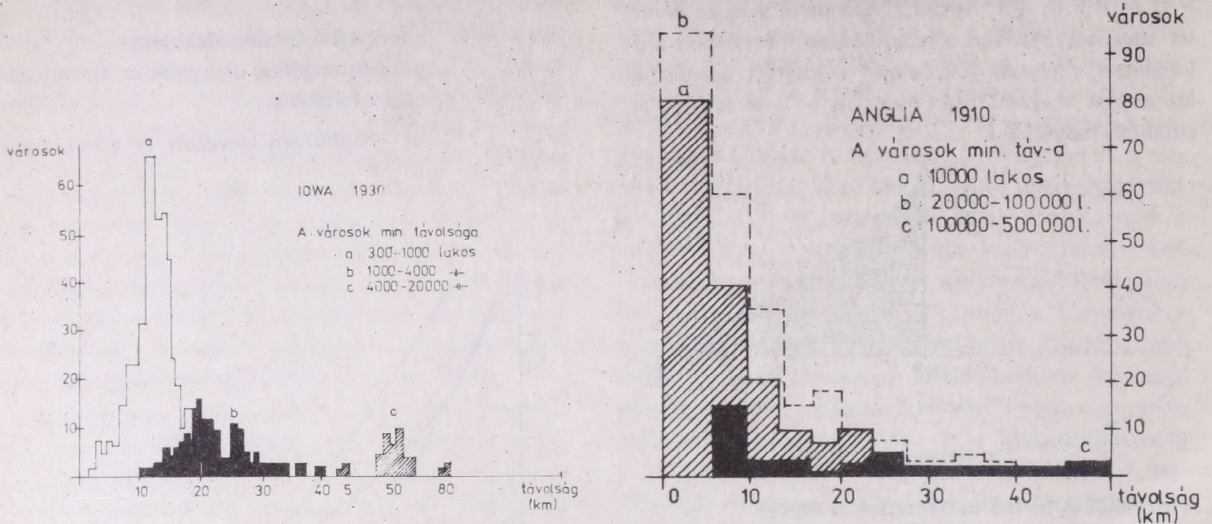
Település centrum

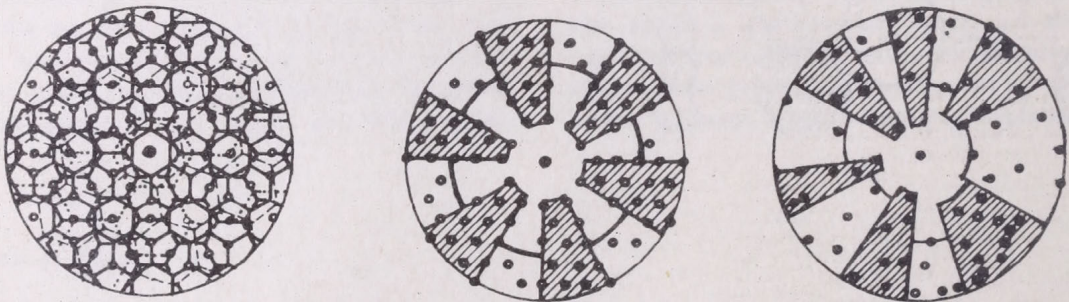
kerület

Térszerkezeti sémák az üzem telephelyének megválasztásához, a távolságok és az ellátás optimális költségmeghatározásával

A települések távolsága a termelés üzemeinek racionális távolságmeghatározásához a termelés és település harmóniája érdekében

A települések, a településhálózat és a termelés telephelyeinek elméleti sémája, a területi egyensúly és harmónia megvalósítására

Többtényezős szemléletmódját ismerték fel a tér-tudomány művelői is. Összefogásukra a történelmi korok fejlődési tendenciáinak meghatározásában még nem volt példa. Tapogatózása a tanulmányunkban összefogott gondolati lánc fűzése is. Tudni véljük, hogy egy-egy ideáltípus nem azonos a valósággal, és a valóság sohasem felel meg tisztán az ideáltípusnak. Gyakran azonban egy-egy ideáltípusnak a felfedezése és megalkotása útmutatást adhat a jelenségeken belül lényeges és lényegtelen szétbogozására, a rendezetlen valóság bizonyos koordináták szerinti rendszerezésére és elhelyezésére, egy térben és időben meghatározott jelenségcsoport egyedi voltának felismerésére és ezzel az illető jelenség lényegének megértésére is. Mindenestre mivel az ideáltípusoknak megvannak a filozófiai és tudományelméleti előzményei, megkíséreltük

az általunk ismert előzmények tükrét elővenni. S végső megállapításként megkíséreljük állásfoglalásunkat kifejteni.

Vizsgálódásaink során a területfejlődés folyamatára általános érvényű törvényszerűség még nem tárható fel. A folyamatot több tényező motiválja, s egy-egy tényező hatása egyedi jelenséget vetít ki a történetes képernyőjére, és mivel ezek egyediek és mivel szoros értelemben vett történeti jellegű társadalomtudományos vizsgálódás során kerültek felszínre, általuk nem volt felismerhető eddigi tudásunk szintjén általánosítható törvény. Sóvár kíváncsiságunk eljuttatott azonban néhány, a tényezők valamennyi elemét felölelő jövőbeli térstruktúra-kép sziluettjének kirajzolásához.

Amint láttuk, a települések jelentőségét és szerepét a gazdasági tevékenység szervezésében a klasszikus telephelyelméletek hosszú ideig nem vették be számításukba, és ezzel passzív szerepet osztottak nekik a gazdaság fejlődésében is. Akik pedig túlmutattak ezen, a marxizmus klasszikusainak elméletéig bezáróan, a termelés társadalmi feltételeinek elemzése oldaláról közelítve a településnek elsősorban úgy tulajdonítottak jelentőséget, hogy az a munkaerő-lakóhelye, újratermelésének színtere. A gazdasági fejlődés érdekében, gazdasági erővonalak sűrű hálózatainak tervezésekor ugyan dinamikus szerepet juttattak az erővonal által sűrűn behálózott körzetek településeinek, de a műszaki létesítményhálózat célirányai – igen magas színvonalon – elsődlegesen a termelő, üzemelő létesítmények voltak. Marx a termelés szempontjából úgy foglalja össze ezt a kérdést, hogy „a termelés határozza meg a fogyasztás tárgyát, módját és törekvését.”⁽²¹⁾ Azonban „a fogyasztás termeléshez való viszonyának elemzése szintén fontos, a termelő folyamat létezése és működése szempontjából nélkülözhetetlen kölcsönhatásokra vezet. Így mindenekelőtt arra, hogy a termelés először a fogyasztásban valósul meg igazán; fogyasztás nélkül a termelés pusztán lehetőség volna, végső soron cél nélkül, tehát társadalmi szempontból nem létezne.”⁽²²⁾ Ez a további kölcsönös meghatározottságban konkretizálódik: a fogyasztás „alkotja meg az ösztönzést a termelésre. megalkotja a tárgyat is, amely célmeghatározó szerepet tölt be a termelésben.”⁽²³⁾

A háttérben tehát mint a társadalmi-gazdasági tevékenységek térbeli hordozói a települések és széles skálájuk teremtette meg a gazdasági fejlődés feltételeit, és hálózati rendszerük kölcsönösen egyfajta kiegyenlítődesi utat követel magának. A települési folyamat fejlődésének mozgatórugója és tartalékai is ebben – az egyenlőtlen területi erőviszonyok kiegyenlítődesésében – lehetők fel perspektivikusan is, amint napjaink legújabb térelméletei bizonyítják.⁽²⁴⁾ A gazdasági rendszer dinamikus szerepe ismét halványul és átadja helyét a társadalmi tényezőknek, de csak addig, amíg létre nem jön egy társadalmi-termelési egyensúly, ahol a társadalom tevékenysége és a települések harmonikusan rendeződnek el a térben és használják fel a szintúgy arányos területi elrendezésben meglévő gazdasági, termelési lehetőségeiket, integrálva s megteremtve sajátos lokális működésük összhangját. Ennek az egyensúlyállapotnak működését tehát a társadalom és gazdaság egymást kölcsönösen kiegészítve teszi lehetővé, kivette magából mindazokat a veszteségforrásokat és gátló tényezőket, amelyek e harmóniának ésszerű, racionális magvát támadnák meg. A szabályozási rendszer, amely az egyensúlyon alapuló folyamatot irányítja, a politika, amely a rendszer gazdasági mechanizmusát és a fel-

építményt szilárddá teszi, erre az egyensúly erőviszonyra kell, hogy felépüljön és szervezeti konszenzust valósítson meg. Ellenkező esetben az általános egyensúly törvényen belül a rend éppen azáltal bomolhat fel, hogy eklektikus szabályozással nem sikerül ráhibáznia a kívánatos útirány kijelölésére. A konszenzus szerepe pedig azért jelentős, mert a tervekkoordinációs rendszer a természetszerűen bekövetkező nem egyensúlyi helyzetekben a korrekciót csak annak segítségével hajthatja végre. Kortárs közgazdák ugyanis úgy érvelnek, hogy a gazdasági fejlődés motorja az általános egyensúlyhelyezeten belül ritmusan fellépő nem egyensúlyi helyzetek meglétében keresendő. Úgy ítélik meg, hogy e periódusokra szükség van. Kortárs filozófusaink azonban bizonyítják, hogy az öskonszenzus mellett, ami a „sima hétköznapi bölcsességek és ösérzések világa”, létezik egy kivívott konszenzus. „Közöttük egy állandóan harcban álló küzdő élet rejlik. Egyrészt adódik e harc abból, hogy racionális és irracionális elemek vegyülnek a gazdasági rendszerbe, másrészt abból, hogy erős szabályozás és tervszerűtlen szabadság létezik egymás mellett. A racionalitáskibontakozása és a moralitás formálódása nem véletlenszerű, hanem a mindenkor társadalmi struktúrától felállított feladatok függvénye. A modern társadalmakban az egyes csoportok között nem egyenletesen oszlik meg a társadalmi feladatok megoldásához kívánatos ésszerűség és moralitás.”

Ezért cselekedni kell, mert a modern társadalom tartósan nem viseli el a társadalmi-termelési összefolyamat irányításához szükséges racionalitás és moralitás hiányát, avagy ezek egyenlőtlen szociális elosztását. Toleranciára van szükség, mely konszenzushoz vezet, az pedig a tervezéshez. A filozófusok a társadalmi ráció és a moralitás legmagasabb fokának a tervezést jelölik. Azt a tervezést, amely felelős az „egészért”, amely tudatos beavatkozást jelent a tevékenységek hibaforrásainál, és amely az egész társadalmi mechanizmus ismeretével a helyes útelágazásokat felismeri, és a választott utat a távlati hatások világos ismeretében kijelöli. Amint közgazdász kortársaink az egészséges konkurenciában, a nem egyensúlyhelyzetekben vélik fellelni a fejlődés mozgatórugóit, úgy filozófusaink ismét bizonyítják, hogy a tervezés a konkurrencia tudatos kontroll alá vonását jelenti, és ebben áll „történelmi újszerűsége” is.⁽²⁵⁾ A konkurrenciát, véleményük szerint nem vezet egyensúlyhoz, a gazdaságtól önmagában nem lehet elvárni mást, mint egyre súlyosabb deviációkat.⁽²⁶⁾ A megoldás a társadalmi, politikai, gazdasági és technikai hatásmódok önállóságának, elválasztottságának megszüntetése.

A települések lokális társadalmi-termelési összhangja úgy teremthető meg e tolerancia és konszenzus elvén, hogy egyfelől a központi irányítás és előnyújtás lehetőségeivel élnek a települések lakói, más-

részt önmaguk is boldogulásuk érdekei által rákényszerülnek arra, hogy mind gyakrabban mondjanak le részleges egyéni előnyeikről azért, hogy tulajdon jogainak feladása útján az egész település fejlesztéséhez, illetve ezáltal saját életkörülményeik javításához nagyobb mértékben járuljanak hozzá. Az a folyamat, mely az embereket a konkurenciában szembeállította, most az önkorlátozás helyzetébe hozza őket, és megtanulják az események „egészben” történő értékelését, az egyensúlyhoz való alkotó hozzájárulást.

Meglehet, hogy kortárs filozófusaink nem állnak távol Platonnak és az újplatonikusoknak, a felvilágosodás gondolkodóinak és követőinek az államról a nép boldogulásáról és felemelkedéséről írott gondolataitól és ez az, amiért településrendszerünket formáló folyamatok természeténél helyet szorítottunk fele-

venítésüknek. A településrendszer fejlesztésének és teezésének jövőbeni útját véljük felfedezni abban, hogy a településhálózat-fejlesztés és -tervezés gondolatvilágának „történelmi újszerűségére” mutatunk rá.

A tér- és településhálózati struktúraelméletek történelmi fejlődésének útját elemezve, azok Magyarországon történő alkalmazására nem találunk érdemleges példát. Tanulmányunkban ezért a térelméletek ismertetésénél a hangsúlyt azokra az elméletekre fektettük – J. Thünen, A. Lösch és a „komparatív előnyök” elméleteire –, amelyek a jövő területfejlesztési kutatási feladatainak megoldásában, elsősorban a falusi térségek fejlesztésében bírnak jelentőséggel. Kutatási tevékenységünk folytatásaként az elméletek alkalmazásának gyakorlati példáját kívánjuk bemutatni az ország egy meghatározott térségében.

JEGYZET

(¹) Leo Oppenheim: Az ókori Mezopotámia. Gondolat, Budapest, 1980.

(²) Lewis Mumford: The City in History, its Origins, its Transformations and its Prospects. New York, 1961. Patrick Geddes: Cities in Evolution. London, 1949.

(³) Larousse de la langue française. Librairie Larousse, 1977.p.1708.

(⁴) Bartke István a gazdaság strukturális rendszeréről, Zoltán Zoltán a tér strukturális rendszeréről és ökoszisztémájáról, Meggyesi Tamás a város, mint strukturális rendszerrel kifejtett elméletek stb.

(⁵) Mendöl Tibor: Általános településföldrajz, Bp. 1953.

(⁶) Mendöl Tibor: A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai. 1947.

(⁷) Max Weber: Gazdaságtörténet. Az egyetemes társadalom és gazdaságtörténet vázlata. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1979.

(⁸) Max weber fent említett műve.

(⁹) Roland Mortier: Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Válogatott tanulmányok. Gondolat. Budapest, 1983. Itt jegyzem meg, hogy a fejezet elején Diderot-t az Enciklopédia „Nép” szócikkéből idéztem.

(¹⁰) A középkori visszautalások elkerülhetetlenek, mert a vázolt gondolatmenetben súlyponti, határozó láncszemnek tekintem, de szerepének lényegi kifejtése nem tárgya e tanulmánynak.

(¹¹) Pierre Chauau: A klasszikus Európa. Gondolat. Budapest, 1971.

(¹²) Lettrich Edit: Helyzetkép a szociálgeográfia mai állásáról. Különnyomat a Földrajzi Értesítő XXI.évf. 2–3 füzetéből. Budapest, 1972.

(¹⁴) Lettrich Edit: A közigazgatás fejlesztése. Településhálózat, urbanizáció, igazgatás. 1972.

(¹⁵) Major Jenővel folytatott konzultáció alkalmával ő élt az idézett szóhasználattal.

(¹⁶) Zoltán Zoltán részletesebben fejti ki állásfoglalását „A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete” c. könyvében. Tankönyvkiadó, Budapest. 1983.

(¹⁷) Lettrich Edit 13. pontban említett műve alapján.

(¹⁸) Lukács György: A társadalmi lét antológiájáról. Történelmi fejezetek. Magvető. 1967.p.232.

(¹⁹) Szabadverseny az egymástól elszigetelten termelők magántulajdonon alapuló áruterelés viszonyai közötti konkurrenciaharca. A termelést az értéktörvény utólagosan szabályozza. A termelés koncentrációja és centralizációja vezetett a monopóliumok kialakulásához és a monopolista versenyhez.

(²⁰) Huszár Tibor: Bibó István a gondolkodó, a politikus. Valóság, 1984. 9.

(²¹) Lukács György említett műve.p.333.

(²²) Rohentwurf, p.13. K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM, 46.

(²³) Bartke István a Kossuth Klubban tartott előadása alapján megismert új területi modellt említtem. 1984. március hó.

(²⁴) Huszár Tibor Bibó Istvánról írt, fent említett cikke alapján.

(²⁵) Papp Zsolt: A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig.

(²⁶) Papp Zsolt fent említett műve alapján.

Forrásként felhasználtam még Falus Róbert, Várkonyi Nándor klasszikafilológiáit, August Lösch: The Economics of Location (A települési hely közigazdaságtana) nyersfordításait és számos, számomra becses és állandóan használatban lévő „segédkönyvet”.

Bevezetés

Az urbanizáció általános tendenciáinak hazai érvényesülését vizsgáló kutatómunkát az OKKFT programba illeszkedve „A hazai települések, településegységek, agglomerációk, agglomerálódó térségek, városrégiók sajátosságai, fejlődési tendenciái és a fejlődés törvényszerűségei” c. téma művelése keretében végeztük, az 1983. évi – a településhálózat átalakulási folyamatára vonatkozó ismereteket szintetizáló – munka folytatásaként. Az 1983-ban készített szintézist a Településtudományi Közlemények 32. számában ismertettük. A szintézisben egyrészt összefoglaltuk a településhálózat strukturális változásairól feltárt ismereteket, másrészt körvonalaztuk a témakör legégetőbb ismerethiányait. Ezek között fontos helyet foglalt el a hazai településegységek részletesebb empirikus vizsgálata, a hazai agglomerálódási folyamat jellemzőinek jobb megismerése. Az 1984. évi kutatómunkában ezt az ismerethiányt kíséreltük meg pótolni.

Az 1984. évi vizsgálat tárgyát 32 hazai településegységek képezték. A már kialakult településegységekben 1983-ban a népesség 61%-a élt. A vizsgált települések száma 635, az ország településállományának mintegy 20%-a volt.

A településegységek földrajzi lehatárolásának ellenőrzését, esetleges korrekcióját nem tekintettük kutatásunk tárgyának: átvettük dr. Kőszegfalvi György, ill. Kovács Tibor – Halminé korábban készített lehatárolását. Úgy ítéltük, hogy a hazai agglomerálódási folyamat empirikus vizsgálatánál nincs külö-

nöbb jelentősége a lehatárolásnak. A településegységekben belül a központok körül kialakult térségeket belső és külső gyűrű zónákra osztottuk. Egyrészt azt vizsgáltuk, miként differenciálódnak a fejlődési folyamatok központ – körzet relációban; másrészt azt igyekeztünk feltárni, hogy milyen fejlődési összetevők vonatkozásában és milyen mértékben különbözik a településegységek fejlődése az egységekbe nem tartozó településektől.

A kutatás adatbázisát a KSH szolgáltatta számunkra, az adatok számítógépes és manuális feldolgozása képezte az elemzés empirikus alapját. A statisztikai vizsgálatokat helyszíni interjúkkal egészítettük ki. A vizsgálat eredményeit ismertető tanulmányunkat az alábbiak szerinti szerkezetben építettük fel:

- Az I. fejezetben megismételjük az 1983. évi szintézis legfontosabb megállapításait, hogy a kutatás elvi gondolatmenetének folyamatosságát biztosítsuk. Ugyanezen fejezetben ismertetjük azokat az elméleti és gyakorlati kérdéseket, amelyeket az 1984. évi kutatás alapján kívántunk megválaszolni, valamint röviden összefoglaljuk a vizsgálat eredményeit.
- A II. fejezetben részletesebben ismertetjük a kutatás által felszínre hozott újabb ismereteket.
- A III. fejezetben ismertetjük a településegységek funkcionális típusba tartozását, ill. urbanizációs fejlődési szakaszba sorolását. Ezt követően javaslatokat fogalmazunk meg a különböző fejlődési szakaszba tartozó településegységek hosszú távú fejlesztésének fő irányaira.

A VIZSGÁLT TELEPÜLÉSEGYÜTTESÉK

I. A KUTATÁSI EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA

Az 1983. évi szintézis legfontosabb megállapításai

A téma művelésének első évében (1983-ban) szintézis készült, amely összegezte a településhálózat átalakulási folyamatától eddig feltárt hazai és nemzetközi ismereteket. Ezek röviden az alábbiak szerint foglalhatók össze.

— A településhálózat a társadalom élete és fejlődése a térbeli feltételeit biztosító települések együttesének az elemek és kapcsolataik által együttesen meghatározott rendszere.

— A településhálózat az urbanizációs fejlődés folyamatában strukturálisan átalakul; az átalakulás folyamatos, illetőleg folytonos, ezen belül azonban különböző intenzitású és jellegű folyamatszakaszok különböztethetők meg.

Az átalakulás első nagy szakaszában az extenzív iparosítás kapcsán dinamikus városnövekedés indul meg a településhálózat viszonylag kis számú elemében. A dinamikus népességnövekedést mutató városok funkcionális és műszaki-fizikai szerkezete jelentősen átalakul; foglalkoztatási központ jellegükből következően a bevándorlás és az ingázás célpontjaivá válnak. A városok körüli körzetekben a települések egymáshoz viszonyított helyzete a körzeti települések hátrányára megváltozik, a körzeti települések fejlődésének megindulását a központ extenzív fejlődése hátráltatja.

A gazdasági fejlődés következő szakaszában az ipari fejlődés extenzív intenzív szakaszba megy át; ennek nyomán a korábban extenzíven iparosított településekben a gazdaságszerkezet átalakulásával párhuzamosan megindul a központi települések intenzív fejlődése, és a körzeti települések fejlődése is felgyorsul. Ez lehetővé teszi a települések közötti sokoldalú funkcionális kapcsolatok kialakulását, kibontakozását. A korábban rurális térségekben ugyancsak felgyorsul a településfejlődés, részben a mezőgazdaság intenzifikálása, részben e térségek extenzív iparosítása kapcsán.

A településhálózatban belül a növekedés-fejlődés terjedési irányai

- a település hierarchia magasabb szintjeiről az alacsonyabbak felé,
- a központokból körzeteik felé,
- a jelentős központi helyzetű körzetekről az ezeken kívül eső — korábban periférikus jellegű — térségek felé,
- az iparosított térségektől a rurális térségek felé.

Az urbanizációs fejlődés szakaszai legmarkánsabbban az összetartozó iparosodott településegységek

fejlődésében jelentkeznek, a kistérségi fejlődés kibontakozásával a kisebb települések fejlődésében érvényesülnek, és a fejlődés későbbi szakaszában a rurális térségekben, településekben bontakoznak ki.

— Az urbanizációs fejlődési szakaszok más-más jellegű térbeli folyamatokkal jellemezhetők; e folyamatok pozitív fejlődési energiákat és negatív feszültségforrásokat hordoznak egyidejűleg. A fejlesztéspolitika feladata a pozitív potenciálok kibontakozása és a feszültségforrások megelőzése, feloldása.

— A fejlődés irányításának szabadságfokát, a beavatkozások mozgásterét a fejlődés objektív törvényszerűségei korlátozzák. A hatékony fejlesztéspolitika hármasként kíván, ill. képes eleget tenni:

- feloldja az előző fejlődési szakaszban kialakult problémákat,
- kibontakoztatja az adott fejlődési szakasz lehetőségeit és
- előkészíti a következő fejlődési szakasz belépését, kibontakozását.

A szintézisben összefoglalt ismeretek hazai és nemzetközi kutatások bázisán alakultak ki; az elméleti jellegű megállapítások egy része további empirikus megerősítésre szorul.

Az 1984. évi kutatás során megválaszolendő kérdések

A vizsgálatokat úgy indítottuk, hogy megfogalmazzuk azokat az elméleti és gyakorlati kérdéseket, melyek megválaszolását a kutatástól vártuk.

Elméleti jellegű kérdések:

- Megfigyelhető-e a nemzetközi gyakorlatból ismert — a településegységek fejlődését jellemző — általános jelenségek a hazai településegységek fejlődésében is?
- Melyek azok a specifikus vonások, amelyek az általános — a nemzetközi tapasztalatok alapján törvényszerűnek ítélt — folyamatok hazai érvényesülését módosítják?
- Milyen újabb hazai ismeretek járulhatnak hozzá az urbanizációs folyamat nemzetközi elméletének továbbfejlesztéséhez?

Gyakorlati jellegű kérdések:

- Mik a hazai agglomerációs folyamat jellemzői; hogyan érvényesülnek az országos demográfiai, gazdasági, infrastruktúra-fejlődési folyamatok a vizsgált településegységekben?
- Milyen urbanizációs szakaszokat reprezentálnak az 1980-as évek elején a hazai településegységek; milyen kritériumok alapján sorolhatók településegységeink az urbanizációs fejlődési szakaszok, ill. az agglomerálódottság mértéke szerint viszonylag homogén csoportokba?
- A településegységek közül melyek sorolhatók az 1983. évi szintézis szerinti funkcionális típusokba,

ill. ezen típusokat milyen mértékben reprezentálják a hazai kistérségek?

- Melyek azok a fejlődési összetevők, amelyek a különböző településegységek csoportok vonatkozásában az elkövetkező hosszú távú időszakban várhatóan domináns szerepet játszanak a fejlődésben; milyen fejlesztéspolitikai javaslatok fogalmazhatók meg a településegységek hosszú távú fejlesztésére?

A feltett kérdésekre adható válaszok rövid összefoglalása:

Az elméleti jellegű kérdésekre az elvégzett kutatás alapján a következő válaszok fogalmazhatók meg.

A nemzetközi tendenciák hazai érvényesülésének kérdéskörében:

A kutatás megerősítette azt a korábbi hipotézisünket, hogy a hazai településhálózat átalakulási folyamatában bekövetkező strukturális változások markáns jelensége a települések különböző együtteseinek egymással összefüggő fejlődése; és hogy a településhálózat átalakulási folyamatában is jellegzetes szakaszok különböztethetők meg.

A „modern” urbanizáció kezdetén, az iparosodás extenzív szakaszában kialakuló „pontoszerű” – kevés számú jelentősebb településre korlátozódó – koncentrációs szakaszt a városfejlődés regionális kiterjedésének és összefüggő településegységek kialakulásának és együttfejlődésének szakasza követi. Azok a hazai városok, amelyek az 1960-as évek során még pontoszerű – a városok közigazgatási területén belül zajló fejlődést mutattak, az 1970-es évekre az országos átlagos fejlődési ütemnél dinamikusabban fejlődő kistérségek központjaivá váltak. A településhálózaton belül a különböző gazdaságfejlődési periódusokban az ország kisebb térségeinek fejlődési üteme eltért egymástól; egyazon időszakban tehát különböző fejlődési szakaszok párhuzamos érvényesülése figyelhető meg. Bár a településegységek a településállomány egészén belül fejlettebb struktúrát képviselnek, mint a településegységekbe nem tartozó települések halmaza; még ezeken belül is találunk olyanokat, amelyek az urbanizáció első – abszolút koncentrációs – szakaszának kezdetén vannak, ill. amelyekben már az urbanizációs későbbi szakaszai figyelhetők meg. E belső heterogenitás ellenére, a különböző gazdaságfejlődési periódusokban vannak a településhálózat egészére nézve dominánsnak tekinthető fejlődési szakaszok. Az 1960-as évtizedben és az 1970-es évtized első felében országosan még az abszolút koncentráció kibontakozása volt a jellemző; az 1970-es évtized végétől kezdődően, ill. a 80-as évek elején viszont már a második urbanizációs fejlődési szakasz, a relatív koncen-

tráció tekinthető jellemzőnek. Másfelől, bár a településhálózat egésze vonatkozásában domináns jelenségnek tekinthető már a relatív koncentráció kibontakozása, jelentős még mindig azoknak a térségeknek a száma, ahol még az abszolút koncentráció sem bontakozott ki. A budapesti agglomerációban ugyanakkor már a relatív koncentrációt követő relatív dekoncentrációs fejlődési szakasz érvényesül.

Bizonyítást nyert az is, hogy a különböző fejlődési szakaszokban más-más fejlődési összetevők válnak hangsúlyossá; a központok és körzeteik fejlődésében más-más tényezők fejlődési ütemkülönbsége éleződik ki, ill. más-más tényezők vonatkozásában indul meg a közelítés. Az egyes szakaszok lényegében hasonló fejlődési jegyeket mutatnak országunkban is, mint amelyeket a nemzetközi összehasonlító kutatás már korábban feltárt; a specifikus jellemzők nagy része a társadalmi-gazdasági rendszerek különbözőségével és az ezekből következő sajátos fejlesztéspolitikai preferenciákkal magyarázható. A dominánsnak tekinthető urbanizációs fejlődési szakaszok országunkban is meghatározott gazdaságfejlődési periódusokhoz kötődnek, és a gazdaság térben differenciált fejlődéséhez hasonlóan, térségileg erőteljesen differenciálódnak. (Pl. az iparilag relatíve fejletlenebb alföldi térségben az 1980-as évek elején is több még az abszolút koncentrációt mutató településegységek, a gazdaságilag fejlettebb északi és dunántúli térségben viszont már a relatív koncentrációs szakaszt reprezentáló településegységek vannak túlsúlyban.)

Ha az egyes szakaszokra jellemző problémákat, feszültségeket vizsgáljuk, megállapítható, hogy azok nem lényegükben különböznek a más országok fejlődési folyamataiban megfigyelhető problémáktól; nem a problémák jellegében, hanem az azokat közvetlenül kiváltó okokban, ill. érvényesülésük mértékében mutathatók ki különbségek. Az azonos vagy hasonló felszíni jelenségek mögött sok esetben különböző mozgatórugók, részfolyamatok állnak. (Pl. országunkban az abszolút koncentrációt követő relatív koncentrációs szakaszban a gyűrűtelepülések népességének stabilizálódását nem annyira a központokból való kiáramlás, mint inkább a központokba irányuló migráció körzetben történő lecsapódása táplálja, ld. a budapesti agglomerációs gyűrű dinamikus népességnövekedését.)

A központok és a közelükben elhelyezkedő településgyűrűk egymáshoz viszonyított fejlődésének jellegében is igen sok hasonlóság ismerhető fel a hazai és a nemzetközi tendenciák között; az ütemkülönbség időbeli elhúzódásának jelensége már a specifikus hazai feltételrendszerből vezethető le.

A specifikus hazai vonások kérdéskörében:
Az általános fejlődési folyamatok lényegi érvényesü-

lése mellett az elvégzett vizsgálatok igen sok specifikus jelenségre is rámutattak. Ezek közül kiemelve a legfontosabbakat, ismertetjük az alábbiakat.

— Az ország népességének kedvezőtlen demográfiai adottságai — és az utóbbi évtizedben ezek további romlása — következtében a népesség térbeli átrendeződésének folyamata lelassult (nagyobb mértékben, mint ahogy az más európai országban is bekövetkezett); így a népesség térbeli mozgásainak nyomon követése mellett több más jelenséget is célszerű figyelembe venni az urbanizációs szakaszok felismerésénél, ill. kimutatásánál.

— Lényegében az előbbiekből következően országunkban a lezajlott abszolút koncentrációs szakasz gyökeresen megváltoztatta a népesség korösszetételének területi differenciálódását, a népességkoncentráció egyben a fiatalabb korösszetételű népesség koncentrációja is; míg azokban a térségekben (településekben), ahonnan erőteljes volt az elvándorlás, a lakosság gyorsuló ütemű elöregedése indult meg. A terület-specifikus korstruktúra lemerevíti a további mozgásokat, így a népesség területi mobilitása már nem fejezi ki olyan markánsan a területi folyamatokban bekövetkező változásokat, mintha demográfiai adottságaink kedvezőbbek lennének.

— Az urbanizációs folyamat szakaszolódása hazánkban a foglalkozási struktúra változásaiban tükröződik erőteljesen; az abszolút koncentrációs szakaszt az iparban foglalkoztatottak gyors növekedése jelzi; míg a relatív koncentrációba történő átmenetet, ill. a soron következő fejlődési szakasz kibontakozását a terciér szektorban foglalkoztatottak aránynövekedése mutatja jellemzően. A központok és körzeteik egymáshoz viszonyított fejlődési ütemének kezdődő közelítését országunkban a népességváltozási tendenciáknál jobban kifejezik a népesség társadalmi jellemzőiben (pl. a foglalkozási összetételben, a népesség képzettségében) bekövetkező változások.

— A közlekedési és kommunikációs feltételek alacsony színvonala miatt még a relatív koncentrációs szakaszban is a gyűrűtelepülésekből a központokba irányuló ingázás tekinthető jellemzőnek; a gyűrűtelepülések közötti munkamegosztás fékeződése miatt az ezek közötti ingázás még csak kismértékben figyelhető meg. (A gyűrűtelepülések közötti ingázások növekedése döntően a mezőgazdasági üzemi koncentráció következményének tudható be.)

— A központok és körzeteik infrastrukturális fejlődésében kimutatható rendkívül nagy ütemkülönbségek következtében a körzeti települések státusza még sokkal alacsonyabb, mint a központoké; így a központokból történő kiáramlás is csak nyomok-

ban jelentkezik, elsősorban a városi lakásépítés nehézségeire, ill. a jövedelmekkel arányban nem álló városi lakásépítési költségekre visszavezethetően.

— Ez előbbi jelenséggel összefüggésben a központi városok belső területeinek leromlása, a szlömösödés folyamata nem a szuburbanizáció — a város közigazgatási határain kívüli — lakásállomány- (és népesség-) bővülés következtében indul be, hanem a közigazgatási területen belüli, peremterületi lakásépítés (lakótelep-építés) következményeként. A városok meglévő lakásállományának rehabilitációját, rekonstrukcióját tehát nem a szuburbanizáció, hanem a városterületen belüli extenzív terjeszkedés kísélteti. Az ebből következő kedvezőtlen társadalmi szegregáció azonban jellemzően még csak Budapestnél következett be.

— A kistérségi feszültségek kiéléződésének legszembetűnőbb oka a gyűrűtelepülések infrastrukturális fejlődésének súlyos lemaradása. Hozzájárul e feszültségek kiéléződéséhez az is, hogy a városokban koncentrált ipar kistérségileg dekoncentráltabb fejlődése hazánkban még nem jellemző (ez alól csak a hagyományos ipari agglomerációk tekinthetők kivételnek; ezeknél azonban nem a központokból kifelé, a körzetek felé irányuló dekoncentráció, hanem a kezdettől fogva is dekoncentráltabb típusú ipari fejlődés eredményezte az ipar kistérségeken belül kiegyensúlyozottabb térstruktúráját). Az ipar kistérségileg dekoncentráltabb fejlődését egyes fejlesztéspolitikai intézkedések is hátráltatták (pl. a budapesti agglomerációs övezetben életbe léptetett ipartelepítési tilalom).

— Specifikus hatásokat váltott ki országunkban az a fejlesztéspolitikai gyakorlat is, amely a központi források területi elosztásában a települések hierarchikus szerepkörét mereven követve, az OTK eredeti szándékától eltérően, a magasabb szerepkörű települések extenzív növekedését felgyorsította, ill. fékezte a központi szerepkör nélküli települések fejlődését. (Nem teljesen ide tartozó kérdés, mégsem hagyható figyelmen kívül, hogy a koncentrált forrásfelhasználás nem szolgálta elég hatékonyan a regionális szerepkörhöz tartozó funkciók kiépülését, s eléggé vitatható, ill. sok esetben gazdaságtalan módon csupán az alap- ill. alsófokú ellátás városokban történt fejlesztését eredményezte.)

— Az egészséges piaci mechanizmusok hiánya folytán a nem városi funkciók városi koncentrációja időben elhúzódott; ez hátráltatta a városközeli települések funkcióinak gazdagodását, s ezáltal a városok és körzeteik közötti racionálisabb — a helyi adottságokat jobban kihasználó — kibontakozását.

— A hazai településegységek fejlődésének nyomon követése azt mutatja, hogy a népesség társadalmi jellemzőinek átalakulása — központ és körzete re-

lációban bekövetkező közelítése — dinamikusabb volt az elmúlt évtizedben, mint az infrastruktúra kistérségi fejlődése, a központok és körzeteik infrastrukturális különbségeinek csökkenése. Ez az ellentmondás képezi a kistérségi feszültségek kiéléződésének gyökerét.

Az urbanizációs folyamat nemzetközi tapasztalatokra épülő elméletének továbbfejlesztésére alkalmas eredmények:

A vonatkozó nemzetközi szakirodalom tanulmányozása alapján megállapítható, hogy az urbanizációs folyamat általános törvényszerűségeivel, ezen belül a településhálózat átalakulási folyamatának jellemzőivel a legszélesebb empirikus kutatási bázison az Európai Társadalomtudományi Kutatásokat Koordináló Bécsi Központ által szervezett, mintegy 12 európai ország közreműködésével folyó, az „Urbanizáció Európában” (korábban a „Városnövekedés költségei”) címet viselő nemzetközi kutatás foglalkozik. E kutatásban intézetünk 1975 óta vesz részt, az első kutatási szakasz eredményeit 1981-ben a Területfejlesztési Közlemények 12. számában ismertettük.

A közelmúlt évek kutatásainak fókuszában a funkcionálisan együttélő településegységek állnak. A vizsgált európai településegységek fejlődésében megfigyelhető szakaszolódási elmélet elsősorban abban az irányban fejlődött tovább, hogy miként differenciálódnak az egyes urbanizációs fejlődési szakaszok a településegységek népességszáma, iparosodottsága, valamint történelmi, civilizációs, ill. kulturális hagyományai szerint. Más oldalról arra a kérdésre is választ keres a kutatás, hogy milyen társadalmi-gazdasági feltételrendszerek termelik ki a különböző típusú fejlesztéspolitikákat, és ezeknek mi a mozgásterük a folyamatok tényleges befolyásolásában.

Az I/a téma keretében 1984-ben elvégzett empirikus kutatás az urbanizáció általános elméletének továbbfejlesztéséhez az alábbi megfigyelésekkel járul hozzá.

- Az urbanizációs szakaszok felismerésénél, a településegységek fejlődési sorolásánál a népesség térbeli elhelyezkedésének változásain túlmenően célszerű figyelembe venni a népesség társadalmi jellemzőiben bekövetkező változásokat, a gazdasági struktúra változásának térségi, ill. egyes kisebb térségeken belüli differenciálódását, valamint az infrastruktúra-fejlődés és a társadalmi struktúra, átalakulás ütemében kialakuló különbséget, időeltolódásokat.
- A települések együttélésének szorosságára vonatkozó kritériumrendszer változik időben és térben; az urbanizáció korábbi szakaszaiban elsősorban az ipar extenzív fejlődésére jellemző mutatók, későbbi szakaszaiban pedig az ellátás-szolgáltatás szektorainak arányváltozásai, ill. a nem anyagi ágak gaz-

dasági struktúrán belüli súlyának változásai utalnak a fejlődés adott vagy éppen kibontakozóban lévő szakaszára.

- A nem anyagi ágakban foglalkoztatottak arányváltozása jól jelzi a gazdasági szerkezet, ill. a gazdaság intenzifikálódásának folyamatát; ennek relatíve magasabb aránya szoros összefüggést mutat a lakosság képzettségi szintjével, ill. annak emelkedésével.
- A népesség térbeli elhelyezkedésében bekövetkező változások értékelésénél, elemzésénél célszerű figyelembe venni a szóban forgó országok össznépességének demográfiai adottságait, jellemzőit is.
- A lakásépítési tevékenység jól jelzi a településfejlődés ütemének felgyorsulását, és a szoros korrelációt mutat a népesség fiatalos korösszetételével; a mindkettőben bekövetkező változások jelzik az urbanizációs folyamatban bekövetkező változásokat.
- A modern urbanizációs fejlődés szorosan kötődik az ipari fejlődés kibontakozásához, de az urbanizációs fejlődés kibontakozása szempontjából nem közömbös, hogy egy adott országban mely időpontban indul meg az ipar dinamikus fejlődése. A késleltetett iparosodás bizonyos mértékig torzítja a településfejlődési folyamatokat; felerősíti a feszültségeket és fékezi a pozitív fejlődési energiák kibontakozását.
- A fejlesztéspolitika jellege, preferencia-rendszere nagymértékben befolyásolja a törvényszerű folyamatok kibontakozását, de alapvetően nem változtatja meg a folyamaton belüli szakaszok sorrendjét és nem akadályozza meg az általános törvényszerűségek érvényesülését. A fejlesztéspolitika funkciója döntően az adott fejlődési szakaszokhoz tartozó pozitív fejlődési potenciálok kibontakoztatása és a feszültségforrások feloldása.

A gyakorlati kérdésekre adható válaszok összefoglalása

A településegységekre elvégzett részletes vizsgálatok is azt igazolták, hogy országunkban a 70-es évtizedekben a településhálózat átalakulásának legmarkánsabb jelensége a településegységek kialakulása volt. Általában igaz, hogy ezen egységek a legdinamikusabban fejlődő központokhoz kapcsolódva alakultak ki. E központok nagy része olyan történelmi város, amely kedvező feltételekkel rendelkezett a II. világháború után felgyorsult iparosításhoz; kisebb része olyan hagyományos ipari város, melynek korábbi fejlődése a nyersanyagforrásokhoz, kitermelőhelyekhez kapcsolódott, míg egy igen kis részük a szocialista iparosítás során — politikai elhatározásból — jött létre

valamely kiemelten fontosnak minősített ipari funkció betöltésére.

A központok nagy része már a 60-as évtized során dinamikus növekedést mutatott, s a környező településekkel való funkcionális kapcsolatait a hiány (a központokban a munkaerőhiány, a körzetekben a magasabb szintű ellátási intézmények hiánya) teremtette meg. E központok többsége mind a migrációs hullámok, mind az ingázás célpontjaivá vált.

A városnövekedés első, extenzív szakaszában ezek a központok erős elszívó hatást gyakoroltak környezetükre; mind a népesség, mind pedig a funkciók vonatkozásában. Ez volt az ún. „pontoszerű” városfejlődés általános érvényesülésének időszaka, amely igen sok problémát idézett elő, de lényegében a fejlődés szükségyszerű velejárója volt.

A 70-es évek második felében a központok és körzeteik közötti funkcionális kapcsolatok már nemcsak a hiányra, hanem – kismértékben bár, de – munkamegosztásból eredő racionalitásra is épültek; a kialakulóban lévő kistérségi munkamegosztás a településegységek jelentős részében a körzeti települések stabilizálódását vonta maga után.

Az 1980-as népszámlálási adatok alapján megállapítható, hogy a körzeti települések népességváltozási tendenciái változóban vannak; a központok és körzeteik között főként a társadalmi átalakulás közvetítésével egyre gazdagodó funkcionális kapcsolatok bontakoznak ki. A településegységekben tehát megindult a korábban pontoszerűen lezajló városfejlődés regionális kiterjedése. Bár a 70-es évtized második felében országosan jelentősen csökkent a migráció üteme, a településegységek központjainak nagy része még ma is célpontja a bevándorlásnak.

A településegységekben nagymértékben megváltozott a népesség demográfiai-területi struktúrája; a központokban a bevándorlás következtében jelentősen javult a korösszetétel, a központok közelében elhelyezkedő településekben azonban romlott. A megjavult korstruktúra ellenére – a természetes szaporodási viselkedésmódok megváltozása miatt – a központokban a 80-as évek elején már a természetes szaporodás visszaesése figyelhető meg. Ez utóbbihoz a nők fokozódó termelési aktivitása, a lakásellátás feszültségei és több más tényező is hozzájárul. Félő, hogy a népesedési folyamatok és a településhálózati változások összefüggéseinek nem kellő időben történő felismerése az amúgyis kedvezőtlen országos demográfiai tendenciák további romlásához vezet.

A településegységekben élő népesség képzettségi szintje magasabb, mint az országos átlag, és magasabb a nem településegységekbe tartozó városi népesség átlagánál is. Ennek magyarázata kettős: a településegységekben egyrészt kedvezőbbek voltak a képzési lehetőségek, másrészt az ország más részein élő néps-

ség kvalifikáltabb rétegeit is vonzották. A képzetesebb lakossági rétegeknek a településegységekben bekövetkezett viszonylagos koncentrációja egyik lényeges potenciális feltétele lehet a településegységekben folyó gazdasági tevékenység prosperitásának. A magasabban kvalifikált lakossági rétegek gazdasági aktivitásának eredményességét rontja azonban egyes infrastruktúrális ágak (pl. a lakáságazat) lemaradása, a munkaerő bővített újratermelését biztosító infrastruktúra alacsony színvonala.

A munkaképes korú népesség termelési aktivitása magasabb a településegységekben, mint az ország más részein. Ez egyrészt a szélesebb munkahelyválasztékkal, másrészt az urbanusabb életkörnyezet igényfokozó hatásával hozható összefüggésbe. Ugyancsak magasabb a nők termelési aktivitása, különösen a központokban; a nők foglalkoztatottságában központ-körzet relációban nagyobb differenciálódás figyelhető meg, mint az aktív korban lévő össznépeség foglalkoztatottságában. A 70-es évtizedben az ingázókon belül is nőtt a nők aránya. A nők fokozódó termelési aktivitása szoros korrelációt mutat a terciér szektor – ezen belül is különösen a nem anyagi ágak – aránynövekedésével. Kérdés, hogy a nőknek, a termelésbe történő fokozódó bevonása nem járul-e ugyancsak hozzá a természetes szaporodási arány visszaeséséhez? A településegységek gazdasági struktúrája dinamikusabb átalakulást mutat, mint az ország más térségei. A legfejlettebb ipari központokban csökkent az elmúlt években az ipari foglalkoztatottak aránya, és viszonylag ütemesen nőtt a terciér szektor súlya. A terciér szektoron belül is gyors növekedést mutatott a nem anyagi ágakban foglalkoztatottak aránya. (A településegységek urbanizációs fejlődési szakaszba sorolásánál a terciér szektor relatíve magas aránya nagymértékű egybeesést mutatott a népességváltozási kritériumok alapján történt szakaszba sorolással.)

A 70-es évtized második felében, de főleg a 80-as évek elején központ-körzet viszonylatban jelentős volt az ipari foglalkoztatottak arányának közelítése, sőt sok fejlett településegységnél már magasabb a körzetekben az iparban foglalkoztatottak aránya, mint a központokban.

A közelítés már megindult a terciér szektor tekintetében is; a legnagyobb differenciálódást ma még a nem anyagi ágakban foglalkoztatottak aránya mutatja. (Ez nagyrészt összefügg azzal, hogy a körzetek infrastruktúrája még fejletlen.) Mindenesetre kimutatható, hogy a gazdasági struktúrában az anyagi termelés mellett fokozódik a nem anyagi ágak jelentősége, főként a fejlődés fókuszát képviselő központokban. A nem anyagi ágak aránynövekedése azonban ma még nem indította el a szűkebben vett anyagi termelésnek a központokból való kiszorulását, kistérségileg dekoncentráltabb fejlődését.

Ezt a megállapítást több más ipari mutató is igazolja; az egy főre jutó ipari állóeszközök és ezen belül a gépek és gépi eszközök fajlagos értéke 1977 és 1982 között alig nőtt a körzetekben. (Kivételet képeznek a kifejezetten ipari települések.) Országunkban tehát az ipar dekoncentráltabb fejlődése csak nagytérségi relációban következett be, a kistérségi ipari dekoncentráció egyelőre még várat magára. (Ebben nagy szerepe van hazánkban az egészséges piaci mechanizmusok hiányának, a megfelelő telekpolitikának stb.)

A településegységek infrastruktúrájának vizsgálata meglehetősen ellentmondásos képet rajzolt ki, jelentős feszültségeket hozott felszínre.

Lakásellátás terén a településegységekben kedvezőtlenebb a kép, mint országosan. Bár viszonylag fiatal a lakásállomány (magas az 1960–80 közötti épült lakások állományon belüli aránya), a lakásellátottság nem javult olyan dinamikusán, mint az ország más térségeiben. Ez elsősorban az állomány kedvezőtlen strukturális jellemzőire vezethető vissza; a szobaszám növekedése és a lakások szobaszám szerinti összetétele nem követte a szükséges mértékben a megváltozó demográfiai összetételt, ill. az ezekből támadó reális szükségletek változását. A településegységek központjaiban az állami lakásépítés viszonylag magas aránya is hozzájárult a lakásállomány strukturális átalakulásának viszonylagos lemaradásához.

A lakásellátottság különösen a központokban kedvezőtlen, viszonylag magas az 1 szobás, és alacsony a 3 és többszobás lakások aránya. A nagyobb családok befogadására alkalmas lakásalap hiánya is hozzájárul a városi természetes szaporodás visszaeséséhez. (A propagatív korú népességből táplálkozó népesség-növekedés csak átmenetileg javította a természetes szaporodási rátát; a városi életkörülmények a születésszámok viszonylag meredek visszaeséséhez vezettek. Ehhez természetesen más tényezők is hozzájárultak, de a városi lakáshelyzet is szerepet játszott a demográfiai folyamatok romlásában.)

A településegységek központjaiban kialakult kedvezőtlen lakáshelyzet más szempontból is komoly problémának minősíthető. A társadalmi-gazdasági fejlődéssel párhuzamosan természetszerűleg fokozódnak a lakossági elvárások a lakásellátással szemben. A városi lakásállományon belüli mobilitást nagymértékben fékezi egyrészt az állomány merev struktúrája (a 2 szobás lakások magas aránya), másrészt a megfelelő mennyiségű lakásalap hiánya. A tulajdonviszonyok sem kedveznek a meglévő lakásállomány jobb kihasználásának. A lakáshelyzetük javítását új lakások építésével megoldani szándékozó lakossági rétegek számára részben a városi telekár, részben a területszűke miatt egyre szűkül a lehetőség a telekszerzésre, lakásépítésre. Nagyobb lakások építésének így többnyire csak a központi városokon kívül, valamely körzeti település-

ben van realitása. A városból való kiáramlást Magyarországon döntően a városi lakáshelyzet megoldatlansága hívja életre. A körzeti települések ugyanakkor nincsenek felkészítve erre, sőt már a meglévő lakásállomány is súlyos infrastrukturális hiányokat mutat. E probléma spontán módon történő megoldhatósága nem várható; a megoldást csak a településegységekben belül összehangolt, átgondolt, az urbanizációs mozgásfolyamatokat is figyelembe vevő lakásgazdálkodási rendszer hozhatná.

Meglehetősen ellentmondásos a műszaki infrastruktúra helyzete is. Ha országos összehasonlítást végzünk, megállapítható, hogy összességében a településegységek műszaki infrastruktúrája fejlettebb szintet mutat, mint az ország más térségei. Az egyes kistérségeken belül azonban igen nagy különbségek alakultak ki a központok és körzeteik ellátottsága között. A legszembetűnőbb egyenlőtlenések az Alföldön elhelyezkedő településegységeket jellemzik, holott a vezetékes vízellátás fejlődése terén a 70-es években az Alföld nagytérségében is jelentős volt az előrelépés. Az alföldi településegységekben azonban még a központok ellátottsága is igen sok kívánnivalót hagy maga után. A műszaki infrastruktúra terén a legnagyobb problémát a víz-csatorna olló tágulása jelenti. A csatornázottság alacsony szintje, ill. hiánya a városközeleli települések dinamikusabb urbanizálódását hátráltatja.

Hátráltatja a központok körül kialakult körzetek dinamikusabb fejlődését a közlekedési rendszer kedvezőtlen strukturális adottsága és a kommunációs feltételek (elsősorban a távbeszélő-ellátottság) igen alacsony szintje is. A településegységek közlekedési rendszere túlzottan a központokra szervezett; a gyűrűs kapcsolatok hiányosságai hátráltatják a gyűrűtelepülések közötti munkamegosztás jobb kibontakozását. A kommunikációs feltételek alacsony szintje (a településegységekben kedvezőtlenebb a helyzet e téren, mint országosan) mind a központ – körzet közötti, mind a körzeti települések egymás közötti kapcsolatának jobb kibontakozását gátolja.

Az ellátás-szolgáltatás létesítményi feltételeit tekintve a vizsgálatok azt mutatták, hogy az országosnál jobb a helyzet a településegységekben, de a központ – körzet közötti közelségéről ezen a téren még nem beszélhetünk. (Érdekes megfigyelni pl., hogy a bolti eladótér fajlagos m²-e központ-körzet relációban kiegyenlítettőbb, mint a bolti eladási forgalomé. Ez arra mutat, hogy a létesítményi feltételeknél még nagyobb ellátási különbségek adódnak egyéb feltételek hiányaiból, pl. az áruválaszték, áruellátás stb.) Az élelmiszerboltok területileg viszonylag egyenletesebben terítettek, mint az iparcikkboltok.

A kommunális intézmények terén az országosnál rosszabb a helyzet az általános iskolai tanterem- és

tanerő-ellátottság, a szociális otthonok és az öregek napközi otthona terén. Az általános iskolai hiány azért tekinthető súlyos problémának, mert a lakosság képzettségi szintjének további javításában döntő fontossága van az alapfokú oktatásnak. (A középiskolák terén mutatkozó kedvező helyzetet is ellentmondássá teszi a középiskolára vezetés folyamatláncának e komoly hiányossága.) Az öregekről való gondoskodás hiányosságai a munkaképes korú népesség terhelését növelik, amellet hogy társadalompolitikai szempontból is erősen kifogásolhatók. Az ellátás-szolgáltatás, ill. a kommunális ellátás egyéb ágainál a helyzet az említettekénél globálisan kedvezőbb, de az egyes településegységek térségén belül túlkonzentrált. E koncentrált elhelyezkedés nem párosul megfelelő közlekedési és kommunikációs feltételekkel.

Összefoglalólag megállapítható, hogy a településegységekben fokozottan jelentkezik az az ellentmondás, amely a népesség társadalmi jellemzőinek átalakulása-fejlődése és az infrastruktúra fejlődésének ütemében, ill. ütemkülönbségeiben nyilvánul meg. Az urbanizációs fejlődés dinamikája jobban kimutatható a társadalmi jellemzők változásán, mint az infrastruktúra fejlődésén.

Ez az ütemkülönbség arra hívja fel a figyelmet, hogy jelentős feszültségek vannak a termelési viszonyokon belül; ez az egyébként az országosnál dinamikusabban fejlődő térségekben felfokozottan jelentkezik és a további fejlődés fékjévé válhat. E feszültség feloldása igen sürgős, feltétlenül fejlesztéspolitikai beavatkozást igényel!

A részletes vizsgálatok alapján (melyeket a II. fejezetben ismertetünk) az 1983. évi szintézisben jelzett funkcionális típusokba, ill. urbanizációs fejlődési szakaszokba csoportosítottuk a vizsgált településegységeket.

A településegységek hosszú távú fejlesztésére vonatkozó fejlesztéspolitikai javaslatokat döntően a feltárt problémákra építve fogalmaztuk meg, figyelembe véve a soron következő fejlődési szakaszban valószínűsíthető potenciális lehetőségeket és feszültségforrásokat. (Mind a településegységek csoportosítását, mind a fejlesztési javaslatokat a tanulmány III. fejezetében ismertetjük.)

II. A VIZSGÁLATOK EREDMÉNYEINEK ISMERTETÉSE

A településegységekre egyedileg, ill. összevontan elvégzett vizsgálatok országos összehasonlításban értékeltük. Elemeztük egyrészt, hogy a településegységek összessége milyen mértékben és milyen tényezők szempontjából tér el az országos átlagtól, a település-

együttesbe nem tartozó városok, ill. községek átlagától; másrészt vizsgáltuk, hogy az együttesek központjai, ill. körzeti települései mennyiben viselkednek másképp, mint a településhálózat településegységekbe nem tartozó elemei.

Ha a 32 vizsgált településegységet az új közigazgatási egységbe szervezett 139 városkörzethez viszonyítjuk, azt látjuk, hogy mind a települési funkciók, mind pedig a népesség társadalmi jellemzői szempontjából a településegységek magasán az átlag feletti szintet reprezentálják.

A különböző funkcionális típusba tartozó települések aránya*

	Városi funkciórendelkezik	Funkció-gazdag	Funkció-hiányos	Funkció-szegény
A településegységekbe tartozó településekből	12,0%	26,4	38,4%	23,2%
Az ország összes településéből	5,5%	19,2%	35,7%	39,6%

* A típusba sorolásnál Valér Éva tipológiáját alkalmaztuk. Forrás: „A teljes faluhálózat vizsgálata”, VÁTI, 1983. Témafelelős: Valér Éva

A társadalmi jellemzők szerinti arány

	Bővülő társadalmú	Labilis társadalmú	Hanyatló társadalmú
A településegységekbe tartozó településekből	42,5%	46,4%	11,1%
Az ország összes településéből	22,5%	61,0%	16,5%

A vizsgált minta az ország településeinek 20%-át, központi szerepkörű településeinek 38%-át, alapfokú településeinek 18,5%-át reprezentálja. 1970-ben az ország össznépségének 57%-a, 1983-ban pedig 61%-a élt a vizsgált településegységekben.

A népesség tényleges változása és a népességváltozás összetevői

Az ország össznépségének 1970–1983 közötti tényleges növekedése 3,7% volt; a településegységek népessége ugyanezen időszakban 10,7%-kal nőtt. (A településegységekbe nem tartozó városok népességnövekedése 15,5% volt, a településegységek kívüli közsé-

gek pedig 9,8%-os népességsökkenést mutattak.) Ha kiemljük a mintából Budapestet, úgy a településeggyüttesek népessége az együttesen kívüli városok növekedési ütemét közelíti. A népességváltozás irányában és dinamikájában jelentős különbségek vannak a központok és a körzetek között; de a központokon belül is erős a szóródás (a legalacsonyabb a növekedési ütem Ózdnál – 5,7% – a legnagyobb a növekedés Veszprémnél – 53%). A körzeti települések között népességsökkenés is megfigyelhető. A körzeteken belül a belső gyűrűk népessége mutat stabilizálódást, a külső gyűrűk nagy részében még népességsökkenés mutatkozik. A központok, a belső és külső gyűrűk tekintetében határozott urbanizációs lejtő mutatható ki. (Érdekes kivétel Szolnok településeggyüttese, ahol a vizsgált időszakban a belső gyűrű népessége csökkent, a külső gyűrű népessége pedig nőtt.)

A természetes szaporodási és a vándorlási arányokat tekintve globálisan hasonló arányokat mutatnak a településeggyüttesek, mint az együttesbe nem tartozó városok. A népességnövekedés dinamikusabb volt a 70-es évtizedben, mint a 80-as évek elején; a migráció ütemének csökkenése azonban kevésbé érintette a településeggyütteseket, mint a többi városokat.

A népesség korösszetétele fiatalosabb az országos átlagnál; jobb, mint a községi, de kedvezőtlenebb, mint a városi átlag. A központokban jelentősen több a 100 időskorúra jutó 0–14 évesek aránya, mint a körzetekben; e téren azonban mind a központok, mind a körzeti települések között igen erős a szóródás. (A központok között Dunaújváros népessége mutatja a legfiatalabb korösszetételt 357-es értékkel, a legöregebb a népesség Budapesten, 89-es értékkel. A körzeti települések között Miskolc körzete a legfiatalabb, 226-os értékkel, Szeged körzete a legöregebb 98-as értékkel.) Ezen a téren nem figyelhető meg urbanizációs lejtő a belső és külső gyűrűk vonatkozásában; a belső gyűrűkben általában ott romlott erősen a korösszetétel, ahol nagy volt a központok elszívó hatása.

A lakosság képzettségi szintje a településeggyüttesekben magasabb, mint az országos átlag és mint az egyéb városok átlaga. A 7 éves és idősebb népességből az általános iskolát végzettek aránya 30,4, az érettségizettek aránya 18,4, a főiskolát végzetteké 6,9%. (Az országos átlag 29,7, 14,5 és 5,1%; az egyéb városi átlag 30,0, 14,3 és 4,3%.) A településeggyütteseken belül azonban erős a polarizálódás; a központokban főként a főiskolát végzettek koncentrálnak. Központ-körzet relációban a legkiegyenlítettebb az általános iskolát végzettek aránya; közelítést mutat az érettségizettek aránya; a legnagyobbak a különbségek a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányában. Az ipari agglomerációkban viszonylag kiegyenlítettebb a lakosság képzettségi szintje, de központjaik a

többi településeggyüttes központjához képest nem képviselnek jó színvonalat. A legmagasabb a lakosság képzettségi szintje a budapesti agglomerációban (központ-körzet relációban egyaránt), a többi központ közül kiemelkedik Veszprém, Eger, Szombathely, Kaposvár, Debrecen, Szeged és Szekszárd, főleg a felsőfokú képzettséggel rendelkezők viszonylag magas arányát tekintve. A körzeti községek népessége ugyancsak magasabban képzett, mint az egyéb községeké. Nemzetközi összehasonlításban azonban a településeggyüttesekben élő népesség képzettségi szintje egyáltalán nem tekinthető magasnak!

A gazdasági aktivitás és a gazdasági szerkezet jellemzői

A munkaképes korú népességből az aktív keresők aránya ugyancsak magasabb a településeggyüttesekben, mint országosan. (Országosan a munkaképes korú népesség 77,9%-a, a településeggyüttesekben 78,7%-a aktív foglalkoztatott. (Központ-körzet relációban egyaránt az aktivitási szint legmagasabb a budapesti agglomerációban, a legalacsonyabb Nyíregyháza körzetében (82, ill. 74%). Általában magasabb a központokban az aktív keresők aránya; ennél alacsonyabb a belső gyűrűkben és még alacsonyabb a külső gyűrűkben. (Az urbanizációs lejtő e tényező tekintetében világosan kirajzolódik.)

A női foglalkoztatottak aránya hasonló differenciálódást mutat, mint az aktív keresőké; magasabb a településeggyüttesekben, mint országosan, és a településeggyütteseken belül csökkenés mutatkozik a központoktól távolodva. A női foglalkoztatottak központ-körzet relációban erőteljesebben differenciálódnak, mint az összes aktív keresők. A női foglalkoztatottság általában ott magasabb, ahol magasabb a nem anyagi ágazatokban foglalkoztatottak aránya.

Az aktív keresők foglalkozási összetételének vizsgálata azt mutatja, hogy a településeggyüttesekben a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya jóval magasabb (90,9%), mint az országos átlag (84%). Az iparban foglalkoztatottak aránya ugyanakkor alacsonyabb kistérségekben, mint a városi átlag (37% a városi átlag 40%-ához képest); a jelentős iparral rendelkező központokban az utóbbi féltizedben az iparban foglalkoztatottak aránycsökkenése következett be. Ez elsősorban az ipar extenzívől intenzív fejlődési szakaszba történő átmenetével kapcsolatos. Az ipari foglalkoztatottak volumen- és aránycsökkenését mutató központok körüli körzetekben azonban még továbbra is magas az iparban foglalkoztatottak aránya (sok esetben arányuk meghaladja a központokét; az ilyen településeggyüttesek az 1983. évi adatok szerint már a relatív koncentrációs urbanizációs szakasz jeleit mutatják). Az abszolút koncentrációt rep-

rezentáló településgyűttesekben még jelentős az ipari foglalkoztatottak arányának különbsége a központok és körzeteik között; ezekben a központokban a 70-es évtizedben még tovább nőtt az ipari foglalkoztatottak aránya (pl. Székesfehérvár, Kecskemét).

A vizsgálat azt is kimutatta, hogy az ipar településen (településgyűttesen) belüli súlya ma már nem mérhető egyértelműen az ipari foglalkoztatottak arányán; több más – az iparra jellemző – információt is meg kell figyelni az iparosodottság mértékének vizsgálatánál, értékelésénél.

Vizsgálataink azt mutatták, hogy 1982-ben a településgyűttesekben volt az ország összes telephelyeinek 82%-a, ipari telephelyeinek 66%-a, ipari állóeszköz-értékének 78%-a, a gépek és gépi berendezések értékének 79%-a, az iparban felhasznált hajtóerő 79%-a és a szocialista iparban foglalkoztatottak 75%-a. Mind e felsorolt ipari jellemzők vonatkozásában csökkent 1977 és 1982 között a településgyűttesek országban belüli súlya, ami arra utal, hogy fejlődésükben ma már nem kizárólag, ill. döntően az ipar, hanem sok más tényező is szerepet játszik. E térségek fejlődésében az ipar mellett fokozódó jelentőséget kapnak a lakosságot és a termelést kiszolgáló ellátási és szolgáltatási tevékenységek. (Ezt a megállapítást igazolja az is, hogy míg 1977 és 1982 között a település együttesekben lévő ipari telephelyek aránya 67%-ról 66%-ra csökkent, az összes telephelyek aránya 82%-ra nőtt.)

A településgyűttesekben a terciér szektorban foglalkoztatottak aránya 52,4% az ország 45,9%-ához, ill. az egyéb városok 42,2%-ához képest. A terciér szektorban foglalkoztatottakon belül a nem anyagi ágakban dolgozók aránya mutatja az országos átlaghoz képest a legmarkánsabb eltérést; ez az arány egyben az urbanizációs fejlettség magasabb szintjét is jól kifejezi. Vizsgálataink azt mutatták, hogy a népességváltozások tendenciák alapján történő urbanizációs fejlődési szakasz meghatározásához jól illeszkedik a terciér szektorban foglalkoztatottak arányában kimutatható differenciálódás; azokban a településgyűttesekben magasabb a terciér szektorban foglalkoztatottak aránya, amelyek a népességváltozás kritériumai alapján már a relatív koncentrációs szakaszba nyertek besorolást. (Voltak olyan településgyűttesek is, pl. Debrecen és Szombathely, ahol a terciér szektor aránya alapján módosítottuk az eredeti besorolást.) A terciér szektoron belül a kereskedelem foglalkoztatottak arányának differenciálódása is jól illeszkedett a népességváltozás alapján történt szakaszba soroláshoz.

A lakásellátás helyzete

Az infrastruktúrávontakozó vizsgálatokon belül kiemelten kezeltük a lakásellátás helyzetének vizsgálatát.

A településgyűttesek lakásállománya az ország lakásállományán belül 1970-ben annak 56%-át, 1983-ban pedig 60%-át reprezentálta. Mindkét időpontban tehát alacsonyabb volt a lakásállomány aránya, mint a népesség aránya. 1970–1980 között dinamikus volt a településgyűttesekben a lakásállomány bővülése (20%-kal nőtt a lakások száma); a lakásszaporulat meghaladta mind az országos átlagot (13%), mind pedig az egyéb városok átlagát (18%). 1980-tól kezdődően azonban a lakásépítés üteme erőteljesebben csökkent, mint az ország más térségeiben.

A 100 lakásra jutó szobák számát tekintve a településgyűttesek lakásállománya hasonló az országos átlaghoz, de elmarad az egyéb városok átlagától (199 szoba/100 lakás, ill. 203 szoba/100 lakás). A 100 lakásra jutó lakások számában jobb helyzet mutatható ki a városokénál, de kedvezőtlenebb az országos és az egyéb községi átlagnál (országos átlag 286 lakos/lakás, a településgyűttesek átlaga 290 lakos/lakás, az egyéb városok átlaga 296 lakos/lakás, az egyéb községek átlaga pedig 281 lakos/lakás). A lakások átlagos foglaltsága nem értékelhető a lakásállomány strukturális jellemzőinek ismerete nélkül. Az 1, ill. 3 és több szobás lakások arányát tekintve a településgyűttesek ugyancsak kedvezőtlenebb helyzetet mutatnak, mint az országos átlag. A településgyűttesekben minden vizsgált kategóriánál nagyobb az 1 szobás lakások aránya (28% szemben az országos átlag 27, az egyéb városi átlag 25, ill. az egyéb községi átlag 27%-ával). A 3 és több szobás lakások arányát tekintve (24%) a helyzet hasonló az országos átlaghoz, kismértékben rosszabb, mint az egyéb városi, ill. jobb, mint az egyéb községi átlag.

A lakásállomány életkorát tekintve (alapul véve az 1960–1980 között épült lakások állományon belüli arányát) a helyzet hasonló az egyéb városokéhoz, valamivel jobb, mint az országos átlag. Érdekes ugyanakkor, hogy e térségekben 1945 és 1960 között viszonylag kevés lakás épült; a lakásépítés üteme ebben az időszakban alacsonyabb volt; mint valamennyi más vizsgált kategóriánál.

Központ-körzet relációban megállapítható, hogy a központokban általában nagyobb az 1 szobás és kisebb a 3 és több szobás lakások aránya, mint a körzetekben.

Kivételt képeznek ebben a tekintetben azok a településegységek, amelyek a II. világháborút követően rendkívül alacsony színvonalú lakásállománnyal rendelkeztek (pl. Debrecen, Kecskemét, Nyíregyháza, Szeged településegysége). Jellemző ugyanakkor, hogy a településegységekben a lakásállományon belül a 2 szobás lakások aránya a legnagyobb. Mind a lakásállomány életkorában, mind pedig a lakásállomány strukturális jellemzőiben jelentős szerepe van annak a ténynek, hogy az elmúlt évtizedekben a központok lakásállományának bővülése döntő részt az állami lakásépítés, míg a körzeteké a magánéros építés eredményeként következett be. A településegységek központjaiban a lakásállomány kedvezőtlen strukturális adottsági spontán szuburbanizációs tendenciák felerősödéséhez vezethetnek.

Vizsgáltuk az új lakásépítést az 1980-as évtized első éveiben. A településegységekben magasabb volt az 1000 lakosra jutó építés, mint az ország egészében (a településegységekben 1980-ban 1000 lakosra 9,5, 1982-ben 8,0 új lakás építése jutott, országos átlagban pedig 8,3 ill. 7,1 volt az 1000 lakosra jutó lakásépítés aránya). Lassabb volt ugyanakkor a lakásállomány kicserélődése (1980–82 között 100 új építésre a településegységekben csak 16 lakásbontás esett, országos átlagban pedig 22). Nyilvánvaló, hogy a bontási arány alacsonyabb értéke a lakásalap hiányaival hozható összefüggésbe.

Az új építés a lakásállomány strukturális jellemzőit nem javította számottevően (az új építésből a 3 és több szobás lakások aránya országosan 45% volt, a településegységekben csak 39%). Kisebb az épített lakások alapterülete is (1981-ben 65 m², 1982-ben 66 m² volt a településegységekben épített lakások átlagos alapterülete, országosan ez mindkét időpontban 70 m² volt.) Kedvezőbb azonban az új lakások közművesítettsége: a közüzemi vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya az új lakások 92%-át, a csatornázott lakások pedig az új építés 73%-át képviselik (országosan 88,6, ill. 41%-os ez az arány).

A műszaki infrastruktúra fejlettsége

A településegységekben globálisan mind a vezetékes vízellátás, mind pedig a csatornázás terén jelentősen jobb a helyzet, mint az országban átlagosan. A településegységek lakásállományának 78,5%-a rendelkezik vezetékes vízellátással, 67%-a vízőblítéssel WC-vel (országosan 64, ill. 52%-os a bekapcsoltság szintje). A csatornázás terén hasonlóan kedvezőbb a helyzet (a településegységekben a vezetékes vízellátásban részesülő lakások 71%-a csatornázott, országosan csupán 60%-a). Jelentős különbségek mutatkoznak azonban a közművesítettség terén központ-körzet relációban. Különösen éles a feszültség a csatornázottság terén.

A körzeti településekben jelentősen nagyobb a vízőblítéssel WC-vel ellátott lakások aránya, mint a csatornázottaké. (Ezen a téren a Balaton térsége mutatja a legaggasztóbb képet.) A vezetékes csatornába bekötött lakások arányát tekintve jelentős szóródás mutatkozik a településegységek központjai között is. (Igen kedvezőtlen a helyzet Kecskemét, Gyöngyös, Hatvan, Mátészalka, Békéscsaba esetében, valamint a Sárospatak–Sátoraljaújhely, ill. a Szentes–Csongrád várossegységeknél.)

Intézményellátottság

Intézményellátottság terén ugyancsak kedvezőbb helyzetet mutatnak a településegységek, mint az ország más térségei. A helyzetelemzésnél az egyes intézményfajták országban belüli arányát a népességarányhoz viszonyítottuk. (Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az intézmények nagy részének ellátási közege esetleg túlnyúlik a településegységek határain, tehát nagyobb térségek ellátását is szolgálja.)

Az egészségügyi ellátás terén kimutatható, hogy a népességarányos 61%-hoz képest a településegységekben működik az ország összes orvosainak 83%-a, a gyermekorvosok 84%-a, a kórházi ágyak 81%-a és a szakrendelési órák 82%-a.

Viszonylag kedvezőbb a helyzet az országosnál egyes gyermekintézmények terén is. Itt működik a bölcsődei férőhelyek 78%-a és a bölcsődei gondozók ugyancsak 78%-a. Az orvosi férőhelyek és az óvónők aránya a népességarányossal azonos. A településegységekben van a középiskolai tanteremek 78%-a és itt működik a középiskolai tanteremek 80%-a.

Kedvezőtlenebb ugyanakkor az országosnál a helyzet az általános iskolák terén. A népességarányos 61%-hoz képest csupán az összes általános iskolák 47%-a, a tanteremek 55%-a, ill. az általános iskolai tanteremek 59%-a működik a településegységekben. Figyelemreméltó az általános iskolai és a középiskolai képzés létesítményi feltételeinek kapacitás-különbsége. Az általános iskolai oktatási feltételek hiányosságai: a váltott rendszerű oktatás magas aránya, a túl nagy osztálylétszám stb. rontja a magasabb színvonalú létesítményi feltételekkel rendelkező középiskolák oktatási hatékonyságát, és nem biztosítja a középiskolába kerülő tanulók megfelelő előképzését. A középiskolai kapacitás túlkonzentráltsága ugyanakkor kedvezőtlen a középfokú oktatás általánosságá, ill. területileg kiegyenlítettebbé tétele szempontjából.

Az intézményhálózat ugyancsak szűk keresztmetszete a településegységekben működő szociális otthonok és öregek napközi otthonának a népességarányosnál jóval alacsonyabb kapacitása. (Az országos kapacitás 34, ill. 39%-a működik csupán a településegységekben.) Különösen kritikus a helyzet e téren

a főváros esetében; ill. ha figyelembe vesszük, hogy a népesség korösszetétele a településegységekben lényegében alig jobb, mint az országos átlag.

A településegységekbe tartozó települések 65%-a tanácsi székhely (országosan csupán a települések 48%-a az); a települések közel 100%-a rendelkezik vasútállomással vagy távolsági autóbusszjárással; 86%-a postahivatallal vagy fiókpostával; 46%-a pénzügyintézetrel (ez az arány országosan csak 34%), 42%-a gyógyszerházzal (az országos átlag 29%); 66%-a körzeti orvosi székhely (országos átlag 51%); a települések 68%-ában van felsőtagozatos általános iskola (országos átlag 54%); a települések 42%-a mezőgazdasági nagyüzem székhelye.

A részletes vizsgálatok azt mutatták, hogy a településegységek országon belüli termelési és ellátási súlya jelentősen meghaladja a népességarányos hányadot; ezek tehát az ország legdinamikusabban fejlődő kistérségei. A fejlődés összetevőin belüli aránytalanságok, feszültségek ezért országos jelentőséggel bírnak; tervszerűbb fejlesztésük, a feszültségek feloldása tehát mindenképpen országos érdek is!

III. A TELEPÜLÉSEGYÜTTESEK CSOPORTOSÍTÁSA

A vizsgált településegységek csoportosításával az volt a célunk, hogy ennek segítségével olyan differenciált fejlesztéspolitikai javaslatok legyenek megfogalmazhatók, amelyek illeszkednek a különböző településegységek jelenlegi, ill. jövőbeni fejlődési folyamataihoz, funkcionális típusaihoz. A különböző fejlődési szakaszokban ugyanis más-más fejlődési összetevőknek van domináns szerepe a folyamatok kedvező alakulásában, ill. a különböző funkcionális típusoknál más-más módon érvényesülnek az általános — az egyes szakaszokhoz kötődő — jelenségek.

Lényegében háromféle csoportosításra vállalkoztunk; a funkcionális típus szerinti, az agglomerálódottság mértéke szerinti, ill. az urbanizációs fejlődési szakaszok szerinti csoportosításra. A téma indításakor megfogalmazódott ugyanakkor az az igény, hogy lehetőség szerint szintetikus csoportokat alkossunk. Ezen igény létjogosultságát kutatásunk messzemenően igazolta. Az agglomerálódottság mértéke, ill. az urbanizációs szakaszok szerinti csoportosítás ugyanis lényegében nem különbözik egymástól; az urbanizáció kezdeti szakaszaiban a településegységek még igen laza szálakkal kötődnek egymáshoz, a kapcsolatok nem szorosak. Később a kölcsönös egymásrautaltság erősödik és ezáltal a kapcsolatok is erősödnek. Így nem lenne értelme a kapcsolatok szorossága szerint különböző csoportokat alkotni; az agglomerálódott-

ság mértékének mérésére alkalmas kritériumok lényegében azonosak az urbanizációs szakaszok meghatározását szolgáló kritériumokkal. Ez az egybeesés a részletes vizsgálatok után vált nyilvánvalóvá, tehát a kutatás egyik részeredményének tekinthető.

A kapcsolat-szorosság, ill. az urbanizációs szakaszok meghatározására az alábbi kritériumrendszert alkalmaztuk.

Kiindultunk abból a tapasztalatból, hogy a népesség térbeli mozgásai elég jól kifejezik a bonyolult fejlődési folyamatokat; de kizárólagos kritériumként nem alkalmazhatók (elsősorban a területi demográfiai adottságok különbözőségei miatt). Ezért az első durva — a népességváltozásra alapozott — csoportosítás után vizsgáltuk, hogy az egyes csoportok mennyire homogének más fontos kritériumok szempontjából. Ez utóbbiak közé soroltuk a népesség néhány társadalmi jellemzőjét, pl. a foglalkozási összetételt (különösen a tercier szektorban foglalkoztatottak arányát), a lakosság képzettségi szintjét, ill. ezeknek a központok-körzetek relációjában jelentkező egyenlőtlenségeit. A kapcsolat szorosságát jelző jelenségnek ítéltük a körzeti népesség társadalmi szempontból való központ-közelítést. Az infrastruktúrából elsősorban a lakásépítést emeltük ki; kapcsolat-szorosságot jelző mutatónak vettük, ha a körzetekben a lakásépítés dinamikája viszonylag magas volt. Az iparban foglalkoztatottak arányát elsősorban a körzetek viszonylatában vettük figyelembe; hasonlóképpen az ipar fejlettségét jelző más mutatókat. Az infrastruktúra más ágait kiegészítő információként vettük figyelembe.

A csoportosítási kritériumok számszerű ismertetésétől szándékosan tekintettünk el; ezek ugyanis országosan nem egységesek; a tágabb környezettől függően is területileg differenciálódnak. E kritériumok köre és értéke időben is változik; míg az 1970-es években döntően az iparral kapcsolatos mutatók utaltak a településközi kapcsolatokra, ma már sokkal inkább a népesség egyéb társadalmi jellemzői, ezen belül a tercier szektorban foglalkoztatottak aránya. A műszaki és szociális infrastruktúra központ-körzet közötti mutatói az infrastruktúra országos alulfejlettsége miatt sajnos még nem alkalmasak a fejlődési szakaszok, ill. a kapcsolat-szorosság meghatározására.

A funkcionális típusba sorolás nem okozott nehézséget; jellemző kritériumrendszer kidolgozása sem vált szükségessé; a településegységek szerkezetének ismeretében az adatok párhuzamos elemzésével a csoportosítás könnyen végrehajtható volt.

A funkcionális típusba sorolás alapján megállapítható, hogy a településegységek döntő többsége (21 a 32-ből) városkörzet; a városegységek és az azonos funkciójú települések együtteseik kisebbségben vannak (szám szerint 6, ill. 5. Az utóbbi típust az egyszerűség kedvéért agglomerációnak nevezzük.)

A típusoknál azt tapasztaltuk, hogy a „városeyüttes” típus tiszta formában hazánkban nemigen fordul elő. E megállapítás kapcsán joggal merülhet fel a kérdés, vajon indokolt-e városeyütteseket a településeyüttesek sajátos típusaként kezelni? E kérdésre a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok bázisán igenlő választ adunk. Ennek nyomán azonban az a további kérdés merül fel, vajon mivel magyarázható, hogy országunkban ez a településeyüttes-típus a szintézisben leírt formában nemigen fordul elő? A szóba jöhető hazai városeyüttesek korábbi fejlődésének vizsgálata azt mutatta, hogy az elmúlt évtizedek fejlesztéspolitikája ellene hatott a városeyüttesek egymással rivalizáló fejlődésének; a fejlesztéspolitika ugyanis eleve eldöntötte, hogy két vagy több – földrajzilag egymáshoz közel fekvő – város közül melyiknek a fejlődését preferálja. Ilyen feltételrendszerben az egymással versengő városok további fejlődése már meghatározottá vált; egyikük fejlődését a központi erőforrásokból való nagyobb részesedés felgyorsította, míg ennek ellenkezője a másik (vagy többi) város fejlődését fékezte.

A településeyüttesek funkcionális típusba sorolásánál ezért eltekintettünk a fejlesztéspolitika hatására bekövetkezett tényleges fejlődési dinamikát alapul vevő értékeléstől, és a városeyüttesek csoportjába soroltuk azokat a településeyütteseket, amelyekben az ezeket alkotó városok rendelkeztek korábban olyan adottságokkal, melyek egymással rivalizáló fejlődési folyamatot indíthattak volna be.

A kialakult fejlődési, ill. funkcionális csoportokat 2. térképmellékletünkön mutatjuk be.

Fejlesztéspolitikai javaslatok

A településeyüttesekre vonatkozó fejlesztéspolitikai javaslatok megfogalmazásánál az 1983-ban kidolgozott szintézis szerinti hármas követelményből indulunk ki. Eszerint a hatékony fejlesztéspolitika

- feloldja az előző fejlődési szakaszban kialakult problémákat;
- kibontakoztatja az adott fejlődési szakasz potenciális lehetőségeit és csökkenti a törvényszerűen jelentkező feszültségeket, valamint
- előkészíti a következő fejlődési szakasz belépését, kibontakozását.

A településeyüttesek összehangolt fejlesztésének országunkban sajnos nincsenek még hagyományai, kibontakozását elsősorban szemléleti gátak akadályozzák. Esettanulmányt végeztünk a budapesti agglomerációra, keresve az okát, miért nem tudott eddig a gyakorlatban megvalósulni a főváros és körzetének együttfejlesztése. Több felelős tanácsi szakemberrel folytatott interjú után arra a következtetésre kellett

jutnunk, hogy a fővárosi szakemberek a fővárosi gondokat kizárólag a főváros közigazgatási határain belül akarják megoldani; csupán problémahalmazokban gondolkodnak, megfelelő előrelátás nélkül. A Pest megyei szakemberek a másik oldalról nézve a kérdést arra hivatkoznak, hogy a fővárossal való együttfejlesztés csak oda vezetne, hogy egyre több kellemetlen funkció kerülne ki az agglomerációba, így az összehangolt fejlesztéshez nem fűződik érdekük.

Áttanulmányozva az MT rendelet nyomán a koordinációs lehetőségekkel foglalkozó megyei anyagokat, az volt a benyomásunk, hogy a vidékiek szemlélete ebben a kérdésben rugalmasabb; az érdekeltség megteremtése azonban fokozhatná a települések közötti koordinációs szándékot. Nehéz ma előre látni, hogy a finanszírozás új rendszere milyen irányba fogja elmozdítani a tanácsi vezetők szemléletét; az individuális megoldásokat, vagy a koordinációs intézkedéseket fogja-e erősíteni? Meggyőződésünk ugyanakkor, hogy a megyei céltámogatások rendszerével elsősorban a több település dinamikusabb fejlődését szolgáló közös infrastruktúra-rendszerek kiépülését kell elősegíteni.

A fejlesztéspolitikai javaslatok ismertetése előtt előre kell bocsátanunk, hogy egyrészt az évi vizsgálatok adat- és munkaigényessége miatt elsősorban a vizsgálatokra és nem a megoldások keresésére koncentráltunk; másrészt csak olyan javaslatokat ismertettünk, amik specifikusak, tehát a településeyüttesek jövőbeni kedvezőbb fejlődését szolgálhatják. Általános településeyüttesfejlesztési feladatok részletes felsorolását jelen javaslataink nem tartalmazzák.

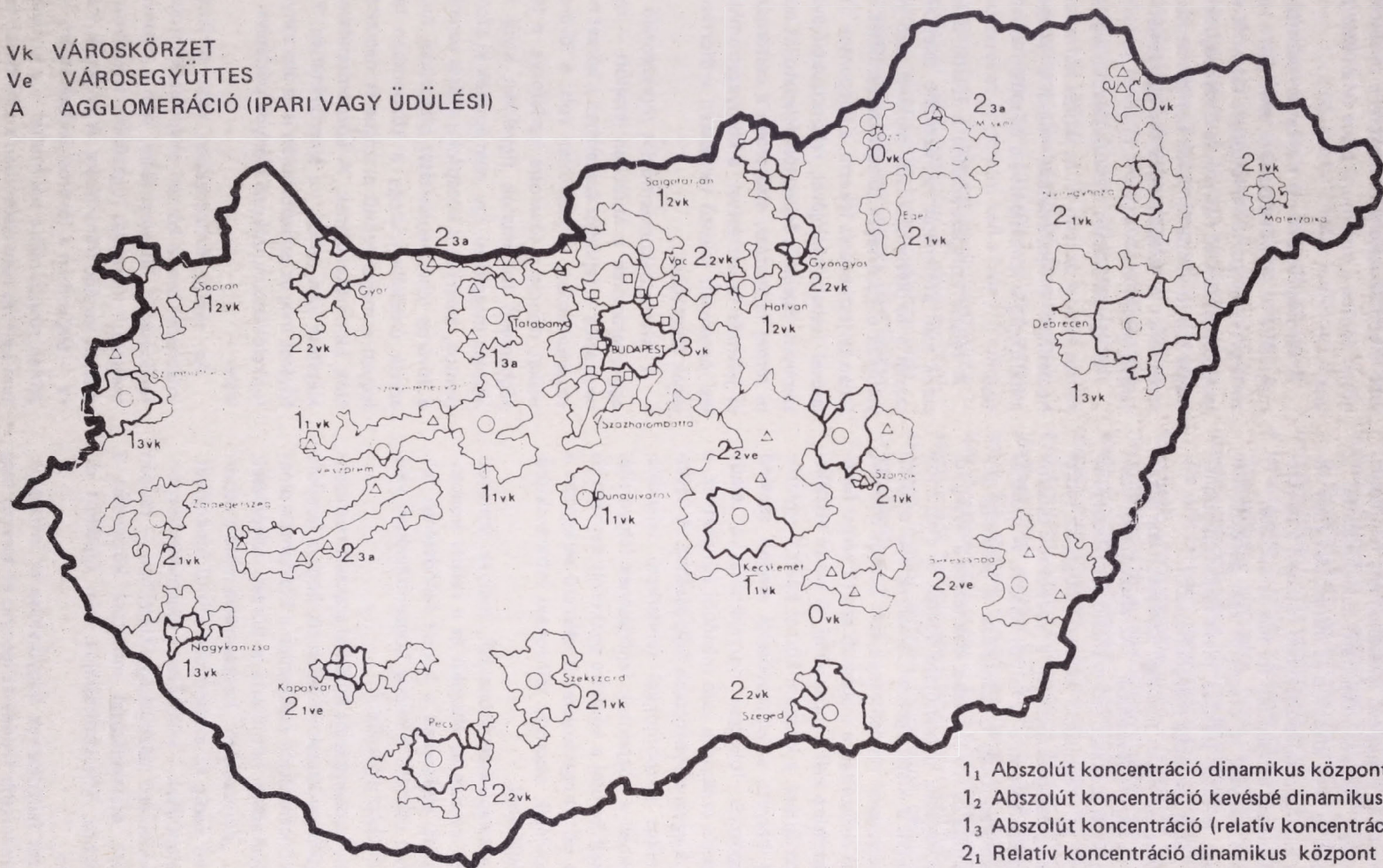
Általános, a településeyüttesek többségénél érvényesítendő javaslatok. Fejlődési szakaszba tartozástól és funkcionális típustól függetlenül, úgyszólván valamennyi településeyüttesben a településközi kapcsolatok érrendszerének fejlesztése jelent specifikus feladatot a hosszú távú fejlesztés számára. A településközi együttműködés jobb kibontakozásának alapfeltétele a sugaras szerkezetű közlekedési rendszer gyűrűs kapcsolatokkal való kiegészítése; a körzeti települések közötti közvetlenebb kapcsolatok megteremtése. Hasonló jelentőségű a kommunikációs feltételek dinamikusan javítása, elsősorban a távbeszélőhálózat bővítése. A kommunikációs feltételek javításával közlekedési igényeket lehet kiváltani; ez alapfeltétele mind a termelőegységek közötti kistérségi kommunikációnak, mind a lakossági életkörülmények javulásának.

Általános fejlesztési irányelv az általános iskolai ellátottság létesítményi és egyéb feltételeinek (pl. a tanerőellátás) javítása. Enélkül a munkaerő bővített – magasabb kvalifikációs szinten történő – újrateljesítésének döntő láncszeme hiányzik, ez pedig rontja a településeyüttesekben felhalmozott termelési potenciál hatékonyságának javulását.

TELEPÜLÉSEGYÜTTESEK URBANIZÁCIÓS SZAKASZBA

ILL. FUNKCIONÁLIS TIPUSBA SOROLÁSA

Vk VÁROSKÖRZET
 Ve VÁROSEGYÜTTES
 A AGGLOMERÁCIÓ (IPARI VAGY ÜDÜLÉSI)

- 1₁ Abszolút koncentráció dinamikus központal
- 1₂ Abszolút koncentráció kevésbé dinamikus központ
- 1₃ Abszolút koncentráció (relatív koncentrációs átmenet)
- 2₁ Relatív koncentráció dinamikus központ
- 2₂ Relatív koncentráció kevésbé dinamikus központtal
- 2₃ Relatív koncentráció (relatív dekoncentrációs átmenet)
- 3 Relatív dekoncentráció
- 0 Nem sorolható

A településegységek lakáshelyzetének javítása ugyancsak kulcsfontosságú a jövő szempontjából. A központok lakásállományának kedvezőtlen struktúráját meg kell változtatni; serkentve a nagyobb lakások építését és a meglévő lakásállomány felújítását, korszerűsítését. Előközművesített telekkínálattal a körzetekben az erre alkalmas és infrastruktúrával racionálisan ellátható településekben célszerű a tervszerűbb, urbánusabb lakásépítési formák serkentése.

Általános irányelv az öregekről való gondolkodás feltételeinek jelentős javítása, mind társadalompolitikai, mind pedig gazdasági megfontolásból.

Specifikus, az egyes fejlődési szakaszokhoz alkalmazkodó fejlesztési javaslatok. Az abszolút koncentrációs fejlődési szakaszt reprezentáló településegységek közül az urbanizáció extenzív időszakát reprezentáló településegységekben a központok dinamikus fejlesztése továbbra is fontos feladat. A múltból örökölt elmaradottság felszámolása, a gazdasági potenciál javítása és fokozottabb kiaknázása a térség további fejlődésének gyorsítójává válhat. E csoporton belül azoknál a kistérségeknél, amelyek már dinamikus központokkal rendelkeznek (pl. Székesfehérvár, Veszprém) elsősorban a magasabb szintű városi funkciók fejlesztésére kell koncentrálni. A városi közlekedés korszerűsítése, a központ-körzet közötti egymásrautaltság helyett a kölcsönösségi alapon történő munkamegosztás fokozása hozzájárulhat a relatív koncentrációs szakaszba való mielőbbi átmenethez, a kistérségi kiegyensúlyozottabb fejlődéséhez. A kevésbé dinamikus központokkal rendelkező településegységekben a központok fejlődésének felgyorsításánál el kell kerülni a körzetre gyakorolt depressziós hatást; és céltámogatásokkal is célszerű serkenteni a gyűrűtelepülések alacsony színvonalú infrastruktúrájának felfejlődését.

Azoknál a településegységeknél, melyek átmeneti stádiumban vannak az abszolút és a relatív koncentráció között, elsősorban a körzet fejlődésének felgyorsításával célszerű a relatív koncentrációban való gyorsabb átlépést elősegíteni.

A relatív koncentrációs fejlődési szakaszt reprezentáló településegységeknél jellemző, hogy a lezajlott abszolút koncentrációs szakaszban a központok dinamikus növekedése hátráltatta a körzeti települések fejlődését; „pontszerűen” koncentrálna mind a népességet, mind pedig az alacsonyabb szintű funkciókat. A gyűrűtelepülések — különösen a dinamikus központokkal rendelkező településegységekben — csupán társadalmuk átalakulásával mutattak közeledést a központokhoz, infrastruktúrájuk nem fejlődött dinamikusán.

A körzet fejlődésének felgyorsítása az infrastruktúra dinamikusabb fejlődését igényli; ez teremti meg a lehetőségét annak is, hogy egyes városi funkciók is

dekoncentráltabban fejlődjenek. E körzetekben célszerű elősegíteni az ipar dekoncentráltabb fejlődését. A gyűrűtelepülések közötti kapcsolat javításának döntő szerepe van a körzeten belüli munkamegosztás jobb kibontakozásának. Ezekben a térségekben különösen fontos a kommunikációs feltételek gyors javulása.

A városégyüttéseknél azokat az adottságokat kell megtalálni és kibontakoztatni, amelyek a városok közötti profilmegosztás lehetőségét teremtik meg. A relatív koncentrációt reprezentáló városégyüttésekben a magas szintű városi funkciók komplementer fejlesztésével lehet a településegységek egészének fejlődését felgyorsítani.

Az agglomerációs típusú településegységekben fontos feladat az ipar, ill. az üdülés környezetkárosító hatásainak megszüntetése, mind a központokban, mind pedig a körzetekben a települési környezet javítása.

A relatív koncentrációból a relatív dekoncentrációba való átmenetet reprezentáló településegységeknél a területfelhasználás racionálisabb gyakorlatával lehet a kistérségek túlzott szétterülését, strukturálatlan terjeszkedését fékezni, a központok intenzifikálásával (rehabilitációjával, rekonstrukciójával) párhuzamosan. Speciális fejlesztési feladatokat ad a balatoni térség fejlesztése, elsősorban a csatornázás sürgős és jelentős fejlesztésével, a környezetromlás, az üdülési potenciált jelentő természeti erőforrások romlásának fékezésével.

A relatív dekoncentrációt reprezentáló budapesti agglomerációnál a korábban lezajlott — relatív koncentrációs — fejlődési szakaszban a körzet növekedése strukturálatlan, tervszerűtlen volt; a fővárosi problémákat mindig a fővárosra korlátozva, a ténylegesen végbemenő folyamatok figyelmen kívül hagyásával akarták megoldani. Így nem épültek ki azok az alközpontok, amelyek a középfokú ellátás vonatkozásában a főváros tehermentesítését biztosítani tudták volna annak érdekében, hogy a központban tágabb tere legyen a magas szintű országos és nemzetközi funkciók kibontakozásának. A központrendszer utólagos kiépítése igen nehéz, de elkerülhetetlen; különben a főváros még az ezredfordulón is az alacsonyabb szintű funkciókban mutatkozó hiányok pótlásával lesz elfoglalva.

Az elmúlt évtizedekben nem történt hathatós intézkedés sem a körzeti települések infrastrukturális fejlődésének felgyorsítására, sem a nyomokban már megindult kiáramlás fogadására, szabályozottabb formában történő irányítására. A kiáramlás folytatódására — elsősorban a fővárosi lakásállomány igen kedvezőtlen struktúrájára tekintettel — a jövőben is számítani kell (és nem elsősorban a tehetősebb lakossági rétegek oldaláról, hanem éppen azok részéről, akik a

magas telekárak és építési költségek miatt a fővárosban nem tudják lakáshelyzetüket javítani). Ezért rendkívül sürgős azoknak a körzeti településeknek a kiválasztása, amelyekbe racionális infrastruktúra-fejlesztési lehetőségek mellett célszerű az építési szándékozókat orientálni.

A körzetben történő iparfejlesztést korlátozó intézkedések feloldásával, ésszerű telepítikával elő kell segíteni a szűkebben vett anyagi termelésnek a főváros területén belüli csökkenését és térségileg dekoncentráltabb fejlődését. A főváros területén felszabaduló ipari és raktárterületeket nem célszerű lakásépítési akcióterületként kezelni, ezeket — többek között — a főváros területét biológiailag kondicionáló közcélú zöldterületek létesítésére kívánatos felhasználni.

A belső városrészek rehabilitációjával-rekonstrukciójával párhuzamosan fel kell újítani a régi infrastruktúra-rendszereket és pótolni kell a hiányzó kommunális intézményeket. A túlzott laksűrűségű városrészek fellazításával párhuzamosan a peremterületi mono-funkcionális városrészek funkciógazdagodását, a belső városrészekhez való szervezesebb illeszkedést kell elősegíteni.

Főként a fővárosi népesség fokozódó előregedése miatt célszerű egy egészséges — központ-körzet közötti szükséges mértékű — népességcserét, a fővárosi népesség lehetőség szerinti megfiatalítását is szorgalmazni. Emellett az öregekről való gondoskodás intézményhálózatát is jelentősen kell fejleszteni.

A Duna melletti üdülőtelepüléseket, a szabályozatlan szuburbanizációs tendenciák érvényesülése helyett a tervszerűbb fejlődés irányába célszerű elmozdítani.

Mindenképp kívánatos, hogy dezurbanizációs tendenciák erősödjenek a főváros térségében.

Az előbbiekben megfogalmazott — csupán a legfontosabb szempontokra utaló — fejlesztési javaslatok nem tölthetik be a településegységek távlati fejlesztését szolgáló fejlesztési koncepció szerepét. Ezek csupán arra lehetnek alkalmasak, hogy felhívják a figyelmet arra, hogy a településegységek fejlődésére a jövőben több gondot kell fordítani, és a távlati célokat a folyamatok törvényszerűségeinek ismeretében kell meghatározni; a rövid távú problémamegoldó beavatkozások helyett egyre több súlyt kell helyezni az ezekben lezajló fejlődési folyamatok céltudatosabb orientálására.

BESZÁMOLÓ

a Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottságának 1980. október — 1985. június közötti időszakban végzett munkájáról

Az 1980. október — 1985. június közötti időszakban a Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottságának elnöke, titkára és tagjai voltak:

a Bizottság elnöke:

Perényi Imre, a műszaki tudomány doktora, ny. egy. tan.

a Bizottság titkára:

Köszegfalvi György, a műszaki tud. doktora, c. egy. tan.

a Bizottság tagjai:

Bartke István, a közgazdaságtud. doktora

Berczik András, a BVTV szakosztályvezetője

Berényi Sándor, az állam és jogtud. kand., egyetemi tanár

Brenner János, a műszaki tud. doktora, egyetemi tanár

Deák Sándor, a műszaki tud. kand., egyetemi docens

Enyedi György, lev. t., egyetemi tanár

Faragó Kálmán, a műszaki tud. doktora, egyetemi tanár

Gerle György, a műszaki tudományok doktora

+ Granasztói Pál, a műszaki tud. doktora, c. egyetemi tanár

Jantner Antal, az ÉVM miniszterhelyettese

Kiss Lajos, a műszaki tud. kand., főiskolai tanár

Kovács Tibor, a KSH főosztályvezetőhelyettese

+ Kovácsházy Frigyes, a műszaki tud. doktora, c. egy. tan.

Meggyesi Tamás, a műszaki tud. kand., egyetemi docens

Mőcsényi Mihály, a mezőgazdaságtud. kand., ny. egy. tan.

Paksy Gábor, a VÁTI igazgatóhelyettese

Perczel Károly, a műszaki tudományok kand.

Preisich Gábor, a műszaki tud. doktora, c. egyetemi tanár

A bizottság ülésein meghívott minőségben rendszeresen részt vettek az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium Építészeti és Településfejlesztési Főosztályának illetékes vezetői, munkatársai, valamint a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet igazgatója.

Bizottságunk éves munkatervek alapján végezte munkáját. A munkaterv javaslatokat az első őszi ülés tárgyalta és fogadta el. Öt éves működésünk alatt 19 alkalommal tartottunk ülést.

Az ülések napirendjén a településtudomány, illetve a szakterület időszerű és kiemelt fontosságú témái szerepeltek. Egy-egy téma kidolgozása során végzett több éves munkájának eredményeit tudományos tanácskozásokon vitatta meg. Bizottságunk tevékenyen részt vett a felsőbb állami szervek által készített — tudomány és szakterületünk illetékességébe tartozó — előterjesztések, jelentések véleményezésében. Javaslatokkal segítette az illetékes állami szervek szakpolitikai tevékenységét.

Több éves munka eredményeként — szakértők közreműködésével — elkészítettük a helyzetelemzést a településgazdálkodás témakörében. Az anyag sokoldalúan vizsgálja a településgazdálkodás témakörét. Értékeli a jelenlegi helyzetet és a településgazdálkodás témakörében jelentkező feladatokra tesz javaslatot. A „településgazdálkodás” tulajdonképpen azoknak a gazdálkodási jellegű tevékenységnek az összessége,

amelyek keretei között a tanácsok — az irányításuk alatt működő szak(mai) szervezet segítségével, a rendelkezésükre álló anyagi és hatalmi eszközök felhasználásával — biztosítják a települések lakosságának, valamint nem ott lakó népességének ottani élet- és munkafeltételeit, minden irányú ellátottságát, továbbá annak fejlődését: szabályozzák a bennük folyó közületi és magán jellegű tevékenységeket, a szükséghez képest irányítják, koordinálják, vagy éppen a érdekében megfelelően korlátozzák azokat.

Működésünk során mindenkor megkülönböztetett figyelmet fordítottunk a kutatási programokban meghatározott feladatok teljesítésével összefüggő kérdésekre. Rendszeresen napirendre tűztük a településtudományi kutatások helyzetével, a tennivalókkal kapcsolatos előterjesztéseket. Különösen felerősödött a Bizottság ez irányú munkája 1982-től kezdődően, amikor a Kormány elfogadta és kiemelte a települések fejlődésének irányítását szolgáló kutatások középtávú programját.

A beszámolási időszak során, 1984 májusában megfelelő előkészítés alapján együttes ülést tartottunk az Akadémia Közlekedéstudományi Bizottságával a településhálózat és a közlekedésfejlesztés időszerről kérdéseinek megvitatása céljából.

Az elmúlt öt év során bizottságunk három alkalommal rendezett tudományos tanácskozást és egy alkalommal tudományos tanácskozás megtartását kezdeményezte. 1980 októberében a települések infrastruktúrájának fejlesztésével foglalkoztunk. 1981-ben a Bizottság kezdeményezte az Akadémia 1981. évi közgyűlése alkalmából az „Épített környezet és a társadalmi haladás, a technikai, technológiai fejlődés kölcsönhatása” c. tudományos tanácskozást. 1982 őszén a magyarországi faluhálózat és a falusi települések fejlesztésének kérdéseiről tartottunk tudományos tanácskozást. 1984. októberében a város lakóterületének helyzetével és az ezzel kapcsolatos tennivalókkal foglalkozó tudományos tanácskozást rendeztünk.

A tanácskozások széles körű, több éves előkészítő munkán alapultak. A tanácskozásokon elhangzott előadások, korreferátumok, valamint hozzászólások alapján a Bizottság az egyes témákkal kapcsolatos megállapításokat ajánlások formájában összegezte és azokat az illetékes párt és állami szervekhez történő továbbítás céljából az Akadémia Műszaki Tudományok Osztályára terjesztette fel. Sajnálatos körülmény, hogy ajánlásainkra az illetékes szervek részéről nem mindenkor történt reagálás. A tanácskozások anyagait a Településtudományi Közlemények közölték, illetve közlik.

A beszámolási időszak során a Bizottság három alkalommal foglalkozott a tématerületéhez tartozó ku-

tatóhelyeken, illetve egyetemi és főiskolai tanszékeken folyó településtudományi kutatások helyzetével, problémáival, ajánlásokat tett a továbbfejlesztéssel kapcsolatos tennivalókra. 1981-ben a Városépítési Tudományos és Tervező Intézetben az ott folyó tervezőmunka tapasztalatainak értékelése alapján megvitatta a településrendezési tervezés elvi és metodikai alapjainak fejlesztésében érvényesülő új törekvéseket. Ugyancsak ebben az esztendőben foglalkozott az egyetemeken és főiskolákon folyó településtudományi kutatások helyzetével. 1982 májusában a Budapesti Városépítési Tervező Vállalatnál tartott ülésen tájékoztunk a budapesti agglomeráció tervezésének helyzetéről, vélemény nyilvánítottunk az ott folyó városépítési kutatási tevékenységgel kapcsolatosan.

Bizottságunk elmúlt időszakban végzett munkájának markáns összetevője volt a különböző állami szervek által készített, s a Bizottság részére megküldött előterjesztések, anyagok véleményezése. Ezt a munkát egyes esetekben más akadémiai bizottságokkal közösen szervezett ülések keretében végeztük; más esetekben ad hoc munkabizottságok létrehozása révén volt lehetőség a Településtudományi Bizottság véleményének kifejtésére, javaslatainak megtételére. Az utóbbi években az Akadémia területi bizottságai képviselőinek részvételével tartott bizottsági üléseken történt ezeknek az anyagoknak a megtárgyalása, véleményezése. 1980-ban és 1981-ben a településtudományi kutatások programjait véleményezte a Bizottság. A Bizottság véleményei, javaslatai fontos szerepet játszottak az 1982 áprilisában kormány szinten jóváhagyott kutatási program végleges kialakításában, majd elfogadásában. 1980-ban a Bizottság véleményezte az MTA Elnökségi Interdiszciplináris Probléma Bizottság számára „A településfejlesztés ökológiai aspektusai” c. előterjesztést.

1981 októberében véleményeztük „A hosszú távú településpolitika megalapozása” c. anyagot. 1982 novemberében véleményt nyilvánítottunk az Akadémia Földrajztudományi Bizottságával közösen szervezett kerekasztal megbeszélésen az országos üdülőkörzeti tervkonceptióról. Ugyancsak 1982-ben az MTA Elnökségi Interdiszciplináris Probléma Bizottság felkérésére véleményeztük a „Duna távlati komplex hasznosításának újraértékelése” c. OMFB tanulmányt. A Bizottság ezen az ülésén a Duna komplex hasznosításában érdekelt megyei tanácsok illetékes vezetői is részt vettek. Szükséges a Bizottság állásfoglalásának e helyütt történő idézése. A Bizottság véleményében egyetértését és helyeslését fejezi ki a Duna távlati hasznosításával összefüggő problémák komplex felfedezésével. Osztotta a tanulmányban felvetett aggályokat, hogy a Duna északi szakaszán tervezett vízlépcsőrendszer építésének és üzemeltetésének várható következményei mérlegelésénél háttérbe szorultak az ökológiai, agrárökonómiai, tájépzéstikai, közlekedési, településfejlesztési, társadalompolitikai érdekek, követelmények. Kiemelten hangsúlyozta, hogy kötelező elvnek kell tekinteni a műszaki, ökológiai elemek együttes, komplex elemzését, alternatív javaslatok készítését, független szakértői vélemények kidolgozását.

1983 májusában véleményt nyilvánított más bizottságokkal együttesen rendezett kerekasztal konferencia keretében a terület- és településfejlesztés irányelveiről. Ennek az esztendőnek decemberében az Akadémián rendezett kerekasztal konferencián a Balaton üdülőkörzet hosszú távú fejlesztési koncepciójának véleményezése kapcsán az üdülőkörzet fejlesztésének legfontosabb és legidősebb kérdéseire – a vízminőség helyreállítása, az infrastruktúra-fejlesztés kulcsfontosságú feladatai és a megvalósítás komplex eszközei – hívta fel a figyelmet.

1984-ben a Bizottság hat anyagot véleményezett. Ezek az anyagok a területi tervezést megalapozó kutatási tapasztalatokkal, a településfejlesztést megalapozó kutatások hasznosítása tapasztalataival a természettel összefüggő szellemi háttér fejlesztésével kapcsolatosak. A Bizottság részt vett a környezet- és természetvédelem témakörében készített előterjesztés, a hosszú távú terület- és településfejlesztési koncepció, valamint a budapesti agglomeráció fejlesztése hosszú távú koncepcióinak véleményezésében.

Összeségében megfogalmazható az a következtetés, hogy a Bizottság közreműködése különféle állami szervek által készített anyagok véleményezésében, más bizottságok részvételével és együttműködésével, eredményesen segítette elő a tudományterület fejlődés szempontjából fontos interdiszciplináris szemlélet és gondolkodásmód erősítését.

A Településtudományi Bizottság a beszámolási időszakban rendszeresen foglalkozott a Településtudományi Közlemények szerkesztésével kapcsolatos kérdésekkel, valamint a szakterület más kiadványainak helyzetével, színvonaluk javításával kapcsolatos javaslatok kidolgozásával.

A Bizottság az elkövetkezendő évekre körvonalazható tevékenységében a következő legfontosabb feladatokat tarthatjuk meghatározó jelentőségűeknek:

- a tudományterület fejlődése szempontjából legfontosabb témák módszeres vizsgálata, a tennivalókat rendszerező (feltáró) szükséges ajánlások kidolgozása;
- tudományos konferenciák szervezése a tudományterület, illetve a szakmapolitikai tevékenység elsősorban időszaki témakörében;
- a tudományterületen működő kutatóhelyek, egyetemi és főiskolai tanszékek munkájának figyelemmel kísérése, segítése;
- a publikációs tevékenység segítése;
- a kutatási szervezet, kutatási káderproblémák fel-tására és fejlesztési javaslatok;
- egyes különösen fontos kutatási anyagok megvitatása, javaslat a teendőkre;
- a tudományterületet érintő kutatási tervek véleményezése, felsőbb állami szervek részéről tudományterületünket érintő előterjesztések, anyagok véleményezése, javaslatok kidolgozása.

Dr. Kőszegfalvi György
a Településtudományi Bizottság
titkára

A VÁROS LAKÓTERÜLETE – HELYZET ÉS TENNIVALÓK

A Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottság által az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium támogatásával rendezett tudományos konferencia.

A Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottsága az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium támogatásával 1984. október 24-én és 25-én „A város lakóterülete – helyzet és tennivalók” címmel tudományos konferenciát rendezett a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében.

A konferencia megfelelő előkészítése érdekében előzetesen írásban tézisek és vitakérdések kerültek kiadásra.

Bevezető előadást tartott Petrovai László építésügyi és városfejlesztési miniszterhelyettes.

A tanácskozáson három témakörben a következő előadásokra került sor:

1. Városaink lakóterületének helyzete, fejlesztési feladatok.

Előadó: dr. Faragó Kálmán egyetemi tanár, a műszaki tudományok doktora

2. Újonnan létrehozandó lakóterületek tervezési és megvalósítási szempontjai.

Előadó: Paksy Gábor, a VÁTI általános igazgatóhelyettese

3. Meglevő lakóterületek építésének tervezési és megvalósítási szempontjai.

Előadó: dr. Brenner János, a BVTV műszaki igazgatóhelyettese, a műszaki tudományok doktora

A konferencia eredményeit összefoglalta és zárszót mondott dr. Perényi Imre egyetemi tanár, a műszaki tudományok doktora, az MTA Településtudományi Bizottság elnöke.

A következőkben közreadjuk a tézisek, az előadások, a hozzászólások anyagát (a három téma szoros összefüggései miatt a hozzászólók nevének betűrendjében), valamint a konferencia ajánlásait.

„A város lakóterülete – helyzet és tennivalók” című tudományos konferencia tézisei és vitakérdései

Az elmúlt 3 évtized nagyarányú lakásépítése jelentős mértékben hozzájárult a városi lakosság életkörülményeinek korszerűsödéséhez és a városszerkezet, valamint a városok arculatának átalakulásához. A kétségtelen fejlődés ellenére városainknak azon részei, amelyek a lakosság lakóhelyeül szolgálnak, csak ritkán illeszkednek minden tekintetben kielégítően a város területfelhasználási és közlekedési rendszeréhez, morfológiai felépítéséhez; a lakókörülmények sok helyütt

előnytelenek, javításra szorulnak. Arra kell törekednünk, hogy beavatkozásaink egyidejűleg szolgálják a városszerkezeti összefüggések rendezését és a lakókörülmények kedvezőbbé tételét. Az átfogó jellegű rekonstrukciós műveletek jelenlegi korlátozottabb lehetőségei pedig különösen fontosá teszik, hogy a lokális építési-átépítési feladatok megoldásával az összárosi érdekek érvényesülését is segítsük.

Számos problémát vet fel a lakosságnak különböző szolgáltatásokkal való ellátása, amelynek fejlesztése egyszerre kívánja meg a helyi hiányosságok orvoslását és az egész várost átszövő, több fokozatú ellátási rendszer létrehozását. E kettős feladat városrendezési vonatkozásainak a rendelkezésre álló fejlesztési eszközökkel összhangba hozott megoldása a településtervezési és a beruházási tevékenység összehangolásában több vonatkozásban újfajta megfontolásokat kíván.

Az újonnan létrejött lakóterületrészek – a többemeletes beépítésű ún. lakótelepek és a parcellázott családiházak egységei – többségükben nem tekintethők befejezettnek: egyrészt nem jutottak hozzá a tervekben szereplő ellátás teljességéhez, másrészt városszerkezeti kapcsolódásai nem teljes értékűek. Hasonlóan bonyolult problémákat vetnek fel a korábban beépült lakóterületek, valamint a vegyes rendeltetésű városrészek, amelyek jelenlegi helyzetének jellegzetességei keletkezésük idejétől, városszerkezeti fekvésüktől, épület- és létesítményállományuk állapotától függően különböznek. Korszerűsítésük során körültekintően mérlegelendők a helyzetükből és az építés megvalósítási folyamatából származó hatások.

Városaink lakóterületével kapcsolatos tennivalókat illetően különös súllyal jelentkeznek a következő problémák:

- A magánérs lakásépítési kedv növekedésére alapozó lakásfejlesztési politika következtében a lakossági erőforrások, kezdeményezések, társulások szerepe, így az egyéni és csoportérdekek érvényesülése erősödni fog. Nem tisztázott azonban, hogy mindezek megváltoztatják-e, és ha igen, milyen mértékig a városépítés jellegét, komplexitását, és milyen hatással lesznek a városépítési folyamat tervezhetőségére, irányításának módszereire.
- A magánüdülők, pihenő-hévígi házak, zártkerti épületek építése a városok közelében, értékes természeti adottságokkal rendelkező területeken jó

- részt szabályozatlanul folyik, és ez alapvetően megváltoztatja a környezetet. Megvizsgálandó, hogy ennek a jelenségnek milyen összefüggései vannak a lakásépítéssel, az urbanizáció térbeli eloszlásával, a területgazdálkodással és az infrastruktúra fejlesztésével, továbbá milyen lehetőségek vannak a hatékonyabb szabályozásra.
- A hazai városépítésnek továbbra is jellemző feladata marad új lakóterületek kialakítása. Figyelembe veendő, hogy a lakáspiac várhatóan mind jobban differenciálódó igényeket fog támasztani az új lakóterületekkel szemben. Vitatottá vált, milyen mértékben kell a városrendezésben és a lakásgazdálkodásban figyelemmel lenni a különböző jövedelmű és igényű népességcsoportok vegyítésének, illetve elkülönítésének problémájára.
 - Az új lakóterületek tervezésénél a továbbiakban sem lesz ismert az oda települők összetétele és igényei, ugyanakkor az eddiginél hatásosabb módon kívánatos érvényesíteni a távlati és összvárosi szükségleteket, valamint a kedvező humánökológiai környezet létrehozását. Milyen körülmények között, milyen tervezési elvek, normatívák és módszerek alkalmazása indokolt a tervezés programjának kialakításánál és a tervek kidolgozásánál?
 - Az új lakóterületek létrehozásával kapcsolatban eldöntendő, megalapozottak-e azok a törekvések, melyek kívánatosnak tartják
 - A városok funkcionális területi egységekre való tagozódása, nagy összefüggő, homogén funkciójú városrészek kialakítása, a funkciók elkülönítése helyett a város adottságaihoz igazodó, lényegesen kisebb és más funkciókkal is keveredő lakóterületi egységek kialakítását,
 - A lakóterületi egységekre, városrendezési körzetekre vonatkozó elvek rugalmasabb, a városszerkezet adottságait figyelembe vevő alkalmazását,
 - Az övezeti rendszer továbbfejlesztésénél a város karakteréhez, szerkezetéhez jobban igazodó sajátos megoldásokat,
 - Telkesített, 2–4 szintes, viszonylag magas laksűrűségű, az igényeket jobban követő kisebb, változatos, de egymással harmonizáló beépítésű lakóterületi együttesek minél nagyobb arányban való létrehozását.
 - Az egyéni igények és megoldások mellett sem lehet lemondani a lakóépületekkel szemben városépítészeti követelmények támasztásáról a település karakteréhez illeszkedő, korszerű, esztétikus, humánus lakókörnyezet kialakíthatósága érdekében. E követelmények érvényesítésének lehetőségeit és módszereit illetően egyelőre bizonytalanság van.
 - A különböző jellegű lakásépítési területegységek tervezése – a lakásépítés jellegének változása folytán – eltérő tartalmú városrendezési terveket igényel. A különböző funkciójú városrendezési tervek tartalmát, távlatát, mélységét szükséges-e megváltoztatni, és ha igen, akkor milyen mértékig? A tervezés folyamatánál, módszereinél, szervezeti hátterének korszerűsítésénél milyen elvek érvényesítése kívánatos?
 - A tervezés demokratizmusának kiszélesítése, a lakosságnak a tervezésbe való bevonása az új lakóterületek tervezésében is érvényesítendő. Megvitandó, hogy ezt a szakszerűség feladása nélkül milyen sajátos tervezési, módszerbeli és eljárási követelmények teszik lehetővé?
 - A városépítés irányításában a szabályozás, az ösztönzés, korlátozás és más közvetett módszerek kerülnek előtérbe. Feltárandó, milyen városrendezési, igazgatási eszközökkel és módszerekkel lehet – viszonyaink között – a lakásépítést az egész település komplex, szakszerű fejlesztése érdekében irányítani, mi lehet ebben a telekgazdálkodás, telekpolitika, területelőkészítés és a felvilágosító, szervező munka sajátos szerepe.
 - A meglévő lakóterületek átépítésének szükségessége nemcsak az állomány műszaki állapotának következményeként jelentkezik, hanem a lakáskérdés hosszú távú megoldásának is egyik jelentős tényezője. A jelenleginél mélyebben tisztázandók azok a társadalmi célkitűzések, prioritások és igények, amelyek a városfelújítás, ezen belül a lakóterületek átépítésének programját megalapozzák.
 - Az átépítés, felújítás és korszerűsítés mindinkább előtérbe kerül építéspolitikánkban. Számos vidéki városban jelentős előrehaladás történt főként a városközpont, vagy központ-közelbeli lakóterületek átépítésében. Ugyanakkor Budapesten és egyes vidéki városokban nem következett még be előrelépés ezen a téren. Kívánatos lenne megvizsgálni, milyen tényezők mozdították elő vagy hátráltatták az egyes városokban a lakóterületek átépítését.
 - A meglévő és átépítésre szoruló lakóterületek épületvagyonával való helyes gazdálkodás szükségessé teszi a beruházási és a fenntartási építés optimális arányainak meghatározását és alkalmazását. Ennek módszerei még nem alakultak ki, ami feltehetően annak rovására írható, hogy építési tevékenységünk eddig elsősorban új lakóterületek létrehozására irányult, továbbá nem rendelkezünk azokkal a szükséges ismeretekkel, melyek az állománygazdálkodás optimumának meghatározását lehetővé teszik.
 - A lakóterületek átépítését az anyagi természetű okok mellett kétségtelenül építőiparunk, valamint tervező és beruházó szerveink felkészületlensége, az ezzel kapcsolatos igazgatási feladatok ellátáshoz szükséges anyagi és személyi feltételek hiánya.

Ugyancsak hiányoznak azok a pénzügyi és szabályozási keretek, melyek lehetővé teszik a magán erő fokozott bevonását meglévő lakóterületeink átépítésébe.

Konferenciánk feladata, hogy a felvetett problémák megvitatása után iránymutatást adjon a városi

lakóterületek építésével és átépítésével kapcsolatos, elsősorban tisztázást igénylő kutatási témák kijelöléséhez és megalapozásához. Kívánatos az is, hogy olyan ajánlások megfogalmazására nyíljenek lehetőség, amelyek a legidősebb teendők feltárásával elősegítik az érdekelt szervek és intézmények munkáját.

BEVEZETŐ

PETROVAI LÁSZLÓ

Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium nevében tisztelettel köszöntöm a tudományos konferencia minden kedves résztvevőjét. Nagyon fontos és különösen időszerű témával foglalkozik a Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottsága által szervezett tudományos konferencia. A város lakóterületének témája több szempontból is megkülönböztetett figyelmet érdemel. Legfontosabb társadalompolitikai céljaink egyike a népesség megfelelő lakással történő ellátása, lakásellátottsági viszonyainak javítása. Ugyanakkor a város lakóterületének alakítása, fejlesztése, a tömeges lakásépítés területi elhelyezése gazdaságpolitikai szempontból is kiemelt fontosságú feladat. Gazdaságunk mai helyzetében, amikor az anyagi források szűkösen állnak rendelkezésre, aligha kell bizonyítani, mennyire gondos megfontolást igényel a lakásépítés céljaira igénybe vehető eszközök racionális hasznosítása, takarékos felhasználása. A településfejlesztés és településpolitika szempontjából is kiemelt fontosságú a városok lakóterületének alakítása, beépítése, az e célra igénybe vehető területek racionális felhasználása, az infrastruktúra fejlesztése. A lakókörnyezet tervszerű fejlesztése megkülönböztetett jelentőségű feladat az életkörülmények javítása, az emberek közérzetének jó irányú befolyásolása érdekében.

Az elmúlt évtizedekben — az első 15 éves lakásépítési terv időszakában, valamint a most megvalósuló második 15 éves lakásépítési terv keretében — nagyot léptünk az ország lakáshelyzetének javításában. Nemcsak a lakásállomány mennyiségi gyarapodásáról adhatunk számot. A népesség lakásviszonyainak minőségi jellemzőiben, a lakásellátottság, a lakásfelszereltség, a lakóterületek közműellátottsági viszonyainak színvonalában is igen nagy fejlődés ment végbe. A tömeges lakásépítési tevékenység eredményeként városainkban, különösen a nagyvárosokban és a dinamikusan fejlődő megyeszékhelyeken új nagy lakóterületi egységek épültek. A tömeges lakásépítés elhelyezésének következményeként városaink területe nagymértékben megnövekedett. Sajnálatos körülmény, hogy e területi növekedés jelentős mennyiségű, különösen értékes mezőgazdasági terület eredeti hasznosítása alól való kivonásához vezetett. Az új nagy lakóterületi egységek megépülése a városok közműhálózatának nagymérvű kibővülését, a közlekedéshálózat gyarapodását eredményezte. A munka-

helyek és a lakóhelyek között a távolságok számottevően megnöttek. Ez nemcsak a népesség napi mozgását befolyásolja kedvezőtlenül, hanem jelentős anyagi többletkiadást is jelent. Az elmúlt időszakban megvalósult nagyarányú tömeges lakásépítés városaink fejlődésének nagyrészt egyoldalú, lakáscentrikus jelleget adott. A komplex városfejlesztés követelményei nem a szükséges mértékben érvényesültek. Az új nagy lakóterületi egységek nem a kellő mértékben organikusan integrálódtak városaink szerkezetébe. Ugyanakkor nem kielégítő mértékben került sor a belső városrészek felújítására, korszerűsítésére. Ezeken a területeken jelentős társadalompolitikai feszültségek halmozódtak fel. Nagymérvű szegregációs folyamatok szinterei lettek városaink központi negyedei. Önhibájukon kívül a társadalom periferiájára csúszott emberek teszik ki mind nagyobb mértékben az ott lakók többségét: sokgyermekes, alacsony jövedelmű családok, különösen rossz anyagi körülmények között élő nyugdíjasok stb. Gazdasági szempontból a belső városrészek felújításának, korszerűsödésének elmaradása egyben nagy anyagi veszteség forrása is. Ezeken a területeken a fejlődés során nagy értékek halmozódtak fel és találhatóak. Ezek műemléki, építészeti, kulturális, történeti és más értékeket jelentenek épületekben, épületrészekben, a városrészek beépítésének jellegében, településszerkezeti megoldásában. Aligha engedhetjük meg, hogy lemondjunk ezeknek a belső városrészeknek felújításáról, korszerűsítéséről, az itt fellelhető értékek megmentéséről, felhasználásáról.

A tömeges lakásépítés megfelelő elhelyezése, a város lakóterületének tervszerű alakítása a településfejlesztés egyik kiemelt feladata. Ezt a feladatot azonban nem önállóan, hanem a településfejlesztés folyamatának egészébe ágyazottan, azzal szoros összefüggésben, integráltan kell kezelni. A települések fejlesztésével szemben támasztott társadalmi elvárások és az e célra rendelkezésre álló anyagi eszközök célszerű felhasználása nem teszi lehetővé, hogy a lakóterületek fejlesztését a településfejlesztés egészéből kiszakítottan, külön kezeljük.

A város lakóterületének alakítása kettős tennivalót jelent. Egyrészt a tömeges lakásépítés tervszerűbb területi elhelyezését. Ennek különös aktualitását erősíti az a körülmény, hogy a lakásépítési tevékenységben meghatározó szerepe van és lesz a jövőben is a magán-

erős lakásépítésnek. Azt szeretnénk, hogy ez a tevékenység tervszerűbb és szervezettebb legyen. Ennek érdekében a tudatos akciók széles körét kell alkalmazni: telekbiztosítás, területelőkészítés, az infrastruktúra kiépítése, a járulékos beruházásoknak a lakásépítési tevékenységgel együtt történő folytatása. A tömeges lakásépítésre kijelölt és előkészítendő új területeknek jobban kell alkalmazkodniuk a környezethez, a természeti-táji adottságokat tudatosabban kell bekapcsolni a lakókörnyezetbe. Ugyanakkor alig tűr halasztást városaink régi lakásállománya felújításának, korszerűsítésének feladata. Az e vonatkozásban szerzett eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy eredményre csak ott számíthatunk, ahol a megvalósítás komplex feltételeit biztosítjuk. Nemcsak a megvalósítás műszaki feltételei, hanem a szükséges pénzügyi konstrukciók, a lebonyolítás és végrehajtás vonatkozásában is. A településfejlesztésben új elveknek kell érvényt szerezni a megváltozott feltételekhez alkalmazkodó lakáspolitikai gyakorlat-

ban is. A tervezés-területelőkészítés-kivitelezés olyan összefüggő szerves egységet jelentő folyamatát kell kialakítani és biztosítani, amely megteremti a lakóterületek tervszerűbb alakításának, fejlesztésének feltételeit. Ebben a munkában nagyon fontos szerep hárul a tudomány művelőire: a tudomány eszközeivel is megalapozottabbá, tudatosabbá kell tenni a tömeges lakásépítés feladatainak előkészítését, végrehajtását, a városok lakóterületének alakítását, fejlesztését.

Az építésügyi és városfejlesztési kormányzat nagy várakozással tekint a tudományos konferencia munkája elé. Az itt elhangzó megállapítások, javaslatok, majd ennek eredményeként az Akadémia Településtudományi Bizottsága által előterjesztendő ajánlások nagy segítséget jelentenek számunkra is napi feladataink eredményes ellátásában. Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium az ajánlásokat gondosan megvizsgálja és arra fog törekedni, hogy azoknak munkájában érvényt szerezzen.

VÁROSAINK LAKÓTERÜLETÉNEK HELYZETE, FEJLESZTÉSI FELADATOK

DR. FARAGÓ KÁLMÁN

A településtudomány hazai művelése — hasonlóan más országokhoz — mindig különös érdeklődést tanúsított azok iránt a témák iránt, amelyek kapcsolatban vannak a lakáshellyel, a lakásépítéssel, a lakókörülmények tervszerű alakításával. Ez az érdeklődés azért természetes, mert a lakosság elvárásai lakóhelyével szemben minden tekintetben egyre sokrétűbbé válnak, és a kielégítés módja, mértéke el nem hanyagolhatóan közrejátszik a társadalmi közérzet alakulásában. Ezzel összefüggésben, de a technikai fejlődés hatására is mind számosabbak az igények kielégítéséhez nélkülözhetetlen lakóterületi elemek, és ezek együttessé szervezése számára gyakran változó feltételek között kell módot találni.

Igy amikor azt keressük, hogyan lehet a lakáshiány fokozatos felszámolása közepette, azzal egyidejűleg a lakókörülmények színvonalát emelni, időszakonként szükségszerűen más-más probléma tisztázása kerül előtérbe. Ezt példázza, hogy a Településtudományi Bizottság által ebben a témakörben 1971 februárjában a MUT-tal közösen rendezett konferencia tárgya „A városépítés és az építési technika kölcsönhatásai” volt, az 1973. májusi szakmai vitaülés pedig „A koncentrált lakástelepítés problémái” címet viselte. E két múltbeli tanácskozás az akkoriban időszerűvé vált feladat, a tömeges lakásépítés minél hatékonyabb megoldásához kívánt hozzásegíteni a városrendezés eszközeivel.

Mostani tanácskozásunk idején a városépítésnek a lakásépítési technikával való kölcsönhatásai nem azonosíthatók a házgyári termékek elhelyezésével, ami az 1971. évi megbeszélés főproblémája volt, és a lakásépítés koncentrállásának mértékéről, következményeiről is szükségszerűen átalakult a felfogásunk az ezzel foglalkozó 1973. évi vitaülés óta. Ennél is lényegesebb fejleménynek kell tartanunk azt, hogy az 1971. évi konferencia óta a múlt év végi 96 városban kereken 750 000 lakás épült és — szintén kerekítve — 121 000 bontódott, a szaporulat így mintegy 24,5%. Ez alatt az idő alatt ugyanezen városok lakosságának létszáma 15%-kal emelkedett, a lakáshiány jellege tehát — a családok elaprózódásának folyamatát figyelembe véve is — számottevően megváltozott, ugyanakkor a lakáshelyzetnek másféle aspektusai erősödtek fel vagy jelentek meg.

A szemléletünket, feladat-megközelítésünket elsődlegesen befolyásoló körülmények változása mellett tanácskozásunk abban is eltér a megelőzőktől,

hogy az időszerű teendők kiemelésével egyenrangúan súlyt helyezünk a kialakult állapotok elemzésére, a felvetett kérdéseket nem elsődlegesen a lakásépítés oldaláról szemlélve, hanem a városfejlesztés, városépítés összefüggéseibe helyezve. Az a felismerés húzódik meg emögött, hogy városaink lakóterületének állapota olyan stádiumba jutott, amikor a változtatás szándékával való beavatkozás halaszthatatlanná vált. A társadalmi elégedetlenség számos megnyilvánulása, a fennálló és egyre mélyülő funkcionális és városképi zavarok, az épület- és létesítményállomány fenntartásával járó előnytelen gazdasági következmények, a múlt által teremtett értékek megbecsülésének fokozódó igénye — mind arra intenek, hogy a lakóterülettel való foglalkozás nem szorítkozhat a lakásállomány bővítésének elősegítését szolgáló megoldások keresésére.

A kiadott tézisek és vitakérdések tartalma és megfogalmazása is érzékelteti, hogy napjaink követelményrendszere számos kérdőjelet tartalmaz a város lakóhelyi rendeltetéseiértelmezésében. Többféle oka van ennek. Kibontakozóban vannak olyan jelenségek, folyamatok, amelyek jövőbeli hatását illetően találgatásokra vagyunk utalva. A közelebbi múltban születtek olyan döntések — közülük elég a legfontosabbat, az állami és magánérs lakásépítés arányeltolódását említeni —, amelyek következményeit egyelőre nem tudjuk teljes mértékben felmérni. Ezért is különösen fontos a jelenlegi helyzet ismerveinek rendszerezett számbavétele. Ebből ugyanis nemcsak a fennálló előnytelen jelenségek orvoslását célzó teendők vezethetők le, hanem tisztázható az is, milyen adottságok befolyásolhatják újonnan fellépő feladataink megoldásának kereteit.

Városaink lakóterülete jelenlegi helyzetének még nagy vonalakban való elemzését sem engedik meg jelen előadás keretei. Már csak azért sem, mert a városok fejlődési folyamatának különbözőségei — társulva a természeti-földrajzi viszonyok, a táji környezet és számos más tényező hatásaival — azt eredményezték, hogy minden város lakóterülete sok szempontból sajátos, egyedi jellegzetességeket kapott. Általános érvénnyel rögzíthetjük azonban, hogy városainknak azon részei, amelyeket lakóterületnek tekintünk, nem rendelkeznek mindazokkal az ismérvekkel, amelyeket mai fogalmaink szerint a lakóhelyi rendeltetés betöltéséhez elengedhetetlennek tartunk. Jellemző, hogy a régebben keletkezett város-

részeket átszövik a lakóhelyi funkciótól idegen elemek, elsősorban üzemi és közlekedési létesítmények, ugyanakkor a lakóterületen belül megkívánható közösségi szolgáltatások jelentős része hiányzik vagy szervező erejük korlátozott. Ez az állapot nemcsak azért jött létre, mert a lakóhelyül szolgáló városrészek régebben, nem napjaink igényeinek szolgálatában, mai ismereteink szerint megtervezve és megépítve keletkeztek, hanem azért is, mert java részük már felépülésének idején is elmaradt az akkori társadalmi-gazdasági, valamint technikai fejlettség szintjén megkívánható minőségtől. Azok a lakóterületek, amelyek a közelebbi múltban épültek be, sok szempontból lényegesen magasabb színvonalú lakókörnyeményeket nyújtanak, mint a régebbi városrészek, de a társadalmi elvárásokhoz és a technikai szinthez viszonyított elmaradás tekintetében tett megjegyzés egyes vonatkozásokban rájuk is érvényes.

Ilyen körülmények között a lakóterület egészén fennáll a javítás, korszerűsítés feladata, az egyes lakóterületrészek állapotától, városszerkezeti helyzetétől függően differenciált teendővel. Ezek közelebbi meghatározását, a végrehajtás módjainak keresését nehezíti a lakásépítés konstrukciójának jelenleg folyó átalakulása, lehet mondani kialakulatlansága, valamint a kommunális beruházások jelentős csökkenése. Ehhez járul az is, hogy gondolkodás módunk, amely a központi fejlesztési célok valóra váltása, a nagy egységek létrehozása jegyében formálódott, és amely feladatának tekintette a városépítési folyamatok minél nagyobb távlatra, minél részletesebb megtervezését, szintén vitatottá vált. A tervezés jelentősége, a tervezhetőség és annak mértéke tekintetében jelentősen eltérő véleményekkel lehet találkozni.

A körülmények kényszerítő hatása alatt és a szakmai bizonytalanságok következtében a lokális jelentőségű tévedések elkerülhetetlenek. Ezeket — mint számos példa mutatja — az idők folyamán többékevésbé korrigálni lehet. Annál súlyosabb következményei vannak, ha a lakóterületekkel kapcsolatos tevékenységben nem jutnak érvényre a városszerkezetbe való illeszkedéshez, a városszerkezet továbbfejlesztéséhez, korszerűsítéséhez fűződő szempontok.

Ebben a tekintetben a legkézenfekvőbb kötelezettség, hogy a lakóterület bármely részén folyó építés, átépítés legyen tekintettel a közelebbi és távolabbi környezet területfelhasználási jellegzetességeire, ellátási helyzetére, segítse elő a város közlekedési hálózatához való zavartalan kapcsolódást, a városkép formálása pedig tartsa szem előtt az összvárosképbe illeszkedés feltételeit. A felsorolt kötelezettségeknek akkor felelhetünk meg, ha a város általános rendezési terve az összefüggésekre, kapcsolatokra vonatkozólag világos utasításokat tartalmaz, mégpedig két irányból. Egyfelől rögzítenie kell azokat a követelményeket,

amelyek megszabják, hogy a lakóterület különböző részein milyen jellegzetességekkel bíró épületek és létesítmények milyen viszonylatokba illeszkedően és milyen feltételekkel helyezkedhetnek el. Másfelől ki kell jelölnie azokat a kapcsolatokat és összefüggéseket, amelyek — a kényelmes használat és a gazdaságosság feltételeiből kiindulva — megteremtendők a lakosság elhelyezkedése és a meglévő, létrehozandó, illetőleg kiegészített létesítményállomány között.

Jelen helyzetünkben az építési szándékok és formák sokfélesége miatt különös jelentősége van a lakóterületen belüli építési lehetőségeket és feltételeket szabályozó övezeti rendszer körültekintő megtervezésének. Az övezeti elrendeződés hosszú időn keresztül a maga egyszerűségében szervesnek volt mondható legtöbb városunkban: a belső, intenzívebben beépült településrészt kifelé haladva egyre extenzívebb beépítésű lakóterületek vették körül. Ez a jellemzés természetesen csak nagymértékű egyszerűsítéssel érvényes, mert az „intenzív” és „extenzív” megjelölés másféle tartalmat takar, és arányaiban jelentősen eltérő nagyságú területekre terjedt ki a dunántúli, az északi, valamint az alföldi városok legtöbbjében, és részleteiben változóan alakult a városnagyságtól függően is. A csekély építési tevékenység mellett ez az egyszerűen megnyilvánuló szervezőség legtöbb városunkban fennmaradhatott. Az elmúlt három évtizedben azonban ebben a tekintetben is gyökeres változás következett be. Egyes városokban a külső fekvésű, többemeletes beépítésű új lakóterületek létrehozása következtében borult fel az övezeti tagolódás egyensúlya. Ez különösen bántó alföldi városainkban a falusias burok kiterjedése, a kisebb városokban pedig a keletkezett léptékszavar miatt. Másutt sűrűn beépült lakóterületté váltak egyéb célra alkalmasabb területek; erre legfájdóbb példa a budai hegyvidék burjánzó beépítése. Az övezeti rendszer bekövetkezett torzulások csak igen nehezen, vagy egyáltalán nem korrigálhatók. Csökkentheti a külső fekvésű többemeletes lakóterületek különállását, ha sikerül közöttük és a belső városrészek között az átmenet szempontjából is mérlegelt beépítési jelleggel átépítést végrehajtani. A helytelen terület-igénybevételből származó károkat viszont utólagos beavatkozással már nem lehet jóvátenni.

Napjainkban is kibontakoznak hasonlóan súlyos következményekkel fenyegető fejlemények. A többemeletes, tömbtelkes építkezés a jelenlegi körülményen között visszaszorul, viszont a magánéres építés erőteljesen jelentkezik a maga terület- és telekigényével. Egyes városok mechanikusan övezeti átsorolással próbálnak eleget tenni ezeknek az igényeknek, nem egy esetben a többemeletes beépítés számára kijelölt lakásépítési területek átadásával. Ebben egyaránt szerepet játszik a pillanatnyilag fennálló beruházási

helyzetből származó kényszer és a lakótelepekkel szemben táplált társadalmi ellenérzés. De a többemeletes tömbtelkes beépítésnek nem egyetlen formája a tízemeletes házakból álló lakótelep. Számos példa — közöttük hazaiak is — igazolja, hogy ilyen városrészekben megfelelő funkcionális megoldásokkal, változatos lakásformákkal, az épületek magasságának célszerű megválasztásával és léptékhelyes csoportosításával, a kapcsolódó létesítmények kedvező elosztásával és megvalósításával előnyös lakókörülmények hozhatók létre gazdaságos építésszervezés mellett. Nem lehet lemondani ilyen lakóterületek létrehozásáról; ezzel megghiúsítanánk, hogy az igények sokrétűségével összhangban levő, kellően változatos lakóhelyi formák, lakókörülmények alakulhassanak ki. Erről a témáról napirendünk második pontja keretében lesz részletesebben szó. Annak megemlézése azonban mindenképpen ide tartozik, hogy ha a többemeletes beépítésre fenntartott területeket most más célra használjuk fel, felidézünk annak veszélyét, hogy a jövőben az ilyen lakóterületek számára városszerkezeti és más szempontból alkalmatlan területeket lesznek kénytelenek az utódok kijelölni.

A lakóterületi övezetek témájával kapcsolatosan rá kell még mutatni annak a hátrányaira, hogy jelenlegi gyakorlatunk a városok általános rendezési tervében nem differenciál kellőképpen ebben a tekintetben. Magán a lakóterületen belül az a két-három övezet, amelyet a tervek fel szoktak tüntetni, nem elegendő sem a meglévő beépítés jellegzetességeinek megóvásához, sem a múltbelinél lényegesen sokrétűbb beépítési jellegzetességek létrehozásához. Vagy indokolatlan korlátozások keletkeznek, vagy túlzott szabadságot kapnak az építési szándékok.

Nem lehet független a lakóterület övezeti rendszerre olyan, nem elsősorban lakóhelyi rendeltetésű városrészekről, amelyekben nagyobb számban vannak lakóépületek. A fennálló helyzet tudomásulvételének kényszere és funkcionális előnyei egyaránt megnövelik a vegyes rendeltetésű övezetek jelentőségét, az olyan városrészekét, amelyekben a lakóhelyi rendeltetés mellett vele egyenrangúan jelen van vagy az ipari, mezőgazdasági termelési, vagy az üdülési, vagy a közcélú rendeltetés. Az utóbbi idők fejleményei alapján úgy látszik, ezekhez társul a gyakran nem szerencsés módon mindinkább lakóhelyi rendeltetést is betöltő zártkertek problémája. A vegyes rendeltetésű városrészekben való építés feltételei, az eltérő funkciók egymásmellettiségéből származó kérdések rendezése, nemkülönben az egyeztetés a lakóterület szerkezetével — előírások részletes és pontos megfogalmazását kívánja. Meg kell jegyezni, hogy bármilyen körülmények között és szabadosan megfogalmazott előírásokat adnak is a tervek, a rendezettség elérése a végrehajtás szakszerűségétől és következetességétől függ.

Átfogó jellegű témakör — bár egy-egy intézmény létesítésével realizálódik — a lakosság lakóterületen belüli ellátása. Városaink korábban beépült részein a mindennapi élet által felvetett szükségletek kielégítésére létrejött egy olyan decentralizált szolgáltatási szervezet, amely a különböző közintézmények, szolgáltató létesítmények, parkok területi szétszórtságán és nem ritkán az úthálózat többé-kevésbé hierarchikus felépítésén alapszik. Mindez azonban — néhány esettől eltekintve — alapvetően spontán fejlődés eredménye lévén, több előnytelen jellemvonással párosul. Így legtöbbször a különböző közösségi szolgáltatások szervező ereje korlátozott amiatt, hogy az azonos szolgáltatási szinthez tartozó közcélú intézmények és létesítmények hatóterülete — azok esetleges elhelyezkedése, kapacitásuk összehangolatlansága miatt — nem esik egybe. Általánosan megfigyelhető jelenség az is, hogy az említett intézmények és létesítmények — még ha önmagukban korszerűek is — kedvezőtlen körülmények között és egymástól elszigetelten működnek, így használhatóságuk csökkent értékű. Az elmúlt két-három évtizedben előzetes tervek szerint felépült új lakóterületrészekben a közintézményellátás és az egyéb szolgáltatások nyújtásához szükséges épületek, létesítmények számára a tervek a szükséges területeket általában kijelölték. Az ellátás tekintetében azonban legtöbbször itt sem megnyugtató a helyzet. Mindenekelőtt azért nem, mert a tervekben előirányzott közcélú épületek és létesítmények nem mindegyike épült fel, és amelyek felépültek, nem mindig rendelkeznek megfelelő kapacitással. Ezt esetenként a tervezés rovására is lehet írni, mert nem hangolják össze — mint például a most épülő káposztásmegyéri lakótelepen — a lakásépítést a közintézményellátás menetének megoldásával.

A teljes körű ellátottság hiányai eleve megakadályozták és egyes esetekben spontán telepítések is útját állták annak, hogy létrejöhessen az egész lakóterületet átszövő, több fokozatú, a lakosság elhelyezkedésével összhangban levő ellátási szervezet. Az a feladat áll előttünk, hogy a leginkább orvosolandó lokális hiányok megszüntetése által egyben fokozatos előrehaladást tegyünk lehetővé az egész ellátási rendszer kívánatos kifejlődése számára. Nehezíti a teendőket a közcélú megvalósítását, hogy a közösségi ellátással szemben támasztott igények érzékelhetően átalakulóban vannak, új ellátási formák törnek utat maguknak, ugyanakkor az ilyen célú beruházások keretei még a közelebbi múlthoz képest is — ahonnan pedig mostani hátralékaink egy része származik — összeszűkültek. Úgy tűnik, azáltal érhetünk el ilyen körülmények között is előrehaladást, ha egyrészt az eddiginél nagyobb gondot fordítunk a meglévő infrastruktúra hasznosítására, másrészt szakítunk azzal a felfogással, amely az ellátás nyújtását kizárólagos állami-tanácsi feladatnak tekintette.

A közintézményellátás javítását elősegítheti, ha feltárjuk a meglévő középületek bővítésében, korszerűsítésében, esetleg más célra való hasznosításában rejlő tartalékokat. Ugyancsak érdemes számba venni egyes lakóházaknak, esetleg kitelepülő üzemek épületeinek igénybevételi lehetőségeit közösségi célokra. Hangsúlyozni kell, hogy erről csak akkor lehet szó, ha az említett épületek — az átalakítás, bővítés gazdaságossága mellett — megfelelő helyen fekszenek, környezetük nem akadályozhatja működésüket, és fordítva: működésük nem károsítja környezetüket. Meggondolandó lehet a lakóépületekbe beépíthető vagy azokkal egybeépíthető közintézmények körének bővítése is egyes korábbi tiltó rendelkezések felülvizsgálatával és az építéskivitelezési aggályok eloszlatásával.

További előnyt jelenthet és egyúttal gondot is okozhat, hogy a múlthoz képest megnövekedett az ellátási feladatok megoldásában a társadalmi hozzájárulásra való hajlandóság. Az örömdetesen egyre nagyobb mértékű társadalmi munkák keretében lakóközösségek, üzemi kollektívák segítik közcélú intézmények létrehozását. Méreteiben újfajta jelenség a magánkezdeményezés fokozódása az áruellátás, szolgáltatás, vendéglátás egyes ágazataiban. Amennyire kedvező a központi beruházási kereteknek ez a tehermentesítése, annyira fontos azon örködni, hogy a társadalmi és egyéni részvétel segítse elő annak az ellátási szervezetnek a létrejöttét, amely összhangban van a tényleges szükségletekkel és a települési keretekkel. A tervszerűség tehát ebben a tekintetben sem szorulhat háttérbe, sőt az ellátási igények kielégítésében részt vevők körének bővülésével jelentősége meg is növekszik.

A körülhatárolható lakóterületrészek helyzetét és a velük kapcsolatos feladatokat legcélszerűbben kezelkezésük ideje, valamint beépítési jellegük szerint megkülönböztetve lehet jellemezni.

Korukat tekintve a legfiatalabbak az ún. lakótelepek. Az 1980. évi népszámlálás adatai szerint akkor 93 lakótelep volt Budapesten, 315 a vidéki városokban. A fővárosi lakótelepek 181 400 lakásában 552 000-en éltek, a vidéki városok 336 800 lakótelepi lakásában pedig 1 071 000-en. Ez együtt az ország városi lakosságának közel 30%-át teszi ki. Olyan lakótelep, amelyben több mint 1000 lakás volt, tehát mindenképpen önálló ellátási egységként kezelendő, Budapesten 45 volt, összesen 158 700 lakással; a vidéki városokban pedig a 104 ilyen lakótelep 254 000 lakást tartalmazott. Az azóta eltelt közel 4 év alatt nyilván tovább nőtt a lakótelep lakásainak és lakóinak száma, tehát tisztán mennyiségi szempontból is igen jelentős problémával állunk szemben. Ami pedig a lakótelepi életet illeti, ennek máris könyvtárnyi irodalma van; nemcsak a lakótelepek helyzetének, ha-

nem a velük foglalkozó irodalomnak az értékelése is túlfeszítené jelen előadás kereteit.

Itt — minthogy lakóterület-fejlesztési feladatokról tanácskozunk — annyit mégis meg kell jegyezni, hogy a lakótelepek városszerkezeti kapcsolódásai csak ritkán tekinthetők megoldottnak, és az ott élők általában nem kapták meg a jogosan igényelhető ellátó intézményeket és létesítményeket. Így a lakótelepek ügye — még ha befejezettnek tűnnek is, mert minden előirányzott lakás megépült bennük — nem tekinthető lezártnak. Ha sikerül elfogadható városszerkezeti kapcsolatokat létrehozni, azaz a lakóhely-munkahely viszonylatokat rendezni, közlekedési lehetőségeiket megnyugtatóan megjavítani, a lakóterületi övezeti rendszerbe őket a korábban említett módon beilleszteni, továbbá ha reális ellátási igényeik kielégítődnek, megszűnnek a városon belüli idegen testként létezni, lakókörülményeik pedig a mostaninál magasabb szintre emelkednek.

Ritkábban esik szó róla, de nem kevésbé súlyos helyzet alakult ki az utóbbi időben parcellázott családiházastelkes beépítésű lakóterületrészekben. A tendők is hasonlóak, de volumenük, megvalósulásuk hordereje az alacsonyabb lakosság szám és az extenzívebb beépítés miatt lényegesen szerényebb. Különbőség abban mutatkozhat, hogy a kevés lakos jelenléte miatt az intézményellátás tekintetében fennálló hiányok csak a környezettel együttesen kezelve enyhíthetők vagy szüntethetők meg, és a közművesítés kiegészítése is rendszerint feladatként jelentkezik.

Míg a közelebbi múltban létrejött lakóterületek helyzetének javításához általában elegendők helyenkénti kiegészítések, átalakítások, tehát mérsékelt beavatkozások, addig a korábban beépült lakóterületek szinte kivétel nélkül az „átépítendő” kategóriába sorolódnak. Annyiban egységesen kezelhetők, hogy átépítésük által mindig kettős feladatot kell megoldani egyfelől a meglévő lakókörülmények színvonalának emelendő elfogadható minőségűvé, másfelől az egész városszerkezet korszerűsítésébe illeszkedő és a szükséges környezeti kapcsolatokat megteremtő változtatások hajtandók végre. Ezen a hasonlóságokon túlmenően egyes lakóterületrészek akár helyzetük és potenciális lehetőségeik, akár a városrekonstrukció keretében rájuk kiosztott szerepük miatt, nemkülönben épület- és létesítményállományuk korából, állapotából, értékéből és viszonylataiból származó sajátosságaiuk folytán differenciált bánásmódot kívánnak.

Így például a mennyiségi lakásfejlesztés szempontjából való jelentőségük emelendő ki azoknak a lakóterületrészeknek, amelyek lakásállománya elviselhető arányú bontás árán nagyobb mértékben növelhető. Nem tévesztendő össze ez a lehetőség a közelmúltban

felépült lakóterületek ún. „besűrűsítésére” irányuló, semmiképpen sem helyesíthető törekvéssel, hanem olyan, korábban létrejött lakóterületek szemelhetők ki erre a célra, amelyek jelenlegi beépítése szórványos, tehát egyes részeken bontás nélkül, más részeken kevés épület és lakás előzetes megszüntetése árán lehet építkezni. Itt tulajdonképpen nincs is igazában átépítésről szó, mert az alapvető jellegzetességeket a mostani építkezéssel kell megadni. Megjegyzendő, hogy az ilyen lakóterületrészek a legtöbb városban fogytán vannak; amelyek még rendelkezésre állnak, rendszerint bonyolult mérnöki műveletekkel, jelentős költségek árán tehető építésre alkalmassá.

Ezzel ellentétes jellegűek a teendők ott, ahol az épületállomány kisebb vagy nagyobb része különösen avult, az ellátottság sok tekintetben elégtelen, és a fennálló kedvezőtlen állapotok a környezetre is károsítanak. Ezért nemcsak az ottani lakosság életviszonyainak javítása végett, hanem öszvárosi érdekből is kívánatos az elfogadható lakókörülmények kialakulását zavaró épületeknek, illetőleg azok csoportjainak megszüntetése, a lakóépületek egy részének korszerűsítése, az építési feladatok elvégzése, az ellátás hiányainak kiküszöbölése és a városkép rendezése. Az itteni átépítés műveleteit szokták hol rekonstrukciónak, hol rehabilitációnak, hol revitalizációnak, hol szanálásnak nevezni. Ez a téma napjainkban állandóan szőnyegen van, egyes városainkban — például Egerben, Győrött, Szekszárdon és másutt — szép eredményeket is értek el elavult lakótömbök csoportjainak megújításában. Tanácskozásunk harmadik napirendi pontja részletesen tárgyalni fogja az ide tartozó kérdéseket. Itt, amikor inkább a nagyobb összefüggésekre fordítjuk figyelmünket, rögzíthetjük, hogy minden városnak rendelkeznie kellene az elavult városrészek átépítésének stratégiai tervével. Előre kellene látni a beavatkozások sorrendjét, az átépítésre kiválasztott lakóterületrészek előkészítésének feladatsorozatát, a lebonyolítás összes műveleteit és főleg azokat a gyakran az egész várost behálózó összefüggéseket, amelyeket egyetlen tömb átépítése is elindíthat. Ez azért sem nélkülözhető, mert az öszvárosi és a lokális érdekek társítása — bár esetenként többletfeladatokkal jár — felgyorsíthatja, zökkenőmentessé teheti az átépítés menetét és kikövetelheti annak kiterjesztését a szomszédos területekre.

Az átépítés mértéke, a bontási arány — amellyel az egyes területeket jellemezni szoktuk — városrészenként eltérő. Más-más okokból legalacsonyabb egyes igen régi és a viszonylag újonnan létrejött lakóterületeken. A kialakult állapotok csak korlátozott mértékben változtathatók, ha a városrész belső szerkezete folyamatos, szerves fejlődése során különös történeti értékűvé vált, vagyis a műemléki és vá-

rosképi jelentőségű épületek úgy társulnak a többi épülettel, hogy a városra jellemző, óvando együttes jött létre. Ugyanígy értékelhetők a két háború között keletkezett, korszerűnek tekinthető épületállományal rendelkező, infrastrukturálisan többé-kevésbé megfelelően ellátott városrészek. Mindkét esetben lokális korrekciók, hiánypótlások megfelelő körültekintéssel végrehajtandók, az ellátási feltételek korszerűsítendő, a zavaró körülmények megszüntetendő. E kétfajta városrész eszmei és anyagi értéke, ennek fenntartása, sőt fokozása megköveteli, hogy a velük kapcsolatos építési-átépítési teendőknek kiemelkedő jelentőséget tulajdonítsunk. Gazdaságilag is megalapozható ez a követelmény, mivel a beavatkozási szükségletek korlátozottsága miatt más, radikális átépítést igénylő városrészekkel összehasonlítva a költségek viszonylag alacsonyak lesznek.

Speciális megfontolások fűződnek azoknak a városrészeknek az átépítéséhez, amelyekben a lakóhelyi rendeltetés más funkciókkal társul, és ahol sohasem mentes zavaroktól a két- vagy többféle rendeltetés együttélése. A zavarok megszüntetése vagy legalábbis tompítása által érhető el, hogy a lakókörülmények ne legyenek kedvezőtlenebbek, mint a lakóterületek, ugyanakkor a másik — a mezőgazdasági, ipari, szolgáltatási, üdülési — rendeltetés számára elfogadható feltételek álljanak fenn. Ehhez az átépítésknél általában szokásos megszüntetési-építési műveletpár mellett áttelepítések, területfelhasználási változtatásokra is sor kerül, és szerepe lehet a különböző korlátozásoknak, működési előírásoknak. Megfelelő gyakorlatunk még hiányzik mindehhez, részint azért, mert a vegyes használatú városrészeknek nagyon sok válfaja van, így az eljárások csak korlátozottan egységesíthetők, részint azért, mert a városrendezési tervek inkább a monofunkciós területfelhasználási kategóriák bevezetésére törekednek, még akkor is, ha az ellentmondásban van a tényleges helyzettel és annak célszerű fejlesztési lehetőségeivel.

Tervezési gyakorlatunk egy adott várossal foglalkozva, a konkrét feladathoz kapcsolódóan igyekszik minél részletesebben feltárni a lakóterületen fennálló adottságokat és körülményeket, felállítani a fejlesztési követelményeket. Az egész városállományra vonatkozó rendszerezett, átfogó jellegű ismereteink azonban elég hézagosak, és ez elkerülhetetlenné teszi lényeges döntéseknél az egyoldalú, szubjektív ítéletalkotást. Így például városaink épület- és létesítményállományának megítélésében nézeteink lényegbevágóan átalakultak a múlthoz képest. Városaink lakóterülete, amely — mint említettem — legnagyobb részében egyáltalán nem tekinthető korszerűnek, valóban nagyon sok olyan értéket is tartalmaz, amelyeket éppen mostanában kezdünk felismerni és megbecsülni. Ez nemcsak ezeknek az értékeknek a megóvása fe-

lé fordítja a figyelmet, hanem szemléletünket is tokozatosan átformálja. Ugyanakkor úgy tűnik, mintha ez a szemléleti változás – valószínűleg az elmúlt éveknek a régít eltüntető és újjal felváltó törekvéseitől elfordulva – a megóvás szándékát kiterjeszti kevésbé értékes, a korszerűsödés útjában álló részletekre is, és ezzel esetenként az avultságot konzerválja. Az egyre inkább hiányzó áttekinthető feltárás és annak tudományos értékelése hozzásegíthet a tisztánlátáshoz a meglévő épület- és létesítményállomány értékeinek megítélésében.

A lakóterület-fejlesztéssel kapcsolatos teendők jellegbeli változásáról és ennek következményeiről már rendelkezünk bizonyos tapasztalatokkal: képet

alkothatunk a közelmúltbeli fejleményekről, a felvetődött problémákról, egyes intézkedések nyomán kialakult helyzetről és a tisztázandó kérdések köréről is. Tanácskozásunk így minden bizonnyal képes lesz a kiadott vitakérdések egyik részében a tapasztalatok, vélemények kicserélése által állást foglalni, másik, egyelőre itt meg nem válaszolható részét illetően pedig a közeljövő kutatási témáinak kijelölését elősegíteni. Véleményem szerint mindkét feladat egyformán jelentős: rögzíteni azt, amit mai ismereteink alapján az érdekelteknek megfontolásul ajánlhatunk, és hozzájárulni annak a kutatási tevékenységnek a megindításához, amely által közelebb juthatunk a bonyolult problémakör tisztázásához.

ÚJONNAN LÉTREHOZANDÓ LAKÓTERÜLETEK TERVEZÉSI ÉS MEGVALÓSÍTÁSI SZEMPONTJAI

PAKSY GÁBOR

A városok meglevő és újonnan létrehozandó lakóterületeinek problematikájáról, s ezzel a lakásfejlesztés városépítési kérdéseiről olyan időpontban rendezti a Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottsága e tudományos konferenciát, amikor hazánk urbanizációs, vagy ahogy ma mondjuk, településfejlesztésének egy fordulópontjához, fejlesztési politikájának, céljainak és eszközeinek jelentős változtatásához érkezünk.

Igy volt ez 1971 februárjában is, amikor a felhalmozódott fejlődési feszültségek feloldására, az urbanizációs folyamat kiszélesítésére, újabb szakaszának szabályozására már kirajzolódtak a terület- és településfejlesztés koncepciójának főbb vonásai, de még kormányzati elhatározás nem született; akkor vált szükségessé, hogy a településtudomány művelői megvizsgálják az urbanizációs folyamat, a társadalmi-gazdasági feltételeknek megfelelő lakásépítés településtudományi vonatkozásait. Nem véletlenszerű ez az egybeesés. A települések fejlődése, fejlesztése és a lakásépítés közötti szoros kölcsönhatás közismert. Az elmúlt évtizedben a települések fejlődésébe való beavatkozás egyik legfontosabb eszköze a lakásépítés és a hozzá tartozó infrastruktúra fejlesztése volt, és jórészt ezek következtében változott városaink szerkezete, arculata. Ma már világosan látjuk, hogy a lakásépítés nemcsak következménye volt a hazai urbanizációs folyamatnak, hanem arra számottevően vissza is hatott.

Ennek megfelelően a lakásépítés — ezen belül az új lakóterületek létrehozásának elvi és gyakorlati kérdései is — csak az adott urbanizációs folyamatba ágyazottan, jellemzőivel összefüggésben vizsgálhatók és határozhatók meg a tennivalói. E kézenfekvő összefüggést a tudomány már régen felismerte, mégis azt kell megállapítanunk, hogy az elmúlt évtizedben ebben a vonatkozásban nem egy esetben végett lakásépítési rendszerünk.

I.

Kutatások azt is egyre inkább bizonyítják, hogy hazánkban is érvényesülnek az urbanizáció egyes szakaszai és azok velejárói. Úgy tűnik, hogy a történelmi adottságoktól, társadalmi-gazdasági feltételek-

től és a beavatkozás módjától ugyan függően, de a leglényegesebb folyamatok és hatások tekintetében karakteresen sorra megjelennek egyes fejlődési szakaszainak városépítési problémái, feladatait is.

Igy az új lakóterületekkel kapcsolatos elveink és gyakorlatunk meghatározásánál, a fejlődés feltételeinek figyelembevétele mellett az urbanizációs fejlődésben hazánknál előbbre járó országok tapasztalatait az eddigieknél jobban számításba kell vennünk.

Egyre élesebben kirajzolódik, hogy változó társadalmi és gazdasági feltételek között egy várható új településfejlesztési politika és igazgatás nyomán a következő 10–15 évben

- mind jobban kiszélesedik az urbanizáció, s a mennyiségi és minőségi folyamatai egyensúlyba kerülnek;
 - a városok és a vonzáskörzetükbe tartozó települések kölcsönös érdekeken, egyenrangú kapcsolatokon alapuló együttműködése egy kistérségi típusú fejlődést eredményez, amely az eddigieknél jobban figyelembe veszi majd az ország különböző térségeinek, településeinek eltérő történeti, gazdasági, társadalmi, környezeti adottságait;
 - a helyi tanácsok hatáskörének és felelősségének növekedésével a településfejlesztésre ható döntések decentralizálódnak, egyre nagyobb szerepet kap a fejlődésben a lakosság kezdeményezése, hozzájárulása, s ennek megfelelően a mindjobban differenciálódó egyéni és csoportérdekek érvényesülése;
 - a lakásokkal és a lakókörnyezettel szemben — az életszínvonal növekedéséhez képest is erőteljesebben erősödő mennyiségi és főleg minőségi igények kielégítésénél a magánérv és az építési hitelek játszanak majd mindjobban meghatározó szerepet, a lecsökkenő arányú tanácsai lakásépítés első sorban szociálpolitikai célokat szolgálhat.
- Felismerésre került ugyan a lakásigények meglevő lakóterületek és lakások felújításával, korszerűsítésével való megoldásának a követelménye, feltételezhető azonban, hogy hazánkban sem értek be, illetőleg teremthetők meg — az egyébként sürgetően fontos erőfeszítések ellenére sem — azok az anyagi, technikai, szervezeti és tudati feltételek, amelyek a városfelújítás erőteljes kibontakozását, fő folyamattá

valását jelenthetnék. De meg kell jegyeznünk azt, hogy a városfelújítás céljainak megvalósítása is szükségessé tesz más területen megvalósítandó lakásépítést. Ezért a fentiekben részletezett folyamatokat is figyelembe véve — még a következő 10–15 évben az újabb és újabb beépítetlen területek lakásépítés céljára való felhasználása — nemcsak a még az urbanizáció koncentrációs szakaszában járó térségekben, hanem a már népességszámukat tekintve nem növekvő, sőt a csökkenő városoknál is változatlanul a fejlődés velejárója, a városépítés egyik legfontosabb összetevője, jellemzője marad.

Alapvetően más igények lesznek azonban ezek, mint amit a koncentrált telepszerű, tömeges, iparosított állami lakásépítés és az eddigi szervezett magánlakásépítés támasztott a városrendezési tervezéssel és igazgatással szemben.

A társadalmi fejlődés és az életmód változása a lakásokkal és a környezettel szembeni igények jelentős differenciálódását eredményezi, s ennek megfelelően az elhelyezkedésben, a felszereltségben, a környezethez való viszonyában, a zöldterületi ellátottságban eltérő igények kielégítésére alkalmas lakóterület-szükséglethez vezet. Nálunk is nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a lakosság mind jobban szélesedő rétege azokat a területeket részesíti majd előnyben — mint ahogy annak jelei már mutatkoznak —, ahol biztosítható a természet közelsége, a saját kert igény kielégítése, a kedvezőbb lakókörnyezet, ahol mód nyílik a saját erő bevonására, a fokozatos megvalósításra és ahol a terület megszerzésének költségei ezekkel és teherbíróképességével arányos.

A munkahelyek decentralizálódása, a motorizáció növekedése, a város vonzáskörzetének fokozatos urbanizálódása, a kommunikációs lehetőségek fejlődése és ugyanakkor a városi környezeti ártalmak fokozódása, a városfelújítás lassú üteme, a lakótelepi problémák, hogy csak a leglényegesebbeket említssem, mind-mind várhatóan hazánkban is ösztönzői lesznek a legfejlettebb városoknál kezdődő, a beépítetlen területek felé irányuló, a városkörnyékre kiterjedő folyamat kibontakozásának.

A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogyha e folyamatok a legkisebb ellenállás irányában, jórészt szabályozatlanul, spontán haladhatnak, akkor annak következtében kialakulhat egy olyan struktúrátlan, építészetiileg értéktelen, más módon monoton beépítésű, összefüggő „urbanizált” táj, amely értékes természeti és mezőgazdasági területeket lep el, rendkívül nagy közlekedési, s elsősorban egyéni közlekedési igényeket támaszt, s ezzel háttérbe szorítja a tömegközlekedést, infrastrukturális ellátása igen gazdaságtalan, a jövő fejlődése számára szükséges területi tartalékokkal nem rendelkezik és a társadalmi erős szegregációjához is vezethet.

Véleményem szerint a jövő városépítésének egyik legnagyobb kérdése, hogy az új feltételek hatására hol alakulnak ki az új lakóterületek. Az urbanizációs fejlődés irányításának hatékonysága azon múlik, miképpen sikerül úgy befolyásolni ezt a folyamatot, hogy a településfejlesztési politika új vonásainak érvényesülése mellett a lakosság mai igényeinek kielégítésére, a jövő számára is kedvező feltételek, harmonikus, humánus környezet, racionális településszerkezet jöjjön létre.

Igen nagy veszélyét látom annak, hogy az eddigi, erősen központosított városépítés ellentétjeként, ha más országok kárán ismét nem sokat tanulunk, ha a helyi önállóságot, demokratizmust, egyéni kezdeményezést rosszul értelmezzük, ha a folyamatot és a helyi szerveket magára hagyjuk, akkor 10 év múlva a mai lakótelep-kritikákkal azonos súlyú elmarasztalásban részesülhetnek — sokszor érdemtelenül is — a településtudomány és a településigazgatás szakemberei.

A figyelemfelhívás érdekében kissé eltúlzott véleményemet a zártkerti problematika felfogása, megoldása, illetőleg megoldatlansága során tapasztalhatókra alapozom. Analógiát kereshetünk a két folyamat között. Lényegében a maihoz hasonlóan egy új — az egyéni üdülés, aktív pihenés, szabadidő-eltöltés, s ehhez a lakosság üdülőttelek, kiskert iránti tömeges igénye jelent meg, motiválva még más összetevőkkel. Az igények alapos elemzése, a kielégítési lehetőségek és összefüggéseik előrelátó, szakszerű feltárása, s az így nyert elvi alapok, megoldási módok alapján a folyamat pozitív folyamatát erősítő és negatív következményeket enyhítő területrendezési beavatkozás, szabályozás helyett egy látszólag legegyszerűbb, ugyan sok nemes célt szolgáló, de a területi folyamatokat illetően teljesen spontán burjánzás indulhatott meg. Ennek kedvezőtlen környezetalakító hatása, bántó rendezetlensége, ma már mindinkább felismerésre kerül.

Levonható az a következtetés, hogy mind a lakossági igények spontán kielégítésének teret adó, mind az igényeket fel nem ismerő, vagy a folyamatoknak csupán tiltásokkal ellenálló városrendezési, igazgatási gyakorlat helytelen. Megfelelő előrelátással, szemlélettel általában lehetőség van a valós, tömeges igények számára megfelelő területi megoldás kiválasztására, a folyamatok befolyásolására, s ezen keresztül a negatív következmények elkerülésére.

Nem adható azonban egységes megoldás. Állítható viszont, hogy az eddigieknél alaposabb városrendezési feltáró, tervező munkát kell elvégezni egy-egy város lakásépítésének megvalósításához szükséges lakóterület kiválasztásához. Egy-egy városban felmerülő igények kielégítésénél nemcsak az adott város, hanem mindazon környező települések szám-

bavétele is szükséges, amelyek erre megfelelő adottságokkal rendelkeznek. A megoldási módokat tekintve legkevésbé valószínű, hogy a meglévő általános rendezési tervekben magas intenzitású beépítésre kijelölt területek az új igényekre minden esetben adaptálhatók lesznek. A meglévő elavult, alacsony intenzitású lakóterületek teljes lebontása révén nyert területek felhasználását ugyanis a jövőben várhatóan igen erősen akadályozzák majd a kisajátítás pénzügyi korlátai és a cserelakás biztosításának lehetőségei. Egy ilyen változtatás városszerkezeti hatásainak – általában rendezési tervi következményeinek – feltárása külön vizsgálatot igényel, s várhatóan indokolhatóbb lesz folyamatos átépítésükkel, mint akciószerű rekonstrukciójukkal számolni. Ha a város belterületén az általános rendezési tervi összefüggések alapján új lakóterületként már megfelelő terület nem jelölhető ki, akkor tágabb térség, a város és vonzáskörzete vizsgálatának, általános rendezési tervi mélységű rendezési-fejlesztési koncepciója alapján határozható meg csak az új lakóterületek elhelyezése, területfelhasználási követelményei. Ennek során

- legkevésbé látszik indokoltnak a város belterületének egy vagy több irányban való növelése;
- terület- és településfejlesztési megfontolásokból legelőnyösebbnek a város közelében, vele megfelelő közlekedési kapcsolatban, funkcionális munkamegosztásban levő, vagy kedvezően azzá fejleszthető település területét célszerű számításba venni;
- egyes speciális esetekben kerülhet sor új lakóterület kijelölésére a város és vele szomszédos település közötti még beépítetlen térségben;
- s talán inkább csak elvi lehetőség egy új város létrehozására vonatkozó javaslat a meglévő város tehermentesítése érdekében.

Ilyen igényeket kielégítő, a különböző érdekeket feltáró és összehangoló tervezési művelet kifejlesztése szükséges a településcsoportok tervezési tapasztalatai alapján. A mind nagyobb hatáskört, önállóságot kapó településeknek mielőbb fel kell ismerniük a fejlesztésben, az ellátásban való egyenrangú, önkéntes együttműködésben rejlő előnyeiket ahhoz, hogy e folyamatok a legkisebb veszteséggel legyenek szabályozhatók.

II.

A hazai urbanizáció kibontakozó új szakasza, a településfejlesztés és lakásépítés megváltozó feltételei és kialakuló rendszere új lehetőségeket teremt, de új követelményeket is támaszt a lakóterületek kialakításával szemben.

Az elmúlt mintegy másfél évtized alatt kialakult a lakóterületek helykijelölési, tervezési, megvalósítási gyakorlata, szervezeti és működési rendszere, ipari háttere. Ez az egész mechanizmus a koncentrált,

telepszerű, iparosított lakásépítés, tehát döntően az állami lakásépítés céljait szolgálta.

Ugyanebben az időben a településtudomány és a tervezés művelői igen keveset foglalkoztak az összes lakásépítésnek egy évtizede már a felét kitevő magánlakásépítés sajátos elvi és tervezési kérdéseivel. De alapvetően ma sem jobb a helyzet, amikor már 80 százalékot tesz ki ezek aránya.

S ha még figyelembe vesszük, hogy a városrendezéssel összefüggő jövőképeinket illetően is egy elbizonytalanodás figyelhető meg, nem véletlen, hogy napjainkban szaporodnak azok a kérdések, amelyek a következő időszak lakóterületei tervezésének elvi alapjaira vonatkoznak.

Minden bizonnyal erősíti kétségeinket az a tény, hogy igen-igen kevés tudományos elemzést végeztünk annak érdekében, hogy valójában milyen elvek, szerkesztési módszerek alkalmazása, vagy helytelen alkalmazása idézi elő az új lakóterületeken kialakuló feszültségeket, e problematikában milyen ok-okozat összefüggések mutathatók ki.

Tárgyilagosan el kell ismernünk, hogy a lakótelepek tervezésének elmélete és gyakorlata igen nagyot fejlődött. Kritikai elemzés nélkül azonban nem vagyunk képesek helyesen meghatározni, hogy melyek azok a lakóterület méretezési, szervezési, funkcionális, elrendezési, közlekedésfeltárási, beépítési, városrendezési elvek és módszerek, amelyek nem előidézöi a feszültségeknek, amelyek olyan értéket képviselnek, hogy átmentésük a mai feltételek közt elengedhetetlen. És melyek azok, amik felülvizsgálatra, módosításra szorulnak, netán elvetendőek.

Az előadás keretei nem teszik lehetővé, hogy részletesen elemezzük az újonnan létesítendő lakóterületek tervezési és megvalósítási problematikáját. Kiragadva azonban e kérdéskomplexumból általam meghatározónak vélt 6 tényezőt, úgy vélem, érzékelhetővé válhat e téren a jelenlegi helyzet és a tennivalók.

1. A lakáspiac, mint erről már szó volt, várhatóan mind jobban differenciálódó igényeket támaszt majd az új lakóterületekkel szemben. Ezek kielégítésére az eddigieknél többek között a város-területben való elhelyezkedést, az övezet jellegét, felszereltségét, a természeti környezethez való viszonyát tekintve sokszínűbb megoldásokra lesz szükség.

A hazai kutatói-tervezői tapasztalatok, a társadalom részéről megfogalmazódó igények alapján, figyelemmel az urbanizáltabb országokban a hasonló kihívásokra adott válaszokra, felvázolható jónéhány általános követelmény:

- az új lakóterületek a város szerkezetének szervező részeként, a meglévő környezeti adottságokhoz harmonikusan illeszkedve alakuljanak ki, megőrizve, értékesen továbbfejlesztve a város karakterét;

- struktúrájuk legyen világos, szerkezeti egységeik, a beépítés léptéke, tömegformálása, színhatása fokozottan legyen figyelemmel a szociológiai, pszichológiai, esztétikai igényekre, ökológiai szempontokra.
 - legyenek a rendelkezésre álló feltételek között gazdaságosan megvalósíthatók és biztosítsák a társadalmilag elismert lakóterületi igények kielégítését.
2. Az elmúlt években készült kutatások arról győznek meg bennünket, hogy a városok funkcionális területi egységekre való tagozódására való törekvés a továbbiakban is általában helyes. Ennek merev alkalmazása azonban oldandó. A város adottságaihoz igazodó, kisebb és más funkciókkal is keveredő lakóterületi egységek kialakítására nyílhat mód a környezeti hatások alapos mérlegelésével. Cél-szerű városrendezési eszközökkel csökkenteni az egyes városoknál már megfigyelhető jövedelmi viszonyok szerinti elkülönülést. Ennek érdekében egy-egy lakóterületen belül a különböző igények — köztük a főleg szociális célokat szolgáló tanácsi lakásépítés — számára alkalmas lakóterületi egységek alakítandók ki.
3. Az elmúlt két évtized többszörösen visszatérő kutatási témája a beépítés átlagos magasságának, a laksűrűségnek és a gazdaságosságnak az összefüggései voltak.
- Ugy tűnik, túl vagyunk azon a mélypontra, amikor a nyomasztó lakásigények mennyiségi kielégítésére törekedve, a kutatási eredmények ellenére emeltük a szintszámot abban a hitben, hogy ezáltal csökkennek a nettó lakásépítésen kívüli fajlagos költségek. Ez városaink szerkezetében, karakterében jóvátehetetlen törést okozott.
- A bruttó laksűrűséget meghatározó tényezők közül csak a lakóépület és a közlekedés fajlagos területsszükséglete csökken a szintszám emelésével. Az intézmény, a közkert, közpark, parkoló területsszükséglete viszont az ellátandó népességszám függvénye, így fajlagos értéke állandó. Ezért bizonyos határon túli szintszám-emelés már nem vezet a laksűrűség növeléséhez, csak az ellátási színvonal rovására. Ennek ellenére az átlag 11 szintszámnál maximális 270 fő/ha bruttó laksűrűség helyett nem egy lakótelepünk eléri az 500 fő/ha értéket, ami nemcsak a zöldfelületi ellátás töredékét biztosítja csak, hanem veszélyezteti az intézmények elhelyezhetőségét is.
- Több megközelítésből készült kutatómunkák megalapozottan bizonyítják, hogy amíg az átlag kettőhöz képest az átlag 3 szintes beépítés 40 százalékos bruttó laksűrűség-növekedést jelent, a 3 és 4 között már csak kilencet és a 7 szint felett pedig csak 2 százalékot. Az átlag négy szintes beépítés

felett tehát a területmegtakarítás elhanyagolható. Ugyanakkor a két-három szintes beépítés kedvező is — ha korszerű beépítési módot alkalmazunk — az üzemeltetési költség csökkenése és a használati érték jelentős növekedése következtében.

Mindezekből levonhatunk legalább két következtetést. Először azt, hogy az adott település karakteréhez, környezetéhez igazodva városépítészeti megfontolásokra alapozva kell az új lakóterületek átlagos beépítési magasságát meghatározni. Másodszor, hogy nincs lényeges területgazdálkodási korlátja a beépítési magasság általános csökkentésének, így a fentiek mellett meghatározóbb szerepet kaphat a lakás és a lakókert közvetlen kapcsolatának igénye.

4. Az újonnan létrehozandó lakóterületek tervezésének egy másik általánosan vitatott tényezője a méretezés alapjául szolgáló normatíva. Mire szélesebb körben is tisztázódott az OT és a városrendezési normatívák közötti látszólagos ellentmondás, a két normatíva-rendszer szerepe, különbözőségük okai, addigra az OT normatívák megszűntek, a városrendezési normatívák elleni nem szakmai támadások viszont megsokasodtak. Elgondolkodtató, hogy ugyanazok, akik elismeréssel szólnak azokról az elődökről, akik 80–100 évvel ezelőtt a mai igényekre is gondolva méreteztek nem egy létesítményt, területet, ma irreálisnak tartják azokat a városrendezési terveket, elgondolásokat, amelyek éppen a normatívák felhasználásával feltárt jövő igényeinek kielégíthetőségét is biztosíthatják és nemcsak a ma emberének a mai feltételek között megvalósítható szükségleteit.

Ezek ellenére úgy vélem, a városrendezés akkor tölti be társadalmi munkamegosztásban a szerepét, ha tevékenységével többek között biztosítja, tartalékolja a jövő igényeinek racionális kielégítéséhez szükséges területeket, kapacitásokat. Különösen jelentős és nehéz funkció lesz ez a lakossági erőforrásokra, kezdeményezésekre és érdekekre támaszkodó városépítés során. Ezért a lakóterületek megalapozott méretezéséhez változatlanul szükség lesz a városrendezési normatívákra. Kétségtelen azonban, hogy egy sor kérdés tisztázása vár a településtudomány művelőire.

Milyen időtávra vonatkozzanak? Jelenleg 10–15 év az időhorizontja a hosszú távú népgazdasági tervezésnek és 5 év a gazdaságfejlesztési terveké, melyek ezeket megalapozhatnák. Ugyanakkor a területgazdálkodásban, az egyes közösségi létesítmények kapacitásának méretezése során a városrendezési tervezésben most általánosított hosszú táv helyett a nagy távlatban várható igényeket célszerű figyelembe venni. Az eddigi tapasztalatok szerint az időtávlat függvényében például vál-

tozhat a lakóterület intézménystruktúrája, a lakások fajlagos területe.

A normatíváknak az adottságokat figyelmen kívül hagyó merev alkalmazását ugyanakkor célszerű feloldani. Ennek megvalósításához fel kell tárni, ki kell dolgozni az egyes normatívák differenciálásának az elveit. Különösen jelentős ez a városrendezési döntések általános decentralizációja során, és nemcsak e normatívák, hanem általában a városrendezési szabályozást illetően.

Tisztázni kell a városrendezési normatívák joghatályát is. Nem egy normatívánk inkább konvencióra, mint tudományos megalapozásra épül, vagy kiinduló feltételezéseit az élet, az újabb felismerések túlhaladták, ezért ismét folyamatos és fontos feladat a városrendezési normatívák felülvizsgálata, továbbfejlesztése, valamint olyan új igények normatív megközelítésének elemzése, mint az alacsony színtszámú, de magas laksűrűséget eredményező beépítésű területeké, vagy a szabadidő növekedéséből a lakóterületre vonatkozó változások feltárása, vagy az integrált funkciójú közösségi létesítmények méretezési normatíváinak kidolgozása.

A megalapozott, karbantartott normatívák differenciált alkalmazása mellett fokozni kell a városrendezési tervek nyitottságát, bizonyos flexibilitását, az előre nem látható igények megoldhatósága érdekében. De fejlődnie kell a tartalékterületek elhelyezésére, átmeneti hasznosítására vonatkozó tervezési elveknek és gyakorlatnak is.

5. A városi közlekedéstervezés és a városrendezési tervezés hagyományosan jó együttműködésének eredményeképpen az újonnan létesítendő lakóterületek belső feltáró és kiszolgáló közötti és gyalogos hálózatainak, a gépkocsiparkolás rendszerének elvei, módszerei jelentősen fejlődtek, nem lebecsülendő kutatási eredmények születtek. Ezek alapvetően visszahatottak a lakóterületek szerkezetére, beépítésére és minden bizonnyal meghatározói a lakóterületek funkcionálásának. A jó közötti kiszolgálás, a zavartalan gyalogosközlekedés, a csendes, veszélytelen lakókörnyezet egymásnak ellentmondó követelményeinek feloldására tett sokirányú tervezői kísérletek egységesítésére nincs szükség. A következő időszak lakóterület-tervezéséhez azonban annak több irányú elemzésére, értékelésére volna szükség, hogy e megoldások viszonyaink között milyen esetben és milyen eredménnyel alkalmazhatók.

További kutató-fejlesztési tevékenység látszik indokoltnak a különböző beépítési jellegű, elhelyezkedésű, társadalmi struktúrájú lakóterületi egységek eltérő közlekedési szokásjellemzőinek feltárására; az alacsony színtszámú, de viszonylag ma-

gas laksűrűségű lakóterületek hazánkban alkalmazható közlekedési rendszereinek, a lakóterületek forgalomcsendesítésének kifejlesztésére, a városok központjaitól távolabb várhatóan tömegesen kialakuló magánlakásépítési zónák egyéni és tömegközlekedési igényének előrebecslésére, a gépjárműparkolási normatívák pontosítására.

6. Az elmúlt időszak tapasztalatai szerint a lakóterületi egységek elméletének a hierarchikusan egymásra épülő lakóterületi egységek és az ezekhez rendelt központi rendszerek merev alkalmazása ugyanúgy válságba vezet, mint a nagyméretű lakóterületek tagolatlansága, a különböző szintű igények kielégítésére szolgáló területek rendszert nem képező elhelyezése, szövete. Sokkal inkább egy-egy tervező egyéniség stílusa, vagy követése, mint a konkrét adottságok és lehetőségek függvényében a legmegfelelőbb funkcionális szerkezet, tagolás, beépítési rendszer vált uralkodóvá. Megerősítem azok álláspontját, akik a lakóterületi egységekre vonatkozó elvek megtartását, de az eddigieknél rugalmasabb, a város szerkezetét, karakterét figyelembe vevő alkalmazását látják indokoltnak.

A lakóterületekkel, lakásokkal szembeni igények jelentős megváltozása, a különböző beruházó, építő szervezetek közreműködésének a nem akciószerű megvalósítás biztosítása érdekében, de városépítészeti, szociológiai megfontolásokból is lényeges változtatás látszik indokoltnak a lakóterület elemi szerkezeti egységének a nagyságát illetően. E kísérleti tervezési tapasztalatok azt látszanak igazolni, hogy további kutatási, kísérleti tervezés alapján meghatározható egy olyan optimális szerkezeti egység nagyság, ahol a területfelhasználás fajlagos értékei alapján már jól használható nagyságrendű, különböző funkciójú területek képezhetők, de amelyek még szociológiai, megvalósítási, üzemeltetési szempontokból kedvezőek, jól szervezhetők lehetnek. A békásmegyeri és káposztásmegyeri lakóterületre készült kísérleti tervek azt mutatják, hogy az elemi egységek helyes megválasztásával, elrendezésével egyaránt biztosítható a meglévő város szerkezetéhez, a környezethez való igazodás és az előre nem látható, különböző lakásépítési igények változatos, de harmonikus kielégítése is. Különösen az alacsony színtszámú, de magas laksűrűséget eredményező 2–4 szintes beépítés tudja leginkább kielégíteni a várható lakás-, környezeti, gazdaságossági igényeket, elsősorban a telkesített, de a tömbtelkes változatával is. Különösen időszerű, hogy e beépítési módok alkalmazási, szerkesztési, beépítési elveit, módszereit a hazai viszonyokra alkalmas módon kifejlesszük, mind a városrendezési tervezés, igazgatás, mind a lakásfejlesztés rendszere számára.

III.

Az új lakóterületek városrendezési elvei gyakorlati alkalmazásának nézőpontjából elemeznünk szükséges, hogy milyen változtatások indokoltak a városrendezési tervezés és igazgatás, a városépítés folyamatának szabályozása területén. Különösen bonyolulttá teszi a folyamatot, hogy az érdekeltek, a résztvevők, a döntést hozók száma igen nagy, a központi, az állami beavatkozás direkt eszközei csökkennek, s úgy kell tudni a lakosság környezetalakító tevékenységét kibontakoztatni, hogy a közösségi érdekek, a szakmai célkitűzések is érvényre jussanak.

Az alulról építkező új településfejlesztési politika, a tervezés decentralizációja, a helyi településfejlesztés tervezésének várható bevezetése elősegíti minden bizonnyal azt, hogy az az évtizedes szakmai felismerés valósággá váljon, hogy a lakásfejlesztést a városok komplex fejlesztésének keretei között tervezzék és hajtsák végre.

Az állami lakásépítés arányának igen erős lecsökkenése már nem teszi lehetővé, hogy azon keresztül lényegi hatást lehessen gyakorolni a városépítésre, a lakásállomány növelésére, összetételének változására. Ezért nemcsak a lakáspolitikai célok megvalósulása, hanem az urbanizációs fejlődés helyes irányba való terelésének egyik alapvető kérdése, hogy a települések fejlődését irányítók felismerik-e a magánlakásépítés befolyásolásának, szervezetté tételének szükségességét és rendelkeznek-e majd olyan készségekkel, s főleg eszközökkel, amelyekkel képesek lehetnek mind a város és térségének egésze, mind az építetők számára azt előnyösen szabályozni. Azt is megállapíthatjuk, hogy az eddigieknél sokkal mélyebben, tökéletesebben kell ismerni a társadalmi folyamatokat, érdekstruktúrákat, piaci viszonyokat ahhoz, hogy eredményesen lehessen beavatkozni.

A feszítő fejlesztési igények, a rendelkezésre álló területi lehetőségek, fejlesztési eszközök, az elkövethető hibák sokasága a kutatás és a tervezés szükségességét növelik.

A lakóterületek helyének kiválasztása előtérbe helyezi a regionális és településtervezés valódi kapcsolatának szükségességét, megteremtését. A lakásépítés kilép ugyanis a város területéről és kistérségi, vagy regionális problematikává válik. A tervezés feladata kell legyen a folyamatok állandó figyelemmel kísérése mellett a társadalmi, gazdasági, környezeti összefüggések alapján az igazgatási döntések előkészítése, a továbbtervezés megalapozása. A sok összetevőjű összefüggések értékelésére, változatok összehasonlítására nem lesznek már nélkülözhetők a számítógéppel segített korszerű eljárások.

Az állami lakásépítést kivéve, a részletes városrendezési tervezés időszakában általában még nem lesz ismert a beépítés ideje, az építetők, a megvalósítandó építési program, ezért fokozott jelentőséget kapnak ismét a szabályozási elemek, előírások. A városépítés jellegének megváltozása következtében a rendezési tervek e kötelező elemeinek kell biztosítaniuk a közösségi érdekek érvényesülését, a különböző időpontban különböző igényeket kielégítő, s eltérő szervezetek útján megvalósuló lakóterületi egységek építészeti harmóniáját anélkül, hogy gúzsba kötnék a fejlődést.

Ennek érdekében a városrendezési és az építésigazgatási feladatok ellátásához az új lakóterületek építésre való előkészítéséhez, a kísérleti tervezések s a nemzetközi tapasztalatokat felhasználva, mielőbb kifejlesztendő az e célra szolgáló részletes rendezési tervek tartalma, jelölésrendszere.

A városépítés irányítóinak nem kevés ellentmondással kell megküzdeniük az új lakóterületek célszerű megvalósítása során. Társadalmi igazságossági okokból ugyan lemondunk a lakásépítés támogatási rendszerének településfejlesztési célokból való differenciálásáról. Nem mondhatunk le viszont arról – sem az építetők, sem a társadalmi ráfordítások minimalizálása érdekében – hogy új lakóterületek olyan helyeken jöjjenek létre, ahol az infrastruktúra fejlesztésének, a településközi munkamegosztás kialakításának, a településszerkezet továbbfejlesztésének lehetőségei a legkedvezőbbek.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy a városok többségének még jelentős fejlesztési feladataik vannak a korábbi években létesült, magánlakásépítésre szolgáló területek infrastruktúrájának pótlására; ezért és egyéb halaszthatatlan fejlesztési feladatok miatt csak igen nagy áldozatok árán lehetnek képesek terület-előkészítéssel és előközművesítéssel befolyásolni és segíteni a magánlakásépítők területválasztását.

A városok körzetében levő és a városi magánlakásépítés céljából kedvező települések belső fejlesztési gondjai miatt általában nem képesek ehhez a városoknak anyagi segítséget nyújtani. Kedvezőtlen folyamatok megakadályozására pedig hatósági vagy etikai módszerek nem látszanak elégségesnek, ezt tervszerű területelőkészítéssel, aktív telekgazdálkodással biztosíthatják csak. Ahhoz, hogy a tanácsok ezt mind az építetők, mind a közösség számára eredményesen tudják végezni, megfelelő pénzügyi eszközök, hitel és szervezeti háttérrel kell rendelkezniük. Ezek hiányában nagy a veszélye annak, hogy a lakásépítetők nyomása alatt nem a legkedvezőbb területek kiválasztására is sor kerülhet. Ilyen feltételek között is rendkívül fontos az is, hogy az új lakóterületeken a tanácsok rendezési tervekben előírányzott

helyeken és mértékben területet tartalékoljanak a közelebbi és távolabbi jövőben szükséges közösségi létesítmények céljára.

Ezek alapján megerősíthető az, hogy a következő évtizedben létesítendő lakóterületek minősége elsősorban a végrehajtáson, a városrendezési igazgatáson fog múlni. Ennek szervezeti, működési, személyi feltételeinek fejlesztése e szempontból is elengedhetetlennek ítéelhető.

Emellett minden tudományos, tervezési és egyéb szakmai segítséget szükséges megadni a helyi tanácsok számára, hogy megfelelően élni tudjanak növekedő hatáskörükkel.

IV.

Az újonnan létrehozandó lakóterületek tervezési és megvalósítási kérdései igen szoros összefüggésben vannak az építés technológiai, szervezeti lehetőségeivel.

Köztudott, hogy a lakásépítés piacán a kereslet és a kínálat struktúrája még nincs összhangban.

A tömeges lakásépítés céljára kifejlesztett házigyári, panelos építés gyakorlatának a lakóterületek kialakítására, városépítészeti megfogalmazására vonatkozó nyomasztó hatása — a korai szakmai felismerések ellenére is — csak lassan enyhül, ennek megfelelően az új lakóterületek színvonala sem javulhatott számottevően. Jelentős erőfeszítések történtek ugyan — különösen vidéken — a piaci igények követésére, egy szélesebb igénystruktúra kielégítésére, ezek biztatóak, de még átütő eredményt nem hoztak. A növekvő mennyiségű és alapterületű magánlakásépítés szervezett építőipari háttér nélkül, a viszonylagosan is alacsony színvonalú építészeti kultúra miatt nem hordoz a házigyári lakóteleknél nagyobb esztétikai értéket. Igen sok esetben bántó a beépítés rendezetlensége vagy egyhangúsága, az épületek sivársága vagy kivagyisága.

Az új lakóterületek városépítési elveinek érvényesülése érdekében is szükség van egy jelentős változásra, mindenekelőtt az építési piac egyensúlyának, majd a piaci verseny feltételeinek megteremtésére. A differenciálódó egyéni és városépítési igények kielégítéséhez differenciált építészeti megoldások, megvalósítási lehetőségek szükségesek. Ennek eléréséhez megalapozott, sokirányú műszaki fejlesztési, szervezeti, szabályozási intézkedések sora látszik indokoltnak.

Még hosszú ideig ugyan minden bizonytalansággal marad a saját kivitelezés, de az urbanizációs folyamat elengedhetetlen szabályozása érdekében a magánlakásépítés egy meghatározó hányadát szervezetté kell tenni, s ez nem nélkülözheti a szervezett, korszerű építőipari hátteret. Elsősorban a nemzet-

közi tapasztalatok alapján állíthatjuk, hogy a ma meghatározó panelos építési mód is alkalmassá tehető a változó igények változatos kielégítésére. A dániai példák ezt érzékletesen mutatják.

Az előbbi két építési kapacitás mellett természetesen a piaci viszonyok megerősödésével egyre több, az igényeket rugalmasan követni tudó, korszerű építési technikát alkalmazó szervezet megjelenésére is számítanunk kell.

A városrendezési, lakásépítési követelmények érvényesülését csak elősegítheti, ha egy lakóterületen belül az egyes lakóterületi egységeket más-más építési szervezet valósítja meg.

Gyorsítaná a folyamatot, ha egy, a jövő szervezett magánlakásépítésének modelljéül szolgáló alacsony szintszámú, de magas laksűrűségű lakóterületet magyar tervező és külföldi építési vállalkozó magyar vállalkozóval együtt valósítana meg — a szállodaépítéshez hasonlóan — olyan építéstechnológiával, amely a házigyárak számára is gazdaságosan követhető lenne.

De a szervezett magánlakásépítés tervezési, szervezési, megvalósítási kérdéseinek tisztázása, a városrendezési és építészeti megoldások értékelése, a lakosság építészeti kultúrájának emelése, igényének formálása céljából több kísérleti lakóterületi egység megvalósítása ajánlható.

* * *

Az elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy hazánk településfejlődésének kibontakozó új szakaszában — a megváltozó feltételek között is — az új lakóterületek létesítése változatlanul a városépítés egyik legjellemzőbb folyamata marad. Ahhoz, hogy ezek az otthonteremtés és városépítés során az egyéntől és a társadalomtól megkövetelt erőfeszítések arányban álljanak az elért eredménnyel, s mind a ma, mind a jövő társadalmának vonzó, kellemes lakóhelyeit, élettereit eredményezzék, nem elegendő csak feloldani a kötöttségeket, teret adni az egyéni érdekek, kezdeményezések érvényesülésének, a lakosság környezetformáló tevékenységének.

Az elmúlt időszak kutatási, tervezési és megvalósítási tapasztalataiból, más országok gyakorlatából arra kell következtetnünk, hogy az eddigiéknél is jelentősebb szerep hárul a tudomány és a tervezés szakembereire. Fokozottabban lesz szükség a településfejlődés folyamatának, a megvalósult lakóterületeknek figyelemmel kísérésére, értékelésére, a helyi adottságok, fejlesztési lehetőségek tudományos feltárására, megfelelően differenciált alapelvek, módszerek kifejlesztésére, megoldási változatok, irányítási elvek és módszerek kidolgozására.

Az a következtetés is levonható, hogy az új lakóterületek eredményes létesítéséhez igen sok irányú intézkedés szükséges az építőipari háttér kifejlődése, s a helyi szakirányítás színvonalának megerősítése és elsősorban az irányítás gazdasági eszközeinek meg-

teremtése érdekében. Csak ezek megvalósulása esetén várható el, hogy a helyi szervek, a lakásépítésben közreműködők valamint a lakosság környezetalakító tevékenysége társadalmi-gazdasági fejlettségünknek megfelelő legyen.

MEGLEVŐ LAKÓTERÜLETEK ÁTÉPÍTÉSÉNEK TERVEZÉSI ÉS MEGVALÓSÍTÁSI SZEMPONTJAI

DR. BRENNER JÁNOS

1. A város a társadalmi léptékű munka egyik legnagyobb és legmaradandóbb terméke — ezt a meghatározó felismerést a településtudomány egyik alapvető téziseként képviseli létrejötté óta.

Nyilvánvaló, hogy minden kor és minden társadalom a saját anyagi és eszmei feltételei szerint alakítja a várost, annak szerkezetét és állományát, mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy a városépítés folyamata általában valami már meglévőhöz kapcsolódik, voltaképpen a város továbbépítését és átalakítását, és nem „megépítését” jelenti. Azok között a mechanizmusok között, melyekben a városépítésnek ez a funkciója érvényesül, a szerkezet *adaptálása* és az állomány *szelekciója* játssza a meghatározó szerepet. Azt a tényt, hogy alkalmazott szerkezeti elrendezések továbbfejlesztése és megválasztott állományelemek további fenntartása szakmai tevékenységünknek egyik alapvető feladatát és vonását képezi, a szakmai közgondolkodás voltaképpen nem tükrözi mindig teljes jelentőségében. A műszaki tudományok más ágazataiban ez az összefüggés ilyen jelentőséggel és horderővel valóban csupán a városépítéshez fűződő infrastrukturális szakágak feladatkörében jelentkezik, itt azonban szintén meghatározó súllyal. Talán e miatt az általános műszaki feladatfelfogás miatt sem véletlen, hogy szakmai gondolkodásunk szívesebben hajlik az új létesítésének feladatához, mint a *meglévő* továbbfejlesztésének gondjához.

A probléma a lakóterületek összefüggésében különösen jól követhető. Városaink különböző időkben keletkeztek, eltérő beépítési mértékű és módú, avulásukban széles szórású mutató, használati és eszmei értékükben egyenetlen, életviteli lehetőségükben ellentmondásos lakóterületekből és épületekből tevődnek össze. A különbözőségek, a minőségi eltérések rendszerint annyira szembetűnőek, hogy szinte spontán módon vetik fel a városépítés társadalmi dimenzióját, vagyis annak kérdését, hogy milyen különbségek fogadhatók el a városon belül a lakosság lakóhelyi életfeltételeiben és infrastrukturális ellátási viszonyaiban. Ha egy rövid visszapillantást vetünk a városépítésnek mint tervezési diszciplinának a kialakulására, az út kezdetén az egyik oldalon a la-

káskérdést találjuk mint szociális, gazdasági és műszaki indítóerőt, a másik oldalon a városépítészeti tér alakításának problémáját mint esztétikai igényt.

2. A városépítészeti tér alakítása — hogy a viszonylag homogénebb és a szakmai-gondolati eszközökkel jobban megközelíthető oldallal kezdjük — a városépítés igazában legsajátabb birtoka. Hogy a szakma éppen ezt a legközvetlenebb feladatát mennyire és miben volt képes megvalósítani, nem tartozhat mai témánkhoz. Állítható azonban — és ebben önkritikusnak kell lennünk —, hogy a városépítészeti tér, a „külső tér”, a város térszerkezetének építészeti alakítása nem követte a város általános fejlődését századunkban. Nem hangsúlyozható elégszer, éppen diszciplinánk által, hogy városaink térszerkezete kultúránk jelentős alkotásaihoz tartozik, és alig felbecsülhető jelentőségű az emberhez méltó életminőség tekintetében. Nem tartózkodhatunk annak kijelentésétől, hogy a városépítészeti terek esztétikus alakítása, felértékelése és a város térszerkezetének továbbfejlesztése az új építési területeken is objektív társadalmi igényt jelent. Korunk saját természeti környezetének minőségét mind többre értékeli. Bizonyára ugyanilyen jelentős a művi, az emberkéz által alakított környezet használati és esztétikai értéke is. Mind a természetes, mind a művi környezet körültekintő és felelősségteljes alakítása egyaránt szükséges ahhoz, hogy az embernek mint társadalmi és mint biológiai lénynek a saját jövőjét és fejlődését egyik lehetőségként nyitva tartsuk.

3. A lakáskérdés általában, és azon belül a lakóterületek kialakítása vagy átalakítása létrejötté óta mélyrehatóan foglalkoztatja a városépítés elméleti oldalát. Ennek ellenére, és bármennyire paradoxonként is hangzik, egy évszázad mélyreható társadalmi, gazdasági és műszaki változásai mellett sem jött létre koncepcióknak olyan gazdag sora, amely alkalmas lett volna a lakóterületek problémáját a maga megközelítő teljességében és a fejlődés mindenkori állapotának és jövőjének megfelelően tükrözni. A városépítés mint diszciplína, úgy is mint prognosztikus vízió, de úgy is mint tervezési koncepció, ebben a kérdésben nem tudta a saját indításának korlátait alapvetően

meghaladni. A város megtervezésének és tervezhetőségének elve ugyanis voltaképpen egy negációból, a 19. századi első ipari forradalom nagyvárosának az elutasításából jött létre, mindenkor követhető társadalomkritikai felállásból. Ez a tagadás azonban áttevődött a társadalmi alap kritikájáról a művi felépítménynek, magának a meglévő városnak az értékelésére. Szinte érthetetlennek tűnik a mai szemlélőnek, hogy a modern építészetből kibontakozó városépítési tervezés milyen elutasítással fordult szembe saját tárgyával a létező várossal és annak múltjával, mennyire tagadta a fejlődés folyamatosságát és milyen dogmatikus, doktrinér és valóságidegen eszméket alakított ki a lakóterületek átalakítására. Ezeknek az eszméknek a megvalósíthatatlansága, ugyanakkor a feladat egyre növekvő súlya és sürgetése hamarosan lehangolta a szakma kezdeményező erejét. Mindkét szélsőség — egyszer a lehetőségek túlértékelése, másszor a tényleges fejlemények miatt létrejövő rezignáció — vezetett feltételezhetően arra a következményre, hogy a városépítés kevesebb alapvető koncepciót fejlesztett ki a lakóterületek átalakítására, mint amennyi szükséges és lehetséges lett volna, és több idegen koncepciót próbált meg befogadni, mint amennyit saját szakmai identitásának veszélyeztetése nélkül fel tudott volna dolgozni. A városépítés voltaképpen az Athéni Charta óta nem volt képes egy valóban jelentős eszmei áttörést elérni, minden egyéb eredményének tisztelete mellett, ugyanakkor viszont több mint fél évszázad alatt nem tudta igazában más diszciplínák kezdeményezéseit a saját rendszerébe integrálni.

4. A viszonylagos koncepcionális hiány és a városépítésnek az ún. modern építészetből származó bizonyos gondolati merevsége miatt más diszciplínák eszmei szükségszerűen nyomultak be a lakóterületek kialakításának és átalakításának koncepcióképzésébe. Mind több, és a jellegét tekintve nem mindig tervezési szakág kísérte meg felismeréseit a városépítésen keresztül a valóságba átvinni, anélkül, hogy azt megelőzően igazolást nyert volna, hogy ezek a törekvések valóban indokoltak és egyáltalán megvalósíthatók-e. Ezek a kétségtelenül pozitív és integratív irányzatok a városépítés lakóterületi koncepció-alkítását még inkább túlterheltek, mert a városépítés nem lehetett valamiféle „szuperdiszciplína”, amely illetékes lehetne a társadalmi lét minden térbeni megnyilvánulásának megválaszolására. Ugyanakkor évtizedekig hiányoztak olyan konkrét *társadalmi* modellek, melyekhez a városépítés *térbeli* modelleket rendelhetett volna a meglévő lakóterületek átalakításában. Ezt a hiányt vagy társadalmi modellek kompetencia nélküli felállításával, vagy a célkitűzések konk-

rét megfogalmazásának megkerülésével igyekezett áthidalni a városépítési tervezés. Ez a bizonytalanság vezetett végeredményben a lakóterületek városfelújításában mutatkozó elvek renkdívíül gyors „erkölcsi kopásához”, az alkalmazott koncepciók és módszerek terén. Ma ezen a téren jelentős változás látszik kibontakozni: a célok, az eszközök és a feltételek ismeretének eszmei-elvi integrációja megindult, és remélhetőleg egy újabb, magasabb minőséghez fog vezetni.

5. Az elmondottakból az látszik kitévni, hogy a városépítési diszciplína — majd egyszázados fennállása óta — a maga sajátos összefüggésrendszerét nem mindenben és nem mindig tudta kiegyensúlyozni és újabb érvényű szintézisbe hozni. Témánk szempontjában ennek különös jelentősége van. Féltő ugyanis, hogy a lakóterületek átépítésével kapcsolatban egy majd' évszázados eszmei és gyakorlati fikcióval is szemben állunk, melynek kiigazítása elkerülhetetlenné, szükségessé és lehetővé vált a szakma nemzetközi fejlődése és hazai tapasztalata alapján. Ez a fikció elvi jelentőségű és lényegében a következő, leegyszerűsített logikai menettel érzékeltethető:

- a város meglévő és új lakóterületei megközelítően azonos minőségi szintre hozhatók harmonizáló építési, illetve városfelújítási műveletek révén;
- ezek a műveletek belátható távon belül és a rendelkezésre álló anyagi eszközökkel valóban elvégezhetőek úgy, hogy a társadalom a maga mindenkori jelenének megfelelő térbeni lakóhelyi keretet nyerjen általuk;
- a város lakóterületei elérhetnek egy olyan egyensúlyi állapotot, melyben mind saját minőségükben, mind pedig együttes rendszerükben alkalmassá válnak hosszabb időre a változó társadalmi igények kielégítésére jelentősebb újabb beavatkozások nélkül, csupán fenntartási gondozással;
- a dinamikus egyensúlyi állapot függetleníthetővé válik az állomány történeti—műszaki jellemzőitől, alkalmazkodási képességétől és technológiai kényszereitől, minőségileg átcsapván a korszerűnek valamilyen olyan új kategóriájába, mely a továbbiakban önmagát szabályozó műszaki folyamatokat vált ki;
- a fejlődés belátható szintjén új lakóterületi elemek építése és a meglévők fenntartása-felújítása-korszerűsítése nem a mindenkor lehetséges konkrét társadalmi-gazdasági feltételek alapján, hanem a tényleges műszaki szükségszerűségek szerint fog alakulni.

Ez a bizonyára kissé egyoldalúan kielevezett gondolatmenet nem mindenben igazolható.

- Nem bizonyítható, hogy a város meglévő és új lakóterületei megközelítően azonos minőségi szintre hozhatók, sőt az sem, hogy ez a törekvés társadalmpolitikai kritériumokkal valóban alátámasztható-e. Ezzel szemben feltételezhető, hogy a város lakóterületei a belátható jövőben is jelentős különbségeket fognak tartalmazni, melyek egyenesen indokoltak is lehetnek az eltérő igények széles skálájú kielégítésére. Bizonyos viszont, hogy a szociálisan nem elviselhető minőségi különbségek a meglévő lakóterületeken belül, illetve az új lakóterületekhez viszonyítva képezik a meglévő lakóterületek átépítésének döntő társadalmi indokát.
 - A meglévő lakóterületek átfogó „új állapotba” helyezése nem képzelhető el egy reálisan tervezhető időszakon belül a meglévő anyagi eszközökkel. A feltételek figyelembevételével inkább fokozatos, több lépéses stratégia lehet indokolható, mely nem szűk sávon tör maximális eredményre, hanem széles fronton hoz szerényebb előrehaladást. Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a város a társadalmi igények változását mindenkor csupán időbeni interferenciával tudja követni. A saját korával mindenben, mindenütt adekvát város elméletileg sem képzelhető el.
 - A város meglévő lakóterületei az általuk nyújtott életminőségben nem egyensúlyozhatók ki, csupán közelíthetők az előnyök és hátrányok vonatkozásában. De ez a közelítés is csupán egy meghatározott időszakon belül képzelhető el, melynek letelével az ellentmondások újabb kiéleződésével kell számolni, az igények és a tényleges helyzet belátható távlaton belül csupán egymást „üldöző” görbékkel lesz ábrázolható.
 - A meglévő lakóterületek keletkezésük és fennállásuk feltételei által határozódnak meg, azoktól nem függetleníthetők. Nincsenek olyan műszaki eszközök korunkban, melyek ezt a meghatározottságot felszámolhatnák.
 - A létező állomány, a kialakult lakóterületek fenntartásának, felújításának és korszerűsítésének lehetőségeit belátható időn belül döntően a gazdasági lehetőségek és nem a műszaki szükségességek fogják meghatározni.
6. Valószínűbbnek látszik, hogy egy újabb hipotézissel jobban megközelíthető a meglévő lakóterületek átalakításának problémája. Ezt a következőkben lehetne megfogalmazni:
- Városépítésünk évtizedeken át mennyiségi természetű és hiányjellegű feladatok megoldásának súlya alatt állt. Ez a történelmi okokból megkerülhetetlen feladat az ország alapvető társadalmpolitikai célkitűzéseiből és adott lehetőségeiből származott a maga idejében.
 - Az általános külső feltételek egy extenzív típusú lakóterületi városfejlesztést váltottak ki, mely elsősorban a települések területi bővítésével igyekezett kielégíteni a főként mennyiségi jellegű igényeket. Ez az extenzív jellegű városépítési tevékenység lényegében évtizedeken át meghatározó volt a várospolitika és a településtervezés köztudatában.
 - Az extenzív lakóterületi fejlesztés a társadalmi és a gazdasági feltételek változásával mindinkább ellentétbe került mind a saját belső logikájával, mind pedig a valós külső elvárásokkal.
 - A belső összefüggésrendszerben elsősorban a meglévő lakóterületek fenntartási igényeinek ugrásszerű megnövekedése váltott ki feszültségeket az extenzív településfejlesztés folyamatában. Az ebből adódó hátrányok és gazdasági következmények mind kérdésesebbé tették az extenzív jellegű lakóterületi bővítések tényleges eredményeit.
 - A külső feltételrendszerben a települések egésze arányos fejlesztési elve terén léptek fel mind élesebb ellentmondások. A meglévő lakóterületek megőrzése, felújítása és korszerűsítése egy extenzív típusú városfejlesztés keretében nem vált megoldhatóvá.
 - Az adott gazdasági körülmények egy kettős irányú városfejlesztési stratégiát kizártak, és feltételezhetően jelenünkben sem tesznek még lehetővé. (Kettős stratégián értve a városbővítést és a városfelújítás párhuzamos végrehajtását.). A mennyiségi jellegű igények mind fokozottabb kielégítése révén az extenzív típusú lakóterületi fejlesztés indokai mindinkább csökkennek, a meglévő lakóterületek felújítását indokoló tényezők mind jelentősebbé válnak.
 - A belső városrészek állapotának fokozódó leromlása és csökkenő használati értéke a meglévő lakóterületek átfogó felújítását szintén mind sürgetőbbé teszi.
 - Mindezek alapján kialakult egy jellegzetes átváltási helyzet a lakóterületi fejlesztés általános tendenciájában, melynek keretében indokoltnak látszik a városépítési tevékenység súlypontjának fokozatos áthelyezése a meglévő városrészek felújítására és korszerűsítésére.
 - Ezzel voltaképpen a fejlesztési stratégia fő irányát kell megfordítani extenzív tendenciáról az intenzív irányába.
 - Az intenzív fejlesztés alapvető célja, hogy a meglévő városrészek általában kedvező város szerkezeti elhelyezkedése és ellátási színvonala, valamint az épületállomány és a konkrét lakó-

helyi környezet elavultsága közötti ellentmondásokat fokozatosan felszámolja.

- A városfelújítás gazdasági szempontjai lényegében a városépítési akció hatékonyságából, a megvalósítás költségeiből, illetve azok eredményéből vezethetők le. Ennek keretében különös jelentősége van az időtényezőnek, mely az elérhető konkrét célokat behatárolja.
- A városfelújítás műszaki szempontjait a műszaki megoldások lehetséges tartományából, továbbá a megvalósító apparátus tényleges teljesítőképességéből lehet csupán levezetni, a kettőnek optimális egyeztetésével.
- A lakóterületek átépítésének társadalmi célkitűzéseit meghatározni az abban érintetteknek,

a lakosságnak és az őket képviselő tanácsoknak a feladata a mindenkori lehetőségek gondos figyelembevételével.

Meglevő lakóterületeink felújításának, mélyreható átépítésének vagy megőrző felértékelésének részletekbe menő műszaki-gazdasági elemzését számos rendezvény tárgyalta a közelebbi múltban. Referátumomban ezek megállapításait nem kíséreltem meg felidézni. A Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottsága által és az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium támogatásával rendezett tudományos konferencia feladata elsősorban és nyilvánvalóan abban áll, hogy elvi megállapításokat keressen egy nagy horderejű társadalmi probléma megoldásának az előmozdításához.

HOZZÁSZÓLÁSOK

BALOGH GYULA

A hazai lakásépítésben az utóbbi néhány évben érvényesülő új igényeknek (az állami lakásépítés mérséklése, a lakosságnak a nagy, sokszor 100–150 lakásos sokemeletes – különösen a tízemeletes – lakóházakkal szemben kialakult ellenérzése) nemcsak a lakáspolitikában kellett változást hozniuk, hanem a városi lakóterületek további fejlesztésében, az eddig gyakorolt városépítészeti felfogásban és a mindezeket szolgáló városrendezési, építészeti tervezésben, sőt magában az egész megvalósítási folyamatban is.

Társadalmunk az intenzív gazdaságfejlesztési célokkal összhangban egyre közelebb kerül ahhoz a differenciálódáshoz, amely a termelő szervezetek között máris érezhető, és amely magával hozza ezt családi, egyéni méretekben is. E nyilvánvalóan törvényszerű folyamatnak a lakásviszonyokban is következményei lesznek.

Ezeket nem elég csak felismerni és megállapítani, hanem azokat a városigazgatás, a várostervezés szükség szerint módosítandó eszközrendszerével, a város egésze arányos fejlődésének követelményeivel összhangba is kell tudni hozni.

A differenciálódás döntő mértékben a városokban, a várossá váló településekben fog bekövetkezni, ezek között is elsősorban a nagyvárosokban, hiszen ennek alapfeltétele a népesség koncentrációja, a magasfokú társadalmi munkamegosztás.

Ennek megfelelően azzal kell számolnunk, hogy az új lakások építése iránti igény is differenciáltabbá válik, mint amilyen az eddig volt. Mivel nincs reális lehetőségünk arra, hogy a városokban, illetve a jövőben várossá váló településekben az állam közvetlenül az utóbbi években megépült lakásoknál jelentősen többet építsen, így arra sem, hogy az állami lakásokból épülő lakóterületi egységek a város egészét tekintve a fejlődés olyan meghatározó elemei lesznek, mint amilyenek azok eddig voltak. Mivel a meglévő lakásállomány különösen minőségi jellemzőiben jelentős hányadban a mai és nem magasra emelt igényeket sem elégíti ki, ezért azzal számolunk, hogy a városokban továbbra is évi 7–8 lakás fog épülni ezer lakosként. Ennek azonban csak kisebb hányadát fogja tudni az állam, ill. a helyi tanács közvetlen építettként megépíteni, tehát azokra közvetlen hatást gyakorolni. Így a hazai városépítésnek továbbra is jellemző feladata marad az új lakóterületek létesítésére.

Bármennyire is jelentős – egyes nagyvárosainkban meghatározó – feladat lesz ugyanis a jövőben az elavult belső városrészek lakóterületeinek rehabilitációja, a kiegyensúlyozott városfejlesztésnek minden esetben új lakásépítéssel is kell járnia. Ehhez városonként külön-külön kell azt meghatározni, hogy az új építése és a régi rehabilitációja időről-időre milyen arányú és mértékű legyen. Ezért elsősorban azzal lehet majd a városi új lakóterületek fejlesztésére a legjobban felkészülni, ha folyamatosan elemezzük az adott város, várossá váló nagyközség lakónépességének lakásellátottsági színvonalát, különösen azokat, a családokét, amelyek az általánosan elfogadott igényszint alatt laknak, vagy amelyek önálló családokká válnak, mert e szükségletek kielégítésére kell sor kerüljön vagy úgy, hogy a tanácstól kapnak bérlakást, vagy vásárolni, építeni fognak. Ez azt is szükségessé teszi, hogy a városok, kísérjék figyelemmel a családi jövedelmek alakulását, mert az adott lakáshelyzet, a családok jövedelmi viszonyai ismeretéből, valamint abból, hogy milyen a város gazdaságszerkezete, milyenek a jövedelemszerzési lehetőségek, következtetni lehet arra, hogy az új lakóterületi fejlesztések a város igazgatási területén belül mekkorák, milyen irányúak és milyen színvonalúak legyenek.

Mindezek azonban szükségessé tehetik azt is, hogy a területigények egy részét – elsősorban a családi házakhoz – a vonzáskörzet arra alkalmas településeiben elégítsük ki. Ez azok általános fejlődésére is előnyös hatást gyakorolhat.

A lakóterület-fejlesztések nagyságának, irányának és színvonalának meghatározásánál természetesen elsősorban a város népessége egészének, a város általános, kiegyensúlyozott, vagy a meglévő kiegyensúlyozatlanság helyrehozatalát szolgáló fejlesztésének igényeit szükséges biztosítani.

Ezen az érthető, hogy a lakóterületek felhasználásánál az az alapkövetelmény, hogy egy-egy területi egység a városban elfoglalt helyi értékének megfelelően kerüljön felhasználásra, beépítésre és a csoport- vagy egyéni érdek csak ezt követően legyen érvényesíthető.

A múlt tapasztalataiból kiindulva is a jövő gyakorlatához mértékadónak tekinthető az, hogy nagy egységekben egyszerre nem célszerű új lakóterületeket létrehozni, mert a nagy egységben való építettkénti és tervezői gondolkodás óhatatlanul egy gondolat, program következetes végigvitelét jelenti, és ez nem teszi

lehetővé a sokféle és időben változó igényekhez való alkalmazkodást. Ezért helyesnek ítélték az az álláspont, hogy a nagy területi, szerkezeti egységeket csak szabályozási mélységig szabad egy folyamatban meghatározni, a részletes rendezési és beépítési-építészeti tervezés viszont kis egységekben készüljön, mindig a konkrét igényhez alkalmazkodva. Az egyes egységekben, lakótömbökben vagy a lakótömbök csoportjában a szerény jövedelműek és a tehetősebbek igényeit kielégítő különböző méretű, felszereltségű lakóházakat és lakásokat együtt ajánlatos megépíteni. Ez vonatkozik nemcsak az eltérő jövedelmi szintű családokra, az állami és a személyi tulajdonú lakásokra, hanem a különböző korosztályokra is. A jövedelmi viszonyokat tekintve mainál nyitottabb gazdasági körülmények között lehetnek a tehetősebbek is később szerény jövedelműek és — ha a különböző igény szintű lakások együtt épülnek — akkor a jövedelmi és családlétszám-változások miatt sem szükséges senkinek kiszakadnia a megszokott fizikai környezetből, mert ott megfelelő cserepartnert találhat.

Mindehhez a városrendezési tervezés eszköztára alapvetően szükséges, de emellett olyan társadalomtervezésre és -szervezésre is szükség van, amely képes előrelátni a várható helyi társadalmi, demográfiai változást, és amely nemcsak önmaga nyitott, hanem a lakossággal is képes állandó nyitott kapcsolatot tartani.

BARNA GÁBOR

A városi lakóterületek, különösen a lakótelepek és a megújításra váró régi városrészek helyzetének szakmai és laikus megítélése, a teendők számbavétele legalább két évtizede nyilvánosan folyó viták tárgya. Ezekben a vitákban azonban hosszú időn keresztül elkülönültek az alapvető politikai és kormányzati döntéshozók, a tervezés, igazgatás, végrehajtás és fenntartás szakemberei és a nagyközönség.

Az érdekeltek — a hatalom képviselői, a szakemberek és a használók természetesen más-más szemszögből ítélték meg a lakóterületek minőségét és egy már nyilvánosságot kapott vélekedésére is sokszínűen reagáltak. A konstruktív és eredményes párbeszéd gyakori hiánya nem alakított ki megfelelő társadalmi konszenzust az érdekeltek között, ami esetenként a politika vagy a szakszerűség, de leginkább a használók érdekeit sértő, vagy legalább is azt nem kellően érvényesítő eredményekre vezetett. Gyakorinak mondható a három érdekelt szféra képviselőinek törvényes hatáskörüket meghaladó és ezzel mások, főként a közösség, érdekeit sértő magatartása, intézkedése. Ide sorolhatók például

- azon tanácsi és kormányzati intézkedések, amelyek a szakemberek javaslatai ellenére születtek,
- a lakásépítést előkészítő rendezési és kivitelezési tervek általánosító, uniformizáló, a használók szándékaival mit sem törődő megoldásai,
- de a lakosság „fegyelmezetlenségé”-ként emlegetett engedély nélküli építkezések tömeges volta is.

Viszonylag újkeletű az a felismerés, és csak első lépéseit teszi az ezen alapuló gyakorlat, hogy minden, a lakóterületekkel kapcsolatos kérdésben megfelelően érvényesülnie kell az említettek által képviselt érdekeknek. Természetesen ezen elv — a hármas kompetencia elve — nem a lakásügy sajátja, még csak nem is a településfejlesztés privilégiuma. Érvényesülése az élet minden területén alapvető feltétele a társadalmi haladásnak.

Megítélésem szerint ma nincs objektív akadálya annak — ha egyes kérdések még kimunkálatlanok, kutatást igényelnek is —, hogy a települések fejlődésének irányításában, annak minden szintjén határozott törekvést valósítsunk meg ennek elérésére. Azok a politikai és állami intézkedések, amelyek már napvilágot láttak, vagy amelyek készítése folyik és alapelvei ismertek (mint a tanácsi pénzgazdálkodás rendszerének reformja, a tanácsi igazgatás strukturájának, térstrukturájának az átszervezése, a népgazdasági tervezés demokratizálása és még számos intézkedés és elgondolás), arra engednek következtetni, hogy az ország legfelső szintű politikai és állami vezetése is alapvető kérdésnek tekinti a szakemberek és általában a lakosság bevonását a döntések előkészítésébe és meghozatalába.

A tanácskozás tézisei — érthetően a szakemberek szemszögéből és felelősségével — úgy fogalmazzák meg a kérdést, hogy „a szakszerűség feladása nélkül milyen sajátos tervezési, módszerbeli és eljárási követelmények teszik lehetővé” a lakosság részvételét az új lakóterületek tervezésében. Úgy gondolom, túl azon, hogy ezt a tanácskozás során szükséges megvitatni, érdemes más nézőpontból is megközelíteni.

Kétségtelen tény, hogy a tudományok által nem igazolható megoldások, köznapi módon a „szakszerűtlenségek” semmivel sem tehetőek elfogadhatóvá. Hangsúlyozni szeretném, hogy nemcsak műszaki vagy építészeti szakszerűtlenségre gondolok, nemcsak a természettudomány és a műszaki tudományok által feltárt összefüggések mellőzésére, de talán még inkább a társadalmi-gazdasági megközelítés szakszerűtlenségeire. A szakember feladata, amikor ebben a minőségben van jelen egy döntés előkészítésében, hogy minden tőle telhető módon és eszközzel segítse elő a döntés szakszerűségét. Érveljen, harcoljon, mondjon határozottan nemet, még ha ez esetenként kellemetlen is. Készítsen elő „szakszerű” alternatívákat a döntéshozók részére, hívja fel a figyelmet a hibás döntés várha-

tó következményeire, legyen terjesztője, népszerűsítője saját szakmája ismeretanyagának. Mindez azonban kevés, ha egyidejűleg azt a szemléletet képviseli, hogy döntésre is ő, a szakember jogosult, mert csak ő a birtokosa olyan ismereteknek, amelyek a jelen problémáit megoldva a jövőre nézve is megfelelő feltételeket teremtenek.

Minden társadalom meghatározza a maga működésének modelljét, illetve ha azt más, vagy csak egyesek határozzák meg számára és nem társadalmi egyetértéssel alapszik, hamar és látványosan lesz nyilvánvaló a konszenzus hiánya. Saját életünkben és más országok élő konfliktusaiból számos példát említhetnénk. Az itt tárgyalt téma tekintetében is fontos volna mielőbb megtalálni a társadalmi egyetértéssel alapuló és hatékonyan működő modellt. Bizonyosnak látszik, hogy ennek egyik legfontosabb kérdése a kompetenciák pontos meghatározása, a társadalmi szerepek és felelősségek gondos kiosztása. Fejlődésünk jelen szakaszában nyilvánvalóvá lett, hogy a környezet alakításának kérdésében is csak úgy léphetünk előre, ha engedjük érvényesülni az adott környezetet valóban használók valós érdekeit és értékítéletét.

A szakember alapállása egyre inkább csak az lehet, hogy szolgálja a sokféle és ellentmondó, esetenként egymást kizáró érdekeknek a társadalmi közös érdek korlátai közötti érvényesülését. Nem valamely általa alkotott vagy elfogadott elv minden áron történő érvényesítése a feladat „a szakszerűség védelme” címen, hanem az emberek vágyai, szándékai, álmai, mondjuk meg pontosan egyéni és szűk közösségi vágyai szakszerű megvalósulásához megteremteni a feltételeket.

Ezért is hibásnak ítélem a tézisek második oldalának utolsó bekezdésében megfogalmazottakat. Azt a konzervatív belenyugvást, hogy ezután is úgy kell lakóterületeket tervezni, hogy nem tudjuk kiknek tervezünk, és ebből eredően azt sem, hogy az odaköltözőknek milyen igényeik lesznek. Ezt elfogadni, ebbe belenyugodni annyit jelent, mint lemondani az előrelépés lehetőségéről. Eredményként folytatódhat az „átlag” ember számára az „átlag” lakóterület tervezése, amiről mindannyian tudjuk, hogy hova vezet, vezetett. És túl a belenyugváson, még a „távlati és összvárosi szükségletek, valamint a kedvező humán-ökológiai környezet” hangsúlyozása is erősíti ellenérzéseimet. Kétségtelen, hogy ezekben a kérdésekben is van tennivaló, előrelépés szükséges, de megítélésem szerint az egyszerűen lehetetlen a használók valós érdekeinek, elvárásainak ismerete nélkül. Összvárosi érdek nem létezik, csak a lakosság és csoportjai, rétegei egyéni érdekeinek összességéként, a településpolitika szintjén ütköztetett és kinyilvánított érdekeként, mint ahogy társadalmi érdek sem létezhet a 10 millió magyar összesített érdekétől függetlenül. Meg-

győződése, hogy csak és kizárólag a sokszínűség, a sokféleség érvényesülése, a „helyben szokásos” a használók által akart és elfogadott környezet lehet „kedvező humán-ökológiai környezet”. A szakmai elgondolkodások és a használók, általuk megfogalmazott – esetenként kétségtelenül téves megítélésből származó – igényeinek egyeztetése nélkül csak véletlenül jöhet létre harmonikus, humánus környezet.

Mindehhez még egy megjegyzés: fentieket nemcsak nekünk, szakembereknek kell belátni és komolyan venni, de azoknak is, akikre egy-egy település vagy ágazat irányításának felelőssége ruházott.

BARSINÉ PATAKY ETELKA

Évek óta készülünk a városrészek felújítására. Manapság már mindent tudunk, amit ezzel kapcsolatban illik tudni, csak nehezen fogalmazódik meg, hogy ténylegesen *hogyan* csináljuk? A mai napon elhangzott korreferátumok pontosították a feladatot.

Hozzászólásomban a „hogyan”-nal kapcsolatban két dologgal foglalkozom. Az első: általában úgy szoktak fogalmazni, hogy egy városrész felújítása akkor sikeres, ha megmarad az identitása korábbi önmagával. Ha azután korszerűen van meg, akkor a beavatkozás különösen jól sikerült. Mostanában az élet egyéb területein sokat beszélnek az identitásról. Érdemes elgondolkodni, hogy mit jelent egy városrész identitása?

Véleményem szerint nemcsak a külső, látható értékek, jelen esetben épületek, vagy tovább megyek, városszerkezet megőrzését, hanem elsősorban az adott területre jellemző pozitív fejlődési folyamat továbbvitelét. Annak a sajátosságnak a hangsúlyozását, amely az adott területet fémjelzi, vagy továbbfejlesztve fémjelozheti. Úgy gondolom, hogy a felújításnál egy vagy két vonzó sajátosságot kellene területegységenként kiemelni és ezeket a lakóépületek felújításával együtt továbbfejleszteni.

Aki a város külső területein családi házban lakik, órákat utazhat a munkahelyére, és ezt tudomásul veszi, valamint azt is, hogy a lakóterületén jóval alacsonyabb a szolgáltatási színvonal, mint a belső városrészekben. Nagyon kevés a városainkban az olyan lakóhely, ahol minden megvan, minden norma szerinti. Nem is törekszünk rá, hogy az legyen.

Ha egy területet összes vonatkozásában megpróbálnánk felújítani (közintézmény, zöldterület, lakásonként egy parkoló stb.), jelen gazdasági viszonyaink között az eredménye a rossz ízű alacsony szintre hozás, nivellálás lesz, vagy ahogy Korda elvtárs mondta, el sem tudjuk kezdeni a munkát. Javasolom, hogy

ne általában rehabilitációs területekre vonatkozó igényekről és ehhez kapcsolódó mutatószámokról beszéljünk. Ha van egy kiemelhető sajátosság, egy zöldterülethez kapcsolható sportcentrum, vagy a pesti „Broadwayhez” kapcsolható kulturális központ stb. akkor a kiválasztott és kiemelt sajátosság preferálása és hangsúlyozása mellett az egészséges ottlakáshoz szükséges mutatókat dolgozzuk ki.

És ehhez egy ma eretnokségnek tűnő dolgot. Ott, ahol — remélhetőleg ilyen kevés lesz — nem található fejlesztésre érdemes sajátosság és a lakásállomány sem különösebben értékes, vállaljuk a bontást, és merjük a felszabadult területet a szomszédos egységek fejlesztésére felhasználni.

A második gondolattal csatlakozom a korábbi hozzászólásokban elhangzottakhoz. Gazdagabb országok tapasztalatai alapján állítható, hogy városrészeket csak egy akarattal lehet sikeresen felújítani. Ez a következőket jelenti: közös nevezőre kell hozni a terveket készítő közigazgatási szakembereket és az érintetteket. Csak együttes anyagi összefogással, a tanácsokon kívül az ott lakó bérlők, tulajdonosok, de nemcsak ők, hanem kisüzemek, szolgáltató cégek lehetőségükhöz mért anyagi közreműködésével sikerülhet a munka.

A felújításokhoz szükséges a nem sematikus, úgy nevezném „érzékeny” tervezés, és elengedhetetlen a közös pénztárca. Ez minden eddigieknél nagyobb terhet ró a tanácsi dolgozókra, és ami még ennél is fontosabb, különféle behatásoktól mentes, fegyelmezett döntési eljárást igényel. Ebben a munkában a sikert nem az jelzi, hogy tartani lehet az olló alatt a párnát a szalag elvágásakor. A felújítási munka társadalmi becsét, és társadalmi jóérzését kell megteremteni.

BORVENDÉG BÉLA

Az építészek nem alaptalanul érzik, hogy az athéni elvek egy része fölött eljárt az idő, bár a Charta számos lényeges megállapítása ma is érvényes, így vélekedik Diamantopoulosz görög építész és urbanista abban az „Athéni Charta 50 év múltán” (*) című dolgozatában, amelyet az 1985-ben megrendezendő szófiai építészeti világbiennálé vitairatául zánt.

Az igazi hiba azonban — folytatja — nem is az elvekben, hanem a városépítés ama gyakorlatában van, amely a Charta elveitől messzire sodródott. A világ számos nagy városa a csőd szélén tántorog, a településszerkezet sok országban helyrehozhatatlanul eltorzult, és fölborult az épített és természetes környezet egyensúlya. A várostervezők sajnos csupán helyi sikerekről tudnak beszámolni.

* Chartes '33–'83 d'Athènes, 50 ans après. (Athén, 1983)

A kudarc okát a szerző abban látja, hogy az építészek a megoldandó kérdéseket — elvonatkoztatva — építészeti síkon törekszenek megválaszolni, holott a várost alakító erők alapvetően gazdasági és politikai természetűek. Csupán az az építészeti javaslat lehet életképes, amely bele tud épülni a társadalom valóságos érdek- és hatalmi viszonyaiba, és ezen a tényen semmilyen korszerűsített Charta vagy deklaráció sem tud változtatni.

Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy a kitűnő, haladó gondolkodású urbanista következtetéseit a kapitalista társadalom gyakorlatából szűri le, és kiábrándultságát jócskán magyarázhatja az a tény, hogy éppen hazájában az elmúlt évtizedekben százezerszámba épültek lakások városrendezési tervek és településhálózat-fejlesztési megfontolások nélkül.

Alaptétele azonban — már tudniillik ami a városépítő energiák és az építészeti gondolkodás viszonyát illeti — a szocialista berekedezkedésű társadalomban is érvényesnek tűnik.

Nem kívánok belebonyolódni a lakótelepeink körül burjánzó érvek és ellenérvek tüskés szövevényébe. Sok újat ehhez a vitához már úgysem lehetne hozzátenni. Napjainkban azonban, amikor lakásépítésünk terén gyakorlatilag bekövetkezett a sokat emlegetett, ez esetben gyors és valóságos struktúraváltás, az új lakóterületek tervezése kapcsán mégis elkerülhetetlen meghirdetett városépítési-építészeti céljaink egybevetése a tényleges teljesítménnyel. Kár volna tagadni ugyanis, hogy az elvek és a valóság nálunk is jócskán eltávolodhatnak egymástól.

Szegeden a Tarjánvárosban és a még épülő Felsővárosban már ma is vagy 40 000 ember él. Magukról a lakásokról, a lakásösszetételről most ne essék szó. A lényeges az, hogy a két városrész összefüggő új lakóterület, amely az elmúlt 15 évben alakult ki, s amely a szegediek negyedrésének lakhelye. Az iskolákban azonban jöszent ma is két műszakban tanítanak, a bölcsődék és óvodák zsúfoltak. Egyetlen középiskola nem épült itt, és a közművelődést voltaképpen egyetlen — valamelyik lakóépület földszintjére beügyeskedett — könyvtárfiók szolgálja: sportolási lehetőség az iskolán kívül nincsen és talán nem is lesz, hiszen minden területet beépítettünk. A városrész ellátottsága tehát a városi szint elemeit sem tartalmazza.

Az eredeti tervek, — hogy a sorozatos: tervpályázatokat ne is említsem — a jövőt sokkal rózsásabbra festették. Tették ezt azért, mert „fejlesztő” szemléletűek voltak, és a tömeges lakásépítésben a városfejlesztés motorját és egyben matériáját szemlélték. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy kinagyították és kimerevítették az általános rendezési tervben meghatározott célokat és kereteket és azokat próbálták konkrét tartalommal feltölteni. Tartalommal, ami persze lépésről lépésre, hónapról hónapra soványo-

dott, mígnem valahol a maximális lakásszám és a minimális városi ellátás metszéspontjánál vált véglegessé. Nem nehéz fölismerni, hogy itt a ténylegesen működő erő nem városfejlesztés, hanem az erőforráshiány olyan „terítés” volt, ami gazdaságilag és politikailag még éppen elviselhető.

Röviden: a koncentrált iparfejlesztés kiváltotta a munkaerőhiányt, ami viszont fölgyorsította a bevándorlást. Következésképpen a lakáshiány fölerősödött és tartóssá vált. A krónikus lakáshiányt viszont csak összpontosított lakásépítéssel lehetett mérsékelni, ami viszont újabb erőforrások mobilizálását követelte meg. A keletkező hiányon a városi infrastruktúrának és a meglévő épületállománynak kellett osztoznia túróképeségük arányában. Így azután a meglévő városi intézmények fejlesztése még a lélekszámnövekedéssel sem tudott lépést tartani, és voltaképpen a város komplex fejlődése — legalábbis részben — virtuális lehetett csupán.

Lényegét tekintve a tervezési cél építészeti interpretálása és a tényleges gazdasági, politikai hatóerők nem kerülhettek fedésbe, hiszen az előbbi komplex városfejlesztésben — ezen belül teljes értékű városi lakóterületekben — az utóbbi pedig egyszerűen gyors és nagy tömegű lakástelepítésben és -építésben gondolkodott. Az említett új lakóterületek csak annyiban városiak — már tudniillik ami a városi szolgáltatásokhoz való hozzájutást illeti —, hogy Szeged szerencsés szerkezeti adottságai következtében a hagyományos központ és az itt már jórészt korábban is megvolt intézmények a lakótelepekről viszonylag könnyen megközelíthetők.

Ami azonban a további mondanivalóm szempontjából különösen fontos, az maga a tény, hogy a vázolt folyamat az erőforrások hiányát térhiánnyá alakította át. Olyan hiánnyá tehát, amelyen utólag még az előbbieket enyhülése esetén is nehéz — esetenként lehetetlen — változtatni.

Annak tűnhet, mégsem szónoki a kérdés: Vajon más tervek születtek volna-e abban az esetben, ha a tervezés, a normák, az előírások a valós helyzetből indulnak ki? Vagy a másik oldalról fogalmazva meg a kérdést: nem jutottunk volna-e jobb kompromisszum közelébe, ha a tervező feladatul nem a felmerülő városépítési problémák teljes körű megoldását, hanem ezek részleges nyitvahagyását és a közbülső időszakban jelentkező konfliktusok túróható szinten való tartását kapja? De kérdezhetnők azt is, hogy az eredmény eléri-e legalább a valós lehetőségek határát?

E három megválaszolatlan kérdés már a ma gondjaira igyekszik rávillantani. A lakásépítési energia meghatározó hányada — tudjuk —, már nem a központi elosztásból származik.

Az egyéni építetőnek azon túl, hogy hitelt vesz föl, saját erőforrásaira kell támaszkodnia. Hiánya nem

keletkezhethet, hiszen nincsen lehetőség arra, hogy ezt másra áthárítsa. Éppen ezért nagyon is érzékeny arra, hogy erőforrásait a legjobban és saját érdekei szerint hasznosítsa. Csais olyan megoldást fogad el, amely számára előnyös. Megköveteli azt ami jár, és megkísérli megszerezni még azt is, ami nem!

Az egyéni érdekek ilyen energikus nyomása elől kitérni már csak azért is nehéz, hiszen az építkezni szándékozók jelentős része előtt nincsen más járható út. S ha meggondoljuk, hogy ez az út is milyen göröngyös és mennyire meredek, a kérdés politikai vonatkozásait aligha lehet túlértékelni.

Végére is a helyzet megfordult!

A meglévő lakásvagyon, a városközpontok műszaki, szociális és politikai túróképesége kimerült. Hasonló helyzet kezd kialakulni bizonyos egészségügyi és művelődési intézménytípusok esetében is.

Eszközeinket és erőforrásainkat át kell tehát csoportosítanunk, és a keletkező hiányt az új lakások építésének területére csúsztatjuk vissza, amit a lakáshelyzet javulása és az életszínvonal most már lehetővé is tesz.

Röviden: az erőforráshiányt a magánereő bevonásával lehet legalábbis csökkenteni. (Feltéve hogy a lakossági jövedelmek és az építési költségek között a viszonylagos egyensúly nem borul föl.)

Új városi lakóterület tervezése napjainkban nem kisebb követelményt támaszt a tervezővel szemben, mint hogy összebékítse a közösségi erőforráshiány és az egyéni erőforrások optimális hasznosításának nagyon is ellentett logikáját. Talán fölösleges hangsúlyozni, hogy a feladat messze meghaladja a tervező kompetenciáját, és jócskán híjával van a szükséges eszközöknek és módszereknek.

Korábbi gyakorlatunk lehetett hibás és nehézkes, de voltaképpen egyszerű volt. Sem a gazdasági, sem az építésztervezőnek nem kellett bibelődnie tényleges szükségletekkel. Megoldásai sztereotípiák lehettek, sőt azoknak kellett lenniük, hiszen még a kivitelező ipar érdeke is ezt diktálta. Ám e modell ma már mind gazdasági, mind politikai értelemben használhatatlan. Tudjuk viszont azt is, hogy az egyéni érdekek egyszerű summázata sem adja ki a közösségi érdeket.

S itt még nem is a Balaton-környék építészeti és környezeti katasztrófájára gondolok általában, hanem ezen belül ismét ama térhiányra, amely visszavonhatatlan és ellene mond nem csupán meghirdetett építészeti és városfejlesztési elveinknek, de még az egyszerű hétköznapi használat szempontjainak is.

A tervezési folyamat végeredménye a megváltozott feltételek közepette nem lehet többé statikus koncepció abban az értelemben, mint ahogyan egy típusépületekből „kisakkozott” lakótelep beépítési terve az volt. A tervezőnek olyan egyértelmű és világos tér- és érdekstruktúrát kell meghatároznia, amellyel egy

pontosan nem prognosztizálható tartalmú folyamatot indít el. Olyan építési területeket, pontosabban területi egységeket kell lehatárolnia, amelyek többfajta felhasználást és beépítési módot tesznek lehetővé. Olyan műszaki hálózatban kell gondolkodnia, amely a mindenkori térbeli rend követelménye mellé logikus időbeni összefüggések lehetőségét is beiktatja. E feltételek teljesítése nélkül ugyanis az egyéni, csoport- és közösségi érdekek szabályozott ütköztetése elképzelhetetlen, és főként nem jöhet létre az a működő munkamegosztás a nagy közösség és az egyéni erő között, amelyre lakóterületfejlesztésünket már ma is és a jövőben méginkább alapoznunk kell.

Persze ennyire nyitott terv nem nélkülözheti a határozott stratégiát. Sőt ilyen esetben a stratégiai kérdések válnak elsődlegessé. A tervezés megkezdése előtt tisztázunk kell olyan kulcskérdéseket, mint például:

- továbbra is – (netán véglegesen?) – le kell-e mondanunk a komplex városfejlesztés lehetőségéről;
- kiépíthető-e előre a teljes közműhálózat, különösen a szennyvízcsatorna, s ha erre csak később kerülhet sor, milyen laksűrűsége kell a közbülső időszakban gondolni;
- milyen és mennyi közösségi terület irányozzon elő a tervező, ki fogja ezeket megvalósítani, működtetni és fenntartani;
- mennyi és milyen közös zöldterületet irányozunk elő;
- tényként fogadjuk-e el a jövedelem szerinti térbeli szegregációt;
- reálisnak fogadjuk-e el azt az igényt, hogy minden gépkocsitulajdonos lakásának küszöbéig kíván autózni, és gépkocsiját a lakása közvetlenközelében kívánja tartani;
- fenntartható és fenntartandó-e a „minimális telek + hobbykert a városon kívül” elve, és nem utolsósorban hogyan és milyen módon biztosítható a terv folyamatos vezetése, korszerűsítése, az intézményes visszacsatolás?

A fölvetett kérdések köre nem teljes és talán ötletszerű is. Az azonban bizonyos, hogy mindegyik megválaszolása voltaképpen érdekegyeztetés, miért is a tervezés és megvalósítás biztonsága feltétlenül növekedne, ha az új helyzethez igazítanánk intézményrendszerünket, szervezeti és szervezési formáinkat.

Valószínű, hogy elő kellene mozdítani olyan önszervező építetetői közösségek létrejöttét, amelyek a lakások megvalósulása után is közösségként tudnának működni. Szorgalmazni kellene egyes lakóházcsoportok vállalkozói formában történő fölépítését, azaz lakáskínálat létrehozását. Lehetővé kellene tenni, hogy a nagyobb tervező szervezetek szellemi kapacitásukat konvertálhassák a sajátérs lakásépítés szervezésére, tervezésére, esetleg megvalósítására. Lényegesen

javítani kellene a magánérs építés anyagellátási és építési feltételeit stb.

Az építési szakigazgatás megerősítésének igényét itt most csak azért nem hangsúlyozom, mert erre más okok miatt egyébként is szükség van. Meg kell vizsgálnunk viszont az új lakások építése és a városrehabilitáció közötti összefüggést. Ha ugyanis az új városrészek – mint pld. Budapest esetében – a városközpont erkölcsi avulását is gyorsítják – a már előrehaladott fizikai avulástól függetlenül is –, úgy a most létrejövő családi és társasház lakóterületek nyilván a lakótelepek leértékelődését fogják gyorsítani.

Vajon nem célszerű-e késleltetni ezt a folyamatot a lakótelepi környezet színvonalának utólagos és pótlólagos emelésével? Meggondolandó, hogy a közösségi tereknek a lakóterületeken előállott és előálló hiányát más megoldás híján nem éppen a városközpontok rehabilitációja kapcsán és a tömegközlekedés javításával lehetne – utolsó lehetőségként – pótolni? . . .

A kérdések egy részére általános érvényű válasz valószínűleg nem adható. Meggyőződésem azonban, hogy létezniök kell olyan megoldásoknak, amelyek reálisak és ésszerű kompromisszumok árán még elfogadhatóan nyitottak a jövő irányában. Képesek beleépülni a ténylegesen ható gazdasági és politikai erők rendszerébe, a fennálló érdekviszonyokba.

Megkeresésük persze nem kis szellemi erőfeszítést igényel. Minden bizonnyal jóval nagyobb, mint ami a korábbi gyakorlat szükséglete volt. Tragikus volna, ha erre pont akkor nem futná az erőnköb, amikor tervező szervezeteink híjával vannak a megbízásoknak.

Be kell lássuk: forrásainköb kevésre futja. De talán arra csak telik, hogy a fejünket használjuk?!

Mert nagy igazság, hogy ha azt szeretnénk, hogy valami megváltozzék, akkor valaminek meg kell változnia.

BUZNA MARGIT

Többen mondták – magam is e véleményen vagyok – hogy igen aktuális időpontban gyűltünk össze tanácskozni. De miért is aktuális ez az időpont? Mert egyik oldalról egy sor olyan probléma gyűlt össze a konferencia tárgykörében, ami az eddigi gyakorlat felülvizsgálását teszi szükségessé; másik oldalról pedig épp a következő napokra, hónapokra előírt feladatunk, hogy a 2000-ig szóló településfejlesztés javaslataiban közreműködjünk. Ezen belül is konkrét teendők a VII. ötéves terv előkészítése; 1985 tavaszán kerül a Kormány elé jóváhagyásra az új hosszú távú terület-

és településfejlesztés programja; az országos közép-távú kutatási és fejlesztési terv a jövő évben nyer befejezést; az 1985. évi pártkongresszus előkészítése.

E konferencia tézisei sokat ígértek voltak. Mégis e másfél napos tanácskozáson nem érzem elég markánsan megfogalmazva azokat a tennivalókat, amelyek a településfejlesztést, ezen belül a konferencia tárgyát helyes vágányra terelnék.

Borvendég Béla mondotta korreferátumában „csak az az építészlet lehet hatékony, amely a valós gazdasági és politikai helyzetre épül”; ez nem jelentheti azt, hogy passzívan kell várunk a megrendelők építési igényeit s azt kiszolgálni, hanem magunkat beleélve a valós gazdasági és politikai helyzetbe, legjobb tudásunk és szociális érzékenységünk szerint formálni életterünk térbeli arculatát.

Ugyancsak Borvendég Béla mondta: „a városépítésznek tér- és érdekstruktúráját kell meghatározni”. Mit jelent ez? A településfejlesztés -rendezés nemcsak műszaki feladat. Ma a városbelső rehabilitációjának elsődleges gátja, hogy nincsenek kidolgozva azok az extenzív (lakás) építéstől eltérő jogi, közgazdasági szabályozók, de még a műszaki normatívák sem, amelyek utat nyitnának a — nem szükségszerű — állapot felszámolásához.

Miniszterhelyettesünk azt mondta e témában előadásában „ a rendelkezésre álló anyagi eszközök mértékéig ” Mennyi ez? Elég ez? Amikor a Pénzügyminisztérium közlése szerint 400–500 milliárd forintot, vagyis egy évi nemzeti jövedelmünket kellene a városbelső rehabilitációjára — rekonstrukciójára fordítani.

Meggyőződésem, és nemcsak az enyém, hogy a lakosságnál felhalmozott tőkét kell és lehet mozgósítani, hogy az állami tulajdonú lakóépülettömbök és a kapcsolódó infrastruktúra kampányszerűen végrehajtandó rehabilitációjára — rekonstrukciójára a szükséges anyagi eszközök rendelkezésre álljanak. (A Pénzügyminisztérium már foglalkozik e célra kisbankrendszer létrehozásának gondolatával).

Ma a lakosság az infláció mértéke és az OTP alacsony kamata miatt olyan ingatlanokra és ingóságokba fekteti vagyonát, ami népgazdasági kárt is okoz! Gondolok itt a Balaton, a Duna-kanyar és a Velencei-tó környékének nemkívánatos mértékben zsúfolt üdülőépítkezéseire, a tájromboló és burjánzó zártkerti építkezésekre.

Meggyőződésem, hogy ezek nagy százalékban csak tőkebefektetések. Másrészt az üdülési célú üdülőépítkezések száma is csökken, ha lakóépületeink nem ilyen „körengetek” lettek volna. Az emberléptékű lakókörnyezetből kevésbé vágyik az ember magányra üdülésében.

Ugyancsak itt említendő, hogy ösztönözni kellene a felhagyott falusi lakóépületek üdülési célú hasznosí-

tását, különösen a védendő épületekét, melyek lakás céljára kevésbé, viszont üdülésre igen alkalmassá tehetőek.

Engedjék meg, hogy még egy témakört érintsek röviden: a telekgazdálkodást. A nagyváros magas színvonalú vonalas és humán infrastruktúrája (azaz intézményhálózata) kell, hogy a városi telkeket értékesse, drágává tegye. Tehát pazarlás a telekgényes családi-ház-építés. Erre a falvak, agglomerációk és kisvárosok központ körüli területei alkalmasak. Különösen ha arra gondolunk, hogy minden extenzív építés növeli az infrastrukturális költségeket és hátráltatja a lakóterület felújítását. Ugyanakkor faluközpontokban a településkép és telekgazdálkodás érdeke is azt kívánja, hogy preferálják a zárt sorú (pl. 2 szintes) lakóépületek építését.

Meggyőződésem, hogy nem volt szükségszerű a mennyiségi lakásépítés miatt ennyire elhanyagolni a meglévő állami lakóépületeket. Ha csak a foghíjbeépítést preferálták volna jobban, ha csak a felújítás-karbantartás műszaki normáinak egynegyedét végrehajtották volna, ha csak a bérlőket a megóvásban jobban érdekeltté tették volna — nem lennének ilyen állapotok. Az ezredfordulóig — nem kis — feladatunk településeinkben rendet teremteni szerkezeti, funkcionális, városképi, esztétikai, humánökológiai szempontból egyaránt. Ehhez első lépés a jogi, közgazdasági szabályok, műszaki normák és egyéb eszközrendszerek olyan értelmű megváltoztatása, mely elsődlegesen a meglévő épületállomány is infrastruktúra rendbetételét szolgálja, hisz így sáfárkodunk helyesen nemzeti vagyonunkkal.

DR. DALÁNYI LÁSZLÓ

Tudományos konferenciánk címe szerint a város lakóterületeinek helyzetét és az azokkal kapcsolatos tennivalókat tekinti át, azonban az elhangzott előadások és hozzászólások is egy átfogóbb kérdést vetnek fel, egy általánosabb, elvi, szemléleti, magatartásbeli kérdést, ami összefügg társadalmunk, gazdaságunk, gazdaságirányításunk alakulásával és bizonyos mértékig a világban végbemenő folyamatokkal is. Úgy vélem, egész településfejlesztési, rendezési gyakorlatunk és a mai nap témája, a meglévő lakóterületek átépítésének problematikája sem választható el ezen átfogóbb kérdéscsoporttól.

A meglévő lakóterületek átépítését ma általában a rehabilitáció fogalmával azonosítjuk, amelynek a városépítés gyakorlatában igen jó definícióival találkozhatunk a szakirodalomban.

A rehabilitációt azonban építési gyakorlatunkban ennél tágabb értelemben kell szemlélnünk.

A „rehabilitál” jelentése a magyar értelmező szótár szerint:

- eredeti jogaiba visszahelyez,
- eredeti képességeket visszaállít.

A kifejezés önmagában visszalépést jelez, amit tekinthetünk egy egészséges fejlődés bizonyos körülmények hatására bekövetkezett megtorpanásának, de tekinthetjük egy kedvezőtlen folyamat felismerésének és a felismerés hatására megtett irányváltásnak is. Mi az utóbbinak tekintjük azt építési gyakorlatunkban.

Általánosan ismertek az extenzív fejlesztés, építés indokai, ismertek eredményei, negatívumai is – Brenner János is taglalta ezt előadásában – és ennek további fenntartása nem lehetséges. Alapvető szemléleti változásnak kell itt bekövetkeznie.

Elsődlegesen a korábbi analitikus szemlélet helyett az *egészet* kell figyelniünk előtérbe helyezni és az egésznek rendelni alá a részeket, kiküszöbölve a korábbi mozaikszerű felépítés hátrányait. Egységes egészében kell szemlélnünk az építést.

Sokat beszélünk ma a fenntartási építésről, azonban önállóan kezelhető fenntartási építés nincs – építési tevékenység van, ami magába foglalja a megvalósítást, a fenntartás és a megszüntetés mérlegelésének teljes folyamatát. Meg kell ennek jelennie a gondolkodásban – tudomásul véve, hogy amit felépítünk, az funkcionális haszna mellett megszüntetéséig terhet is jelent a társadalomnak, és nem mindegy mekkora terhet, és hangsúlyozni kell, hogy nem csupán az épületek fenntartására, hanem bontására vagy az újrahonosítás lehetőségére is a korábbinál jóval nagyobb figyelmet kell fordítanunk.

Meg kell jelennie ennek a szemléleti változásnak a beruházási gyakorlatban, a gazdasági elemzésben, de a beruházások szervezeti és pénzügyi rendszerében is, megszüntetve az új építés és a fenntartás szervezeti, pénzügyi, érdekeltségi elkülönítését és ennek ma élő negatív hatásait. Így ennek megfelelően a beruházást mint értékteremtő folyamatot kell felfogni!

A települések egészének problémáit kell folyamatosan szem előtt tartani. Részben öröndetes az, hogy gyakran foglalkozunk a települési rehabilitációval, de ennek egyoldalúsága is veszélyes.

Igen helytelen lenne, ha az ellenkező végletbe esnénk a korábbi gyakorlat kritikájával. A települések belső területének megújításával együtt az új településrészek is folyamatos gondoskodást kívánnak, és mondhatni bizonyos szempontból ezek is rehabilitálandók. Az egyes településrészek életfeltételeit közelíteni kell egymáshoz, megkísérelve a ma széteső részeket egységbe ötvözni.

Az elavult a belső területeken is el kell bontani, az esetleges divat, vagy nosztalgia nem jelentheti a korszerűtlen drága konzerválását. Folyamatos életet, fo-

lyamatos építő tevékenységet kell az egész településen biztosítani.

A tervezésben tudomásul kell venni az emberi gátakat, a koncentrációból adódó sematizálás, egyszerűsítés, voluntarizmus veszélyét és a központi akarat ésszerű szintjének fenntartása mellett helyet kell adni az alkotó helyi kezdeményezésnek, a kisebb közösségek cselekvő részvételének.

A technika kizárólagossága helyett az emberi tényezőt kell erősíteni érdekeltséggel, képzéssel, mozgási tér biztosításával és az alkotó, értékteremtő munka preferálásával.

A műszaki és jogi szabályozásnak csak a társadalom alapvető érdekeinek védelmét kell biztosítani, és megszüntetve a felesleges gátakat helyet kell adni a józan megfontolásnak, a felelős gondolkodásnak. Városaink, történelmi belvárosaink megújítása, meglévő lakóterületeink átépítése nem választható el az előbbiektől.

Igen nagy feladatot jelent ez anyagiakban és szellemiekben egyaránt. Nagy anyagi ráfordítást kíván a fenntartási elmaradások pótlása, pénzt kíván a jövőre való felkészülés is, de nem kizárólag és nem elsődlegesen pénzügyi kérdés településeink rehabilitációja.

Az anyagiak mellett igen nagy itt az emberi tényező szerepe, a józan szemlélet, az átgondolt cselekvés, a szervezés, a fegyelem, a felelős, önálló cselekvőképesség és cselekvés, a feladatok és a felelősség egyértelmű elhatárolása, a tulajdonosi szemlélet és érdekeltség erősítése, az erők és a források koncentrációja.

Az eredményes rehabilitáció érdekében mindezen kérdésekben együttesen kell előrelépni. Engedjék meg, hogy néhány témát ezen közül felsoroljak.

- Épületállományunkat nagyrészt nem ismerjük, értékét a korábbi építési költség alapján határozták meg és ezzel fenntartási költségét alábecsüljük. Ezért meg kell teremtenünk a korrekt épület-nyilvántartás és -értékelés rendszerét, beleértve ebbe a mikrofilmes tervtárolást is.
- Rendszeres épületgazdálkodási, tervezési rendszert kell megvalósítanunk. Ebben az irányban már egészséges kezdeményezések történtek.
- Rendezési tervezésünk gyakorlatát az elmúlt évek elméleti és szabályozási intézkedései alapján egyszerűsíteni kell, csak az általános érvényű rendező elemekre helyezve a súlyt a túlrészletezés helyett.
- Műszaki előírásainkat, elsősorban az Országos Építési Szabályzatot úgy kell továbbfejleszteni, hogy az a társadalom érdekében álló minimális követelményeket, ill. elvárható teljesítőképességet határoz meg.
- Lehetővé kell tenni a jogalkotással a közösség érdekeinek jobb érvényesülését az egyéni vagy csoportérdekek előtt.
- Képzéssel, továbbképzéssel segíteni kell az elfele-

dett ismeretek megszerzését, szervezésben, tervezésben, megvalósításban egyaránt.

- Az érdekeltséget a megvalósításban, a használatban, a fenntartásban a tulajdonosi formák és a fenntartási szervezetek rugalmas kialakításával kell megteremteni.
- Elengedhetetlen itt a tulajdonosi formáktól függetlenül a használók, a lakók megnyerése, partnerségük, cselekvő közreműködésük biztosítása.
- Mindez mobilizálható anyagi erőt be kell vonni a rehabilitációba, ezt egységes alappá kell formálni és rugalmas felhasználását biztosítani kell.
- Az érdekek egyeztetésére, majd az elhatározások következetes végrehajtására a pénzügyi és jogi eszközökkel egyaránt rendelkező rehabilitációs szervezetet kell létrehozni közvetlen tanácsi felügyeletben.
- Meg kell határozni a rehabilitáció norma- és normatívarendszerét. A koncepció – műszaki ellenőrzés erősítése.
- Műszaki fejlesztéssel tovább kell segíteni az épület-felújítások, korszerűsítések tervezését és megvalósítását.
- Általánossá kell tenni a műszaki előkészítésben az alternatív tervezés és értékelemzés gyakorlatát, a kivitelezésben pedig a versenyztetéses vállalatba adást.

A felsorolt feladatok egy részének kimunkálása folyamatban van az ÉVM 5.sz. Fenntartási Építésfejlesztés Célprogram Bizottsága, a Fővárosi Tanács, a megyei városi tanácsok közös gondozásában, azonban ezek eredményes valórváltásához az egész szakmai és tudományos társadalom segítsége kell.

Az előbbieken említett feladatok lényegében nem jelentenek az általános építési gyakorlattól eltérő elemeket, de megvalósításukkal hozzájárulnak az építési tevékenység egységesítéséhez és így az elmaradások pótlása után a rehabilitációs munka lényegében nem más, mint egy folyamatos, permanens településfejlesztési, városépítészeti tevékenység.

DR. DONGÓ PÁL

Dr. Jámor Imre a Kertészeti Egyetem docense felszólalásában kitért a be nem építhető területek tervezésének szükségességére, s így hiányolta, hogy a tervezés során erre eddig nem került sor. Örömmel hallgattam a felszólalását, és ez késztetett arra, hogy szót kérjek én is.

Több alkalommal szóvá tettem, leírtam, hogy a külfönféle városfejlesztési tervek a be nem építhető terü-

letek tervezésére nem térnek ki, s így azokban pl. a gyógy- és üdülőhelyek tervezésével nem találkozunk. Erre a tervezők részéről azt a magyarázatot is lehetne adni, hogy a két fogalom egészségügyi vonatkozású, tervezésükhöz sem az Egészségügyi Minisztériumtól, sem az érdekelt tanácsoktól nem kaptak javaslatot. A tervezésekhez az Egészségügyi Minisztérium állásfoglalása általában településegészségügyi vonatkozású, a gyógyfürdő- és üdülésügyi szakigazgatási igényeket nem ismerteti.

A be nem építhető területeket én két nagyobb csoportra osztom. Az egyikbe azok tartoznak, amelyek a meglévő természeti értékekre tekintettel sohasem szabad, vagy nem lett volna szabad beépíteni, mint pl. a sárvári arborétumot. A másik csoportba pedig azok tartoznak, amelyek a terület természeti értékeinek hasznosításának végleges eldöntéséig rövidebb, hosszabb ideig, esetleg több évtizedig nem építhetők be. (Pl: a Tabán.) A sárvári arborétum súlyos megcsönkítésével kapcsolatban megemlítem, hogy védett nemzeti parkjainkat, tájvédelmi körzeteinket, természetvédelmi területeinket, arborétumainkat, botanikus kertjeinket sorolom a be nem építhető területek közé.

A jogszabály a gyógy- és üdülőhelyek vonatkozásában csak minősítésük feltételeit határozza meg, de a szakigazgatásnak olyan adottságokra kellene felhívnia a tervezők figyelmét, amelyek révén – lehet, hogy csak hosszú idő után – a minősítési eljárásra sor kerülhet. Ez nem álomkergetés, mint azt egykor és számtalanszor az ilyen célú kezdeményezéseket egy hivatalvezető – akinek az ügyet hivatalból kellett volna képviselnie – nevezte.

Emiatt nagyon sok jóvá nem tehető kár következett be.

Feltétlenül meg kell említeni a főváros gyógy- és üdülőhelyi kérdéseivel kapcsolatos mulasztásokat. Ezek között több olyan is van, amelyet még most is jóvá lehet tenni.

1934-ben „Minisztériumi rendelet” (jelenlegi meghatározással kormányrendelet) a főváros akkori területén három területrészt gyógyhelyként, öt területrészt üdülőhelyként jelölt ki. Ezek fekvését, határait az itt kifüggesztett térképen mutatom be.

A rendelet alapján *gyógyhely* megnevezés használatára jogosított területek:

1. a Szent Gellért-hegy és a Naphegy területe, a Szent Gellért gyógyfürdő és szálló, továbbá a Rudas- és a Szent Imre gyógyfürdő, valamint a Hungária gyógyforrás és környékük együtt;
2. a Szent Margit-sziget, hozzácsatolva a Császár- és a Lukács gyógyfürdőhöz tartozó területek;
3. a Széchenyi gyógyfürdő körüli terület.

Üdülõhely megnevezésre jogosított területek:

1. Szabadsághegy (a rendeletben még Svábhegy) és vidéke;
2. Zugliget és vidéke;
3. Húvösvölgy és vidéke;
4. Rózsadomb a Szemlõheggyel és a Szépvölgygel;
5. Római-fürdõ és vidéke.

A háborút követõen megkezdõdõ újjáépítés terve-zõit a gyógy- és üdülõhelyek védelmével kapcsolatos rendelkezések, közérdekû korlátozások elképzelése-ikben zavarták, ezért ahelyett, hogy a korlátozások és elképzelések között a megoldás lehetõségeit igyekez-tek volna feltárni, egyszerûbbnek látszott, hogy a há-rom gyógyhelyi területet, és az 5 üdülõhelyi terület közül négyet a minisztériumi rendelet hatálytalanítá-sának mellõzésével az 1951-ben megjelentetett „gyógy- és üdülõhelyek nyilvántartása”-ba már nem vették fel. A következményekrõl bárki meggyõzõd-het, aki a budavári bástyasétányról, vagy a Budát kö-rülvevõ hegyek bármelyikérõl körütekint. Pusztul az erdõ és a zöldterület, a fõváros tüdeje egyre kisebb-edik.

Külön fel kell hívnom a figyelmet a Margitsziget helyzetére. A sziget 1951 óta nem szerepel a „Gyógy- és üdülõhelyek nyilvántartása”-ban. A sziget teljes egészének gyógyhelyként történõ minõsítésének szük-ségességét és az egész szigetnek „védett terület”-ként történõ kijelölésének szükségességét szóban, írásban számtalanszor felvettem, az érdekelt szerveket azonban nem sikerült a minõsítési eljárás megindításá-ra rávenni. Viszont csak a „gyógyhely területén” szedhetõ díjat jogszabályellenesen, évek óta szedik. Ezzel kapcsolatos egyik írásomra egy szervezõ intézet vezető munkatársa ráírta: „na és mi van abban?”

Ezt az alkalmat is felhasználom, hogy felhívjam a figyelmet „Budapest fürdõváros” kérdésére. A fõvá-ros mind a hazai, mind a nemzetközi közvéleményben fürdõvárosként szerepel. Nem lehet azt a véleményt elfogadnunk, hogy egy fõvárosnak különleges helyzete révén ilyen minõsítésre nincsen szüksége. Budapest minden olyan adottsággal rendelkezik, amelyet a jog-szabály a „fürdõváros” megnevezés használata enge-délyezésének feltételenként meghatároz. Csak egy számot közlök: jelenleg 108 fürdõ áll a gyógyítás, az üdülés, a sport, az úszásoktatás, stb. céljaira. Ehhez még hozzá kell vennünk a fõváros csodálatos szép fekvését, a még ki nem irtott erdõ- és zöldterületeit, vendéglátóipari adottságait, ideértve a szállodai foga-dóképeséget is, egészségügyi, kulturális intézményeit stb. Az eljárás a fõváros tanácsa kezdeményezésétõl számítva hat hónap alatt lefolytatható.

Vidéki városaink közül még egy sem igényelte a fürdõváros vagy üdülõváros megnevezés használatá-nak engedélyezését, holott több olyan városunk van, amelyek elnyerhetnék ezt a megtisztelõ megnevezést. Pl. Hajdúszoboszló, Balatonfüred, Sopron.

Jogszabály kiegészítéssel „fürdõközség” vagy „üdülõközség” megnevezés engedélyezését is lehetõvé kellene tenni. Gondoljunk csak néhány Balaton menti községre, mint pl: Balatonföldvár, Balatonkenesére, Hévízre, továbbá Zalakarosra, Parádra, Harkányra stb. A felsorolt városok, községek egy-egy, esetleg több egymással területileg össze nem függõ része már ma is jogosult gyógy- illetve üdülõhely megnevezésre.

Visszatérve a be nem építhetõség kérdésére fel kell sorolnom néhány olyan tényezõt, amelyeknek a terü-let beépítésének, vagy be nem építhetõségének terve-zésénél döntõ a szerepük:

- ásvány- és gyógyvizek, továbbá gyógyászatra alkal-mas hévizek külsõ, belsõ és hidrogeológiai védõve-zete;
- gyógyfürdõ intézmények védõterülete;
- gyógyhelyek védõterülete, belsõ védett területe;
- üdülõhelyek védõterülete.

Ha ezekre, vagy közülük bármelyikre nem figyel-nek fel a terület beépítését (be nem építhetõségét) tervezõk, könnyen úgy járhatunk, mint a Tétényi úti kórházzal szemben levõ terület, valamint a sárvári ar-borétum részbeni beépítésével. A Tétényi úti kórház-zal szemben levõ még be nem épített területen 1966-ban 13 vagy 15 keserûvíz-forrásunk volt. Kellõ idõ-ben, tehát akkor, amikor a Tétényi út mellett levõ fekvõ terület teljes egészében még nem volt beépítve, egy helyszíni megbeszélést szerveztem annak érdeké-ben, hogy az érdekelt szakigazgatási szervek figyelmét ráirányítsam egy olyan megoldásra, hogy a kórházzal szemben levõ területen egy „gyógypark” létesítését lehetne, kellene megtervezni, ahol a forrásokból ki-termelt gyógyhatású ásványvizet pihenéssel, sétával egybekötve fogyaszthatnák az arra szoruló betegek. Valamennyi érdekelt szerv képviselõje magáévá tette a javaslatot, éa mi történt? A következõ héten buldõ-zerekkel szétrombolták a forrásokat, a területet fel-töltötték, hogy nyoma se legyen a forrásoknak. Érde-kes lett volna, ha az szorulna rá a keserûvíz fogyasztá-sára, aki a rombolásra intézkedett. A gazdagréti lakó-telep építési lehetõségeinek tárgyalásán az Egészség-ügyi Minisztérium képviselõje maga mondott le az ott levõ kitûnõ hatású ásványvizek hasznosításáról. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy az egészségügyi ér-dekekkel szemben ilyen terület(ek)re tervezték a más helyekere, esetleg a kiszemeltnél alkalmasabb helyek-re telepíthetõ létesítmények megépítését. Tanulság: Hiába vannak jó és végrehajtható jogszabályaink, ha azok rendelkezéseit nem hajtják végre, vagy az illeté-kes szerv eltûri az ezektõl eltérõ megoldásokat. Ilyen esetekben nem a jogszabályt kell hatálytalanítani, ha-nem jogszabállyal megállapított jogkör követelmé-nyeinek kell eleget tenni.

Javazlataim:

A fõváros tanácsának figyelmét fel kellene kelteni, hogy az 1951. évi „Gyógy- és üdülõhelyi nyilvántar-

tás" -ban már nem szereplő gyógy- és üdülőhelyek adottságait vizsgálta felül, hogy azok a jelenleg érvényben levő rendelkezéseknek megfelelően teljes egészükben vagy részben, esetleg módosítva újból minősíthetők lennének-e? Az egészségügyi minisztert pedig fel kellene kérni, hogy további halogatás esetén a minősítési eljárást hivatalból indíttassa el.

Mindkét esetben elsősorban a budai hegyvidék, a Margitsziget, továbbá Budapest fürdővárosként történő elismerésének napirendre tűzése nem tűr kése delmet. A kése delemben nagy a veszély.

Közel félszáz éves hivatali és társadalmi tevékenységem tapasztalata, hogy egy-egy kezdeményezéssel, javaslatlalt szemben a feladatot elvégezni nem akarók az akadályok tömegét tárják fel. Ezek feltárása érdekében fáradságot nem ismernek. Az akadályokat az én véleményem szerint is fel kell tárni, de csak azért, hogy ismeretükben azokat elháríthassuk.

A „NEM” szónak ez alkalommal is hadat üzenek. A feladat elvégzésére hivatottak legalább annyit mondjanak, hogy a kezdeményezést megvizsgáljuk, a javaslattevőt meghallgatjuk és ezek után foglalunk állást a felvetett kérdésben.

Még van egy másik módja is a visszautasításnak. Nagyon sok esetben egy-egy kezdeményezést azzal utasítanak vissza, hogy a jelenlegi gazdasági helyzetben még gondolni sem lehet annak megvalósítására. Mint a gazdasági helyzetet is eléggé ismerőnek az a véleményem, hogy ez ok nem minden esetben lehet a visszautasítás indoka. A nehéz gazdasági helyzet is lehetővé teszi pl: a megvalósítás tervezésével kapcsolatos íróasztali munkát, s így mihelyt az akadályt jelző piros lámpaszínt felváltja a szabad utat jelző zöld, a már kidolgozott tervek alapján a munka megkezdődhet. Ne akkor kezdünk tervezni, amikor zöld színt kapunk, mert a munka megkezdéséig a szín könnyen megváltozik.

Budapest fürdővárost illetően pedig rögzíthető, hogy az nem nosztalgikus álom, hanem valóság!

DR. GERLE GYÖRGY

Hózzászólásommal nem törekszem a bevezető előadáshoz szervesen kapcsolódó korreferátumra, hanem csak néhány olyan — általam fontosnak tartott — gondolatot szeretnék felvetni, amelyek nem — vagy nem kellő hangsúllyal — szerepeltek az eddigiekben. Az első — egyben a legjelentősebbnek vélt — hiányérzete met az okozza, hogy még nem szögeztük le azt az alapvető tény, amely szerint a lakóterület a népesség

(a társadalom) bővített — ill. bővítésre váró — újratel-melésének „központi telephelye” és ezért a legfonto-sabb termelőerő folyamatos fennmaradásának és mi-nősége — teljesítőképességének értéke — szükségszerű fejlődésének minden feltételét hiánytalanul magába kell foglalnia. Ennek hiánya — amit sajnos még gyak-ran kell tapasztalunk — legalább annyira (sőt talán még nagyobb mértékben) fékezi a társadalmi-gazdasá-gi fejlődést, mint egyes korszerű termelőeszközök és technológiák átmeneti nélkülözése. Vagyis veszélye-sen hibás az olyan nézet, amely a lakóterületek fej-lesztését — mint „improduktív” tevékenységet — bár-milyen vonatkozásban is háttérbe igyekszik szorítani a — „produktív” nevezett — termelőeszközök és technológiák korszerűsítésével szemben.

Ehhez a gondolathoz kapcsolódik a lakóterületek elsődlegesen építészeti-műszaki követelmények sze-rínt való kezelése, amely nem veszi figyelembe, hogy a település — élő és holt tartalmával (népességével, természeti eredetű környezeti összetevőivel, továbbá épületeivel és egyéb építményeivel stb.) együtt — lé-nyegében egységes rendszert: „humán ökoszisztémát” (emberközpontú élőrendszert) alkot, amelyből nem lehet az egész rendszer optimális működésének — élet-feltételeinek — hiánytalanul megfelelő egységet létre-hozni, ha annak tervezésénél, fejlesztésénél kizárólag az építészeti-műszaki fogantatású ismeretanyagokra, szabályokra, koncepciókra hagyatkozunk. Az ún. épí-tésügyi szabályok, előírások stb. folyamatos — de mindig csak a hagyományos, végzetesen elavult köve-telmények toldozgatásából — foltozgatásából álló — fejlesztése helyett végre már át kellene térnünk a hu-mánökológiai alapfeltételekből kiinduló, teljesen új-szerű szabályozásra, amelynek tudományos megalapozásához azonban még nem rendelkezünk minden szükséges kutatási eredménnyel. (Csak melleleg emlí-tem meg — nem először — , hogy pl. a korszerű állat-tartó telepek megépítéséhez szükséges minden olyan ökológiai ismerettel rendelkezünk, amelyek felhasználásával megépített istállókban, kifutókban, legelő-kön stb. a tenyésztett állatok egészségi állapota, élet-tartama, közérzete, tej- hús-, zsír-, bőrhozama, szapo-rulata eléri az optimumot. Lakóterületeinknél még nem beszélhetünk ezzel egyenértékű humánökológiai színvonalról. Igaz, hogy ez utóbbi sokszorosan bonyo-lultabb probléma-halmaz megoldását igényli; viszont társadalmi hatékonyság szempontjából sokszorta fon-tosabb!)

Szeretném nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a probléma nem egyszerűsíthető le „jó műszaki tervezés + környezetvédelem” képletre. A humánökológiai alapokon álló épület- ill. településtervezés ennél sokkal átfogóbb és egyben hatékonyabb követelmény.

Mint elsősorban fővárosunkat ismerő (humán) épí-tész, nem hallgathatom el — jogosnak vélt — szoron-

gásomat, amelyet többek között a városi és városkörnyéki „zöldfelületek” rohamos fogyatkozása, a műszaki és esztétikai szempontból is megengedhetetlen beépítési módok elterjedése, a be nem épített felületek víz- és légmentes elzárása az altalajtól, az egykor lombokkal övezett hegyi utcáknak folyamatosan végigfutó garázsfallal útján betonból kiképzett „öntözőcsatornákká” való átalakítása stb. idéz elő. Úgy érzem, itt az általam követelt humánökológiai követelmények érvényesülése helyett a műszaki alkotás fokozatos elembertelenedése megy végbe.

Azt sem hallgathatom el, hogy munkám során számos olyan fiatalabb szakemberrel találkozom, akinek tanult ismereteiből olyan alapelemek is hiányoznak, amelyek nélkül nem is lehetnek képesek apperceptíválni a humánökológia követelményeit. Állítólag sem az alap- sem a közép-, sem pedig a felsőfokú oktatásban nem tanultak hangtant, fénytant, hőtant stb. Nem tudtam utánajárni, hogy melyik tantervmódosítási időszak áldozatai az illetők, de tapasztalataim alapján össze kellene állítani a fizika, a kémia, a biológia stb. mindazon alapismereteit, amelyek hiányában senki sem juthat a tervezői jogosultság birtokába. Ugyanezt a követelményt kellene támasztani a lakóterületek fejlődési színvonalának alakulásában különösen fontos szerepet betöltő építésügyi hatóságok érdemi munkára illetékes szakembereivel szemben is.

A témánkra vonatkozó szabályok alkotóinak és alkalmazóinak a természettudományokban való jártasságát látszik igazolni többek között, hogy még ma is érvényben van az a rendelkezés, amely szerint, ha az ingatlan tulajdonosa (hatósági engedéllyel, amit rendszerint megkap) kivág egy akár ezer köbméter lombtér fogatú egészséges fát, helyette — az okozott humánökológiai hiány pótlására — elég egyetlen, esetleg csak egyezred köbméter lombtér fogatú csemetét elültetni, amely pedig legjobb esetben három emberöltő elteltével lesz képes a kivágottal azonos mértékben szolgálni a levegő minőségének védelmét és a zajártalmak csökkentését. Hasonló ismerethiányra utal, hogy pl. a Budai-hegység erdeit — amelyek szerepe kiemelkedően fontos lakóterületeink levegőminőségének védelmében — a haszonerdő-gazdálkodás követelményeinek megfelelően oly módon újítják fel, hogy az egykori vegyes lomboszat helyére azonos fajtájú és azonos életkorú monokulturák kerüljenek, amelyek sem a környezetvédelem, sem pedig a parkerdőkultúra igényeit nem elégítik ki.

Végezetül még azokra az ellentétekre szeretnék rámutatni, amelyek az ugyanazon területek — közöttük a lakóterületek — különböző hatáskörei, szakmai ill. ágazati szempontok szerinti kezelése kapcsán mérülnek fel. Külön önálló konferenciát igényelne ezek kifejtése és megvitatása; ezért itt csak kirívó példaként mutatok rá olyan esetek sorozatára, amelyekben

a közutak építésért felelős hatósági szerv nincs tekintettel az útburkolat alatti közművekért felelős hatósági szervek terveire, szándékaira, és emiatt ugyanannak az útburkolatnak a többszöri felbontása és újjáépítése néhány éven belül szükségessé válik. Késhegyig menő harc folyik az egyes települések lakóterületein keletkező kommunális hulladék közös lerakási helyzeteinek meghatározása során az érintett tanácsok között. Égetően sürgősnek tartom az együttműködés kötelezően betartandó módszertanának kidolgozását, ami nemcsak az érdekelt szervek tervszerű munkáját és az érintett lakosság nyugodt életvitelét, hanem a népgazdaság gazdasági érdekeit is jól szolgálja.

FALUDY ERVIN PÉTER

A város, és ezen belül a városi lakóterület egy olyan komplex rendszert képez, amelynek megítélése, bírálata, funkcionális megfelelése, röviden *értékelése* a legkülönbözőbb szempontok szerint végezhető el — éppen ebben rejlik a rendszer komplexitása —, és az esetek túlnyomó többségében a különböző, szempontok szerinti értékelés különböző eredményekre, az összehasonlítható megvalósítási változatok különféle sorrendjére vezet. Értékelésen itt társadalmi összértékelést és nem gazdasági-hatékonysági értékelést értek csupán, bár az utóbbi természetesen szintén részét képezi a társadalmi értékelésnek. Noha ennek a szükségességét általában minden szakember elismeri, Magyarországon — tudomásom szerint — nincs elfogadott értékelési módszer.

Hozzászólásomban szeretném ismertetni azt a módszert, amelyet az elmúlt néhány évben egy hasonló komplex rendszer, a közúti közlekedési hálózat értékelésére a Közlekedéstudományi Intézetben kidolgoztunk. Teszem ezt nemcsak azért, mert szívesen megragadok minden alkalmat, hogy ezt a — véleményünk szerint — úttörő és ennek ellenére kevésbé ismert eljárást a szakmai körökben népszerűsítsem, hanem azért is, mert úgy vélem, hogy — két szempontból is — szorosan kapcsolódik a mai konferencia témájához. Egyrészt a közúthálózat szerves — és egyáltalán nem lényegtelen — elemét képezi a városi lakóterületnek, így ez a probléma önmagában is csatlakozik az „újonnan létrehozandó lakóterületek tervezési és megvalósítási szempontjai”-hoz. Hiszen az újonnan bevont területeken rendszerint kevés kötöttség szabja meg a közúthálózat kialakítását, a hálózat egyes szakaszainak vonalvezetését, és így lehetőség van számos értékelési szempont messzemenő figyelembevételére.

Másrészt gondolatébresztőnek szánom, mert hiszem, hogy az elmondandó alapelvek jól hasznosíthatók egy hasonló értékelési eljárás kidolgozásánál a városi lakóterületek komplex értékelésére, amelynek szükségességéről meg vagyok győződve.

A közlekedési hálózatok, és ezen belül a közúthálózat értékelésével, a fejlesztési változatok összehasonlításával és a „legjobb”-nak ítélt kiválasztásával a magyar közlekedéstervezési gyakorlat — más országok gyakorlatához hasonlóan — több mint 30 éve foglalkozik. Ezt megelőzően a beruházások általában csak azt vizsgálták, miként lehet az építési-beruházási költségeket csökkenteni, és rendszerint a legolcsóbb változatot választották ki megvalósításra. Az 1950-es évek közepén az UVATERV-ben indítottuk meg annak vizsgálatát, hogy a vonalvezetés változása miképpen befolyásolja a közlekedő járművek üzemköltségét és ezen keresztül a szállítandó személyek és áruk szállítási önköltségét. A változatok páronkénti összehasonlítása során a két beruházási összeg különbsége osztva a két változat üzemköltségeinek különbségével (utóbbiba beleértve mindenkor az útfenntartás és útüzemeltetés költségeit is) megadta — években — a drágább változat többletköltségének megtérülési idejét. A páronkénti összehasonlítás során változatonként figyelembe véve a jelenlegi helyzet változatlan fenntartását, mint beruházás nélküli ún. „null-változat”-ot, megkaphatjuk minden egyes változatra a teljes beruházás megtérülési idejét is, vagy ennek reciprokaként az ún. gazdasági hatékonysági mutatót, amely a megtérülési időhöz képest nem nyújt további információt. A vázolt — és egyébként közismert — eljárás a közlekedési hálózat nyújtotta előnyök-hátrányok közül csak azokat tudja tekintetbe venni, amelyek forintban mérhetők, minden egyéb tényező — és ilyen rendkívül sok van — számításba vételét a döntéshozó szubjektív ítéletére bízta.

A beruházások értékelésével foglalkozó szakemberek hamarosan ráébredtek az említett hiányosságra, és elkezdtek a forintban mérhető tényezők körét bővíteni. Ennek érdekében olyan tényezőket is, amelyek a gazdaság területétől meglehetősen messze estek, megkíséreltek pénzbeni értékben mérni, és végeredményben 1965-re sikerült is olyan hatékonysági mutatót előállítani (lásd: az Ütügyi Kutató Intézet vonatkozó kiadványát), amelyik már nagyon sok értékelési tényezőt állított elő „forint”-ban, és épített be a fenti képlet „üzemköltségei” közé. Az eljárást — bár túl széles körben sohasem terjedt el — két évtizeden keresztül alkalmazták, sok esetben eredményesen.

Néhány évvel ezelőtt megindultak Magyarországon az Országos Közúthálózat-fejlesztési Terv munkálatai, ahol az értékelés problémája a korábbinál sokkal élesebben vetődött fel, és új utakat is kellett keresni. Az úthálózat-fejlesztés ugyanis térben és időben lejá-

szódó folyamat, és ennek a fejlesztések hatását értékelő módszerben is tükröződnie kell.

A hálózat egyes részein végrehajtott fejlesztések — a forgalom átterelődése révén — a hálózat egyéb, nem fejlesztett részeire is kihatnak. Ugyanakkor egy adott időszak fejlesztései meghatározóak a jövő fejlesztési lehetőségeire. Az elmondottak figyelembevételével az eddig használatos módszereket tovább kellett fejleszteni, mégpedig két irányban:

— Az eddig használatos módszereken túllépve, bevezettünk egy új, többkritériumos értékelési elemzést, amelyik számos értékelési tényezőt vesz tekintetbe. Ez más szóval azt jelenti, hogy az eljárás eredményeként nem egyetlen — pénzürtékben számított — hatékonysági mutatót kapunk, hanem egy vektort, amelynek egyes elemei más-más mértékegységben számított értékelési tényezők, de ezek a hálózatfejlesztés által érintett társadalmi-gazdasági jelenségek széles spektrumát képesek jellemezni.

— Ezzel egyidejűleg, az értékelési eljárásnak azt a szemléletét, amelyik mindenkor csak a beruházás tárgyát képező útvonalat vagy útszakaszt tekintette, hálózati szemlélettel cseréltük fel.

Az értékelési eljárás kidolgozásának kezdő lépése, és ez egyúttal az egész értékelés legfontosabb feladata, hogy létrehozzuk a fejlesztési célok és mutatók rendszerét, amelyben azután a numerikus számításokat elvégezzük. A vizsgálatokat — amint arra már előzőleg is rámutattam — nem szabad a közúti forgalom területén mutatkozó közvetlen hatásokra korlátozni, mert létezik egy sor egyéb közvetett hatás is. Közülük egyesek pénzben mérhetők, mások csak természetes mértékegységben (pl. a közlekedésben eltöltött idő órákban, az átlagos zajszint decibelben stb.), végül egyes esetekben csak pontozásos becslés lehetséges (pl. az igénybe vett területek értéke, amely nem azonos a földterületek forgalmi értékével). Vannak nem számszerűsíthető hatások is, azután olyanok is, amelyek csak igen nehezen vagy egyáltalán nem követhetőek (pl. a szállítás sebességének hatása az ipari-mezőgazdasági termelésben stb.), ezeket az értékelésnél figyelmen kívül kell hagynunk.

Végeredményben az úthálózat-fejlesztés céljainak egy hierarchikus rendszerét kapjuk, amelyben a különböző szintű célkitűzések egymásra épülnek. A célok rendszerére jellemző, hogy a szintek számának növekedésével a célok konkrétsága nő. Első szinten a közúti fejlesztések teljesen általános célját fogalmazzuk meg a következőképpen:

— a társadalmi és gazdasági élet minőségének javítása.

Ezt a legvégső és legáltalánosabb célkitűzést a második szinten három fő csoportra bontjuk. Ezek:

— a közlekedési szükségletek lehető legjobb kielégítése,

- az erőforrások hatékony és optimális felhasználása,
- a hálózatnak és a forgalomnak a társadalmi-gazdasági életre gyakorolt különböző hatásainak javítása.

További részletekbe itt most nem kívánok bele menni, csak a legutolsó szintet – amelyiken már az értékelési mutatók számítása történik – mutatom be. Végeredményben 15 értékelési tényezőt számítunk, mégpedig az első főcsoportban hármat:

a közlekedésben eltöltött időt:

- a hétköznapi személyforgalomban,
- a hétköznapi teherforgalomban,
- a hétvégi teherforgalomban;

a második főcsoportban négyet:

- beruházási költségek,
- útfenntartási és üzemeltetési költségek,
- gépjármű üzemköltségek,
- kőolajalapú energia felhasználása;

a harmadik főcsoportban nyolcat:

- baleseti helyzet,
- levegőszennyezés,
- zajhatás,
- területigénybevétel,
- megyék közötti összekötő hatás,
- megyén belüli ún. feltáró hatás,
- idegenforgalom (belső és külső egyaránt),
- nemzetközi kapcsolatok.

Az utolsó szinten részletezett 15 konkrét fejlesztési cél mérésére értékelési mutatókat dolgoztunk ki, mégpedig természetes mértékegységben (óra, üzemanyag-köbméter, joule stb.) és ahol erre lehetőség van, pénzben is. Egy-egy célt így több mutató is jellemezhet. Például a közlekedésben eltöltött időt az órák száma és az idő értéke, forintban. A baleseti helyzetet 8 mutató írja le: a halálos, súlyos személysérüléssel, könnyű személysérüléssel, csak anyagi káros kimenetelű balesetek várható száma (4 adat), a halottak, súlyos sérültek, könnyű sérültek nagy valószínűséggel várható száma (további 3 adat), végül az összes várható népgazdasági veszteség forintban. Ugyanígy tovább valamennyi tényező esetében.

Az összehasonlítható hálózati fejlesztési változatok mindegyikére kiszámítjuk valamennyi mutatót minden egyes szakaszra. A szakaszértékeket minden egyes változatnál a hálózat egészére (kisebb jelentőségű beavatkozásoknál az érintett részhálózatra) összegezzük, az így előálló számsor igen jó áttekintést, plasztikus képet ad a tervezett fejlesztések várható hatására, és a döntéselőkészítés során a szubjektív ítéletek hozatalának a szükségességét a minimumra korlátozza.

Az értékelési mutatók vektorának a meghatározása után, szükség van még egy – az előzőnél nem kevésbé fontos – lépésre. Nevezetesen meg kell határozni a változatok értékelési sorrendjét, és ki kell választani

nunk azt az egyet, amely valamennyi közül optimálisan elégíti ki az összes – és egymásnak igen gyakran ellentmondó – fejlesztési szempontokat, célkitűzéseket. Egy-egy értékelési mutató szerint nyilván nem állíthatjuk fel a változatok sorrendjét, mert annyi különböző sorrendet kapnánk, ahány mutatónk van. A mutatókat tehát aggregálnunk kell. Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy a különböző mutatók fontossága nem azonos. Meg kell tehát állapítanunk az egyes fejlesztési célok jelentőségét, fontosságának súlyát.

Ezen a ponton pedig eljutottunk egy olyan kérdéshez, amit a konferencia előzetesen kiadott tézisei külön is kiemelnek. Idézem: „A tervezés demokritizmusának kiszélesítése, a lakosságnak a tervezésbe való bevonása az új lakóterületek tervezésében is érvényesítendő. Megvitatandó, hogy ezt a szakszerűség feladása nélkül milyen sajátos tervezési, módszerbeli és eljárási követelmények teszik lehetővé?”

Az magától értetődő, hogy az eddig leírtak igen nagy szakmai felkészültséget igénylő munkafolyamatok, ahol a közvélemény bekapcsolásának nincsen meg a lehetősége. Más a helyzet a preferencia-súlyok meghatározásánál. Az ismertetett fejlesztési célok egyidejű, együttes kielégítése természetesen elérhetetlen, mert – mint már említettem – azok igen sok esetben egymásnak is ellentmondanak. Nem kíván különösebb magyarázatot, hogy a sűrűn beépített belterületek elkerülése a – terület szempontjából – átmenő forgalommal mindenkor úthosszabbodással, és ennek következtében az esetek túlnyomó részében az utazási idő megnövekedésével, a járműüzemköltségek emelkedésével jár. Ezzel szemben az átmenő forgalom átengedése a belvárosi terület életének megengedhetetlen zavarását eredményezi, és az általunk az értékelésbe bevont tényezők közül számos (beruházási-szanálási költségek, zaj, levegőszennyezés, területigénybevétel stb.) tetemes romlásával járna. Hol határozzuk meg azt az optimális határvonalat, ameddig az egyik tényezőt, ill. ahonnan a másikat tartjuk fontosabbnak. A közlekedés végeredményben az egész társadalmat érinti, mind kedvező, mind hátrányos hatásaival. Indokolt tehát, hogy ebben a kérdésben a társadalom minden rétege hallathassa a hangját.

A preferencia-súlyok meghatározását tehát úgy végeztük, hogy kérdőívet készítettünk és azt szakmai (tervezővállalatok, közúti igazgatóságok stb.) és társadalmi szervezetek (Hazafias Népfront, tanácsok stb.) segítségével elküldtük a széles szakmai és nem szakmai közvéleményhez, általunk ismeretlen címzettekhez. A kérdőívben tájékoztattuk annak kitöltőjét az előbb vázolt fejlesztési célrendszerrel, és kértük, hogy az egyes tényezőket páronként összehasonlítva közölje velünk, melyik célkitűzést részesíti előnyben a másikkal szemben. Kérésünk – meglepetésünkre – a vártnál nagyobb megértéssel találkozott, és a kikül-

dött 250 kérdőívből 226 érkezett kitöltve vissza. Az egyes válaszok között — egész természetesen — szélsőségesen nagy eltérések voltak. Ezért a feldolgozás során a válaszokat nemcsak együttesen, hanem különféle szempontok szerint csoportosítva is kiértékeljük. Érdekes módon az így kapott eredmények már nem szórtak, az egymásnak ellentmondó vélemények minden esetben kiegyenlítődték és azt mutatták, hogy a társadalmi vélemény az értékelési tényezők között szétosztandó 100 pontból 38,3 pontot ad a közlekedési szükségletek lehető legjobb kielégítésének, a minél jobb és gyorsabb eljutás lehetőségének. Ennél valamivel kevesebbet, 32,4 pontot kaptak a gazdasági kérdések, az erőforrások hatékony és optimális felhasználása mind az úthasználóknál (járműtulajdonosoknál), mind a közúti szervezetnél. Végül a környezetvédelmi szempontokat is tartalmazó harmadik főcsoport, a társadalmi és gazdasági életre gyakorolt különböző hatásoknak a javítása együttesen 29,3 pontot kapott.

Befejezésül még egy nagyon fontos kérdésre szeretnék rávilágítani. A többkritériumos értékelést igen gyakran támadják, mondván, a tényezők aggregálása során a preferencia-súlyok tetszőleges változtatásával bármilyen eredmény kihozható, bármelyik változat gazdaságtalannak mutatható ki, és majdnem bármelyik változat hatékonyra tehető. Ez tehát széles lehetőséget teremt meg a manőverezésnek és a szubjektív vélemények döntéssé erőszakolásának. Rá kívánok mutatni, hogy az *egyének szubjektív* véleményéből (az egyes kérdőívek erősen szórtak) az *össztársadalom objektív értékléletét* (a feldolgozott eredmények már nem szórtak, bármilyen csoportosítást is alkalmazunk) kaptuk meg, és használjuk a hálózattervezési munkánkban.

A manőverezés lehetőségét pedig eleve ki lehet és — véleményem szerint — ki kell zárni a következő két feltétel következetes és szigorú megtartásával:

1. A preferencia-súlyokat előre meg kell határozni, akkor, amikor az értékelési mutatók számszerű adatai még nem ismeretesek.
2. A közleményből előállított eredményeket minden változtatás nélkül, bárminemű utólagos beavatkozási kísérletről megvédvé kell figyelembe venni.

Időm rövideje nem engedi meg, hogy további részletekről is szóljak, de — ilyen irányú érdeklődés esetén — a Közlekedéstudományi Intézet Hálózattervezési Osztályának munkatársai bárkinek készségesen rendelkezésre állnak.

DR. JÁMBOR IMRE

A bevezető előadás és a felkért hozzászólások egyaránt kitért azokra az általános elvekre, szempontokra, amelyeket az új lakóterületek, lakóegyüttesek ter-

vezésénél, létesítésénél, üzemeltetésénél érvényesítenünk kell, hogy lakóterületeink megfelelőbbek, egészségesebbek, szebbek legyenek. Ezekkel az elvekkel lényegében egyetértek. Azért kértem szót, hogy ezek mellett — korántsem a teljesség igényével — két további szempontra hívjam fel a figyelmet. Az egyik a lakóterületek külső térszerkezetére vonatkozik. Hadd kezdjem Schumacher sokat idézett mondásával, miszerint a városépítésznek nemcsak az a feladata, hogy az erre alkalmas területeket beépítse, hanem legalább ilyen fontos, hogy a megfelelő területeket szabadon hagyja. A lakóterületeken olyan szabad területeket, külső téregyütteseket kell létrehozunk, amelyek alkalmasak a lakáshoz kapcsolódóan a külső teret igénylő, vagy a külső kiszoruló lakófunkciók ellátására.

Ha az utóbbi 20 évben létesült lakóterületeinket megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy igen kevés lakóegyüttes rendelkezik erre alkalmas külső térstruktúrával.

Ha ilyen célokra biztosított is bizonyos alapterület-nagyság, hiányzanak az ehhez szükséges térbeli keretek, hiányzik a térbeli zártság, áttekinthetőség, védettség és intimitás, vagyis hiányzik egy ilyen funkcióra alkalmas külső téregyüttes, térszerkezet. Ennek részben oka, hogy új, tömeges beépítésű lakóterületeink egy része befejezetlen maradt, beruházási, pénzügyi okokból nem készültek olyan környezet-rendezési-kertépítészeti munkák, amelyek valóban alkalmas lakókörnyezetté formálták volna e területeket. Nagyobb rész azonban a beépítés jellege, az épületek elrendezése eleve nem vette figyelembe, hogy nem egyszerűen az épületeknek szűken értelmezett „ökonómikus” elhelyezéséről van szó, hanem külső terek, téregyüttesek létrehozásáról, ahol, élni, lakni lehet. E lakóterületek közterületei legtöbb esetben fokozatosan leromlanak, csak esetlegesen használtak, kezelésük-ápolásuk, felügyeletük, ellenőrzésük megoldhatatlan.

Borvendég Béla előadásában kiemelte, hogy a város-tervezés sajátos tér- és érdektér szerkezetű, amivel teljes mértékben egyetértek. Ezért is tartom igen lényegesnek, hogy új lakóterületeinkben elsősorban az állami és szövetkezeti lakásépítés és az ún. szervezett magán-erős lakásépítés területein, tehát a tömbtelkes jellegű területeken a terepalakítás és a növényegyüttesek célszerű telepítésével olyan külső térstruktúrákat-kertegyütteseket hozunk létre, amelyek méretüknél, lehatároltságuknál fogva hozzájárulhatnak közös érdekű területként egy területi köztudás, közös tulajdonosi tudat, egy közös érdekű lakóközösség kialakulásához.

Egy-egy ilyen lakókert funkciójú területrészhöz 20–50–80 lakás kapcsolódhatna közvetlenül. A lakóépületek elhelyezésével és növénytelepítéssel e te-

rületek térbeli zártságát, intimitását biztosítani lehet, s így e kertek valóban külső lakótér, lakókert értékűek lehetnek, amelyek egyértelműen egy szűkebb lakóközösség, csoport ellátását szolgálják.

Ilyen külső térstruktúrák létrehozásával az itt lakók közvetlen érdekévé válik e területek felhasználása, kialakításának minősége, használata, kezelése, fenntartása, ellenőrzése, amire érdemes pénzt és időt (munkát) áldozni.

Az ilyen szűkebb közösséghez tartozó lakókertek fenntartását, gondozását is az ott élő lakóközösségre lehet bízni. A térben zárt és egy meghatározott lakáscsoporthoz tartozó közös használatú lakókert egyben az itt lakók érdekazonossága miatt a közösségformáló, a helyi társadalmat strukturáló, szervező tényezők között fontos szerepet kaphat. Az itt lakók bevonhatók e területek funkcionális felhasználását, kialakítását meghatározó döntésekbe, az építési és fenntartási feladatok megoldásába. Ezen keresztül is erősödik egy közös birtokosi tudat, a területek értéke jelentősen megnövekszik, és mindez a lakóhely, a lakóterület presztízsét is emeli.

A másik szempont, amelyre fel kell hívnom a figyelmet, a lakásberuházások pénzügyi szerkezetére, arányaira vonatkozik. A jelenlegi ráfordításoknak csak igen kis hányadát fordítjuk, fordíthatjuk a közterületek, kertek, sport- és játszóhelyek létesítésére, vagyis környezetépítésre. Ma ez az összeg nem éri el a lakásépítésre jutó pénz 1%-át sem. Ez azt jelenti, hogy a lakókörnyezet megteremtésére 80–100 Ft/m² összeg áll átlagosan rendelkezésre (vö.: 1 m² lakóterület ma 14–15 000 Ft-ba kerül). Ebből az összegből csak a tereprendezés és gyepesítés költségei fedezhetőek, más nem. Ezért lakóterületeink lényegében befejezetlenek, e területeken pedig lakókörnyezetről funkcionális, építészeti, esztétikai értelemben aligha beszélhetünk. Alapvető feltétel tehát véleményem szerint a beruházások pénzügyi szerkezetének olyan módosítása, ami legalább elfogadható finansziális feltételeket terem a környezetrendezési, kertépítészeti feladatok megoldásához.

E nélkül előbbre jutni nem lehet. Az itt vélt „megtakarítás” a lakóterületek értékét olyan mértékben csökkenti, ami negatívan hat az épületek, építmények gazdaságosságára, a lakások értékére, értékesíthetőségére, vagyis összhatásában pazarlás.

KLEINEISEL JÁNOS

Ismereteim alapján ítélve nagyon súlyosnak tartom korunk településproblémáit. Aggodalomra ad okot ezzel kapcsolatos hagyományos szemléletünk is. Talán éppen ezért ragadta meg figyelmemet Szirmai Vik-

tória szociológus hozzászólása. Ha jól értettem: szerintem új szemléletre, új tervezési elvre van szükség, amely elsősorban az emberből, az életmódból, a szükségletekből indul ki. Életmódot, társadalmat, politikát említ. Helyteleníti a jelenlegi városépítést többekévé csak csupán strukturális problémaként felfogó tervezést. Illetve: azt a szemléletet, amely lényegében – sablonosan – fiktív funkciósmákat, beépítési mintát, formavariációt stb. lát a városépítészetben.

Úgy vélem, egyetérthetünk azzal amit mondott. Legfeljebb azt a feltevését szeretném módosítani, miszerint az egyik oldalon ott a társadalom, a másikon a tervezők, akik sok tekintetben nem veszik figyelembe a társadalmat, mintha ők isten kegyelméből vagy a természet különös adottságai következtében valamilyen külön táborba tartoznának. Úgy gondolom, hogy a szaktudás is, a tervezés és megvalósítása is az utóbbi évtizedek politikai állásfoglalásainak, határozatainak az eredménye. Ezen a téren sincs tehát kettősség.

Településfejlesztési és városépítési problémáink – sajnos – olyan súlyosnak (nemcsak nálunk, az egész világon így van ez), hogy valóban radikális szemléletváltásra van szükség szinte mindenki részéről. A települési problémák lényegi megoldása azonban igen nehéz. Miből indulhatunk ki? A történelmi példák, úgy tűnik, nem sokat segíthetnek. Hiszen a nagy tömegek lakása, települési formája, művi környezete szinte mindig nyomorúságos volt. Csak keveseknek adatott meg, hogy – a társadalom, illetve a technikai feltételek adott fejlettségi fokához mérten – az akkor optimálisnak tekinthető környezetben éljen. Elég példa, ha csak az úgynevezett demokratikus görög városok rabszolgatömegeire gondolunk, vagy az jut eszünkbe, hogy Velence virágzása idején – amikor több száz pompás egyházi, főúri épület létesült – milyen szűkös, egészségtelen, egyetlen szobából álló lakásban élt az emberek nagy része sokadmagával. És nem javult a helyzet később sem; még néhány évtizede is igen siralmas volt a nagy tömegek fizikai életére, nálunk is, a legfejlettebb nyugati társadalmakban is. Szinte csak raktározták őket.

Az is súlyosbítja a nehéz helyzetet, hogy az utóbbi évtizedben egyre világosabbá válik: azokban a társadalmakban is (elsősorban Skandináviára, Hollandiára gondolok), ahol komolyan próbálkoztak – jó anyagi és technikai feltételek mellett – a nagy tömegek művi környezetének becsületes kialakításával, a próbálkozások lényegében nem jártak sikerrel. Sikertelenek maradtak még akkor is, ha elismerjük hogy ezek a lakások és települések technikailag igen magas szinten valósultak meg. Az emberek itt is elégedetlenek, elkeseredettek, elindegültek egymástól stb. Egyszerűen boldogtalanok.

Magunkra hagyatkozhatunk csupán tehát, hiszen nincsenek igazán ideálisnak tekinthető előképek.

(Szándékosan nem említem azt az aránylag kis réteget – és az őket szolgáló környezetet –, amely mint minden korban, ma is az adottságokhoz mérten optimális vagy annál akár sokkal jobb körülmények között élt, vagy él. Ez a réteg nyilván elégedett volt, vagy elégedett ma is, legfeljebb – egyes esetekben – a városrendezők elégedetlenek az ilyen környezettel. Gondoljunk csak a budai hegyekre például!) Nincs más hátra tehát: a magunk adottságaiból kell kiindulnunk, s elsősorban azt tisztázni: mit értünk az emberi élet, a családi élet, a közösségi élet stb. fogalmán, s azon kell gondolkodnunk, hogyan lehet a többé-kevésbé megismert különböző igényeket megfelelő művi, tárgyi környezettel kielégíteni. Addig azonban, míg a kevés kivételzettől eltekintve, a „nép” és nem az egyén számára építünk, a megoldás nem lehet kielégítő. Hiszen a fizikai keretek között nem a „nép” él, hanem emberek és családok.

Munkánk eredményessége érdekében tehát azt tanácsolom, hogy mi szakemberek, az eddiginél több emberismerettel, erősebb társadalmi tudattal és politikai felkészültséggel, érettséggel próbáljuk meg a rosszul gombolt mellényt újragombolni. Lássuk be végre: a városrendezés végeredményben politikai állásfoglalás egyben, hiszen semmilyen szakma, sem lehet apolitikus. Javaslatainkat is, problémáinkat is úgy kell tálnunk, hogy az a tömegek és politikusaink számára is könnyen érthető: megérthető legyen. Sőt úgy, hogy politikusaink lássák azt is, milyen súlyos fizikai környezetformáló hatása van a gazdasági és politikai döntéseknek. Svédországban például, annak ellenére, hogy az ország lakosságának több mint 80%-a kertesi családi házban (sorház, átriumház, láncház stb.) szeretne lakni, a kormányzat – a szociáldemokrata párt – évtizedeken át kb. 80%-ban bérlakásokat – többnyire nagyméretű bércsarnyákat – építtetett azzal az indokkal, féltő, hogy a családi házban az emberek „kispolgárokká” válnak, az ilyen otthonforma idegen a szocialista embertípustól. A döntésnél a gazdasági szempontok nem jöttek számításba; a szakemberek már régen kimutatták, hogy például egy kétemeletes zárt beépítés olcsóbb, mint a középmagas vagy magas.

Végül – nem utolsósorban – el kell végre döntelnünk, nyíltan és őszintén, mennyit vagyunk hajlandók becsületes művi környezet építésére áldozni a megteremtett ösztársadalmi javakból. El kell döntelnünk mennyit ér az „ember” becsületes, jó művi környezete.

DR. ORMOSY VIKTOR

Az elhangzott előadások, illetve az előre megküldött tézisek, vitakérdések egyikével-másikával nem mindenben azonos az én gondolkodásom. Ha nem is min-

det, a legfontosabbakat elmondanám. Vagy igazam van, vagy hozzá tudok járulni a feladatok pontosabb megfogalmazásához.

Az egyik ilyen kérdés azzal függ össze, hogy a központi kormányzat milyen bátorságot tanúsítson a hatáskörök leadásában? A döntések alapfokra helyezése megnöveli-e a tévedések lehetőségét? Triviálisnak tűnhet, mégis hangsúlyozni kell, hogy minden jövőre vonatkozó elképzelés magában hordja a tévedés lehetőségét. Minél konkrétabb az elképzelés, annál biztosabb a tévedés bekövetkezése. Számtalan példával igazolja történelmünk ezt a megállapítást. Akkor is így volt ez, amikor a legklasszikusabb formájában valósult meg a centralizált döntések rendszere, de azóta is, amióta elindult az a változás, amely reméljük felgyorsul, és amely a tervezés rendszerének továbbfejlesztését eredményezi. Ennyiben tehát – egész biztos – jogosan állapítja meg bárki, hogy elkerülhetetlenek a lokális jellegű tévedések. Ebből azonban semmilyen módon nem következik, hogy a tervezés rendszerének további fejlesztésében ne kellene törekedni, pontosabban, ne kellene megvalósítani a decentralizálást. Számomra természetes, hogy ez más módon való tervezést kíván meg. Ezzel is kapcsolatos éppen ez az ülészak, de még sok más fórum is fog vitatkozni erről a jövőben.

A másik gondolat az eszközrendszerhez kapcsolódik. Akkor, amikor az új helyzet támasztotta követelményekről van szó, nem elég csak a források struktúrájának megváltozásáról beszélni. Ezzel együtt és azonos mértékben gondolni kell a források beszűkülésére és ennek következményeire is. Annál is inkább, mert ez ugyanúgy a tervezés rendszerének megváltoztatását követeli ki, mint ahogy a döntések rendszerének módosítása.

A harmadik problémám a szemlélethez kapcsolódik. Legalább az előzőhöz hasonló mértékű változtatás kívánatos e téren is. Megindult a folyamat, de nem eléggé gyorsan terjed még ma sem. Bár azt mondjuk, hogy intenzív fejlesztésre van szükség, de csak a növekedést ismerjük el fejlődésnek. A fejlődés és növekedés közé egyenlőségjelet tenni adott történelmi korokban lehetett helyes, ma azonban jogtalan. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint – éppen az építészetben – a városközpontok rehabilitációjával kapcsolatos felfogás és gyakorlat változása. Ez ma fejlődésnek fogad el – egyébként helyesen – olyan helyzetet is, amelyben naturáliákban éppen hogy csökkenés következik be.

Mindezek kapcsán merül fel a negyedik probléma. Mennyi áldozatot vállaljon a „ma” a „holnapért”? Én úgy vélem, itt iránymutató, általános megfogalmazásnak azt fogadhatjuk el, amely szerint a jövő érdekei érvényesítése miatt a „ma” nyújtotta lehetőségek előnyeinek minden irányú kihasználásáról mond-

hat le a döntést hozó. Nem teheti meg azonban azt, hogy a nemzeti jövedelmet a ködös jövőbe vesző, ebben az értelemben gazdaságosnak feltűntethető létesítmények megvalósítására úgy kösse le, hogy azokat nem veszik azonnal használatba.

Számomra mindezek a nagyon felszínesen, csak a gondolat felvetése szintjén megjelölt problémák, a tervezés új rendszere lehangsúlyosabb elemévé a folyamatos tervezést teszik. A folyamatos tervezés számomra nem azt jelenti, ahogy azt a jelenleg legújabb kormányzati intézkedések felfogják (hogy tehát bizonyos időszak eltelte után, meghatározott ritmusban, újra felülvizsgálják ezeket a terveket, bár ez sokkal jobb helyzetet teremt, mint ami volt). De nem is a másik szélsőség, amely szerint állandóan asztalon kell tartani a terveket. Számomra a folyamatos tervezés azt jelenti, hogy egyfelől csak éskizárólag olyan döntéseket tartalmaz a terv, amelyek a megvalósítás szempontjából nem tűrnek halasztást, másfelől mindig és újra a komplex területfejlesztés vagy felhasználás szempontjából a tervező áttekinti a problémákat akkor, amikor új információ, hatás, bármi keletkezik, ami befolyással bír az adott tervezési területre. E szerint a felfogás szerint még a kiviteli terv sem dönti el a tapéta színét.

Befejezésül hadd ajánlom mindannyiuk figyelmébe, akik részesei vagyunk bármilyen módon a településfejlesztés elméleti megalapozásának, tervezésének, kivitelezésének, Kemény Zsigmond a „Rajongók” című művében írt szavait: „... minden küldetéseinkben az ügyesség próbaköve az eredmény, s a sikertelenség mindig vád, ha nem is a szándék, de a képesség ellen.”

RÁCZ GYÖRGY

Egyetlen ok miatt kértem szót! Amiatt, hogy lakásépítési programunk 80–85%-ban magánérv és csak 15%-os állami építkezést irányoz elő. Ez szerintem téves, sajnálatos és elfogadhatatlan.

Amennyire örvendetes az a tény, hogy polgáraink jelentős része eljutott abba a helyzetbe, hogy saját erőből építheti fel otthonát, annyira téves, hogy ezt ilyen nagy számban megtehetik. A bérből, fix fizetésből élők, a fiatal házások tömege nincs, és nem is lesz ilyen helyzetben. Az állami, tanácsi építkezéssel tehát nem állhatunk le, s ezt a gondot nem háríthatjuk az egyének vállára!

És olyan gazdagok sem vagyunk, hogy a sok milliárdal felépített házigyárakat, állami építőipart, géparkot stb. kihasználatlanul hevertessük! Kívánatos az lenne, ha ez a szektor közel az eddigi produkciót nyújtaná!

Most és ezáltal jönne el az a pillanat, mikor lakásproblémáinkat teljesen megoldhatnánk. A megnövekedett magánépítkezés és az egyidejű állami, folytatódólagos produkció *együtt* nyújthatná azt a mennyiséget, amely szükségletünket kielégítené.

Bármennyire is tiszteletreméltó az a teljesítmény, amivel lakásépítés terén dicsekedhetünk, — még mindig lényegesen rosszabb helyzetben vagyunk például az NDK-nál. Tökés államokbeli bírálóink is legtöbbször, — és sajnos, jogosan — e hiányunkra mutatnak rá.

Most volna lehetőségünk rá, hogy ezt a hátrányt felszámoljuk.

REMÉNYI PÉTER

„Valamennyien egy szűk kalitkában „korunk szellemében” élünk, melyben mozgási szabadságunk nagyon csekély.”

*(Szent—Györgyi Albert:
The Crazy Ape.)*

A Veszprémi Akadémiai Bizottság Urbanisztikai Munkabizottsága évek óta munkaterv szinten foglalkozik a települési környezet minőségének sokrétű problematikájával. Alapvető célkitűzése egy olyan vizsgálati minősítő modell kialakítása, amely a tanácsok településfejlesztési koncepcióihoz, illetve a településrendezési tervek elbírálásához

- a tanácsi szakigazgatási szervek és műszaki nyilvántartások minimális igénybevételével,
- költség- és időigényes szaktervezői vizsgálatok és közreműködés mellőzésével,
- a lehető legolcsóbb, leggyorsabb és legegyszerűbb, akár évente is ismételtető módon a tanácsi államigazgatási munkát minél teljesebb információkkal segítse.

Ennek érdekében a működési területére eső 6 megye 28 városának tanácsa közreműködésével 1982-ben kísérleti céllal alkalmazta a Földmérő és Talajvizsgáló Vállalat kutatás-fejlesztési témájaként kidolgozott „egyszerűsített települési minősítő rendszert” (továbbiakban ETM). A tanácsok konkrét javaslatai, illetve a feldolgozás tapasztalatai alapján a rendszer jelentős módosításra került (az eredeti 16 tényezőt 36-ra növeltük), s az új ETM-t ismét alkalmaztuk a 28 városban.

A tapasztalatokat és az értékelést az Urbanisztikai Munkabizottság a megyei tanácsok és a városi taná-

csok illetékeseinek közreműködésével ismételtén meg tárgyalta, majd széles körű hasznosítás céljából az értékelő jelentést a VEAB Elnöke minden megyei tanácsnak megküldte.

Ezen előzmények után került sor Pápa város komplex településkörnyezeti szakvizsgálatára, amelyet a FTV-nél működő Települési Környezetvédelmi Szakszolgálat (TKSZ) végzett.

A Városi Tanács Műszaki Osztálya által 8 terület egységre kitöltött ETM adatok mellett részletesen értékelésre került a város helyzete és fejlődése az állami statisztikai adatok alapján mind a Veszprém megyei városokhoz viszonyítva, mind pedig saját fejlődésének időbeni alakulása tekintetében. Helyszíni adatgyűjtés, mérések, mintavételek és laborvizsgálatok, szakirodalmi feldolgozás alapján került kidolgozásra Pápa város környezeti állapotának műszaki értékelése. A szakvizsgálatok eredményei, az ETM és a statisztikai adatok összehasonlító elemzése alapján készült el az értékelés, amelyet Pápa város Tanácsa tanácsülésen (1984 szeptember) tárgyalt meg és fogadott el. A tanácsülés előzetes tájékoztatást kapott ugyanakkor az országban elsőként alkalmazott — továbbiakban ismertetésre kerülő — kísérlet bizonyos részeredményeiről is.

A VEAB Urbanisztikai Munkabizottság elvi állásfoglalása volt, hogy — Frederic Vester, München város fejlesztési osztályának felkeresésére készített munkája (Das Überlebensprogram. Fischer Taschenbuchverlag, 1975.) alapján — a tanácsi várospolitikai és a szaktervezői vizsgálatok és rendezési tervek interdiszciplináris együttműködése alapján kialakított települési környezet minősége lényegében adott feltételek és körülmények elviselésére kényszeríti a lakosságot. A társadalmi konszenzus kialakítása érdekében az érintett lakosság közvéleményének, elvárásainak és értékrendjének megismerésével kell a településfejlesztési munkát multidiszciplinárisra bővíteni.

Így került sor az MSZMP Városi Bizottsága, a Városi Tanács VB és a Hazafias Népfront Városi Elnöksége egyetértésével és aktív támogatásával társadalmi munkában egy széles körű lakossági közvéleménykutatás lebonyolítására 1984 nyarán.

A VEAB Urbanisztikai Munkabizottság, a KSH Környezetstatisztikai Osztálya és az FTV TKSZ hazai más célú, kérdőíves lakossági felmérések, továbbá amerikai és szovjet hasonló jellegű célvizsgálatok figyelembevételével alakította ki 67 kérdésből álló kérdőívét.

A részletes ismertetéstől eltekintve néhány kiemelés formájában adok tájékoztatást a kísérlet legfontosabb tanulságairól.

Kiinduló megfontolások

„... már a kis települések sem homogének társadalmi-ökológiai szempontból, a nagyobbaknál pedig egy-

értelműen többet mond az, hogy valaki az adott város mely övezetében lakik, mint hogy mely városban.” (Bokor Ágnes, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet: Rétegződés-modellvizsgálat II. kötet)

Úgy ítéltük, hogy

- a korlátozott gazdasági lehetőségek,
- az államigazgatás korszerűsítése,
- a lakossági erőforrások fokozott mozgósítása a településfejlesztés érdekében,
- a lakosságnak a települési környezet milyensége által meghatározott életminősége,
- az iskolázottsági-közművelődési szint emelkedése révén folyamatosan változó lakossági értékrend és elvárások,
- a környezet minősége az MSZMP életszínvonalpolitikájának integráns részévé vált s így a tudományos fejlődés lehetőségeivel való lépéstartás a tanácsi szakigazgatási munkában súlyos feszültségeket indukál,
- a nyílt várospolitikai, az érdemi demokratizmus feltételeinek és napi gyakorlatának megteremtése, mint alapvető tényezők a felmérés során komplex — és nemcsak a környezetvédelmi kérdésekre korlátozódó — megközelítést igényelnek.

Ennek megfelelően a kérdőív 67 kérdése a

I. Lakáskörülmények — felszereltség — művelődés

II. Gazdaság (mezőgazdasági termelés-földigény)

III. Elérhetőség

IV. Intézményi ellátottság-lakókörnyezet

V. Közösségi részvétel-tanácsi munka

főcsoportokra irányult.

A Városi Tanács VB Műszaki Osztálya által kijelölt 8 terület egységen a lakásállománynak megfelelő terítésben 10%-os mintavételt irányoztunk elő.

Végül is 863 lakásról — helyesebben családról — kaptunk értékelhető felmérést, ami az 1984. január 1-i lakásállomány 7,7%-át reprezentálja.

A több mint 200 ezer adat, illetve közel 10 000 szöveges válasz feldolgozása és értékelése a kísérleti jelleg miatt hagyományos úton történt. Ennek helyességét több olyan tapasztalat igazolta, amelyek a kérdőív módosításában kerülnek hasznosításra, előkészítve ezzel a számítógépes adatfeldolgozó rendszert is.

Néhány kiemelés az eredményekből

„Az adminisztratív racionalitás és az „érintettek” konfliktusában megjelenő probléma hazánkban eddig elsősorban a terület- és településfejlesztés gondjaiként és anomáliáiként fogalmazódott meg.” (Papp Zsolt, MSZMP KB Társ. Int.: Rétegződés-modellvizsgálat I. kötet)

Mindenekelőtt arra kell utalnom, hogy a lakóhely megválasztásával kapcsolatban megadott 8 szempontot rangsorolva a lakossági értékítélet az alábbi fon-

tossági sorrendet eredményezte (zárójelben feltüntetem az egyes szempontok összes helyezési értékéből számított átlagos pontértéket):

1. A lakás minősége (2,5 pont)
2. A környezet minősége (3,1 pont)
3. A lakónegyed jeitege (3,3 pont)
4. A közműellátottság színvonala (4,7 pont)
5. A munkahely közelsége (4,9 pont)
6. Az intézményi ellátottság színvonala (5,6 pont)
7. A közlekedés (5,7 pont)
8. A rokonok /barátok közelsége (6,3 pont)

A lakossági közvélemény tehát egyértelműen bizonyítja, hogy a települési környezet minőségének kérdése mennyire időszerű kérdéssé vált, s a lakónegyed jellegének harmadik helyezésevel együtt kezelve a településfejlesztési politika és a rendezési tervezés mondhatni kihegyezett szerepét bizonyítja.

Nem téveszthetjük szem elől, hogy a tényleges életfeltételek, ellátási körülmények térben és időben való módosulása erősen hat a lakosság tudatára. Változtatja az értékeket, az érdekeket s ezáltal a lakossági relációkat is.

Ehhez kapcsolódva nem érdektelen hivatkozni Szilágyi Ákos alábbi megállapítására (1981): „Az egyén mint magánember — termelő és fogyasztó — egyre szabadabb, egyre messzebb elmehet; mint közember változatlanul kénytelen azzal beérni, hogy funkcióit *helyette* és *érte* gyakorolják és vagy úgy válik „közemberré”, hogy a hivatásos és hivatalos „közemberek” rendjébe lép (ami a dualizmuson mit sem változtat), vagy az azonosulás kinyilvánításának ünnepléses ceremóniáira korlátozza közemberi tevékenységét.”

A Pápan alkalmazott széles körű lakossági felmérés egyértelműen igazolta, hogy

- a nyílt várospolitikai mind a tanácsok fejlesztési, mind pedig a szaktervezők rendezési tevékenységében új megoldásokkal, a *közérthető és gyakorolható demokrácia* tényleges megvalósításával lehet eredményes;
- a lakossági konszenzus, az erőforrások és a társadalmi munka aktivizálása csakis közmegegyezés alapján biztosítható annak ellenére, hogy az még nem jelenti törvényszerűen a tudományos-szakmai megalapozottságot vagy általában az igazságot.

Ennek alátámasztásául megemlítem, hogy a lakosok 70,9%-a nem ismerte a városfejlesztési és rendezési terveket, de ez érthető is, hiszen a megkérdezettek 49,0%-a még soha nem volt tanácsstagi beszámolón sem.

Sajnálatos, hogy a válaszadóknak mindössze 13,8%-a nyilvánítaná véleményét hivatalos személyeknek is, holott a jelenlegi — szigorúan névtelen — felmérés igen aktív és érdemleges lakossági megnyilatkozásokat eredményezett.

Igy pl. azok, akik hivatalosan fordultak a tanácshoz, 53,8%-ban elégedetlenek voltak az elintézés vagy a válasz módjával.

Az is elgondolkoztató, hogy a kérdezettek 26,1%-a a tanácselnököt sem, 32,3%-a a tanács tagját s 41,5%-a a VB-titkárát még név szerint sem ismerte.

Mindezek ellenére a felmérésbe bekapcsolt lakosok 60,8%-a részt venne a város fejlesztése érdekében társadalmi munkában, s ez magasabb arány annál, mint akik korábban vállaltak társadalmi munkát. Külön kell hangsúlyozni, hogy a 433 konkrét meghatározás között a környezetrendezés, -tisztítás, a járda- és közműépítés jelentős részarányt képviselt, s igen sokan konkrét szakmunkájukat szeretnék hasznosítani. Ez bizonyítja, hogy jól meghatározott célú és a megfelelő szakállalat által jól előkészített/szervezett társadalmi munka valóban hatékony településfejlesztési tényező lehet.

A lakosság 81,5%-a úgy nyilatkozott, szereti Pápa városát, s mindössze 4,4% nem szereti. A válaszolók 4,8%-a költözne el, közel háromnegyedrész más városba.

Mondanom sem kell, hogy a 8 vizsgált városrészben jelentős szórást észleltünk a megadott városi átlagértékekhez képest.

A lehatárolt 8 városrész közötti minőségi különbségeket csupán néhány ötletszerűen kiragadott adattal érzékeltetem:

Az egy lakásra jutó átlagos létszám városi átlagban 3,5 fő/lakás volt, míg a városrészek szerinti szélső értékek 2,9–4,2 fő/lakás voltak.

A vezetékes vízellátásba bekapcsolt lakások aránya 50,0–97,5% szélső értékek között változott, felhívva a figyelmet a városhoz csatolt három korábbi község elmaradottságára.

A személygépkocsival rendelkezők aránya (városi átlag 39,0%) 25,6–51,6% szélső értékek között mozgott.

A hétfégi házzal (nyaralóval) üdülőtelekkel rendelkezők aránya 5,0–16,6% között, az ilyen birtoklására irányuló igény pedig 6,7–58,3% között szóródott.

A kérdőívben 12 kulturális eszköz birtoklására kértük. Az ellátottság 19,4–36,4% között változik, s a megkérdezettek 1,5%-a ezekből egyetlen eggyel sem rendelkezik.

A jelentősebb állományú könyvtárral bíró lakosok területi megoszlása is figyelemreméltó eltérést mutatott.

A munkahely elérési idején ugyancsak a városhoz csatolt egyik község mutatta a legkedvezőtlenebb képet. Jelentősen eltérések adódtak abban is, hogy gyalog, személyi közlekedési eszközzel vagy tömegközlekedés igénybevételével járnak-e munkába. Itt még tán érdemes azt is megemlíteni, hogy a városi busz városi átlagban kereken 5 perccel nagyobb időráfordítást igényel naponta, mint a többi megközelítési mód.

A felsorolt néhány példa is egyértelműen igazolja tehát, hogy az egyes városrészek között alapvető különbségek vannak a kiépítettség, ellátottság, a szolgáltatások színvonala között.

Így a lakosság életkörülményei is eltérőek. A 45 különböző intézmény és szolgáltatás elérhetőségét, illetve az ezekkel való elégedettséget vizsgálva is beigazolódtak a fenti megállapítások. A felmérés ezáltal alapvető információkat szolgáltatott a településfejlesztés telepítési döntéseihez.

Külön kell beszélni a megkérdezettek *spontán szöveges válaszairól*.

A települési környezet minőségével kapcsolatos 9 kérdés mellett 13 kérdésben az ellátottság hiányaira kérdeztünk, majd ezek után külön kérdésként kértük: 51. Soroljon fel legalább három olyan tényezőt, ami Önnek legjobban hiányzik közvetlen lakókörnyezetében és Pápán általában, és aminek megvalósítása kellemesebbé tenné az életét, javítaná közérzetét.

A későbbiekben sürgősségi javaslatokat kértünk a válaszolóktól:

64. A város fejlesztés, az életkörülmények javítása, kellemesebbé tétele érdekében mi az a legalább három intézkedés (építés, beruházás stb.), amire sürgősen szükség lenne.

Ezután kértük a válaszolókat, hogy olvassák el a másfél oldalon címszavakban felsorolt, települési környezetet meghatározó tényezőket, s aláhúzással jelezzék az általuk fontosnak ítélteteket. Ezután következett az utolsó kérdés:

67. Az aláhúzott tényezők közül válassza ki azt a (legfeljebb) 6 tényezőt, amelynek megoldása Ön szerint a legsürgősebb, fontossági sorrendben!

Rendkívül érdekes és tanulságos volt, hogy a kérdőív szerkezeti felépítéséből adódóan miként módosultak a lakossági válaszok.

Az 51. kérdésre összesen 1760 választ kaptunk, amelyek fogalmilag rendszerezve 70 konkrét tényezőbe voltak sorolhatók.

A városi színház (művelődési ház építésének befejezése (339 észrevétel), a kereskedelmi üzlethálózat (131 db) és a csatornázás-szennyvízelvezetés megoldása, a felszíni vízfolyások és vízvezető árkok tisztítása (117 db) vezette a sort.

A város fejlesztésére vonatkozó javaslatok (64. kérdés) száma már 2051 db volt, s ezek 62 tényezőre vonatkoztak, a következő sorrendben:

Színház/művelődési ház (436 db), csatorna-szennyvízkezelés (137 db), vezetékes gáz (130 db), üzlethálózat (123 db), kórházbővítés-korszerűsítés (117 db), szakorvosi ellátás (114 db), út-járdaburkolat (110 db).

Végül a települési környezet minőségét alkotó tényezők elolvasása és fontossági jelölése után a 67.

kérdésben az intézkedések prioritása a lakossági értékelések az alábbi képet adta a 3824 javaslat alapján:

csatorna-szennyvíz	309 db
szakorvosi ellátás	286 db
patakok-árkok tisztítása	246 db
színház-művelődési ház	245 db
út-járda burkolat	237 db
nyilvános telefon	232 db
köztisztaság	184 db
tatarozás-felújítás	174 db
üzlethálózat	168 db
áruellátás	157 db
körzeti orvosi ellátás	139 db
helyi autóbuszközlekedés	108 db
járdák-utak hó-síkosság mentesítése	107 db
vendéglátás	102 db

A felsorolt 14 tényezőt összevonva pedig így alakul a sorrend:

Csatornázás/szennyvízkezelés	555 db
Kereskedelem (+ vendéglátás)	427 db
Egészségügyi ellátás	425 db
Köztisztaság	291 db
Színház/műv. ház	245 db
Út-járdaburkolat	237 db
Nyilvános telefon	232 db
Felújítás-műemlékvédelem	174 db
Helyi autóbuszközlekedés	108 db

ami azt jelenti, hogy 2694 javaslat (az összes 70,4%-a) lényegében 9 konkrét kérdésre összpontosul. A lakossági értékelések vagy érdekek egyetlen egyértelmű megfogalmazása nyilvánvalóan jelentős támpontot nyújt a tanácsnak fejlesztési döntései meghozatalához. De ez egyben jelzés ahhoz is, hogy mely kérdésekben várhat a városi politika közmegegyezést, s ebből eleve következik, hogy a lakossági erőforrások bevonása, a társadalmi munka szervezése ezeken a területeken lehet valóban hatékony. A városrészek szerinti differenciált megközelítést természetesen célszerű érvényesíteni.

A felmérés egymástól függetlenül és befolyásmentesen igazolta az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete által közreadott „Rétegződés, modellvizsgálat” jelentés megállapításait, nevezetesen *Utasi Ágnes* tételét (I. kötet), miszerint:

„Az emberben a gazdasági szükség diktálta helyzetben is kialakul egy értékskála a szükségletek hierarchizálására.”

Röviden a tanulságokról.

„A települések sem rendezhetők egy dimenzió mentén egyértelmű hierarchikus rangsorba. Ugyanaz a település különféle szempontból jobbnak, illetve rosszabbnak, minősülhet, az inkonzisztencia tehát itt is jelen van.” (Papp Zsolt, MSZMP KB Társ. Int.: Rétegződés-modellvizsgálat, I. kötet)

A nyílt várospolitikai megvalósítására irányuló törekvés, a terület- és településfejlesztési koncepció társadalmi vitája az indokolatlan hátrányos helyzetek fokozatos felszámolását, az esélyegyenlőség széles körű biztosítását célozza.

Úgy véljük, hogy jelen kísérleti felmérés teljesen új eszközt, az eddigieknél hatékonyabb lehetőséget ad a tanácsok és a szaktervezők kezébe a lakossági értékrendek és érdekek megismeréséhez, az együttgondolkodás és a közmegegyezés megteremtéséhez.

A hagyományos módon való feldolgozás világított rá, miszerint a lakosság bizonyos – a szakemberek által közhelynek vélt – fogalmakkal nincs tisztában (pl. intézményi ellátottság, közműszolgáltatások stb.). Az összevont fogalomkörök rangsorolása, valamint a konkrétan fogalmazott hiányok, igények nevesítése közötti ellentmondások ezt egyértelműen bizonyítják, s egyben alátámasztják Papp Zsolt (idézett mű I. kötet) véleményét:

„A gyors ütemű foglalkozási mobilitást csak késve követte az iskolázottsági, képzettségi mobilitás, s ezektől még inkább elmaradt a kulturáltság növekedése, az értékpreferenciák változása.”

Visszaulva a pápaiak rendkívül erős és konkrétan fogalmazott igényére a közművelődés, a szórakozás, a szabadidő kulturált eltöltési lehetőségei vonatkozásában, azt tételezhetjük, hogy a tanácsi fejlesztési célokban a fizikai jellegű és célú intézkedések mellett növekvő mértékben – de inkább azokkal egyenrangú kérdésként – kell figyelembe venni a kulturális felemelkedés biztosítását. A felmérés értékelése egyértelműen bizonyította, hogy a műemlék városközpont állapota, a köztéri szobrok és szökőkutak iránti igény, a köztisztaság javítása, a kirakatok és portálok tisztasága és rendezettsége, az emberek magatartása ugyanúgy szerephez jut ebben a vonatkozásban, mint a színházi előadások, koncertek, tárlatok, ismeretterjesztő előadások igénylése.

A VEAB Urbanisztikai Munkabizottsága által kezdeményezett kísérlet végül is egyértelműen bizonyította, hogy:

- a lakosság rendelkezik közösségi tudattal és értékrenddel, ami megfelelő módszerrel feltárható és hasznosítható;
- a lakossági érdekek és értékrendek területspecifikusak, s így egy településen belül is jól körülhatárolt területegységek szerint célszerű a felméréseket szervezni és értékelni: a települési átlagok, vagy különösen az országos átlagok csak viszonyítási alapként vehetők figyelembe;
- a tudományos megfontolásokon alapuló, jól szervezett, közérthető felmérő ívek – ezek végleges finomítása folyamatban van – áttekinthető és összemérhető területértékelést biztosítanak, szemben pl. egy falugyűlés, tanácstagi beszámoló stb.

spontán, döntően személyi indíttatású véleményeivel szemben; értelemszerű, hogy ennek feltétele a mintavétel megfelelő nagysága és arányos területi terítése;

- a lakás felszereltsége – komfortossága, az anyagi javakkal és kulturális eszközökkel való rendelkezés, a könyv- és újságolvasási szokások jellegzetes és jól felismerhető – mondhatni szinte logikai törvényszerűségű – kapcsolatot mutattak az ellátottság, a szolgáltatások és a települési környezet minőségével szembeni igényesség között. Hangsúlyozni kell, hogy – alapvetően és elsősorban a nyugdíjasok esetében – ez csak részben függ össze az életszínvonalal, s a műveltségi-kulturális szinttel erősebb kapcsolatokra lehet következtetni. A felmérés és értékelés célja hangsúlyozottan nem szociológiai indíttatású volt, mégis számos ilyen következtetésre is lehetőséget adott;
- a nyílt várospolitikai, a település méretű értelmes demokratizmus és a településfejlesztési politika közmegegyezésen alapuló elfogadtatása a névtelen és nem azonosítható közvéleménykutatás alkalmazásával már ma is olcsón és gyorsan, nagy hatékonysággal gyakorolható.

Pápa város politikai, államigazgatási és társadalmi szerveinek vezetői egyetértettek abban, hogy – Aurelio Peccei megállapítása szellemében:

„Sajátos ötvözet az emberi személyiség, szükségletek és törekvések vegyülete, s hogy megértsük, meg kell kérdeznünk, vajon mennyire tudja kielégíteni szükségleteit és törekvéseit, miközben megvalósítja önmagát”. (Kezünkben a jövő. Gondolat, Bp. 1984.)

– a lakossági közvéleménykutatás szinte nélkülözhetetlen információkkal segíti további munkájukat.

Értesüléseink szerint a zalaegerszegi városi tanács a közeljövőben ugyancsak alkalmazni kívánja a már finomított kérdőívek alapján az eljárást, továbbá a Szabolcs-Szatmár megyei Tanács VB és Debrecen városa is érdeklődését jelezte.

A VEAB Urbanisztikai Munkabizottsága őszintén reméli, hogy kezdeményezésével és kísérleti eredményeivel hozzájárult a magyar urbanisztika és településfejlesztési politika eszköztárának bővítéséhez.

DR. SZIRMAI VIKTÓRIA

Aligha találni ma időszerűbb településtudományi problematikát, mint a városi lakóterületek korszerűsítését biztosító feltételek kimunkálását. Azért is, amire Faragó Kálmán bevezető előadásában utalt, hogy „városaink azon részei, amelyeket lakóterület-

nek tekintünk, nem rendelkeznek mindazokkal az ismervekkel, amelyeket mai fogalmaink szerint a lakóhelyi rendeltetés betöltéséhez elengedhetetlennek tartunk". Véleményem szerint azonban azért is, mert az utóbbi évtized településtudományi, településszociológiai érdeklődése elsősorban a falvak városokhoz képest előnytelen helyzetéről, az infrastrukturális fejlesztésekre fordítható pénzeszközök városcentrikus allokációjáról, s a népesség kedvezőtlen térbeli elhelyezkedéséről, a társadalmilag hátrányos helyzetű népesség falusi koncentrációjáról szól.

A magyar településhálózat továbbfejlődése szempontjából a falvak gondjainak enyhítése ma az egyik legfontosabb, mégsem kizárólagos tudományos és társadalomirányítási feladat. A fejlesztési források egyenlőtlen, illetve városcentrikus allokációja ellenére sem állítható, hogy a városok fejlődése a közelmúltban problémamentesnek bizonyult. Településszociológiai, településtudományi kutatások igazolják, hogy a városok fejlesztésében, következésképpen fejlődésében is kialakultak egyenlőtlenségek, hogy a városok különböző típusai, de a városok belső övezetei között is számottevők az infrastrukturális különbségek, hogy a városi fejlesztésekre fordítható összegek sem voltak elegendők a részben történetileg kondicionált hiányok pótlására s az új igények kielégítésére, s hogy az egy-egy város fejlesztésére fordítható pénzeszközök helyi allokációjából hiányoztak a lokális érdekeket egyeztető alkuk. A városok infrastrukturális és ellátottsági differenciáltsága az urbánus népesség elhelyezkedését is befolyásolta; szinte minden hazai városunkban érzékelhető — a hosszú ideig irreleváns folyamatként tételezett ökológiai törvényszerűség —, a szegregáció. A jobban ellátott városrészekben nagyobb a magasabban képzett és iskolázott, illetve jobb jövedelmű népesség aránya, a rosszabbul felszerelt negyedekben pedig az alacsonyabban képzett és iskolázott, illetve rosszabbul fizetett népesség előfordulása.

A városokon belül kialakult infrastrukturális és társadalmi allokáció sajátos kumulálódása számos — mielőbbi orvoslást váró — társadalmi problémát vett fel. Mindenekelőtt azt, hogy a városi népesség számottevő részének mindennapi élete kedvezőtlen lakóhelyi környezetben folyik; hogy nem kevés azoknak a száma, akik lakóhelyükön sem fizikailag, sem társadalmilag nem képesek megfelelő módon „regenerálódni”, s hogy a közvetlen társadalmi környezet nem ad modellt — ha úgy tetszik — választ a mai társadalmi-gazdasági kihívásokra.

A gazdaságirányítás korszerűsítésének idején már szinte közhelynek tűnő gondolat, hogy az innovatív gazdasági magatartás csak azokban az élethelyzetekben releváns társadalmi igény, ahol ezek feltételei, többek között lakóhelyi feltételei is biztosítottak.

A gazdaság reformjának ezért egyik feltétele a lakóhely korszerűsítése; a lakóhelyi életfeltételek javítása. *Ezért is fontos, hogy az MTA Településtudományi Bizottsága a városi lakóterületek helyzetének bemutatására és kivált a megoldások bizonyos szempontjainak kimunkálására vállalkozott.* Noha a Faragó doktor előadásából kitetsző megoldási javaslatlalt csak részben tudok egyetérteni. Nem vagyok biztos abban, hogy 1984-ben a városi infrastrukturális — és hadd tegyem hozzá — társadalmi feszültségek valóban releváns kezelési módja a „tervszerűség fokozódásában” fogalmazható meg. Kétségeim korántsem azokból a kételyekből táplálkoznak, amelyekre Faragó Kálmán utal, nem abból, hogy „gondolkodásmódunk, amely a központi fejlesztési célok valóra váltása, a nagy egységek létrehozása jegyében formálódott, és amely feladatának tekintette a városépítési folyamatok minél nagyobb távlatra, minél részletesebb megtervezését és annak mértéke tekintetében jelentősen eltérő véleményekkel lehet találkozni.” Ismerem a tervezéssel kapcsolatos hazai és nemzetközi vitát. A tervezés lehetőségeit képviselőkkel szemben valóban sokan állítják, hogy a tervezőknek csupán utólagos korrekciókra, a társadalmi-gazdasági folyamatok megnyilvánulásának csak biztosítására, de nem tervezésére van alkalmuk. Mégsem e vitára gondolok akkor, amikor a tervszerűséggel kapcsolatban kérdőjeleket teszek fel. Egyrészt azért sem, mert a tervezéssel kapcsolatos dilemma tudományosan még korántsem megválaszolt. Másrészt azért sem, mert nem vagyok tervezéssel szemben. Azt a tervezést azonban nem tudom elfogadni, amely a társadalom bonyolult érdekviszonyait nem kezeli kellő súlyuknak megfelelően. Faragó doktor megoldási javaslatával mindenképp azért nem tudok azonosulni, mert aligha figyel a társadalmi szempontokra annyira, mint amennyire az ma kívánatos. Ennek egyik problémája a bizonyosság, hogy fenyegető fejleményeknek nevezi a „többszemes, tömbtelkes építkezés” visszahívását és azt hogy a „magánereős építkezés erőteljesen jelentkezik a maga terület- és telekigényével”. Jóllehet én is látom ennek problematikus következményeit, de nem azért, amiért az előttem szóló előadó. A többszemes és tömbtelkes építkezés csökkenésében az állami támogatású szociális lakásépítkezés visszahívásának várható társadalmi konfliktusait sokkal nagyobb gondnak vélem, mint azt, hogy „ha a többszemes beépítésre fenntartott területeket most más célra használjuk fel, felidézünk annak veszélyét, hogy a jövőben az ilyen lakóterületek számára város-szerkezeti és más szempontból alkalmatlan területek lesznek kénytelenek az utódok kijelölni”.

Véleményem szerint ma elsősorban a jelen számára kell tervezni. És nemcsak a jövő tervezésében rejlő tényleges korlátozottságok, hanem a mai lakóhelyi problémák miatt is. Ma az emberek többsége nem

igényli a többemeletes, tömbtelkes és kiváltképpen a drága építkezéseket. Az emberek új lakótelepekkel kapcsolatos beállítottsága, elégedetlenségei ismeretében pedig csak a társadalmi igények nem kellő súlyú kezelése esetén állítható, hogy „nem lehet lemondani ilyen (tudniillik a többemeletes és tömbtelkes) lakóterületek létrehozásáról, ezzel megghiúsítanánk, hogy az igények sokrétűségével összhangban levő kellően változatos lakóhelyi formák, lakókörülmények alakulhassanak ki”.

A túlközpontosított tervezés mai társadalmi és gazdasági irrelevanciáját sokan látják. Ezért is nő azoknak a szakembereknek a köre, akik a település-tervezésben is bevezethetőnek vélik a piaci mechanizmusok szabályozásának kitett — ha úgy tetszik — spontán tervezést és fejlesztést. Jóllehet a spontán vagy piaci típusú fejlesztési és tervezési modellekben lehetnek társadalmi és gazdasági lehetőségek, mégsem ebben látom napjaink lakóhelyi problematikájának jó feleletét. Véleményem szerint egy piac-orientált tervezési és fejlesztési szisztéma sem tudná csökkenteni a lakóhelyi egyenlőtlenségeket. Számos település, illetve városrész — éppen az „induláshoz” szükséges tökehiány következtében és mert nem tudna pótolni a korábbi évek fejlesztési és tervezési mechanizmusaihoz fakadó hátrányát — mind társadalmilag, mind gazdaságilag versenyképtelenné; infrastrukturális és szociális hátrányok hordozójává válna.

Véleményem szerint egy *modernizált tervezés* másképpen fogalmazva: egy komplex társadalmi és fejlesztési tervezési modell — inkább alkalmas a mai lakóhelyi társadalmi konfliktusok kezelésére, egy jelenleginél kiegyenlítettebb térfejlesztés kialakítására.

A komplex társadalmi és fejlesztési-tervezési megoldások kidolgozásának két fő — jóllehet összekapcsolódó — fázisa lehet. Az egyik az, amikor a fejlesztés és tervezés társadalmi megalapozásának a szükségesége fogalmazódik meg. Az, hogy a különböző tervkoncepciók a társadalmi folyamatok ismeretére épüljenek, hogy a gazdasági és a műszaki érdekek mellett a társadalmi-strukturális érdekek is szakszemponthozban artikulálódjanak, hogy a hagyományosan gazdasági és műszaki tervezés helyett a társadalmi tervezés szempontjai is előtérbe kerüljenek.

A másik fázisban a tervezés és a fejlesztés, illetve a társadalom differenciált együttműködéséről, a térbeli társadalmi feszültségekkel összefüggő szakmai érdekek egyeztetéséről van szó.

A ma tervezéssel-fejlesztéssel foglalkozó szakemberek gyakran kerülnek konfliktushelyzetbe a tervezési-fejlesztési és a gazdasági, politikai stb. kompetenciák merev elkülönítése miatt. Számos esetben azért nem tudnak társadalmilag és gazdaságilag, politikailag releváns tervet készíteni, mert a közgazdász, a demográfus, a szociálpolitikus és egy sor más szféra szakem-

berének hatáskörébe tartozó problémával találják szembe magukat. Legfőképpen azzal, hogy a döntési lehetőségek, a probléma megoldásához szükséges anyagi eszközök is a tervezésen kívül eső szférák szakembereinek a kompetenciájába tartoznak.

A megoldás mégsem az, hogy a település- és város-tervezés kompetenciájába kerüljenek a térbeli konfliktus megoldásához szükséges döntési jogkörök, hogy a tervezés feladata legyen a tér és a társadalom összes viszonyainak szabályozása. *A település- és a várostervezés alapvetően a társadalom differenciált érdekviszonyaival összhangban levő térvizonyok formálásáért a felelős.* Továbbá azért, hogy legyen tisztában reális társadalmi lehetőségeivel és korlátozott-ságaival, de legfőképpen azzal, hogy mikor van szükség a tervezés kompetenciáján túlmutató társadalmi-strukturális beavatkozásokra, a település- és várostervezés, illetve más szakágak együttműködésére, a legkülönbözőbb szakszemponthoz érdekeinek egyeztetésére.

A komplex társadalmi és tervezési (fejlesztési) megoldások esetén a tervezéssel és a fejlesztéssel foglalkozó szakembereknek nemcsak arra lenne lehetőségük, hogy egy térbeli társadalmi konfliktus kezelésének térbeli aspektusait gondolják végig, hanem a társadalmi-strukturális feltételeket is megjelölhetik. Egy konfliktushelyzetben levő térbeli társadalmi csoport életviszonyainak javítása érdekében a tervező ne csak azt gondolja végig: milyen módon képviselje az adott réteg lakás- és lakóhelyi érdekeit, milyen infrastruktúrát biztosítson a számára, hanem azt is, hogy milyen szakmák együttműködése esetén módosíthatja általános életlehetőségeiket is. A jelenlegi tervezési és fejlesztési gyakorlat is lehetőséget ad arra, hogy a tervező-fejlesztő ne csak a lakás- és a lakóhelyi körülményeket, hanem bizonyos életlehetőségeket is tervezzen. Az általános életlehetőségek tervezését és fejlesztési szempontjait egyrészt szűkre szabottan, túlságosan gazdaságcentrikusnak érzem. Ma a tervekben főleg olyan mozzanatok fogalmazódnak meg, hogy egy adott térbeli csoport hogyan, milyen módon vegyen részt a gazdasági életben, de az már kevésbé, hogyan jusson hozzá a művelődés, a tanulás, az önképzés lehetőségeihez, a társadalmi és politikai participációhoz: hogy gyermekeiknek milyenek legyenek a képzési és továbbtanulási lehetőségeik, a pályaválasztási esélyeik, s hogy milyenek az önérvényesítés feltételei, az élet minősége. S ha találkozni is ilyen település-tervezési célokkal, azok a tervezésen túlmutató szakmai együttműködés hiányában realizálhatatlanok. Ezek a célok az infrastruktúra és a gazdaság tervezésén, fejlesztésén túlmutató társadalmi viszonyoknak a tervezését és fejlesztését, tehát komplex megoldásokat követelnek.

Dr. Brenner János előadása a meglévő lakóterületek átépítésének tervezési és megvalósítási szempontjait történetiségükben, széles körű összefüggésekben tárta fel.

Rám különösen termékenyítően hatott az előadó szerint is „kissé egyoldalúan kiélezett gondolatmenet”, amely a lakóterületek átépítésével kapcsolatos közel évszázados „fikciókra” vonatkozott.

Elméleti megállapításainak döntő többségével egyetértek, saját gyakorlati tapasztalataimmal ezeket igazolni tudom. Néhányat természetesen vitathatónak, vagy feltétlenül kiegészítendőnek tartok. Ilyen például a „konkrét társadalmi modell” léte vagy nemléte. Véleményem szerint évtizedekkel ezelőtt is rendelkezésünkre álltak a társadalmi modellek, de ezek nem igazolhatták a városépítés tudományának akkori téziseit, a térbeli rend kialakításának ember- és társadalomformáló erejébe vetett hitünket, nem támasztották alá az idealizált célokat, ezért nem vettük róluks tudomást. 20 évvel ezelőtt Szeged általános rendezési tervének készítésekor meggyőződéssel hittem, hogy a hosszú távra kitűzött célok nemcsak reálisak, de elengedhetetlenül szükségesek is. A „hosszú táv” azóta időben sajnos teljesült, konkrét céljait tekintve csak helyenként: a városlakók életminősége mégis ez idő alatt szemmel láthatóan, jelentős mértékben javult. Úgy gondolom ez a tapasztalat az, ami a „célok, az eszközök és a feltételek” eszmei-elvi integrációját megindította bennem és valamennyiünkben. Kicsit későn, de foggékonyabbak lettünk a társadalom hétköznapi igényeinek feilsmerésében.

A múlt hibáinak jövőbeni elkerülése érdekében különösen fontosnak tartom a tézisekben is felvetett kérdésre az őszinte válasz megkeresését. A kérdés így szól: „... milyen tényezők mozdították elő, vagy hátráltatták az egyes városokban a lakóterületek átépítését?”

Keresés nélkül találnánk több olyan várospolitikust, aki rövid gondolkodás után azt válaszolná, hogy a rendezési tervek hátráltatták és a tömeges lakásépítés segítette az átépítést. Ez így szó szerint természetesen nem igaz, de elgondolkodtató és a jövőre nézve figyelmeztető.

Szeged belvárosára 1963-ban készült az első részletes rendezési terv. A terv a korabeli hazai városrendezési gyakorlat legmagasabb szintjét képviselte. A kis- és a nagykörút közötti mintegy 200 ha lakóterület teljes átépítését irányozta elő a városrendezési normák betartásával. Tökéletesen komponált együttesek létrehozására tett javaslatot a meglévő lakásállomány 70–80%-ának bontása árán. A terv feltételezte a lakóegység méretű egységes átépítést. Ma már szerencsésnek tartjuk, hogy alig akadt olyan tömb, amely elfo-

gadható áldozatok árán lehetőséget adott volna az egységes átépítésre. A terv lényegéből következett, hogy a telkek 70–80%-ára építési tilalmat kellett elrendelni. A következő tervet én követtem el 1970-ben. Az előző terv végrehajtási gondjain okulva itt már a telkenkénti átépítés lehetősége is megjelent, de a nagy együttesek létrehozásának kényszerképzete még erős volt, és a belváros közel 50%-át továbbra is építési tilalom alatt tartotta. 1978 óta új terv készül Szeged belvárosára: hogy még ma nincs készen ennek egyik oka, hogy a várostervezés sok évtizedes „fikciói” számára a tervezői asztal igen erős bástya.

Kvalifikált, a témában országos pályázatok sorozatát nyert tervezők készítik a tervet, mégis éveken keresztül az átépítés nagy koncepcióját, új intézmény- és lakóegységek programját, a városrész, de legalább tömbméretű rehabilitáció akcióprogramját követelték a megbízótól, aki ezt az igényt nem tudta kielégíteni. Az elmúlt évek tapasztalata azt az elhatározást erősítette meg bennem, hogy nem is szabad a tervezést befejezni, hiszen a folyamatos építés folyamatos tervezést kíván.

Meggyőződésem, hogy nehezebb, de az élethez közelebb álló, ezért szebb tervezői feladat minden egyes telek, minden egyes lakóterület saját helyzeti energiájából kiindulva a fokozatos és állandó fejlődés útját megtervezni: összehangolni az egyéni érdeket a kisebb és nagyobb közösségek mai és holnap várható igényével, mint bizonytalan sorsú nagy együttesek épületkockáival kirakós játékot játszani.

Az élet természetesen nem állt meg az elmúlt 20 év alatt. A tervek kisebb-nagyobb merevségeit ellensúlyozta a várospolitikusok rugalmassága, áttörte a társadalom egyes rétegeinek követelése. Több mint négyezer lakás, közel 50 intézmény épült a belváros területén. Az Ingatlankezelő Vállalat szerencsére nem várta meg, hogy egész tömbök „megérjenek” a rehabilitációra, hanem jó gazda módjára ott végezte el a felújítást a rendelkezésére álló szűkös kapacitással, ahol az a legégetőbb volt. A homlokzatfelújítási kampány sem a főútvonalak sor-festésével kezdődött, hanem a főútvonalon épületek legrosszabb homlokzatainak felújításával, majd a lakóutcák vedlett épületeivel folytatódott.

A konkrét példával egyrészt a tézisekben felvetett kérdés létjogosultságát kívántam alátámasztani, másrészt annak a meggyőződésemnek hangot adni, hogy a települések minden részét folyamatosan és állandóan fejleszteni kell, és a terveknek is ebben a szemléletben kell készülniük. Nem tartom helyesnek az „átépítés” szót sem, ha tömbökről, városrészekről beszélünk: az átépítés legfeljebb egy-egy épületre lehet igaz. Egységes stratégiát tartok a jövőre nézve megfelelőnek: a város minden egyes területének arányos és állandó fejlesztését. Mivel anyagi lehetőségeink végesek, a takti-

ka csak az lehet, hogy az életkörülményeket ott javít-
suk, ahol a legszükségesebb, és ezt minden körülmé-
nyek között tegyük is meg, soha ne halasszuk holnapra
annak reményében, hogy gazdagabbak leszünk.

A Brenner János által vázolt legutolsó hipotézist
szeretném még kiegészíteni, mely így szól:

„A lakóterületek átépítésének társadalmi célkitű-
zését az érintetteknek: a lakosságnak, illetve az őket
képviselő tanácsoknak kell megoldani.”

Úgy érzem, ebben a megfogalmazásban még a vá-
rosrendezési múlt fikciói kísértének. A társadalmi
célkitűzések megfogalmazásában az urbanisztika el-
méleti szakembereit, a tudomány művelőit és a mű-
szaki tervezőket egyaránt „érintettnek” kell tekinte-
ni. Itt valamennyien tekintsük magunkat annak, hogy
egy következő sorsforduló ne érjen váratlanul ben-
nünket, hogy ne utólag regisztráljuk, hanem előre je-
lezzük – esetleg előzzük meg – a várható eseménye-
ket. Az állandó védekezés pozíciójából nem lehet te-
lepülésfejlesztést irányítani.

Szakmánk hitelét minden áron vissza kell szerezni
– még engedmények árán is! Ez nemcsak a szakembe-
rek, hanem a társadalom érdeke is.

DR. TASNÁDI LAJOS

„Városaink lakóterületének helyzete, a fejlesztési fel-
adatok” témához, illetve kérdésköréhez a főváros von-
atkozásában szeretném kifejteni véleményemet. Te-
szem ezt azért, mivel véleményem szerint vidéki váro-
saink már a nagyságrendből eredően is előbbre tart-
nak, másrészt népgazdasági szinten mérve a legna-
gyobb feladat a főváros területén vár megoldásra.

Nagyon örülök a konferencia létrejöttének és azt
remélem, hogy az itt megfogalmazásra kerülő ajánlá-
sok el fogják indítani a fővárosban is azt a tudatos
összehangolt munkát, amely lehetővé teszi a Politikai
Bizottság által már évekkal ezelőtt, a legutóbb ez év
elején megfogalmazott elvárások teljesítését.

Az idő rövidsége miatt csak néhány – véleményem
szerint alapvető – a tervezést megelőző és meghatáro-
zó feltétel biztosítására szeretném felhívni a figyel-
met.

Ahhoz, hogy közép- és hosszú távú döntéselőké-
szítést és tervezést lehessen végezni, a következő főbb
feltételeket kell biztosítani:

1. a meglévő állapot mindenre kiterjedő pontos kom-
plex felmérését (épületállomány, lakásállomány,
közmű-, közlekedési, kommunális létesítmények,
műszaki, szerkezeti, szociológiai, közgazdasági,
társadalmi igények és szükségletek felmérése, tu-
dományos értékelése);

2. gazdaságpolitikai, szociálpolitikai, lakosságpolitikai
célok, tervek és irányelvek meghatározása, illetve
összevetése a meglévő állapotból származó műsza-
ki, gazdasági, szociális igényekkel. Az előbbiekből
foglalt munkák elvégzésére számítógépes döntés-
előkészítő módszert dolgoztunk ki a VI. ker-
tömbrehabilitáció előkészítése során; e munka
alapján lehetséges a közép- és hosszú távú stratégia
kidolgozása, megalkotása, melynek tartalmaznia
kell a megvalósítás jogi, pénzügyi, szervezési, szer-
vezeti irányelveit is;

3. a Minisztertanács által elfogadott koncepció alap-
ján kerülhet sor területenként – a lakossággal és az
ott funkcionáló vállalatokkal, intézményekkel szo-
ros együttműködésben – a helyi városépítészeti,
városrendezési, lakásfejlesztési programok és ter-
vek kidolgozására, és a megvalósítás tervszerű meg-
szervezésére, lebonyolítására.

A főváros lakóterületének átfogó vizsgálatában és
tervezésében a nagy volumen és összetettség miatt
– az előbbiekből körvonalazott előfeltételek bizto-
sítása nélkül – továbblépni biztonsággal nem lehet,
annál is inkább, mivel a város lakóépület-állománya
egyét jelent a lakossággal, és nem választható el a vá-
ros egészétől (kereskedelmi, kommunális, kulturális,
közlekedési és közműlétesítmények).

A XII. Pártkongresszuson és az azt követően ho-
zott – ide vonatkozó – párthatározatok megvalósítá-
sa terén a fővárosban jelentős késésben vagyunk.
Ezért a hatékonyabb, eredményesebb munkához mi-
előbb biztosítani kell a feltételeket. Budapest főváro-
sá, nagyvárossá válásának 100 évvel ezelőtti nagy
munkájával azonos érdekű és súlyú feladat áll most
előttünk; akkor olyan nagy tudású, a közért áldozatot
vállaló lokálpatrióták által a „Közmunkák Tanácsá”-
ban a főváros vezetése mellett, akik segítségével euró-
pai szintű főváros született. Ma a kerületi tanácsok és
a Fővárosi Tanács apparátusát teljes egészében leköti
a maga által kitermelt napi feladatok tömegének ellá-
tása.

A nemrégiben megalakult Városszépítő Egyesület a
nevében foglaltaknál többre nem hivatott. Ezért meg-
fontolandónak tartanám a mai feladatokhoz és viszo-
nyokhoz korszerűsített Közmunkák Tanácsának létre-
hozatalát.

A főváros lakóterületének fejlesztése, fenntartása
számos szerv és szervezet közös feladata, de felelőse
nincs. (Megjegyzem, hogy az Operaház vagy az Árpád
híd felújításának koordinálását kormánybiztos vége-
zte.)

Szükségesnek tartanám megfelelő hatáskörrel és fe-
lelősséggel rendelkező felelős kinevezését, aki össze-
fogja, megszervezi és koordinálja a munkát és célirá-
nyosan megteremti a kapcsolatot az érintett szervek,
szervezetek között. Úgy vélem, ezen kérdések meg-
oldása és a konkrét feladatok megfogalmazása után

lehet a tervezést megkezdeni, érdemben tárgyalni a tervezés demokratizmusának kiszélesítéséről, a városok funkcionális egységekre való tagozódásáról, az övezeti rendszer továbbfejlesztéséről és még számos városrendezési, városépítészeti kérdésről.

Összegezésként: Eredményes, tervszerű munkát minden részletre kiterjedő felmérésekben nyugvó adatokból kiinduló, a társadalom legszélesebb rétegeinek véleményét figyelembe vevő *döntéselőkészítés* alapján lehet végezni. A népgazdasági szinten meghatározott tervek területenkénti előkészítésére és végrehajtására olyan társadalmilag irányított és támogatott felelős *szervezetet* kell létrehozni, amely képes – a gazdasági és politikai elvárások és feltételek szintézisét megteremtve – városaink előttünk álló megújulásának és fejlesztésének kiemelkedően nagy feladatát megoldani.

Azzal a szándékkal, hogy a konferencia munkáját elősegítsem, ezúton felajánlom e témakörbe tartozó alábbi munkáimat:

Koncepció a fővárosi tömbrehabilitációk előkészítésére és megvalósítására (1982. március)

Koncepció Budapest belső városrészének rehabilitációjára (1983. március)

Lakásgazdálkodásunk megújítása gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztésének keretében (1984. április)

TÖRÖK GYULA

Úgy gondolom közös véleményünk, hogy a lakásépítés a települések legdinamikusabb, leghangúlyosabb településfejlesztési eszköze. Hozzászólásomban olyan kérdésekkel kívánok foglalkozni, amelyek érzékeltek, hogy jelenlegi gazdasági körülményeink között milyen problémák jelentek meg, amelyek ennek a dinamikus településformáló erőnek céltudatos kihasználását kedvezőtlenül befolyásolják. Az általam felvetett problémák sajnos anyagi eredetű okokra vezethetők vissza, ezért orvoslásuk is ennek megfelelően nehezebb, mintha csupán elméleti vagy döntési igényű problémáról lenne szó.

Mint ismeretes, az elmúlt évtizedekben a lakáshiány mennyiségi oldala volt a meghatározó. Ez arra kényszerítette a döntést hozó és végrehajtó szerveket, hogy a mennyiségi lakáshiányból eredő fejlesztési magatartást tanúsítsanak. Vagyis leegyszerűsítve a célt: sok lakás épüljön a lehető legkisebb szanálási arányok mellett, a legnagyobb hatékonyságú területfelhasználással, a legkisebb anyagi ráfordításokkal. Az állam és lakosság egyaránt nagy áldozatokat hozott, hogy a mennyiségi lakáshiány nagy része mi-

előbb leküzdhető legyen. Úgy gondolom, nem szükséges, hogy az ezt reprezentáló számszerű eredményeket ismertessem.

Az alapvetően mennyiségi szemléletre beállt végrehajtási mechanizmus kísérő jelenségei a következők voltak:

1. A lakásépítkezések először a települések szabad, lehetőség szerint szanálásmentes belső területein folytak, majd ezek fogytával fokozatosan eltávolodtak a településközpontoktól.
2. A városok külső gyűrűbe került nagy lakótelepek közlekedési kapcsolata a településmagokkal nem volt minden esetben megoldható, infrastruktúra-elátásuk nem egyszer kívánivalót hagyott maga után.
3. A belső városrekonstrukciók, rehabilitációk, de még a rendszeres felújítások is elmaradtak.

Előrevetette árnyékát egy olyan időszak eléréseké, amikor az alapvetően mennyiségi lakáshiány mind erőteljesebben minőségibe csap át, vagy legalábbis ez válik jellemzőbbé, és ezt az igényt már nem lehet a településeken belül megfelelő építési területekkel kiszolgálni. A minőségi lakásigény ugyan az érintett lakossági rétegekben ma már nem egyetlen paraméterben jelenik meg. Nemcsak nagyobb lakást szeretnének, hanem azt is, hogy az legyen a meglévővel legalább egyenrangú, de inkább jobb területi elhelyezkedésű. Igényként fogalmazódik meg az is, hogy a lakás funkcionális megoldása legyen a réginél észszerűbb, korszerűbb felfogású. Ezt az utóbbit témánk szempontjából el is hanyagolhatom, mivel a települések fejlesztése szempontjából ez nem bír különösebb jelentőséggel. Úgy ítélhető meg, hogy egyre terebélyesedik a minőségi lakásigények kielégítésére vonatkozó társadalmi igény. A családok egyre nagyobb hányada növi ki régi lakását. A minőségi lakásigények alapvetően három tényezőtől adódnak.

Az *első* ok, hogy a családok természetes szaporulat folytán kinőtték az eredetileg sem túl nagyra méretezett lakásukat.

A *második* ok, hogy a lakosság egy része saját erejéből oldotta meg lakáshelyzetét és korlátozott anyagi felkészültsége következtében már eleve csak alulméretezett lakásba tudott költözni.

A *harmadik* ok szubjektívebb természetű. Társadalmunk jelenlegi fejlettségi színvonalán ma már egyre több család érkezik el oda, hogy igényli a fekhelymentes nappali szobát és nem tud teljes megelégedettséggel olyan lakásban élni, amely ezt a követelményt számára nem biztosítja.

A minőségi lakáshiány fenti okok miatti kitermelődése a jelenlegi időszakra tömeges méreteket öltött, és ez sajnálatos módon egy olyan időszakban bontakozik ki, amikor népgazdaságunk lakásépítésre fordítható forrásai erősen beszűkültek, és ennek

következtében az állami lakásépítés soha nem tapasztalt alacsony szintre esett vissza (15% körül), és a lakáskérdéssel érintett lakosság széles rétege a lakásépítési költségekkel való versenyfutásban elérkezett a teherbíróképesség felső határáig, és képtelen jogos lakásigényét saját erejéből megoldani annak ellenére, hogy köztudottan az állam igen jelentős pénzügyi támogatást nyújt a magánlakás építőknek, vásárlóknak.

Ugyanakkor tapasztaljuk azt is, hogy a jövedelmek jelentős polarizálódása következtében egyes szűkebb rétegek anyagilag felkészültek arra is, hogy minőségi lakáscsere szándékukat akár luxus színvonalon is megoldják.

Hol van hát a településfejlesztés és az előzőkben elmondottak konfliktusa?

Említettem hozzászólásomban már, hogy a lakosság csereigénye minimum kettős célban, nagyobb és jobb, településen belüli elhelyezkedésű lakásban fogalmazódik meg. Mivel az érintett lakosság egyre nagyobb hányada lakásproblémáját saját erőből oldja meg, joggal várja el, hogy igényének legalább ez a két feltétele teljesülhessen. Sajnálatos, hogy a települések egyre nagyobb részében e feltételek teljesíthetetlenek. A települések külső gyűrűiben felépülő lakótelepek — kevés kivételtől eltekintve — nem tudják kielégíteni a lakosság e kettős elvárását. Vagyis az ilyen település-széli nagylakótelepeken megépített *nagy lakások* egyre nehezebben találhatnak gazdára, és így nem lehet egy egészséges csereláncolatot elindítani, ami pedig a lakásgazdálkodás alapvető feltétele lenne. A lakásépítésben részt vevő szervek most tehát közös dilemma előtt állnak.

A problémakörbe természetesen belejátszanak az egyre növekvő lakásépítési költségek. Ma már a nagylakásnak csak éppen nevezhető lakások ára is megfizethetetlen a lakosság jelentékeny része számára.

Az alapvetően normatív alapokon működő pénzügyi-és hitelfeltétel-rendszer pedig nem lehet alkalmas arra, hogy az a pénzügyi felkészültség széles skáláján mozgó minden társadalmi réteg lakásmegoldásához egyaránt hatékony segítséget nyújtson.

A társadalom egy része elégedetlen mai lakásépítési — talán helyesebben fogalmazva lakótelepépítési — gyakorlatunkkal. A sürgetett változtatás irányába nagyobb léptékű minőségi kategóriába tartozik. A megfogalmazott észrevételek lakótelepeinkkel szemben olyan természetűek, amelyek orvoslása több anyagi erőforrást igényelne a népgazdaságtól, áttételesen az érintett lakossági rétegektől, sőt még áttételesebben az egész társadalomtól. Ha a felvetett problémák nem anyagi természetűek lennének, akkor joggal kérhetné számon a társadalom az érintett szakemberektől, hogy miért nem reagáltak korábban igényeikre és orvosolták azokat.

Olyan időszakhoz érkeztünk tehát, amikor a településfejlesztés legdinamikusabb elemét elég súlyos problémák feszítik. Egyik oldalon a társadalom egyre élesebben megfogalmazódó minőségi igényei, másik oldalon egyre jobban behatárolódó pénzügyi lehetőségek az államnál és a lakáskérdéssel érintett lakosságnál.

Úgy gondolom, ha ezt a kettősséget világosan nem fedjük fel, vagy a társadalom minőségi igényeire azt a választ adjuk, hogy az emberibb léptékű lakásépítés és a humánusabb környezet kialakítása nem kerül több pénzbe, akkor sokáig néz még értetlenül egymásra a társadalomnak az a része, amelyik bírálja lakásépítési gyakorlatunkat és az, amelyik ezt az igényt az építészeti és környezetalakítás nyelvére lefordítja és ehhez megfogalmazza anyagi igényeit is, és nem különben azok, akik a pénzügyi lehetőségek ismeretében kénytelenek e kérdésekben döntéseket hozni.

Én úgy gondolom, hogy behatárolt állami és lakossági erőforrások mellett egyértelműen rögzíteni kell azt, hogy erőteljesebb minőségi lépések megtétele egyértelműen a természetes előirányzatok csökkenéséhez vezet el. Ezért véleményem szerint nem látványos változásokra van szükség, hanem viszonylag gyors ütemű, de fokozatos minőségi javulásra lakás-, lakótelepépítési gyakorlatunkban.

Említést szeretnék tenni arról is, hogy érzésem szerint hazánkban a településpolitika és lakáspolitika, valamint az ezt kiszolgáló pénzügyi rendszer nem mindig van összhangban. Ezt egy példával szeretném illusztrálni.

A kérdést Faragó professzor úr más oldalról érintette előadásában. A családiház-építés és a többszintes lakóházépítés kérdéseiről, összefüggéseiről szeretnék szólni. Azzal kezdem e problémakör kifejtését, hogy nem a két lakásépítési formát kívánom szembeállítani. Tehát nem arról van szó, hogy vagy ezt, vagy azt építsük, hanem arról, hogy milyen mértékben és hol az egyiket, és milyen mértékben és hol a másikat. Faragó professzor úr joggal érzi, hogy a családi házat építeni szándékozók részéről meglehetősen erős nyomás nehezedik a tanácsokra, sürgetve a családiház-építésre alkalmas telkek kialakítását. Az 1983. január 1-ével végrehajtott változások a lakásépítési pénzügyi hiteltámogatási rendszerében a családok igen jelentős rétegét tették fizetőképessé arra, hogy ezentúl választhasson a lakótelepi lakás és a családiház-építés között. A két megoldás pénzügyi kondíciói olyan közel kerültek egymáshoz, hogy a különbség a családiház-építésnél végzett némi saját munkavégzéssel eltűnik. Úgy gondolom ezt társadalmi szinten igazságosnak lehet ítélni. Ugyanakkor problémát látok abban, hogy a városokban nem készültünk fel arra, hogy tömegesen megjelenő családiház-építési igényeket egészséges településszerkezet fenntartása

mellett közművesített telekellátással ki tudjuk szolgálni. A családi ház iránti vonzalom a városi emberek egy részének is sajátjává vált, sőt sokan minőségi lakásigényüket így szeretnék megvalósítani. Az igények azonban itt sem pusztán a családi ház iránti vonzalomban fejeződnek ki, hanem abban is, hogy ha már családi ház, akkor az legyen lehetőleg zöld övezetben, infrastruktúra-hálózattal megfelelően ellátott területen stb. Úgy gondolom, ennek teljesítése rendkívül nehéz feladat, és feltétlenül tisztázni kell, hogy ezt milyen mértékben célszerű a városokban támogatni, milyen kompromisszumokig szabad elmenni a telekalakításokban. Az semmiképpen nem lehet megoldás, hogy a többszintes lakásépítésre fenntartott területeket családiház-építés céljaira felparcellázzák. Viszont az sem lehet megoldás, hogy a pénzügyi eszközökkel felerősített társadalmi igényről ne szerezzünk tudomást. Úgy gondolom, ebben a kérdésben rendkívül körültekintően kell eljárni, és nem szabad megengedni azt, hogy a társadalmi nyomás hatására jöváthetetlen improvizációs megoldásokat keressenek és nem mobilizálható telekkészletek jöjjenek létre.

Úgy gondolom, ez a példa is bizonyítja, hogy a lakáspolitikában és az ehhez kapcsolódó pénzügyi rendszerben elhatározott döntéseknek igen jelentős kihatása van a településfejlesztésre. A döntéselőkészítések során egyiket a másikkal ütköztetni kell, mert ellenkező esetben hasonló konfliktusok jönnek létre az igények és ezek kielégítésének lehetőségei között. Az ilyen konfliktusok nem szolgálják a társadalom megelégedettségét. Ha valakit az állami pénzeszközökkel potenciálisan fizetőképessé teszünk arra, hogy családi házat építsen és ehhez nem tud megfelelő telekhez jutni (építőanyagról ne is beszéljek), akkor ez a család elégedetlen lesz és minden más megoldást elutasít.

Szeretném, ha az elmondottak nem okoznának félreértést. Ismételten hangsúlyozni szeretném, hogy

nem a családiház-építés ellen kívántam szót emelni, hanem egy olyan problémára akartam felhívni a figyelmet, amelynek reális veszélyei mindennapjainkban jelen vannak. Úgy gondolom, a családiház-építésnek megvan a maga helye, szerepe elsősorban a községekben, kisvárosainkban, a nagyvárosok agglomerációs övezeteiben, de a nagyvárosok erre kiemelt övezeteiben is. Ugyanakkor számos nagyközségben, ahol a többszintes lakóházépítésnek nincsenek hagyományai, a tanácsok településfejlesztési okok miatt a többszintes lakóházépítési formát is erőltetik. Mivel állami lakásépítési lehetőségük nincs, a magánlakás-építés többszintes társasházi formájában kívánják ilyen elképzeléseiket megvalósítani. Ezekben a településeken az ilyen vállalkozás kritikussá vált, a lakosság a jelenlegi lakásárak mellett nem fogadja be ezt a formát, szívesebben marad a hagyományos családiház-építés mellett. Még a sorházak elterjesztése sem megy zökkenők nélkül.

Mindezek tehát azt példázzák, hogy a település-politika, lakáspolitiká, lakásfejlesztés-politika és a lakáspolitikát kiszolgáló pénzügyi és hitel-feltételrendszer az elmúlt időszakhoz képest sokkal szorosabb kölcsönhatásba került egymással. Ez annak ellenére is így van, hogy a pénzügyi hitel-feltételrendszerből kiiktatásra kerültek a település- és lakásépítési formákhoz kapcsolódó pénzügyi preferenciák.

Lakásépítési gyakorlatunk jelenleg az átalakulás időszakát éli. Remélem — ha nem is teljeskörűen —, de sikerült a gyakorlati tapasztalatok oldaláról megvilágítanom azt, hogy az eközben jelentkező problémák milyen kölcsönhatásban vannak a lakóterületek elhelyezésével. Örömmel szolgálna, ha a tudományos konferencia célkitűzéseire hozzászólásom új gondolatot is adna, vagy éppen olyan észrevételek iniciálója lehetne, amelyek új szempontokkal gazdagíthatják közös törekvéseinket.

ZÁRSZÓ

DR. PERÉNYI IMRE

Amennyiben a konferencia eredményei kívánjuk minősíteni, akkor megállapíthatjuk, hogy a három előadás és a rövidebb-hosszabb hozzászólások révén egyrészt alaposabban feltárhattuk városaink lakóterületének problémáit, másrészt nyújtott annyit, hogy képesek legyünk orvoslásához megfelelő támpontokat adni. Természetesen ezzel a téma nem kerülhet le a napirendről: tudomány- és szakterületünknek állandóan foglalkoznia kell vele. E kétnapos tanácskozás gazdag anyaga részletekbe menő tanulmányozást igényel. Ezt a Településtudományi Bizottság meg is fogja tenni és ajánlásait eljuttatja az illetékeseknek. Így zárszavam csupán néhány kérdés előzetes felvázolására térhet ki.

Azzal kezdeném, hogy még egyszer röviden összefoglalnám, mi is indított minket arra, hogy e témát most a konferencia napirendjére tűzzük.

- Az elmúlt évtizedek lakásépítése a városokban olyan méretű volt, hogy jogos az a megállapítás, miszerint városépítésünk lakáscentrikussá vált. De a lakásállomány fejlesztése egyoldalú volt, periférikus, lakótelepszerű jelleggel bírt, a belső városrészek megújulása elmaradott. Míg az előbbi gyakorlat következtében a városszerkezetbe és a városi életbe nehezen beilleszkedő egységek jöttek létre, az utóbbi elmaradása a belső városrészek további szlómösödéséhez vezetett. A probléma felismerése nem új, de a változás kevésbé észlelhető.
- Megváltozott a magán- és az állami építés aránya. Ezt többnyire helytelenül csupán finanszírozási kérdésnek tekintik. Pedig ez komplex problémát jelent: egyrészt a minőségi lakáshiány tömegessé vált, másrészt az épület- és környezetminőség problémája mind élesebben vetődik fel. Az igények kielégítését akadályozza, hogy nincs elég telek, építőanyag, megfelelő építéstechnológia és helyenként építési kapacitás.
- A most végbemenő közigazgatási átszervezés — mely valószínűleg gazdasági következményekkel is jár majd — elősegíti a településcsoportok szerinti fejlesztést: a városok és falvak egymást segítő komplex fejlesztését. De elősegítheti a hátrányos helyzetben levő települések egyes problémáinak megoldását is, nem utolsósorban a városi lakásigény részbeni kielégítése révén. Ez a folyamat egybeesik a decentralizáció, a demokratizmus, az öntevékenység kiszélesítésének igényével.

Összefoglalva: a konferenciára kerülő téma a közvéleményt is foglalkoztató jelenleg az egyik legjelentősebb társadalmi problémát érinti. Az ezt szolgáló hatékony településpolitikai indokoltá teszi egy új városfejlesztési stratégia kidolgozását. Mindenekelőtt úgy véljük, hogy ennek a stratégiának kétirányúnak kell lennie: egyrészt biztosítsa a meglévő lakásállomány és lakóterület korszerűsítését, másrészt tegye lehetővé a lakásállomány mennyiségi fejlesztését új lakóterületek kialakítása révén. Ehhez néhány szempontot kívánunk adni.

1. A város komplex felújítása érdekében:

- Ügyelni kell arra, hogy a településfejlesztés komplexitása érvényesüljön, függetlenül attól, hogy kiemelt, sorolt témák határozzák meg egy adott korszak fejlesztési koncepcióját. Ettől az elvtől — még időszakos — eltérés is a település tervszerű fejlődésének akadályává válik.
- Meg kell akadályozni mind a város területének további erőteljes bővítését, mind a település tagoltsága által igényelt belső szabad területek felszámolását. A város kimerülőben levő telekállományát a környezetében levő községek pótolhatják. Ez elősegítheti egyrészt a város túlszűfoztságának megakadályozását, másrészt számos esetben a hátrányos helyzetben levő települések fejlődését.
- Hatékonyabbá kell tenni a város övezeti rendszerét, és szigorúbban kell alkalmazkodni a város övezeti felépítéséhez. Meg kell akadályozni az övezeti előírásokkal ellentétes beépítést. Differenciáltabban kell igénybe venni az építésre szánt új területeket.
- Teljessé kell tenni az új lakóterületek infrastrukturális ellátását és környezetük kialakítását, védelmüket a külső ártalmaktól. Be kell kapcsolni ezen új területeket a város szerkezetébe, morfológiai rendszerébe. Ennek érdekében a közlekedési, városképi stb. hiányokat pótolni kell.

2. A meglévő városrészek megújítási folyamatának elősegítése érdekében:

- Ki kell dolgozni az átépítés reális követelményrendszerét. Tudomásul kell venni, hogy a rekonstrukció általában nem eredményezhet az új lakóterülettel azonos körülményeket: az adottságok és a korlátozott lehetőségek ezt nem támasztják alá.

A célkitűzés a környezetminőség korlátozott javítására szorítkozhat.

- Az átépült városrészek minőségileg más kategóriát jelentenek az új városrészekkel szemben. Ezért a területek fejlesztése sajátos normatívákat, eljárásokat igényel.
- A bontás, fenntartás, korszerűsítés, építés helyes arányainak megválasztásával figyelembe kell venni, hogy a régi megőrzését ne a hamis, ma divatos nosztalgia vezérelje, hanem a múlt örökségének gondos értékelése.
- Figyelembe kell venni, hogy az elavult területek rehabilitációja egy folyamatos, ütemezendő művelet, melynek lépcsőit meg kell határozni és az építési műveletekkel ahhoz igazodni.

3. Az új lakásállomány elhelyezése érdekében:

- Ki kell alakítani a lakóterület komplex kiépítésének korszerű – a természettudományi és társadalomtudományi eredményekre támaszkodó – elveit és módszertanát.
Ehhez részletes vizsgálódás és elemzés tárgyává kell tenni az elmúlt gyakorlat produktumait.
- Átgondoltabbá kell tenni a területkiválasztást, nagyobb figyelmet fordítva a környezeti ártalmak elkerülésére. Az igények és lehetőségek növekedésével számolva nagyobb figyelmet kell fordítani a fejleszthetőség és a bővíthetőség kérdéseire.
- Tagoltabb kialakításra, kisebb és differenciáltabban létrejövő, egyénibb megjelenésű egységek kialakítására kell törekedni. Ehhez növelni kell a szabályozási tervek és előírások jelentőségét és

együttal a nagyobb változatosság lehetőségét.

- A korszerű technika és technológia alkalmazása nem jelentheti vélt gazdaságossági elvek fetiszizálását. Elkerülendő a helyhez és a lakosság igényeihez nem igazodó léptékszavó, környezetromboló, sematikus elrendezésű lakóegységek létrejötte. Az általános társadalmi véleménnyel szemben a középmagas, sávós beépítés nagytömegű további alkalmazását meg kell akadályozni.
- Nagyobb súlyt kell helyezni a környezet minőségének fokozására: így a kertek és parkok, játszó- és sportterek kialakítására, a jármű- és gyalogosközlekedés szétválasztására, a járműparkolás megoldására.

4. Természetesen mindehhez a tervezői, beruházói, hatósági magatartáson is változtatni kell:

- Jobban oda kell figyelni a közösség és az egyének igényeire. A tervezés célkitűzései ne legyenek személytelenek: az egyének és a csoportok konkrét érdeke végső soron összvárosi érdek.
- A politika és a szakma nézeteinek összhangján, egymás megértésének a feladatán kell fáradozni.
- Nagyobb teret kell biztosítani a magánkezdeményezésnek, hogy sokrétűvé váljon az öntevékenység. Fel kell ismerni és fel kell karolni a közösség városformáló erejét.
- Azon is fáradozunk, hogy jobban fejlődjön a szakmai és társadalmi kritika és bírálat.
Gondoskodni fogunk a konferencia anyagának megjelenéséről.

AJÁNLÁSOK

A Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottsága az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium támogatásával 1984. október 24–25-én tudományos konferenciát rendezett „A város lakóterülete – helyzet és tennivalók” címmel. A konferencia ajánlásait az MTA Településtudományi Bizottsága 1984. december 19-én megerősítette.

Városaink lakóterületének jelenlegi helyzetét úgy értékelte a konferencia, hogy az elmúlt 3 évtized nagyarányú lakásépítése jelentős mértékben hozzájárult a városi lakosság életkörülményeinek korszerűsödéséhez és a városszerkezet, valamint a városok arculata átalakulásához. A kétségtelen fejlődés ellenére városainknak azon részei, amelyek a lakosság lakóhelyéül szolgálnak, csak ritkán illeszkednek minden tekintetben kielégítően a városok területfelhasználási és közlekedési rendszeréhez, morfológiai felépítéséhez; a lakókörülmények sok helyütt előnytelenek. Az újonnan létrejött lakóterületrészek – a többemeletes beépítésű ún. lakótelepek és a parcellázott családiházas egységek – többnyire nem befejezettek; egyrészt nem jutottak hozzá a tervekben szereplő ellátás teljességéhez, másrészt városszerkezeti kapcsolataik nem teljes értékűek. A korábban beépült lakóterületek, valamint a vegyes rendeltetésű városrészek jelenlegi helyzete, állapota keletkezésük idejétől, városszerkezeti fekvésüktől, épület- és létesítményállományuk állapotától függően különböző; korszerűsítésük városaink nagyobbik részében alig kezdődött el, és ahol megindult, vontatottan halad. Az a feladat áll előttünk, hogy városaink lakókörnyezeti minőségét sürgős beavatkozásokkal megjavítsuk, és az újonnan létrehozandó lakóterületek a velük szemben támasztható társadalmi igényeket magas fokon kielégítve épüljenek fel.

I.

A konferencia megerősítette, hogy a jelenlegi helyzet hiányosságainak orvoslását és a fejlődésnek kívánatos irányba terelését elősegítő tennivalók egy része jelenlegi ismereteinkkel, a közelmúltbeli tapasztalatok értékelésével, valamint napjaink követelményeinek és lehetőségeinek egyeztetésével közelebről meghatározható. A feladat komplexitása folytán ezek a tennivalók olyan természetűek, hogy azokban a város- és lakásfejlesztésben érdekelt szervek együttműködése és összehangolt intézkedése elengedhetetlen.

Egymástól el nem választható feladat a lakásállomány mennyiségi növelése, minőségi javítása, a lakóterületen az életkörülmények korszerűsítése. Mindezt a városfejlesztés előirányzatai, műveletei foglalják egységbe. Ezért mind országosan, mind konkrét városok esetében a lakásfejlesztésre vonatkozó elhatározásokat az összefüggések felméréseivel és a teljes városállományra, illetve az illető városra gyakorolt következmények mérlegelésével kell meghozni. A városfejlesztés keretei nagymértékben függenek a fejlesztési időszakon belül építhető, illetve építendő lakások mennyiségétől és összetételétől. A városfejlesztés tervszerűsége és folyamatosága érdekében felülvizsgálandónak tartjuk az állami erőből épülő lakások alacsony arányát.

Azáltal, hogy kiszélesedett a lakóterületen az építetők köre, megnövekedtek az egyéni és a csoportterdek érvényesülésének lehetőségei. Ilyen körülmények között különösen fontossá vált, hogy a városrendezési tervek egyértelműen rögzítsék az építési feltételeket, tartalmazzanak világos utasításokat mind a hatóságok, mind az építetők lehetőségeit és kötelezettségeit illetően. A városrendezési tervek tartalmát és metodikáját – amely jelenleg elsődlegesen a közületi építési körülményeit szabályozza – ennek megfelelően fejleszteni kell.

Elérendő, hogy a városrendezési tervellátottság hiánytalan legyen, és a tervek szigorú betartását az építési hatóságok minden esetben megköveteljék. Az építési hatóságok szervezetét és szakmai színvonalát összhangba kell hozni a bonyolultabbá vált feladatokkal és körülményekkel. A szükséges szervezési változtatások mellett az építési hatóságok létszámbeli és szakmai megerősítése minél sürgősebben végrehajtandó.

A tervek hatékonysága, végrehajtásuk realitása egyfelől az abban érdekeltkegyetértésétől, másfelől a tervezés szakszerűségétől függ. Kívánatos a lakosság minél erőteljesebb bevonása a tervezésbe új lakóterületek létesítésénél és a meglévők átépítésénél egyaránt, kiszűrve az ilyen eljárások jelenlegi formális elemeit. A lakosság jogos érdekeinek érvényesítése nem csökkentheti a tervező felelősségét. A tervezés szakszerűségének elősegítése és egységessége érdekében a lakóterületre vonatkozó tervezési irányelvek és normatívák felülvizsgálandók és továbbfejlesztendők.

Amennyire lehetséges, tartózkodni kell új lakóterületek létrehozása által a városterület kiterjesztésétől és belső fekvésű, szerkezeti tagoltság végett szükséges beépítetlen területek igénybevételétől. A lakosság telekellátását nem feltétlenül a város közigazgatási területén belül kell megoldani; indokolt esetben számításba veendő a városkörnyéki településekben fennálló lehetőségek is. A lakástelepítésre igénybe vett területek építésre való előkészítése egyúttal a városszerkezetbe való bekapcsolást, az infrastrukturális ellátás megoldását, a környezeti ártalmak megszüntetését, esetenként munkahelyek létesítését is jelenti, tehát ne szorítkozzék a szorosan vett építésre szánt területre.

Az építési területek helyes kiválasztása és előkészítése egyik eszköze a városépítés irányításában egyre jelentősebb szerepet játszó ösztönzésnek és korlátozásnak. Az utóbbi időben lezajlott társadalmi folyamatokból és a piaci viszonyok alakulásából szerzett tapasztalatok figyelembevételével általánosan is és városonként is felülvizsgálendő az eddig követett telekpolitika, fejlesztendő a telekgazdálkodás. A lakásépítés támogatási rendszerében kívánatos érvényre juttatni a településfejlesztés hatékonyságának szempontjait. Ennek érdekében a felvilágosító, szervező munka szerepének fokozása mindenképpen szükségesnek látszik.

Az építetők körének szélesedése, amely az egyéni igények növekvő változatosságát okozza, ugyanígy a település karakteréhez és az adott helyhez való illeszkedés, az esztétikus, humánus lakókörnyezet kialakításának lehetővé tétele megkívánja a lakás- és lakóépületfajták, az építési technológiák olyan választékát, amellyel az említett követelmények megfelelő színvonalon kielégíthetők. A beépítés formálásában kerüendő mind a több ezer lakásos lakótelepek kialakításában esetenként megnyilvánuló sematizmus, mind az egyre inkább tapasztalható rendezetlenség, egyénieskedés.

A meglévő lakóterületek átépítése, korszerűsítése az állomány műszaki állapotának és a lakókörülményeknek a megjavítása céljából mind nagyobb mértékben válik szükségessé. A lakóterület-átépítés jelentős értékek megmentését is eredményezi és általa egyedi, változatos igények kielégítésére alkalmas lakókörnyezet jöhet létre. Ugyanakkor az adottságok és a korlátozott lehetőségek miatt az átépítés által nem keletkezhetnek az új lakóterületeken megkívánhatóval azonos körülmények. Az átépítésekkel szemben támasztott követelmények tekintetében ezt figyelembe kell venni.

A lakóterületek átépítését hátráltatja a tervezés és megvalósítás összehangolatlansága, a beruházó szervek felkészületlensége, az alkalmas építési technológiák hiánya, az előkészítési, igazgatási, finanszírozási fel-

adatok tisztázatlansága. Számos vidéki városunkban mégis jelentős előrehaladás történt ebben a tekintetben, míg másutt a kezdeményezések lelassultak, elakadtak, vagy kudarcba fulladtak. Kívánatos a kedvező folyamatok és a sikertelenségek okainak feltárása és a tapasztalatok rendszerezése addig is, amíg az átépítési műveletek megbízható elméleti alátámasztása és átfogó gyakorlati szabályozása meg nem születik.

II.

A városi lakóterülettel foglalkozó településtudományi kutatás az utóbbi másfél évtizedben nem kapta meg azt a támogatást, amely az ide tartozó témák fontossága miatt megillette volna. Az így keletkezett lemaradás felszámolása, valamint az újonnan fellépett elméleti problémák tisztázása végett sürgős feladat kutatások megindítása a következő irányokban:

Széles körű vizsgálat sorozat indítandó az utóbbi két évtizedben létrehozott különböző nagyságú, fekvésű, eredetű és beépítési jellegű lakóegységek helyzetének értékelésére. Meghatározandó, hogy a tapasztalt jelenségek milyen összefüggésbe hozhatók az országos és helyi építéspolitikai, városszervezési elhatározásokkal, a városrendezési-műszaki tervezéssel, illetve a megvalósítással, valamint ezek viszonyával. Különválasztandók a jelenlegi helyzet okai közül azok, amelyek az összárosi összefüggésekből, a közvetlen környezetből, továbbá a belső szerkezetből származnak. A feltárás eredményei úgy rendszerezendők, hogy azok a tervezési-megvalósítási elvek fejlesztésében hasznosíthatók legyenek.

Korszerűsítendő a lakóterület övezeti, valamint ellátási rendszerének elvei. Az építési igények és feltételek sokrétűsége folytán az övezetek jellegében, kapcsolódásaiban a jelenlegi gyakorlatban szokásosnál több változatra van szükség. Az ellátás szervezésében az adottságokhoz jól alkalmazkodó, rugalmas megoldásokat kell keresni, figyelemmel az ellátási igények folyamatos átalakulására és az ellátási formák újabb fajtáira. Ezzel összefüggésben kell revízió alá venni a vonatkozó normatívákat, megadva a jelenlegi és perspektivikus igények kielégítésének módzatait.

A különböző beépítési jellegű lakóterületrészek helykiválasztásának és tervezésének irányelvei továbbfejlesztendők, illetve módosítandók, elsősorban az egyidejűleg építhető lakóegységek nagysága, valamint megvalósítási körülményei szerint differenciálva. Az irányelvek adjanak útmutatást a külső kapcsolatok megszervezésére, a belső szerkezet kialakítására és a beépítési módok alkalmazására vonatkozólag.

Hasonlóképpen differenciált elvek határozandók meg a meglévő lakóterületrészek átépítésének tervezésére és megvalósítására vonatkozólag, mivel az egyes lakóterületrészek helyzetük és potenciális lehetősége-

ik, valamint épület- és létesítményállományuk sajátosságai folytán differenciált bánásmódot kívánnak. Ide tartozik annak megállapítása is, milyen megfontolások fűződjenek az átépítések során az általánosított tervezési elvek és normatívák alkalmazásához.

Mivel a lakásfejlesztés egyre inkább településcsoportokon belüli problémává válik, a szabályozás-ösztönzés-korlátozás jelentősége megnövekszik, az igények változatossága miatt az újonnan létesülő és az átépítendő lakóterületrészekre vonatkozólag differenciált előírások állapítandók meg, szükségessé válik a tervezési metodika revíziója, kiegészítése. A metodikát a tervezés céljainak, szerepének, valamint a tervezési szemlélet alakulásának kell alárendelni.

A lakóegységek differenciálása, a helyi viszonyok figyelembevétele, a formálás módszereinek fejlesztése segíthetnek hozzá, hogy változatos, egyéni megjelené-

sű környezetükbe illeszkedő együttesek jöjjenek létre. A kedvező városképi hatást fokozhatja a meglévő értékek gazdasági szempontból is kívánatos megóvása, beillesztése. Kerülni kell azonban a megóvás szándékának kiterjesztését a kevésbé értékes, a korszerűsödés útjában álló részletekre. Ehhez a meglévő állapotok értékelési szempontjainak fejlesztése szükséges.

A város lakóhelyi funkciójának betöltése nemcsak a szorosan vett lakóterületen történik, hanem olyan városrészekben is, amelyekben másfajta, például termelési, közcélú, üdülési rendeltetések is jelen vannak. Az ilyen, ún. vegyes rendeltetésű városrészek létrehozásának, rekonstrukciójának feladata sajátos, a funkciók egyeztetését, a hátrányok kiküszöbölését és az előnyök érvényesítését célzó, elméletileg meg-alapozandó megfontolásokat kíván.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР СОЗНАТЕЛЬНОГО ФОРМИРОВАНИЯ СЕЛИТЕБНЫХ УСЛОВИЙ

Д-Р ДЬЁРДЬ КЁСЕГФАЛВИ

На основании обследования развития селитебной системы Венгрии в прошедший период в научном отчете дается исторический обзор сознательного формирования селитебных условий. В разбивке на семь периодов рассматриваются — путем схематичного представления социально-экономических условий данного периода — усилия, прилагаемые в интересах сознательного формирования селитебных условий, и их требования. Учет и оценка опыта предшествующих лет послужит уроком для формирования селитебной политики в наши дни, для определения целей по развитию поселений, приспособляющихся к изменяющимся социально-экономическим условиям и способствующих сохранению и сознательному использованию ранее созданных ценностей.

Выводы указывают на то, что в развитии поселений можно достичь значительных и прочных результатов только в том случае, если они будут являться следствием мероприятий, основанных на сознательной политике. Когда в прошедшие столетия в развитии селитебной системы и в формировании селитебных условий для населения наблюдались сознательные стремления, они благоприятно подействовали не только на порядок пространственного расселения насе-

ления, но в качестве последствия оказывали влияние и на процессы социально-экономического развития.

Последствия мероприятий, принятых в интересах развития селитебных условий, действительны на отдаленную перспективу. Часто они на целые столетия предопределяют развитие поселений. Развитие венгерской селитебной системы имеет такие составные элементы, которые действовали на протяжении столетий или действуют сейчас, естественно, в соответствии с изменяющимися социально-экономическими условиями. В то же время поспешные, непродуманные в отношении последствий мероприятия на протяжении многих лет оказывают отрицательное влияние.

Развитие венгерской селитебной системы обращает внимание на то, что поселения ВНР очень чувствительны к внешним изменениям. Военные события, насильственное вмешательство, прерывание процессов непрерывности может наложить тяжелый отпечаток, вызвать в жизни наших поселений долгодействующие неблагоприятные процессы. Чувствительность наших поселений к внешним условиям является таким основным обстоятельством, которому всегда нужно уделять особое внимание.

СОВЕТСКИЙ АВАНГАРДИСТСКИЙ УРБАНИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД И ПРАКТИКА

Д-Р ЖУЖА КЁРНЕР

После Великой Октябрьской социалистической революции изменилась общественная, экономико-политическая структура России. Это оказало большое влияние на возможности градостроительства. До начала первой пятилетки на передний план выдвигались утопические представления, поскольку не было возможности для практического использования теорий. В научном отчете делается попытка выявить те идеологические корни, которые появились в планировке строящихся новых городов. Для этого нужно было вскрыть советские авангардистские связи, ту тесную взаимосвязь, которая наблюдалась в европейских авангардистских течениях 20-ых и 30-ых годов.

Крупномасштабное строительство требовало разработки нормативов по планировке городов, а также формирования такого принципиального подхода, который сделал бы однозначной структуру „социалистического“ города. На основании директив Академии архитектуры или отдельных Народных комитетов сформировалась функциональная структура города, которая имела специфические в международном масштабе дуалистические черты.

За 15 лет появилось множество таких урбанистических замыслов, влияние которых заметно в европейских и американских урбанистических стремлениях после Второй мировой войны.

ИЗМЕНЕНИЕ ПОДХОДА К РАЗРАБОТКЕ ПРОЕКТОВ ПО РАЙОННОЙ ПЛАНИРОВКЕ

ВАЙДОВИЧНЭ Д-Р ЭРЖИБЕТ ВИШИ

В Венгрии районная планировка и планировка населенных мест стоит перед поворотом. Этот поворот обосновывается существующей практикой: проектирование неуверенное, противоречивая его роль в управлении территориальными процессами, ограничения эффективности проектов и процесса проектирования, потребность в дальнейшем развитии содержания и методики проектов.

С другой стороны, необходимость поворота вызвана изменяющимися общественными, экономическими условиями и условиями управления, общим замедлением процессов развития, большей их дифференцированностью, преобразованием ранее простых путей развития в более сложные, а также разносторонностью их движущих сил.

Перед совершением поворота, когда в задачу входит определение его направления и характера, стоит рассмотреть, какой путь развития прошло отечественное планирование территорий и населенных мест, и оценить его сегодняшнее положение. Стоит, далее, ознакомиться с практикой зарубежных стран, чтобы узнать, какие изменения существуют там, какие проблемы встречались на пути районной планировки и планировки городов, какие пути ищут в этих странах.

На основании всего этого можно сделать выводы относительно целесообразного усовершенствования венгерской районной планировки населенных мест.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ТЕОРИИ ПО СТРУКТУРЕ ПРОСТРАНСТВ И СЕТИ НАСЕЛЕННЫХ МЕСТ

Д-Р РЕКА НИТРАИ

В отчете преследуется цель ознакомить с путями развития пространственных процессов и выявить их на базе литературных данных. С точки зрения формирования населенных мест основой является социальная и экономическая специфика регионального, ландшафтного расчленения пространств, происхождение их культуры и истории. Отчет содержит пространственное влияние процесса глобального развития эпохи, распространяющейся от „архаической улыбки“ до облика города, от Энциклопедий до рационализма пространств, от свободного конкурса до общественно-производственного консенсуса. Ознакомление опирается на методику анализа структуры. Цель заключается в показе структурных факторов процесса, формирующего связь между городом и его окрестностью, в выявлении того, какую роль играли они в развитии этого процесса, какая внутренняя зако-

номерность кроется в поведении природных, общественных, экономических и физических структурных факторов по отношению друг к другу или к этому процессу.

Стратегия и концепция развития, изменяющиеся в зависимости от пространства, времени, уровня развития технологий и общественно-политического строя, требуют от специалистов региональных дисциплин нового подхода. В процессе анализа развития структур автор опирается в основном на теорию пространств. Обобщая теории, подчеркивает живущие в них и сейчас классические корни, поскольку они необходимы и для продолжения истории развития. Однако в анализе указывается удаление пространственных процессов от сути, а также трудности их опознания и вызванная этим опасность.

ДЕЙСТВЕННОСТЬ В ВНР ОСНОВНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ УРБАНИЗАЦИИ

ХЁРХЕР ФЕРЕНЦЗ

В отчете приводятся результаты эмпирического обследования 32-х — уже сформировавшихся — групп населенных мест страны.

В ходе исследовательской работы автор ищет ответ на такой вопрос, каким образом проявляются в нашей стране общие закономерности европейского урбанизационного процесса (например, деление урбанизации на этапы), то есть какие специфические обстоятельства и условия играют роль в том, что фактическое прохождение этапов этого процесса в отношении определенных явлений отклоняется от обычного.

Результаты обследования, опирающегося на большую базу данных и проведенного с участием Центрального статистического управления, можно обобщить следующим образом.

Обследование подтвердило, что и в нашей стране наблюдается деление урбанизационного процесса на этапы, а именно: до середины 70-ых годов на глобальное развитие венгерской сети населенных мест наложил свой отпечаток первый этап, „абсолютной концентрации“, а во второй половине 70-ых годов уже начался второй этап, этап „относительной концентрации“.

В Венгрии самыми динамичными районами процесса преобразования сети населенных мест являются небольшие районы со взаимосвязанными группами поселений. В стадии разветвления находится многостороннее разде-

ление труда между центрами и их окрестностями, но в отношении уровня развития основных инфраструктур окрестности отстают, поэтому региональному распространению ранее практикуемого „точечного“ развития городов нужно оказать содействие путем сознательной — способствующей ускоренному развитию этих окрестностей — политики по развитию.

Признаки, характерные для различных этапов урбанизации, проявляются в нашей стране не так четко, как в развитых странах Европы, происходит это по двум причинам. Первая причина заключается в том, что демографические процессы протекают в Венгрии менее благоприятно, чем в других странах, таким образом, помимо пространственного движения населения нужно учесть и другие показатели с целью определения, выявления отдельных этапов урбанизации. Другая причина — ограниченная действенность здорового рыночного механизма, а это в определенной степени искажает формирование пространственного движения.

Результатом обследования являлось еще причисление 32-х групп населенных мест к определенным этапам урбанизационного развития, а также разработка предложений по развитию населенных мест в увязке с различными этапами их развития.

ПОЛОЖЕНИЕ ЖИЛЫХ РАЙОНОВ ГОРОДОВ И СВЯЗАННЫЕ С НИМИ ЗАДАЧИ

Комитет по градостроительству Венгерской Академии наук, при поддержке Министерства строительства и развития городов, организовал с 24 по 25 октября 1984 года научную конференцию по указанной в заголовке теме.

На основании предварительно изданных тезисов и спорных вопросов, а также заслушанных докладов, участники конференции обсудили и утвердили рекомендации по этой теме.

Основные вопросы были сгруппированы в рамках следующий трех тем:

1. Положение жилых районов венгерских городов, задачи по развитию.
2. Аспекты проектирования и создания новых жилых районов.
3. Аспекты проектирования и осуществления перестройки существующих жилых районов.

ÜBERSICHT ÜBER DIE BEWUSSTE GESTALTUNG UNSERER SIEDLUNGSVERHÄLTNISSE

DR. GYÖRGY KÖSZEGFALVI

Die Studie gibt eine geschichtliche Übersicht über die bewusste Gestaltung unserer Siedlungsverhältnisse auf Grund der Untersuchung der Entwicklung des Siedlungssystems von Ungarn in der Vergangenheit. Sie befasst sich, auf sieben Perioden aufgegliedert, — durch eine schematische Vorstellung unserer Gesellschaftlichenpolitischen Verhältnisse der gegebenen Zeitperiode — die, im Interesse der bewussten Gestaltung der jeweiligen Siedlungsverhältnisse ausgeübten Anstrengungen, und ihre Folgen. Die Ermessung, Bewertung dieser Erfahrungen kann für die Gestaltung des neuen siedlungspolitischen Verhaltens, für die Bestimmung der, sich zu den veränderlichen gesellschaftlich-wirtschaftlichen anpassenden, die Werte der Vergangenheit respektierenden und bewusst nutzenden Siedlungsentwicklungsziele, mit guten Lehren dienen.

Die Lehren weisen darauf hin, dass man bei der Entwicklung der Siedlungen nur dann sachdienliche und dauerhafte Ergebnisse erreichen kann, wenn sie als Folge von einer, auf eine bewusste Politik gegründeten Eingriffen, Massnahmen zustande gekommen sind. Als im Laufe der vergangenen Jahrhunderten bei der Entwicklung des Siedlungssystems, bei der Gestaltung der Siedlungsverhältnisse der Bevölkerung die bewussten Anstrengungen zur Geltung kamen, sie haben nicht nur auf die räumliche Stellung der Bevölkerung

günstig ausgewirkt, sondern sie haben mit ihren Folgen die Prozesse der gesellschaftlichen, wirtschaftlichen Entwicklung beeinflusst.

Die Folgen der im Interesse der Siedlungsverhältnissenentwicklung vorgenommenen Massnahmen, Eingriffe kommen langfristig zur Geltung.

Sie bestimmen oft für Jahrhunderte die Entwicklung der Siedlungen. Die Entwicklung des ungarischen Siedlungssystems hat nicht wenig solche Komponenten, die Jahrhunderte lang zur Geltung kamen, bzw. kommen natürlicher Weise entsprechend den, sich immer verändernden gesellschaftlichen, wirtschaftlichen Bedingungen. Gleichzeitig lassen die voreiligen, in ihrer Folgen nicht ausreichend überdachten Massnahmen ihre Wirkung negativ wahrnehmen.

Die Entwicklung des ungarischen Siedlungssystems macht auch darauf aufmerksam, dass unsere Siedlungen ausserordentlich gegenüber den äusseren Veränderungen empfindlich sind. Die Kriegereignisse, die gewaltigen Eingriffe, das Zerreißen des Kontinuitätsprozesses können schwerwiegende Spuren hinterlassen, sie können langwirkende ungünstige Vorgänge im Leben unserer Siedlungen auslösen. Diese grosse Empfindlichkeit, die, von den äusseren Bedingungen gesteuerte Beeinflussbarkeit unserer Siedlungen ist die eine solche grundlegende Bedingung, auf die wir eine besondere Aufmerksamkeit widmen müssen.

URBANISTISCHES DENKEN UND PRAXIS DER SOWJETISCHEN AVANTGARDE

DR. ZSUZSA KÖRNER

Nach der Grossen Oktoberrevolution im Jahre 1917. hat sich die gesellschaftliche, wirtschaftlich-politische Struktur Russlands geändert. Das hat auch die Möglichkeiten des Städtebauens wesentlich beeinflusst. Bis zu dem Anlauf des ersten Fünfjahrplanes sind vor allen utopistische Vorstellungen in Vordergrund getreten, weil es keine Möglichkeit für die praktische Anwendung der Theorien gab. Die Studie ist bestrebt für die Erschliessung solcher ideologischen Wurzeln, die sich nach dem Anlauf des ersten Fünfjahrplanes in der Projektierung der, unter Bau stehenden neuen Städte auftreten. Dazu musste man die Verbindungen der sowjetischen Avantgarde erschliessen, die enge Wechselwirkung, die in den 20-er, 30-er Jahren in den europäischen Avantgardebewegungen gut verfolgt werden kann.

Das grossvolumenige Bauen hat zu einer Gestaltung von Stadtregelungsnormativen, sowie, zu einer solchen entschlossenen prinzipiellen Stellungnahme gedrängt, die die Struktur der „sozialistischen“ Stadt eindeutig macht. Auf Grund der Grundprinzipien der Bauakademie, bzw. der einzelnen Volkskomitees entfaltet sich die Struktur der funktionellen Stadt, die die eigenartigen dualistischen Züge der Internationalität zeigt.

In den 15 Jahren sind zahlreiche solche urbanistische Gedanken entstanden, deren Wirkung in den europäischen und amerikanischen urbanistischen Anstrengungen nach dem II. Weltkrieg auch zu beobachten ist.

ANSCHAUUNGSVERÄNDERUNGEN IN DER FLÄCHENREGELUNGSPROJEKTIERUNG

FR. VAJDOVICH DR. ERZSÉBET VISY

In Ungarn steht die Flächen-, und Siedlungsprojektierung vor einem Wendepunkt. Zu der Durchführung der Wende drängen die bisherigen Erfahrungen: die unsichere, widersprüchliche Rolle der Projektierung in der Steuerung der Siedlungsvorgänge, die Grenzen der Wirksamkeit der Pläne und der Projektierung, die Ansprüche für die inhaltliche und methodische Weiterentwicklung.

Von der anderen Seite machen die Wende die sich verändernden gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und Leitungsbedingungen, die allgemeine Verlangsamung der Vorgänge der Entwicklung und des Wachstums, gleichzeitig ihres differenzierter werden, das Vielfältigerwerden der im Grossen und Ganzen einspurigen Entwicklungswege, die Verzweigung, Pluralisiertheit ihrer Motivationen.

Es lohnt sich vor dem Wendepunkt, wenn die Festlegung der Richtung, Art der Wende eine Aufgabe wird, zu überschauen, ob die einheimische Flächen- und Siedlungsprojektierung auf welchem Weg bisher gekommen ist, und ihre heutige Lage zu bewerten. Es lohnt sich weiterhin auch die Praxis von ausländischen Staaten anzuschauen, um zu sehen, ob inzwischen die regionale und Städteplanung anderswo welche Entwicklungen erlebt hat, welchen Problemen gegenüberstand, und welche Wege sucht. Auf Grund deren können wir die Schlussfolgerungen bezüglich der zweckmässigen Modernisierung der ungarischen regionalen und Siedlungsplanung ziehen.

ENTWICKLUNGSGESCHICHTE DER STRUKTURTHEORIEN DES RAUM- UND SIEDLUNGSNETZES

DR. RÉKA NYITRAY

Die Studie will den Weg der Entwicklung von Raumprozessen mit Hilfe des Kennenlernens der Theoriegeschichte und der Erfahrungen aus der Fachliteratur erschliessen. Hinsichtlich der Gestaltung von Siedlungen sind die gesellschaftlichen, wirtschaftlichen Eigenheiten der regionalen und Gebietsaufteilung des Raumes, seine Kulturen und die Herkunft seiner Geschichte analytische Grundlagen. Sie beinhaltet die räumliche Wirkung des globalen Entwicklungsprozesses der Etappen von dem „archaischen Lächeln“ bis zu der Stadtabbildung, von der Enzyklopädie bis zu dem Raumrationalismus, von dem freien Wettbewerb bis zu dem gesellschaftlichen, produktiven Konsensus. Das Kennenlernen ist auf die Methodik der Strukturanalyse aufgebaut. Sein Ziel ist die Vorstellung der strukturellen Faktoren des, die Verbindung der Stadt und ihrer Umgebung gestaltenden Prozesses, dessen Erschliessung, ob sie in der Bewegung und Entwicklung des Prozesses welche Rolle spielten, ob das

gegenseitige und mit dem Prozess verbundene Verhalten der natürlichen, gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und physikalisch-strukturellen Faktoren welche innere Gesetzmässigkeiten deckt.

Der Raum, die Zeit, das technologische Entwicklungsniveau und die, sich in Abhängigkeit des gesellschaftlich-politischen Aufbaus verändernden Strategien und Entwicklungskonzeptionen erfordern von den Betreibern der regionalen Wissenschaften eine Annäherung neuer Anschauung. Der Autor basiert im Laufe der Entwicklung der Strukturanalyse grundsätzlich auf die Raumtheorien. Sie betont verketten die klassischen Wurzeln der heute noch lebenden Theorien, da die Fortsetzung ihrer Entwicklungsgeschichte auch benötigt wird. Die Analyse weist gleichzeitig auf die Entfernungen vom Wesen der Raumprozesse, auf die Schwierigkeiten ihrer Erkennbarkeit und auf die daraus folgenden Gefahre hin.

DIE EINHEIMISCHE ENTFALTUNG DER ALLGEMEINEN TENDENZEN DER URBANISATION

FR. F. HÖRCHER

Die Studie berichtet über die Ergebnisse einer, für etwa 32 – schon ausgebildete – Siedlungen des Landes durchgeführten empirischen Untersuchung.

Die Forschung hat vor allen auf die Frage eine Antwort gesucht, ob in unserem Lande die allgemeinen Gesetzmässigkeiten des europäischen Urbanisationsprozesse zur Geltung kommen, (z.B. die Aufteilung der Urbanisation), bzw. ob welche spezifische Bedingungen und Verhältnisse eine Rolle spielen, wenn der tatsächliche Ablauf dieser Prozessabschnitte bezüglich bestimmter Erscheinungen von den allgemeinen abweicht.

Die Ergebnisse der, auf eine grosse Datenbasis aufgebaute, durch Mitwirkung von KSH (Zentralinstitut für Statistik) abgelaufenen Untersuchung können, wie folgt, zusammengefasst werden:

Die Untersuchung hat bestätigt, dass die Aufteilung des Urbanisationsprozesses auch in unserem Lande zu beobachten ist: während bis Mitte der 70-er Jahre die globale Entwicklung unseres Siedlungsnetzes durch den ersten, „absoluten Konzentrationsabschnitt“ geprägt war, in der zweiten Hälfte der 70-er Jahre begann der zweite, der „relative Konzentrationsabschnitt“.

In unserem Lande sind die am meisten dynamischen Räume im Laufe der Umgestaltung des Siedlungsnetzes die, von den Gesamtheiten der zusammenhängenden Siedlungen ausgebildeten Kleinräume. Die vielseitige Arbeitsteilung zwischen

den Zentralen und ihren Umgebungen ist unter Entfaltung, die Gebiete sind aber in der grundlegenden infrastrukturellen Entwicklung unterentwickelt, so wird die regionale Ausbreitung der früheren „punktweise“ Städteentwicklung begründet durch eine zielgerechte – die beschleunigte Entwicklung der Regionen fördernde – entwicklungspolitische Strategie gefördert.

Die verschiedenen Abschnitte der Urbanisation charakterisierenden Merkmale sind in unserem Lande weniger ausgeprägt, als in den entwickelteren Ländern Europas; das hat zwei Ursachen. Die eine Ursache ist, dass die demographischen Prozesse in unserem Lande sich noch ungünstiger ausgebildet haben, als wo anders, so muss man beim Erkennen, Abgrenzung der einzelnen Urbanisationsabschnitte, neben der räumlichen Bewegung der Bevölkerung noch mehrere andere Zeiger berücksichtigen. Die andere Ursache ist die begrenzte Vergeltung der gesunden Marktmechanismen; das wirkt in gewissem Masse verzerrend auf die Gestaltung der räumlichen Bewegungen aus.

Ein Ergebnis der Untersuchung war noch die Einteilung der 32 Siedlungseinheiten in einen Urbanisations-Entwicklungsabschnitt, sowie die Fassung der, sich an den verschiedenen Entwicklungsabschnitten anpassenden entwicklungspolitischen Vorschläge.

WOHNGEBIET, LAGE DER STADT, AUFGABEN

Der Ausschuss für Siedlungswissenschaften der Ungarischen Wissenschaftlichen Akademie mit Unterstützung des Ministeriums für Bauwesen und Städteentwicklung hat am 24–25. 10. 1984. eine wissenschaftliche Konferenz in dem, im Titel genannten Themenkreis veranstaltet.

Die Beteiligten haben das Thema auf Grund der vorher herausgegebenen Thesen und Diskussionsfragen, sowie der am Ort gehaltenen Vorlesungen

diskutiert und Empfehlungen angenommen.

Die Konferenz hat die wichtigsten Fragen um drei Themenkreise gruppiert.

1. Lage des Wohngebietes unserer Städte, Entwicklungsaufgaben.
2. Projektierungs- und Verwirklichungsgesichtspunkte der neu zu errichtenden Wohngebiete.
3. Projektierungs- und Verwirklichungsgesichtspunkte des Umbaus der bestehenden Wohngebiete.

HISTORICAL REVIEW OF THE PURPOSEFUL TRANSFORMATION OF OUR SETTLEMENT CONDITIONS

DR. GYÖRGY KÖSZEGFALVI

The study gives a historical review of the purposeful transformation of our settlement conditions on the basis of the past development of the settlement system of Hungary. It discusses — by the schematic presentation of the socio-economic conditions of the given period — the efforts made in the interest of the current settlement conditions and their consequences divided into seven periods. The consideration, evaluation of these experiences can be very instructive in the formation of the new attitude concerning settlement policy, in the determination of the objectives of settlement development accommodating to the changing socio-economic requirements, respecting and purposefully utilizing the values of the past.

The conclusions indicate that it is possible to achieve definitive and lasting results in the development of the settlements only if they come into being in consequence of interventions, measures based on a purposeful policy. When purposeful endeavours asserted themselves in the development of the settlement system, in the formation of the settlement conditions of the population during the past centuries, these had a favourable effect not only on the location of the spatial order of the population,

but in their consequences they also influenced the processes of socio-economic development.

The consequences of the measures, interventions effected in the interest of the development of the settlement conditions assert themselves in the long run. They frequently determine the development of settlements for centuries. The development of the settlement system of Hungary has a number of such components which have asserted themselves for centuries, naturally in accordance with the always changing socio-economic conditions. At the same time, the rash, not properly considered measures in their consequences to be expected exert a negative effect for a long period.

The development of the settlement system of Hungary calls attention also to the fact that our settlements are very sensitive to external changes. Events of war, aggressive interventions, the interruption of the process of continuity can cause unfavourable processes in the life of our settlements exerting their effect for a long time. This high degree of sensitivity of our settlements, their susceptibility to influence governed by the external conditions are such fundamental conditions to which it is always necessary to pay special attention.

THE URBANISTIC THINKING AND PRACTICE OF SOVIET AVANTGARDE

DR. ZSUZSA KÖRNER

The social, economic-political structure of Russia changed after the Great October Socialist Revolution in 1917. This influenced the possibilities of town construction too to a considerable extent. Until the starting of the first Five-Year Plan, primarily utopian ideas came into prominence because it was not possible to apply the theories in practice. The study endeavours to explore those ideological roots which manifested themselves in the planning of the new towns under construction following the beginning of the first Five-Year Plan. For this, it was necessary to explore the relations of the Soviet avantgarde, the close interaction which can be followed well in the

European avantgarde movements in the twenties and thirties.

The large-scale construction urged the formation of the aggregate norms of town planning, moreover such a definite conceptual standpoint which makes the structure of the „socialist“ town unequivocal. Following the guidelines of the Academy of Architecture and the individual Commissariats, respectively, the structure of the functional town showing the dualistic features of internationality evolves. Several such urbanistic ideas came into being whose effect can be observed in the European and American urbanistic endeavours following World War II.

CHANGES IN THE APPROACH OF TOWN PLANNING

MRS. VAJDOVICH, DR. ERZSÉBET VISY

In Hungary, regional and settlement planning is before a turning-point. The realization of the change is urged by the experiences gained until now: the uncertain, contradictory role of planning in the control of regional-settlement processes, the limits of the efficiency of plans and planning, the requirement of the further development of content and methodology.

The change is made necessary from the other side by changing social, economic and management conditions, by the general deceleration of the processes of development and growth and, at the same time, by their becoming much more differentiated, by the fact that the earlier ways of development and evolution, which were on the whole uniform, became multifold and by the more manyfold, pluralistic character of their motivators.

Before the turning-point, when the determination of the direction, character of the change becomes a task, it is worthwhile to review the way of development on which Hungarian regional and settlement planning has reached this point and to evaluate its present situation. Moreover, it is also worthwhile to consider the practice of foreign countries to see what changes regional and town planning has undergone in the meantime elsewhere, with what problems it has been faced and what ways and means it seeks.

On the basis of all these, it is possible to draw the conclusions concerning the appropriate modernization of Hungarian regional and settlement planning.

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE STRUCTURE THEORIES OF SPATIAL AND SETTLEMENT NETWORKS

DR. RÉKA NYITRAI

The study wants to explore the path of development of spatial processes by means of the cognition of theory history and the experiences of technical literature. It is an establishment of principles analyzing the social, economic peculiarities of the regional division of the space, the origin of its cultures and history from the point of view of the formation of the settlements. It contains the spatial effect of the global development process of the periods lasting from the „archaicsmile” to the representation of towns, from the Encyclopaedia to space rationalism, from free competition to the consensus of social production. Cognition is based on the methodology of structure analysis. Its purpose is the presentation of the structural factors of the process shaping the relationship between the town and its environs, to explore what role they played in the movement and development of this process and what internal laws

are covered by the attitude of the natural, social, economic and physical structural factors between each other and associated with the process.

The strategies, development concepts changing as a function of space, time, technological development level and socio-political superstructure, require an approach based on a new concept from the cultivators of regional sciences. In the course of the development of structure analysis, the author builds basically on the space theories. In sequence, she stresses the roots of the theories still living in the present because there is a need for the continuation of the history of their development as well.

At the same time, the analysis points out the departures from the essence of the space processes, the difficulties of the possibility of their recognition and the dangers following from this.

ASSERTION OF THE GENERAL TENDENCIES OF URBANIZATION IN HUNGARY

MRS. FERENC HÖRCHER

The study gives an account of the empirical investigation conducted concerning the about 32 – already evolved – settlement ensembles of the country.

The research tries to find an answer primarily to the question as to how the general laws of the European urbanization process (e.g. the sectionalizing of urbanization) assert themselves and what specific circumstances and conditions contribute to the fact that the taking place of these process stages differs from the general one in respect of certain phenomena.

The results of the investigation built on a large data base and carried out with the cooperation of the Central Statistical Office are as follows:

It was proved by the investigation that the sectionalization of the urbanization process can be observed in our country as well: while until the mid-seventies inclusive the characteristic feature of the global development of our settlement network was the first stage, the stage of „absolute concentration“, in the second half of the decade of the seventies, the unfolding of the second stage of „relative concentration“ already started.

In our country, the most dynamical regions of the process of the transformation of the settlement network are the small regions formed by the

ensembles of settlements belonging to each other. The multilateral division of labour between the centres and their districts is taking shape, but in the field of basic infrastructural development the districts are backward, thus it is justified to promote the regional extension of the former urban development by a purposeful strategy of development policy – stimulating the accelerated development of the districts.

The criteria indicating the different stages of urbanization manifest themselves less markedly in our country than in the most developed countries of Europe; there are two reasons for this. One of the reasons is that in our country the demographical processes develop more unfavourably than elsewhere thus in addition to the spatial movements of the population, several other indices must be also taken into consideration in the recognition, delimitation of the individual stages of urbanization. The other reason is the limited assertion of the sound market mechanisms; this exerts a distorting effect to some extent on the development of spatial movements.

Other results of the investigation were the classification of the 32 settlement ensembles into an urbanizational development stage, moreover the formulation of the proposals of development policy accommodating to the various stages of development.

THE RESIDENTIAL AREA OF THE TOWN – SITUATION AND TASKS

The Committee on Settlement Science of the Hungarian Academy of Sciences organized a scientific conference on October 24–25, 1984, with the support of the Ministry of Building and Urban Development in the subject indicated in the title.

The participants discussed the theme on the basis of the previously issued theses and issues under discussion, as well as the papers presented on the site.

The Conference grouped the most important issues around three subjects.

1. The situation of the residential areas of our towns, development tasks.
2. Points of view of the planning and realization of the residential area to be created newly.
3. Points of view of the planning and realization of the reconstruction of existing residential areas.

